

Вісник

Національного університету «Юридична академія України
імені Ярослава Мудрого»

Серія: Економічна теорія та право

Збірник наукових праць

Виходить щоквартально

Заснований у січні 2010 р.

№ 4 (15) 2013

Харків
«Право»
2013

*Рекомендовано до друку вченою радою Національного університету
«Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»
(протокол № 2 від 28 жовтня 2013 р.)*

Свідоцтво про державну реєстрацію № 18877-7677ПП від 23.03.2012 р.

Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: Економічна теорія та право / редкол.: А. П. Гетьман та ін. — Х. : Право, 2013. — № 4 (15). — 356 с.

Засновник — Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»

Видавець — Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

А. П. Гетьман — доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України (голова редакційної колегії); **Л. С. Шевченко** — доктор економічних наук, професор (заступник голови редакційної колегії); **Ю. С. Атаманова** — доктор юридичних наук, доцент (заступник голови редакційної колегії); **О. С. Марченко** — доктор економічних наук, професор (відповідальний секретар); **А. А. Гриценко** — доктор економічних наук, професор, член-кореспондент НАН України; **О. А. Гриценко** — доктор економічних наук, професор; **Д. В. Задихайло** — кандидат юридичних наук, доцент; **Т. М. Камінська** — доктор економічних наук, професор; **О. Р. Кібенко** — доктор юридичних наук, доцент; **С. М. Макуха** — доктор економічних наук, професор; **В. С. Мілаш** — доктор юридичних наук, доцент; **В. Ю. Уркевич** — доктор юридичних наук, доцент; **Л. І. Федулова** — доктор економічних наук, професор; **М. В. Шульга** — доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України; **О. Л. Яременко** — доктор економічних наук, професор; **В. Л. Яроцький** — доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України

Відповідальна за випуск **О. С. Марченко**

«Вісник Національного університету

«Юридична академія України імені Ярослава Мудрого».

Серія: Економічна теорія та право» зареєстровано ВАК України

як наукове фахове видання з юридичних наук

(Постанова Президії ВАК України від 22 грудня 2010 р. № 1-05/8) та з економічних наук

(Постанова Президії ВАК України від 26 січня 2011 р. № 1-05/1)

Адреса редакційної колегії: Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», вул. Пушкінська, 77, Харків, 61024
Тел. (057) 704-11-35

© Національний університет
«Юридична академія України
імені Ярослава Мудрого», 2013
© «Право», оформлення, 2013

ЗМІСТ

ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ

<i>Шевченко Л. С.</i> УНІВЕРСИТЕТ ЯК РОБОТОДАВЕЦЬ: КАДРОВІ СТРАТЕГІЇ НА ВНУТРІШНЬОМУ РИНКУ ПРАЦІ	6
<i>Макуха С. М.</i> МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ АНАЛІЗУ ТЕНДЕНЦІЙ РОЗВИТКУ СВІТОВОГО ГОСПОДАРСТВА	19
<i>Марченко О. С.</i> КРАУДФАНДИНГ: СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ ЗМІСТ ТА ВИДИ ...	26
<i>Нечипорук Л. В.</i> ДО ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ «СТРАХОВА ГРУПА».....	35
<i>Овсієнко О. В.</i> ЛІБЕРАЛЬНА МОДЕЛЬ ДЕРЖАВИ ДОБРОБУТУ: ЕКОНОМІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ РЕАЛІЗАЦІЇ В УКРАЇНІ	44
<i>Чуприна О. О.</i> ОЦІНКА ЗДОБУТКІВ УКРАЇНИ НА ШЛЯХУ БОРОТЬБИ З БІДНІСТЮ ТА СОЦІАЛЬНОЮ НЕРІВНІСТЮ	54
<i>Набатова О. О.</i> СОЦІАЛЬНО-ІННОВАЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ СУСПІЛЬСТВА ЯК УМОВА ЛЮДСЬКОГО РОЗВИТКУ.....	72
<i>Левковець О. М.</i> СУЧАСНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ІНСТИТУЦІЙНИХ УМОВ ФУНКЦІОНУВАННЯ СФЕРИ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ	84
<i>Вовк І. А.</i> ЕКОНОМІКА І ХРИСТИЯНСЬКА РЕЛІГІЯ: ПРОБЛЕМИ І НАПРЯМИ ДОСЛІДЖЕННЯ	98
<i>Губін К. Г.</i> СИСТЕМА ФОРМУВАННЯ ДОХОДІВ НАСЕЛЕННЯ В УКРАЇНІ: СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ	105
<i>Пронкіна Л. І.</i> ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЯ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ФИНАНСОВОЙ ПОДДЕРЖКИ МАЛОГО БИЗНЕСА В УКРАИНЕ	117
<i>Благоразумова О. В.</i> ОБ'ЄКТИВНА ОЦІНКА СОЦІАЛЬНОГО СЕРЕДОВИЩА ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ НАСЕЛЕННЯ	127
<i>Носик О. М.</i> КАТЕГОРІЇ ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ І ВАРТОСТІ РОБОЧОЇ СИЛИ: ІСТОРИКО-ГЕНЕТИЧНИЙ ЗВ'ЯЗОК.....	135

<i>Квитка А. В.</i>	ДОХОДЫ НАСЕЛЕНИЯ КАК ФАКТОР РАЗВИТИЯ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО ПОТЕНЦИАЛА	148
<i>Слатенькова М. А.</i>	ОТ ЭКОНОМИЧЕСКОГО РОСТА К УСТОЙЧИВОМУ РАЗВИТИЮ: РОЛЬ ГОСУДАРСТВА	156
<i>Назиров К.З.</i>	КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНІСТЬ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ	165

ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ ПРАВА

<i>Дарногих Г. Ю.</i>	КРИЗА СУСПІЛЬНОЇ ДОВІРИ ДО ДЕРЖАВИ: СУЧАСНІ РЕАЛІЇ	173

ПРАВО

<i>Пашков В. М.</i>	ПРОБЛЕМИ ЗАСТОСУВАННЯ ОКРЕМИХ ПОЛОЖЕНЬ УГОДИ TRIPS НА ФАРМАЦЕВТИЧНОМУ РИНКУ	184
<i>Буткевич О. В.</i>	ЗАПРОВАДЖЕННЯ СПЕЦІАЛЬНОГО РЕЖИМУ ГОСПОДАРЮВАННЯ ДЛЯ СУБ'ЄКТІВ РИБНОГО ГОСПОДАРСТВА	195
<i>Кузьміна М. М.</i>	МІСЦЕ АЛЬТЕРНАТИВНОЇ ЕНЕРГЕТИКИ НА ЕЛЕКТРО- ЕНЕРГЕТИЧНОМУ РИНКУ УКРАЇНИ	203
<i>Верецагіна О. С.</i>	ЗАСОБИ ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ КОНКУРЕНЦІЇ В ДЕРЖАВНОМУ СЕКТОРІ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ	211
<i>Гончаров О. О.</i>	СУБ'ЄКТНА СКЛАДОВА ГОСПОДАРСЬКИХ ВІДНОСИН У СФЕРІ ПОВОДЖЕННЯ З ВІДХОДАМИ	219
<i>Самойлова В. А.</i>	ГОСПОДАРСЬКО-ПРАВОВА ПОЛІТИКА ДЕРЖАВИ ЩОДО РОЗВИТКУ ІННОВАЦІЙНИХ ВИРОБНИЦТВ	229
<i>Сергеева Н. С.</i>	ПИТАННЯ СИСТЕМАТИЗАЦІЇ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ У СФЕРІ ЗАСТОСУВАННЯ НАДЗВИЧАЙНИХ РЕЖИМІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ	238
<i>Стадник К. О.</i>	МОДЕРНІЗАЦІЯ ГОСПОДАРСЬКОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ ЩОДО ЕКОНОМІЧНОЇ КОНЦЕНТРАЦІЇ В КОНТЕКСТІ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ	246

<i>Плавишуда К. В.</i>	ТЕХНОЛОГІЇ МЕТАЛУРГІЙНОГО ВИРОБНИЦТВА ЯК ЧИННИК ГОСПОДАРСЬКО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ	253
<i>Ціленко В. А.</i>	БУДІВЕЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЯК ОБ'ЄКТ ГОСПОДАРСЬКО-ПРАВОВОЇ ПОЛІТИКИ ДЕРЖАВИ (ВВЕДЕННЯ В ПРОБЛЕМАТИКУ)	263
<i>Шульга М. Г.</i>	МИТНИЙ РЕЖИМ: ОСНОВИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ	270
<i>Автухов К. А.</i>	ПЕРСПЕКТИВНІ НАПРЯМИ ВДОСКОНАЛЕННЯ КРИМІНАЛЬНО- ВИКОНАВЧОГО ПРОЦЕСУ	281
<i>Самсонова Я. О.</i>	ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ СПІВВІДНОШЕННЯ ПРАВ НА ЗЕМЕЛЬНУ ДІЛЯНКУ З ПРАВАМИ НА БАГАТОРІЧНІ НАСАДЖЕННЯ, ЯКІ НА НІЙ РОЗТАШОВАНІ	291
<i>Шевченко Є. В.</i>	ОСОБЛИВОСТІ ПРИЙОМІВ ЗАКОНОДАВЧОЇ ТЕХНІКИ ПРИ ПОБУДОВІ СКЛАДІВ ЗЛОЧИНІВ З ПОХІДНИМИ НАСЛІДКАМИ: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ	301
<i>Ковач Д. Л.</i>	ДЕЯКІ АСПЕКТИ ВИНИКНЕННЯ ПРАВА ВЛАСНОСТІ НА ЗЕМЛЮ У ГРОМАДЯН УКРАЇНИ	311
<i>Попов О. І.</i>	ОСОБИ, ЯКІ МАЮТЬ ПРАВО НА ЗВЕРНЕННЯ ПРО ПЕРЕГЛЯД СУДОВОГО РІШЕННЯ У ЦИВІЛЬНІЙ СПРАВІ ВЕРХОВНИМ СУДОМ УКРАЇНИ: ПРОБЛЕМА СУБ'ЄКТНОГО КОЛА.....	318
<i>Русанова В. Б.</i>	ПРОБЛЕМИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ЗАКОНОДАВЧОГО РЕГУЛЮВАННЯ ОСКАРЖЕННЯ ДО СУДУ ПОСТАНОВ У СПРАВАХ ПРО АДМІНІСТРАТИВНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ.....	325
<i>Рябченко Ю. В.</i>	ЩОДО ПРЕДМЕТА ЗЛОЧИНУ, ПЕРЕДБАЧЕНОГО ст. 252 КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ.....	333
<i>Савельєва О. М.</i>	СУЧАСНІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ ПРЕДМЕТА АГРАРНОГО ПРАВА УКРАЇНИ	341

ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ

УДК 330.1:331.5:378.4

УНІВЕРСИТЕТ ЯК РОБОТОДАВЕЦЬ: КАДРОВІ СТРАТЕГІЇ НА ВНУТРІШНЬОМУ РИНКУ ПРАЦІ

*Л. С. Шевченко, доктор економічних наук, професор
Національний університет «Юридична академія України
імені Ярослава Мудрого»*

Розкрито сутність внутрішніх ринків праці та особливості їх функціонування у вищому навчальному закладі. Охарактеризовано основні кадрові стратегії університетів на внутрішніх ринках праці. Виявлено вплив на ефективність кадрової стратегії університету академічного інбридингу, організації оплати праці науково-педагогічних працівників, використання механізму конкуренції між викладачами та діяльності університетської профспілкової організації.

Ключові слова: *університет, кадрова стратегія, внутрішній ринок праці університету, академічний інбридинг, оплата праці науково-педагогічних працівників, профспілкова організація.*

Постановка проблеми. Університет як роботодавець, реалізуючи свою кадрову стратегію, не тільки виходить на зовнішній ринок праці науково-педагогічних працівників (НПП), а й формує та розвиває свій внутрішній ринок праці. Правильно обрана кадрова стратегія університету спроможна з максимальною ефективністю використати переваги внутрішнього ринку праці. І навпаки, нерозв'язані проблеми внутрішнього академічного ринку праці можуть стати бар'єром розвитку вищих навчальних закладів у цілому.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Концепцію внутрішніх ринків праці запропонували у 1970-ті рр. американські дослідники П. Доренгер та М. Піор. У країнах СНД можливості регулювання та проблеми збалансованості внутрішніх ринків праці аналізують Ю. Гулевич, В. Петюх, Т. Разумова, С. Рошин, Л. Смірних та ін. Однак до цього часу концепція розробляється переважно для комерційних організацій (фірм). До вивчення внутрішніх рин-

ків праці університетів звертаються тільки деякі вчені, серед них виокремимо праці Е. Захаріадіс [1].

Формулювання цілей. У цій статті ми обґрунтуємо причини існування та особливості внутрішніх ринків праці в контексті кадрових стратегій університетів (ВНЗ).

Виклад основного матеріалу. Внутрішній ринок праці є одним із типів ринку праці, що виділяється за такою структурною ознакою, як ланка суспільного виробництва. Це ринок праці конкретного підприємства, фірми, організації, установи тощо. Він являє собою систему соціально-трудова відносин, форм і методів погодження інтересів безпосередніх працівників і роботодавця. Причому об'єкти такого ринку: організація, оплата та охорона праці, наймання і звільнення працівників, їх професійний розвиток і зростання, врегулювання трудових конфліктів, зміцнення трудової дисципліни, утворення стабільного трудового колективу (команди працівників) — визначаються і регулюються адміністративними правилами та процедурами.

Аргументи науковців на користь існування внутрішніх ринків праці організацій є різними. Так, Р. Шервін зазначає: «Організаційна динаміка невіддільна від внутрішніх переливів робочої сили в рамках різномірної вікової структури виробничих і управлінських кадрів. Будь-яка організація потребує спеціалізації та розподілу праці, але за час перебування людини у фірмі її службове становище систематично змінюється. Інституціональна пам'ять, специфічні знання, вміння і сфери відповідальності постійно переходять від старших працівників до молодших. Динаміку і спрямованість кадрових переміщень у фірмі можна тлумачити як “внутрішній ринок праці”» [2, с. 128]. Р. Дж. Еренберг та Р. С. Сміт відмічають: «У тих випадках, коли формальна низка правил і процедур, а також обмеження показують, як треба будувати відносини у сфері наймання усередині фірми, прийнято вважати, що йдеться про внутрішній ринок праці» [3, с. 33]. Л. Смірних підкреслює: «Збереження тривалих відносин зайнятості на одному й тому самому підприємстві зовсім не означає відсутності переміщень усередині нього. При тривалій зайнятості на одному підприємстві працівники можуть достатньо інтенсивно переміщуватися на внутрішньому ринку праці. Чим успішнішою є кар'єра працівника на внутрішньому ринку праці, тим інтенсивніше він просувається службовими сходами, тим стабільніше його зайнятість і триваліше стаж роботи на даному підприємстві. Чим інтенсивніше працівник просувається на внутрішньому ринку праці, тим нижча ймовірність його звільнення» [4, с. 16–17].

У цілому ж можна зазначити, що концепція внутрішніх ринків праці розробляється вже понад півстоліття представниками трьох теоретичних напрямів: неокласичного, інституціонального та радикального. Неокласики розвивають ідею специфічних трудових навичок, що формуються в організації, які

порівняно із загальнопрофесійними компетенціями становлять для неї більшу цінність і є незатребуваними на зовнішніх ринках. Прихильники інституційного напрямку підкреслюють важливість норм і регламентів, що координують ключові складові розвитку внутрішнього ринку праці (розподіл трудових ресурсів організації, встановлення заробітної плати тощо), виокремлюючи важливі структурні елементи — порти входу і виходу, через які здійснюється зв'язок внутрішніх і зовнішніх ринків праці. Представники радикального напрямку, розвиваючи ідею про роль специфічних компетенцій, розглядають їх як бюрократичну стратегію досягнення лояльності робочої сили до організації, у якій вони працюють [1].

Внутрішні ринки праці університетів (ВНЗ) мають спільні ознаки з ринками праці інших організацій. Однак специфіка освітньої галузі накладає свій відбиток на їх формування та розвиток, а також на кадрові стратегії ВНЗ.

Головною особливістю внутрішніх ринків праці є те, що *внутрішній попит на працю задовольняється насамперед внутрішньою пропозицією*. Ця властивість виявляється й у ВНЗ. Уважається, що НПП, які вже працюють в університеті, добре знайомі зі специфікою навчального процесу, організацією праці, методами управління і вимогами університету як роботодавця. Керівництво ВНЗ, у свою чергу, має можливість добре взнати претендентів на вакантні посади, найняти або просунути на вищі посади тих, хто вже сформував потрібні для цього ВНЗ знання та навички, зменшити ризик наймання некваліфікованих НПП або порушників трудової дисципліни. Внутрішнє переміщення працівників знімає й можливий психологічний дискомфорт у колективі, задовольняє потреби працівників у творчому зростанні, стабілізує склад зайнятих. Використання можливостей внутрішнього ринку праці дозволяє зменшити залежність університету від зовнішнього академічного ринку праці: до нього звертаються, коли немає відповідних претендентів на вакантні посади в самому ВНЗ.

Зростанню ролі внутрішньої пропозиції праці у ВНЗ сприяють:

1) формування специфічного людського капіталу в НПП університету. Наявність у викладачів спеціальної кваліфікації, професійної підготовки, знань і навичок, здобутих за рахунок навчального закладу (у більшості ВНЗ працюють аспірантура і докторантура, програми підготовки майбутніх викладацьких кадрів із числа студентів і аспірантів, підвищення кваліфікації викладачів тощо) і затребуваних у цьому ж таки ВНЗ, на конкретній кафедрі чи в іншому його підрозділі обертаються зростанням граничного продукту ВНЗ, у той час як використання таких навичок в іншому ВНЗ зростання граничного продукту не дає. Це стає основою довготривалих взаємовигідних відносин у системі «університет — науково-педагогічний працівник» [1];

2) значна економія на трансакційних витратах на зовнішньому ринку праці: на наймання або звільнення (процедури укладення і розірвання трудових

контрактів); на рекламну інформацію про вакансії або пошук роботи; на доступ до інформаційних банків даних про попит і пропозицію робочої сили; на відбір кандидатів (оцінка, атестація); на контроль за виконанням трудової угоди і виявлення опортуністичної поведінки; на адаптацію, профорієнтацію та підвищення кваліфікації викладачів відповідно до вимог університету. Цьому сприяє діяльність співробітників відділів кадрів або служб управління персоналом, які наймають працівників та розподіляють їх за підрозділами і видами робіт, а також управлінського апарату, який координує і контролює основну діяльність персоналу. Вони формують трансакційний сектор внутрішнього ринку праці ВНЗ, а витрати на їх заробітну плату та організацію робочих місць належать до категорії трансакційних і повинні перебувати під ретельним контролем власника фірми;

3) схильність багатьох людей до праці та професійного зростання у стабільному колективі, що є відмітною рисою трудового менталітету населення України. Факт чіткої службової ієрархії при цьому створює зрозумілі кар'єрні орієнтири для працівників, стимули для дотримання дисципліни, підвищення ефективності праці і кваліфікації, встановлення довготривалих відносин з університетами і добросовісного виконання трудових обов'язків. До того ж законодавство про освіту, наявність колективного трудового договору та укладення індивідуальних контрактів між ректором і викладачами захищає НПП від упередженості з боку керівництва університету;

4) невисока міжуніверситетська мобільність викладачів у тих регіонах, де академічні ринки праці мають тенденцію до моносонізації або олігосонізації (в Україні такими, наприклад, є ринки праці викладачів юридичних або медичних навчальних дисциплін за наявності в регіоні тільки одного юридичного або медичного ВНЗ), а також там, де існує заборона сумісництва в інших ВНЗ;

5) низька міжнародна мобільність НПП через обмежені особисті доходи, високу ціну або орендну плату за житло, погане знання іноземних мов, неповноту інформації про особливості наймання і організації праці в інших країнах, що теж є особливо актуальним для викладачів українських університетів.

Тим часом орієнтація попиту на внутрішню пропозицію праці в університеті має й кардинальні відмінності від інших організацій. Річ у тім, що більшість ВНЗ наймають на роботу викладачів, які здобули освіту, закінчили аспірантуру або докторантуру в цьому самому навчальному закладі. Спостерігається так званий *інбридинг* (англ. *inbreeding*, від *in* — усередині та *breeding* — розведення), який у біології означає схрещування близькороднених форм у межах однієї популяції організмів (тварин або рослин).

Практика академічного інбридингу засуджується у розвинених країнах, але все одно використовується. Високий рівень інбридингу характерний для уні-

верситетів Іспанії (95 %), Португалії (80 %), Франції, Мексики, Кореї, Китаю, національних університетів Японії, де подібний досвід вважають нормальним. У Швеції і Норвегії викладачі рідко залишають той ВНЗ, у якому здобули свою першу позицію. Навпаки, рівень інбридингу у США не перевищує 20 %. У Німеччині така ситуація взагалі неможлива: до недавніх реформ не можна було здобути позицію доцента в тому університеті, де викладач до цього працював, а позицію професора — там, де займав позицію доцента [5, с. 171–172].

До основних недоліків інбридингу відносять:

– негативний вплив на викладацьку діяльність та її професійні стандарти. Випускник університету, який знає всі слабкі і сильні сторони своїх викладачів, починає викладати курси з урахуванням такого «неявного» знання, що може призвести до відтворення і закріплення неефективності. Коли ж в університет приходить викладач, який раніше працював в іншому ВНЗ, з власними уявленнями про те, як повинен викладатися той чи інший курс, і незалежною програмою, це змушує інших викладачів шукати спільну професійну мову, виробляти єдиний стандарт викладання;

– негативний вплив на наукову продуктивність: в університеті виникають локальні правила виконання наукових робіт, підтримуються теми досліджень, часто спричинені приватними інтересами деяких науковців. Оприлюднення результатів досліджень у власних наукових виданнях (наукових збірниках, журналах) позбавляють їх широкої академічної експертизи. Деякі інбриди надовго зберігають лояльність до свого колишнього наукового керівника і не хочуть критикувати його наукові погляди. Крім того, саме інбриди більше уваги приділяють адміністративній діяльності (їм як «своїм» більше довіряє керівництво університету), що додатково зменшує час на наукові дослідження і не дає можливості одержати високі дослідницькі результати. Поступово послаблюються інтелектуальні позиції усього університету. Навпаки, НПП, найняті на зовнішніх ринках праці, відкривають університету джерела виробництва нового наукового знання. Негативні наслідки інбридингу стають особливо відчутними, якщо ВНЗ відбирає не найбільш талановитих випускників, а й тих, хто має необхідні соціальні зв'язки або є лояльним до керівництва ВНЗ [5, с. 173; 6, с. 8–9].

Отже, академічний інбридинг є *«закритою» метастратегією* розвитку університету і має численні ризики. Його основний пріоритет — стабільність функціонування організації. На відміну від інбридингу дисперсія передбачає залучення працівників із зовнішнього академічного ринку праці і є *«відкритою» метастратегією*. Її завдання — стимулювати інтелектуальне життя, сприяти загальному зростанню культури наукових досліджень [6, с. 8–9]. Невипадково в Концепції розвитку науково-дослідницької та інноваційної діяльності в установах вищої професійної освіти Російської Федерації на період до

2015 року записано: «Слід подолати традицію “інбридингу” — залучення на роботу власних випускників. Таку практику слід застосовувати більшою мірою тоді, коли ці випускники здобули досвід роботи або ступінь в іншому ВНЗ, науковому центрі, підприємстві» [7].

Орієнтуючись переважно на внутрішню пропозицію праці, керівництво університетів стикається і з наслідками структурованості внутрішніх академічних ринків праці: в університетах має місце поділ робочих місць і НПП на стійкі замкнені сегменти, пересування між якими є вкрай обмеженим, що рано чи пізно виводить ВНЗ на зовнішній ринок праці. Йдеться про поділ викладачів відповідно до їх посад (асистент, доцент, професор); на викладачів профільних кафедр і кафедр соціально-економічних та гуманітарних дисциплін; штатних науково-педагогічних працівників та тих, хто працює за сумісництвом; навіть у межах однієї й тієї самої кафедри — на викладачів за навчальними дисциплінами їх спеціалізації. Кожний із цих сегментів внутрішнього ринку праці має власну кон'юнктуру, яка може бути:

рівноважною — якщо попит на працю в сегменті та її пропозиція з боку НПП збігаються;

трудодефіцитною — коли внутрішній попит на працю перевищує її внутрішню пропозицію. Ця проблема стає особливо відчутною за відсутності необхідної кількості докторів наук і професорів для одержання ліцензії на відкриття нових спеціальностей та акредитації ВНЗ; створення аспірантури, докторантури і спеціалізованих вчених рад; присвоєння ВНЗ статусу національного тощо. До подолання дефіциту робочої сили ВНЗ повинен готуватися заздалегідь, мати прогноз внутрішньоуніверситетського руху НПП і *стратегію розвитку колективу* — підготовки необхідних працівників та залучення НПП з інших ВНЗ;

трудонадлишковою — за умови, що внутрішня пропозиція в сегменті перевищує внутрішній попит. Якщо це нетривале явище, то найчастіше обирається *стратегія збереження колективу*, а тактичними кроками стають: введення неповного робочого часу (дня, тижня) або переведення викладачів на 0,75 або 0,5 ставки з відповідним скороченням заробітної плати (за згодою працівників); припинення наймання нових працівників; направлення частини НПП на професійну перепідготовку і підвищення кваліфікації; переведення викладачів у «дочірні» інститути і філіали, науково-дослідні підрозділи; тимчасове переведення на іншу роботу згідно з трудовим законодавством. Якщо ж ВНЗ має стійкий прогноз щодо надлишку НПП, менеджмент університету змушений запроваджувати *стратегію скорочення чисельності зайнятих*.

Відомо, що протягом 1990-х — на початку 2000-х рр. в Україні відбулося неконтрольоване видавання ліцензій на освітню діяльність як «старим», так і «новим», насамперед приватним, ВНЗ. Кількість ВНЗ III–IV рівнів акредитації

зросла зі 149 у 1990/91 навчальному році до 353 у 2008/09 навчальному році, а потім зменшилася до 334 у 2012/13 навчальному році. У більшості випадків керівники ВНЗ, нехтуючи довгостроковими прогнозами ринків праці та не маючи стратегії розвитку власного ВНЗ, намагалися задовольнити поточний ринковий попит на економістів, юристів та менеджерів, а в разі надання платних освітніх послуг — ще й поповнити бюджети ВНЗ. Масовизація юридичної освіти, наприклад, довела кількість юридичних ВНЗ в Україні до 288 разом із відокремленими підрозділами. У Національній стратегії розвитку освіти в Україні на період до 2021 року поставлене завдання привести мережу ВНЗ і систему управління вищою освітою у відповідність до потреб розвитку національної економіки та запитів ринку праці. Надвиробництво юристів і економістів тепер обертається щорічним зменшенням державного замовлення на їх підготовку, а стрімке зростання кількості викладачів юридичних і економічних дисциплін, що мало місце у попередні два десятиріччя, — необхідністю скорочення персоналу.

Другою особливістю внутрішніх ринків праці є те, що *при найманні працівників на роботу до організації ставка їхньої заробітної плати залежить від співвідношення попиту і пропозиції на зовнішньому ринку праці, але на наступних етапах кар'єри на оплату праці починають впливати суто внутрішні чинники* — умови трудового контракту, адміністративні регламенти (правила і процедури), тривалість роботи працівника у фірмі, етап його кар'єрного зростання, фінансово-господарський стан підприємства.

Чи притаманне це внутрішнім академічним ринкам праці? На перший погляд, так. У момент наймання НПП характеризуються більш низьким з погляду університету академічним рангом («портом входу»), який визначається формальними вимогами: наявністю необхідного наукового ступеня, певної кількості публікацій і педагогічного досвіду роботи у ВНЗ. Тому для початкової позиції ставку зарплати, дійсно, можуть установлювати ринкові сили попиту і пропозиції. Причому університет як раціональний роботодавець бере на роботу викладача тільки в тому разі, якщо очікувана продуктивність його праці перевищуватиме величину заробітної плати. Однак під час роботи в університеті майже завжди відбуваються нарощування компетенцій і кар'єрне просування. В результаті цього на момент звільнення (з різних причин) і нового виходу на зовнішній академічний ринок праці викладач має більш високий академічний ранг («порт виходу») і претендує на вищий зарібок уже в іншому ВНЗ [1; 8].

Проте НПП до праці спонукають не тільки економічні (стабільна зарплата, наявність премій, надбавок і пільг, тривала оплачувана відпустка тощо), а й не-економічні мотиви. Останні є специфічними для академічної діяльності,

оскільки в жодній іншій сфері вони більше не зустрічаються. До них належать: а) можливість використання у своїй діяльності *академічної свободи*: вільного вибору напряму наукових досліджень, відсутності бар'єрів і перепон при оприлюдненні їх результатів, сприяння і допомоги у просуванні перспективних наукових досліджень; б) можливість здобуття *академічної винагорода* — суспільного визнання у науковому співтоваристві, появи послідовників і учнів, одержання внутрішнього задоволення від процесу діяльності як творчої праці, підвищення професійного рівня і статусу самого працівника. Для багатьох викладачів саме «академічна винагорода» компенсує низький рівень грошового доходу порівняно з альтернативним використанням їх людського капіталу [9, с. 82; 10, с. 122].

Наукове обґрунтування *стратегії контрактної оплати праці* НПП запропонували фахівці Національного дослідного університету «Вища школа економіки» («НДУ — ВШЕ», Москва, Російська Федерація). Для стійкості освітньої організації, на думку Я. Кузьміна, необхідно, аби вона була створена ефективними контрактами, тобто такими, які забезпечують сторонам досягнення цілей, заради яких вони їх укладають, з мінімальними витратами для них. Ефективний контракт «університет — викладач» передбачає, що працівник має не тільки необхідні знання і вміння для виконання роботи викладача ВНЗ, а й набір уподобань щодо праці, які є «академічною винагородою». Виникає дилема. З одного боку, важливо не допустити низької зарплати. Інакше університети будуть вимушені порушувати ефективні контракти і залучати не тільки тих, хто цінує «академічну винагороду», а й працівників із низькою професійною підготовкою і самооцінкою, неконкурентоспроможних на ринках праці, які погоджуються на невисоку зарплату, аби не опинитися серед безробітних, а також працівників, орієнтованих на вилучення максимального приватного доходу з неформальної експлуатації своєї посади. Може йтися як про корупцію, так і про нехтування своїми обов'язками. Інтереси університету і студентів ігноруються. З другого боку, зарплата не повинна бути надмірно високою, бо тоді викладацька кар'єра почне цікавити людей, які бачать у своїх обов'язках тільки можливість одержання грошового доходу. Матеріальна винагорода (включаючи додаткові блага) протягом усієї кар'єри має бути достатньою для того, аби людина, яка обрала університетську кар'єру, не відчувала нестачі в матеріальних і культурних благах, могла забезпечити свою родину на бажаному рівні [11, с. 17–20].

Теоретично така модель є зрозумілою, однак на практиці університетський менеджмент більше переймається проблемою «зрівнялівки», коли НПП одержують зарплату без урахування кінцевого внеску в якість підготовки фахівців. У тих університетах, які є державними, посадові оклади викладачів установ-

люються державою, отже, і маневру щодо зміни розміру їх зарплати дуже мало. На державні оклади орієнтуються і приватні ВНЗ. І хоча національним ВНЗ в Україні надано право збільшувати зарплату в межах власних доходів, розміри окладів викладачів відповідно до посад усередині ВНЗ однакові. Через це неефективним викладачам університет «переплачує», а ефективно працюючим «недоплачує». Перші починають демонструвати рентоорієнтовану поведінку: вкладати зусилля не у підвищення якості навчального процесу, а у збереження свого статусу, який приносить ренту. Це може виражатися у встановленні неформальних відносин з адміністрацією ВНЗ, «підкупленні» студентів високими оцінками або надмірній лояльності на іспитах в обмін на зменшення вимогливості щодо якості викладання навчальних дисциплін [12, с. 3–4]. Ефективні ж викладачі або чинять саботаж, нехтуючи своїми обов'язками, або шантажують керівництво університету загрозами звільнення. У сфері вищої освіти останнім часом узагалі відзначають різко спадаючий ефект масштабу: чим вищий ступінь завантаженості викладача, тим нижчим є рівень оплати кожної додаткової години і відповідно небажання викладача проводити додаткові заняття понад певну величину навантаження. Водночас чим вище винятковість викладача та альтернативна вартість наймання іншого рівноцінного фахівця, тим більші монополізм викладача і можливість тиснути на керівництво ВНЗ з метою максимізації поточних грошових потоків, що дестабілізує внутрішню ситуацію у ВНЗ.

Аби не припуститися подібної ситуації, університети запроваджують стимулюючі контракти, переходять до ефективної зарплати. Наприклад, у тому ж таки НДУ «Вища школа економіки» діє багаторівнева система академічних надбавок за науково-дослідницьку і навчально-методичну діяльність: перший рівень — надбавка за академічну роботу (за результатами наукових публікацій викладачів протягом останніх двох років); другий рівень — надбавка за академічні успіхи і внесок у наукову репутацію університету (за результатами фахової анонімної експертизи наукової новизни і значущості трьох наукових праць, представлених самими викладачами); третій рівень — надбавка за статтю у зарубіжному рецензованому науковому журналі [13].

Третю особливість сучасних внутрішніх ринків праці спричиняє *специфіка використання механізму конкуренції*. У бізнесі конкуренція працівників тривалий час розглядалася як важливий двигун творчої думки, інновацій, зростання продуктивності праці. Проте зараз багато керівників фірм визнають конкуренцію корисною лише за умови, що перед кожним працівником постають індивідуальні робочі цілі, які не можуть навіть випадково вступити в конфлікт із загальною метою компанії. Навпаки, в університетах зростає розуміння необхідності внутрішньої конкуренції серед викладачів і впровадження спеціальної *конкурентної стратегії*.

По-перше, під час пошуків роботи НПП хоча б формально (коли конкурс на вакантну посаду оголошується під конкретного працівника), але змагаються за право працювати в конкретному ВНЗ. Однак після працевлаштування вони стають захищеними від зовнішньої конкуренції. Слабшають і внутрішні стимули до ефективної праці, особливо якщо ВНЗ залишають найкращі викладачі, здатні витримати конкуренцію на зовнішньому ринку праці, які були еталоном для порівняння, джерелом експертних оцінок. Для тих, хто залишається, докладати зусиль тепер потрібно набагато менше. Вони стають поблажливими один до одного щодо недопрацювань. Конкуренція талантів відсутня, а моральний ризик суттєво зростає.

По-друге, до «відбору» викладачів ВНЗ підштовхують зростаючий попит населення на якісну освіту, а також Болонська система організації навчального процесу. Студент, який одержує можливість формувати індивідуальний освітній модуль відповідно до своїх інтересів і уявлень про майбутню кар'єру, обирає і викладачів, породжуючи між ними реальну конкуренцію. Викладачі змушені пропонувати студентам привабливі, сучасні курси, встановлювати більш тісні наукові зв'язки зі студентами, відповідальніше ставитися до керівництва їх науковою роботою.

По-третє, світовою тенденцією є те, що із розвитком ринкових відносин університети поступово перетворюються на економічні корпорації: кафедри, факультети, лабораторії, і навіть окремі професори розглядаються під кутом зору того, скільки студентів, які приносять доходи, вони змогли залучити, скільки грантів і дотацій внесли у «спільну скарбничку», яким є їх внесок у бренд університету. У рамках університету «виживає» той, хто не тільки може виробити нове знання, а й має здібності вигідно реалізувати його в ринкових умовах. Суто академічна стратифікація, як і раніше, важлива, але вона жодним чином не може бути альтернативою названій тенденції [14, с. 2, 20].

Водночас існує елітна частина НПП — викладачі вищої школи, які мають не тільки необхідні професійні компетенції (кандидати наук, доценти, доктори наук, професори), а й педагогічний талант. Вони є авторами нових навчальних курсів, авторських підручників, нових технологій навчання. Часто це професори провідних зарубіжних університетів. За таких викладачів конкурують університети, а викладачі обирають найбільш привабливого для себе роботодавця.

Наступною особливістю внутрішніх ринків праці є те, що їх розвиток пов'язаний із *зростанням ролі профспілкового руху та профспілкових організацій*. Причина у тому, що внутрішні ринки праці регулюються адміністративно, а управлінські рішення не виключають виявів суб'єктивізму. Створення ж профспілки дає можливість контролювати поведінку роботодавця. Згуртуванню працівників сприяють також стабільний склад трудових

колективів, наявність спільних професійних інтересів, особлива професійна підготовка (специфічний людський капітал), здобута в організації і затребувана в ній. Зараз існування профспілок може бути важливим і для розвитку внутрішнього ринку праці. Колективні договори й угоди формалізують і роблять більш жорсткими правила, які існують на внутрішньому ринку праці [8].

Розроблення стратегії взаємодії з профспілкою є особливо актуальним для вітчизняних університетів. Як свідчать результати дослідження «Право на освіту та права освітян: теорія і практика в Україні», проведеного громадською організацією «Європейська дослідницька асоціація» спільно з компанією InMind за підтримки освітньої програми Міжнародного фонду «Відродження», порушення прав викладачів українських ВНЗ насамперед пов'язані з умовами праці: перевищенням максимального наукового та педагогічного навантаження (44 % опитаних), перевищенням річного робочого часу через виконання навчальних, методичних та організаційних робіт (34 %), залученням до робіт, не обумовлених трудовим договором (21 %). Працівників ВНЗ турбують також порушення оплати праці: ненадання матеріальної підтримки на виконання наукових досліджень (40 %), непрозорість системи доплат, надбавок та премій (33 %), перешкоджання чи обмеження проведення наукової роботи (20 %).

До того ж у багатьох університетах одна частина науковців (найчастіше завідувачі кафедр) монополізує набутий досвід (не дає можливості керувати аспірантами іншим викладачам, здійснювати зарубіжні стажування, викладати авторські курси), а інша — опиняється хронічно залежною і легко замінюваною. Результат цієї диференціації НПП може виявлятися у збільшенні розриву в заробітках, привілеях, гарантіях зайнятості, шансах просування. Крім того, є НПП з високим і низьким рівнями наблизеності до керівництва ВНЗ (завідувача кафедри, декана, проректора, ректора). Фактор «добрих стосунків із керівництвом» стає у нагоді при скороченні штату.

Хто ж повинен захищати право на освіту? На думку більшості опитаних (57 %), Міністерство освіти і науки України як представник держави у сфері освіти. Крім нього, профспілки (50 %) і керівництво навчальних закладів та управлінь освіти (41 %). На себе покладаються у цій справі лише 28 % респондентів. Основним гравцем у боротьбі за захист своїх прав учасники опитування вважають профспілки [15].

Висновки. Розвиток ринкових відносин між університетом як роботодавцем і НПП усередині університету має свої об'єктивні підстави та форми виявлення. Утім, внутрішній академічний ринок праці має не тільки позитивні сторони, а й певні вади, для подолання яких керівництво університету по-

винно мати ефективну кадрову стратегію. Тоді поєднання адміністративних підходів до управління університетом та принципів ринкового саморегулювання соціально-трудових відносин буде особливим, внутрішнім механізмом узгодження інтересів найманих працівників та ВНЗ як роботодавця.

ЛІТЕРАТУРА

1. Захариadis Э. Ю. Институциональные детерминанты развития внутреннего рынка труда университета / Э. Ю. Захариadis // *Вопр. регулирования экономики*. — 2012. — Т. 3, №3. — С. 63–72.
2. Розен П. Трансакционные издержки и внутренние рынки труда / П. Розен // *Природа фирмы* : пер. с англ. — М. : Дело, 2001. — С. 112–134.
3. Эренберг Р. Дж. Современная экономика труда. Теория и государственная политика / Р. Дж. Эренберг, Р. С. Смит. — М. : Изд-во МГУ, 1996. — 800 с.
4. Смирных Л. И. Продолжительность занятости и трудовая мобильность / Л. И. Смирных. — М. : ТЕИС, 2003. — 245 с.
5. Сивак, Е. В. Академический инбридинг: за и против / Е. В. Сивак, М. М. Юдкевич // *Вопр. образования*. — 2009. — № 1. — С. 170–187.
6. Нехаев А. В. Внутренняя динамика научного сообщества [Электронный ресурс] / А. В. Нехаев. — Режим доступа: [http://www.cdn.scipeople.com/materials/22817/Нехаев%20\(Внутренняя%20динамика%20научного%20сообщества\).pdf](http://www.cdn.scipeople.com/materials/22817/Нехаев%20(Внутренняя%20динамика%20научного%20сообщества).pdf).
7. Концепция развития научно-исследовательской и инновационной деятельности в учреждениях высшего профессионального образования Российской Федерации на период до 2015 года [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.istu.edu/images/docs/Концепция.rtf>.
8. Внутренние рынки труда и профессиональная карьера [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.sd3.uchebalegko.ru/docs/113000/index-416-11.html>.
9. Кузьминов Я. Академическая свобода и стандарты поведения / Я. Кузьминов, М. Юдкевич // *Вопр. экономики*. — 2007. — № 6. — С. 80–93.
10. Костырин И. Н. Мотивы академической деятельности преподавателей высшей школы: институциональный анализ / И. Н. Костырин // *Вестн. Томск. гос. ун-та*. — 2013. — № 370. — С. 120–123.
11. Контракты в академическом мире / сост. и науч. ред. М. М. Юдкевич ; Нац. иссл. ун-т «Высшая школа экономики». — М. : Изд. дом «Высшая школа экономики», 2011. — 392 с.
12. Кликунов Н. Д. Проблемы выбора оптимальной системы оплаты труда преподавателей в высших учебных заведениях [Электронный ресурс] / Н. Д. Кликунов, Г. П. Огорокова. — Режим доступа: <http://www.old.mebik.ru/pages/kikunov/articles/art/zp.pdf>.
13. Балацкий Е. В. Внутривузовская конкуренция: передовая практика в России [Электронный ресурс] / Е. В. Балацкий. — Режим доступа: <http://www.kapital-rus.ru/articles/article/234333>.

14. Замулин О. А. Американское университетское образование: уроки для России [Электронный ресурс] / О. А. Замулин, Б. Г. Капустин, Д. Л. Константиновский, Н. Е. Покровский, Ю. М. Почта, В. В. Радаев. — Режим доступа: http://www.pages.nes.ru/ozamulin/NTFtrip_report.pdf.
15. Онищенко О. Дослідження: проблеми сфери освіти негативно впливають на реалізацію прав громадян / О. Онищенко // Дзеркало тижня. — 2013. — 19 лип.

УНИВЕРСИТЕТ КАК РАБОТОДАТЕЛЬ: КАДРОВЫЕ СТРАТЕГИИ НА ВНУТРЕННЕМ РЫНКЕ ТРУДА

Шевченко Л. С.

Раскрыта сущность внутренних рынков труда и особенности их функционирования в высшем учебном заведении. Охарактеризованы основные кадровые стратегии университетов на внутренних рынках труда. Выявлено влияние на эффективность кадровой стратегии университета академического инбридинга, организации оплаты труда научно-педагогических работников, использования механизма конкуренции между преподавателями и деятельности университетской профсоюзной организации.

Ключевые слова: университет, кадровая стратегия, внутренний рынок труда университета, академический инбридинг, оплата труда научно-педагогических работников, профсоюзная организация.

UNIVERSITY AS EMPLOYER: PERSONNEL STRATEGIES AT THE INTERNAL LABOR MARKET

Shevchenko L. S.

The essence of internal labor markets and features of their functioning in the institute of higher education are investigated. The main university personnel strategies at the internal labor markets are described. The influence on efficiency of personnel strategy of university of academic inbreeding, organization of compensation of scientific and pedagogical workers, using the mechanism of the competition between teachers and university activities of trade unions is exposed.

Key words: university, personnel strategy, university internal labor market, academic inbreeding, scientific and pedagogical worker's compensation, trade union.

УДК 330.1:339.9

МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ АНАЛІЗУ ТЕНДЕНЦІЙ РОЗВИТКУ СВІТОВОГО ГОСПОДАРСТВА

*С. М. Макуха, доктор економічних наук, професор
Національний університет
«Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*

На основі розвитку основної суперечності світового господарства здійснено теоретико-методологічний аналіз сутності економічної глобалізації, інтеграції та інтернаціоналізації. Досліджено суперечності світового господарства на різних етапах його еволюції. Економічні суперечності, що супроводжують процес європейської інтеграції, репрезентовано як рушійні сили її подальшого поглиблення і розширення.

Ключові слова: закони діалектики, суперечності світової економіки, економічна глобалізація, інтеграція, інтернаціоналізація.

Постановка проблеми. Особливості сучасного розвитку світового господарства, місце у ньому країн із перехідною економікою, концептуальне забезпечення їх включення у світогосподарські зв'язки наразі залишаються найменш розробленими в економічній теорії. Відсутність наукової, виваженої теорії включення перехідних економік у світове господарство з урахуванням суперечливих тенденцій його розвитку суттєво впливає на ефективність зовнішньоекономічних зв'язків, породжує нестабільність і невизначеність розвитку зазначеної сфери у країнах СНД.

Відомо, що глобальна економіка, яка характеризується взаємопроникненням і взаємозв'язком національних економік, що підсилюються, іде до створення єдиної планетарної спільноти на основі розвитку і розв'язання суперечностей, які необхідно дослідити для адекватного реагування на виклики глобалізації і забезпечення максимальної ефективності зовнішньоекономічної діяльності кожної держави. Отже, актуальність теми дослідження зумовлена необхідністю теоретико-методологічного аналізу тенденцій розвитку глобалізаційних та інтеграційних процесів, характерних для сучасного етапу розвитку світового господарства з метою концептуального обґрунтування ефективної зовнішньоекономічної доктрини перехідних держав, зокрема України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Концепції глобалізації та регіоналізації розроблялись у низці наукових праць вітчизняних учених, а також

представників близького і далекого зарубіжжя. Це роботи Е. Азроянца, У. Бека, О. Білоруса, О. Богомолова, І. Валлерстайна, А. Вебера, І. Вульфа, Ф. Джеймсона, М. Делягіна, А. Ельянова, П. Жака, В. Іноземцева, Р. Кардлія, Г. Колодка, Н. Косолапова, В. Новицького, А. Панарина, А. Поручника, Р. Робертсона, Ф. Сашвальда, Дж. Сороса, Р. Сталкера, Г. Фаминського, А. Філіпенка, Т. Фрідмана, М. Чешкова, Ю. Шишкова, О. Шниркова та ін.

Однак сучасна економічна глобалістика не приділяє достатньої уваги методології дослідження глобальних процесів. У науковій і публіцистичній літературі домінують два підходи, які переважно торкаються оцінки наслідків економічної глобалізації: перший наголошує на позитивній ролі інтеграційних процесів у підвищенні ефективності сучасної економіки; другий — зосереджується на негативних сторонах глобалізації.

Формулювання цілей. З нашої точки зору, такі підходи не є конструктивними, оскільки не ґрунтуються на законах діалектики. Світове господарство має досліджуватися крізь систему суперечностей як джерела еволюції міжнародних економічних відносин на різних історичних етапах їх розвитку. Тому актуальним завданням науки і практики є визначення суперечливих процесів на регіональному та глобальному рівнях з метою запобігання значним політико-економічним утратам на інтеграційному шляху.

Вклад основного матеріалу. Застосування діалектичного методу, заснованого на єдності і боротьбі суперечливих сторін міжнародного економічного життя, переході кількісних змін у якісні, запереченні заперечення дозволяє стверджувати, що сучасний етап розвитку світового господарства — економічна глобалізація — якісно новий його стан, в основі розвитку якого лежить основна суперечність світового господарства: між усупільненням відтворювального процесу в планетарних масштабах і його відокремленням у межах певних країн та регіонів.

Зазначена суперечність набуває відповідних форм на різних історичних етапах його відтворення та розв'язання. Таким чином, діє система суперечностей, які є рушійною силою розвитку міжнародних економічних відносин. Саме вони забезпечують перехід світового господарства до більш досконалих, якісно нових історичних етапів еволюції світогосподарських зв'язків. Наприклад, в умовах ранньої інтернаціоналізації, котру можна розглядати як загальну форму еволюції міжнародних зв'язків, переважають зовнішньоторговельні відносини. Домінує суперечність, що є рушійною силою розвитку процесу інтернаціоналізації: між протекціонізмом і лібералізацією світової торгівлі. Способом розв'язання зазначеної суперечності в умовах зрілої інтернаціоналізації виступає міжнародний рух капіталу.

Після Другої світової війни спосіб міждержавних економічних взаємин, обумовлений поняттям «інтернаціоналізація», не відповідав потребам між-

народного співтовариства. Відбувається перехід до якісно нового явища — економічної інтеграції, що втримувала позитивні властивості інтернаціоналізації і містила принципово нові характеристики розвитку світового господарства, які відповідають потребам певного часу. На цьому історичному етапі визначальним стає суперечність між відокремленістю відтворювального процесу в окремих національних економіках та його консолідацією в межах інтеграційних угруповань. Спосіб її розв'язання — організація міжнародних регіональних союзів та перехід до регулювання міжнародних економічних відносин.

На початку 80-х років XX ст. інтеграція, підкоряючись діалектичному закону, відкритому Гегелем, набуває нової якості — стає глобалізацією. Виникає запитання: чому перехід світового господарства до якісно нового стану глобалізації відбувся у зазначений період? На нашу думку, саме у цей час у багатьох промислово розвинених країнах світу посилюється ринково орієнтована економічна політика та створюється адекватна нормативно-правова база. Одночасно розпочинаються структурні реформи, які супроводжувалися підвищенням конкурентоспроможності та цінової гнучкості товарів, зниженням транскордонних бар'єрів, сприянням розвитку конкуренції.

Зазначені зміни були певною мірою спричинені переходом до нового типу економічного зростання, який ґрунтувався на принципово інших формах поєднання науки з виробництвом, створенні нових елементів продуктивних сил (ЕОМ, мікроелектроніка, лазерна техніка), якісно новому рівні підготовки та використання людського чинника виробництва. Коли за законами діалектики накопичення кількісних змін сягає певної межі, економічне явище неминуче набуває нової якості. Остання справляє зворотний вплив на кількість і відповідно зумовлює зміни її характеристик. Тому застосування діалектичних законів переходу кількісних змін у якісні і якісних у кількісні, закони заперечення, єдності і боротьби протилежностей мають велике теоретичне і практичне значення для розуміння сутності процесів економічної глобалізації та регіоналізації.

Часто в економічній літературі зазначені процеси протиставляються, розглядаються як взаємовиключні. На нашу думку, на сучасному етапі розвитку світової економіки вирішального значення набуває суперечлива взаємодія процесів регіоналізації та економічного відтворення у планетарних масштабах, яка є рушійною силою еволюції світового господарства. Регіональні організації — це спосіб досягнення певних вигод від масштабів, уніфікації зовнішньоекономічної політики, можливість уникнути втрат від негативних наслідків глобалізації. Така мета породжує егоїзм економічних інтересів і провокує деяку ізолюваність. Ця суперечність розв'язується шляхом розширення інтеграційних угруповань, зростання контактів між ними, посилення

взаємодії з міжнародними організаціями. У майбутньому регіональні союзи, створені на різних континентах світу, зростатимуть за рахунок нових учасників економічних угруповань, що переконливо демонструє найсильніше у світі регіональне утворення — Європейський Союз, метою якого є приєднання до угруповання найближчими роками 75 млн людей.

Відтепер у світі існують більше ста регіональних угод, значна кількість домовленостей перебуває у стані переговорів. Сьогодні міжнародними угодами регулюється понад половини всього обсягу міжнародної торгівлі. Відомо, що кожна сучасна країна може бути учасницею багатьох регіональних угруповань одночасно. Наприклад, багато країн, що входять до АТЕС, одночасно беруть участь у роботі інших угруповань (НАФТА, ЛАЕС, АСЕАН, СНД). Тільки у рамках СОТ налічуються понад 26 різноманітних об'єднань, які зосереджують увагу на різних аспектах функціонування глобальної торгової системи і багатостороннього переговорного процесу [1]. Наступним кроком буде посилення інтеграційних процесів між великими регіональними об'єднаннями.

Таким чином, згідно із законом заперечення заперечення поняття «інтернаціоналізація», «інтеграція», «глобалізація» демонструють зв'язок між минулим і сьогоденням, відображають наступність у розвитку. Економічна інтеграція і глобалізація, на нашу думку, є інтернаціоналізацією, оскільки зосереджують у собі позитивні характеристики останньої. Одночасно це якісно нові поняття, оскільки вони набули нових змістовних, сутнісних характеристик, що роблять їх принципово відмінними від процесу інтернаціоналізації. Отже, регіоналізація та глобалізація економіки — це суперечливі, різномасштабні та різноякісні сторони руху світової економіки до створення системи планетарного відтворювального процесу. Шляхом боротьби доцентрових тенденцій і відцентрових регіональних інтересів інтеграційні угруповання стають прискорювачами, генераторами глобалізаційних процесів, сходишками на шляху до створення планетарного економічного простору. Ілюстрацією саме такого підходу до взаємозв'язку понять «регіоналізація» та «глобалізація» може бути суперечливий розвиток інтеграційного процесу в найпотужнішому угрупованні світу — Європейському Союзі.

Із ратифікацією Лісабонського договору 2007 р. ЄС здійснив черговий крок до федеративної держави, перетворення на найважливіший суб'єкт міжнародних відносин, що створює регульований і уніфікований соціально-економічний, правовий та політичний простір уже в межах 28 держав. Європейська інтеграція сприяла досягненню високого рівня життя майже половиною мільярда людей. Якщо процеси європейської інтеграції триватимуть, то аналогічним чином виграють ще 75 мільйонів людей, що проживають в Україні та в інших країнах — членах «Східного партнерства». «Без перебільшення можна сказати, що Європа

винайшла “машину конвергенції”, яка вбирає в себе бідні країни і допомагає їм перетворюватися на економіки з високим рівнем доходів», — підкреслив Індерміт Гілл, головний економіст Світового банку в регіоні Європи і Центральної Азії, один з основних авторів доповіді Світового банку «Золоте зростання: відновлення заможності європейської економічної моделі» [2].

На наш погляд, створення подібного інтеграційного угруповання є закономірним результатом розвитку боротьби між економічним суверенітетом окремих держав та загальністю економічного життя в умовах інтеграції і глобалізації економіки. Зазначена суперечність існує протягом усього періоду існування об’єднання, починаючи зі стадії концептуальної підготовки процесу євроінтеграції, і здобуває суперечливу форму у вигляді протиставлення теорій федералізму і функціоналізму. Остання стверджувала, що кінцевим продуктом інтеграції стає утворення «функціональної системи, елементи якої можуть почати працювати й без загальної політичної надбудови...» [3, с. 97].

Федералісти віддавали перевагу політичній сфері інтеграції, насамперед створенню наднаціональних інститутів, яким національна влада повинна надати широкі повноваження. Тільки в такий спосіб, на їх думку, громадянам може бути гарантована політична й економічна безпека. Федералісти приділяли недостатню увагу економічним чинникам інтеграції, але виступали за негайне створення в Західній Європі федеральної політичної структури. Із плином часу зазначена суперечність розв’язується реалізацією теорії неофункціоналізму, яка до 60-х р. стала провідною теорією і практикою європейської інтеграції. Зазначену концепцію можна розглядати як певний компроміс між крайнощами, характерними для федералізму і функціоналізму. Основою нової теорії стало прагнення керованої інтеграції на регіональному рівні. Отже, ми бачимо, як відповідно до закону заперечення заперечення перетворення одного явища в інше здійснюється через знищення тих характеристик у старому явищі, які не узгоджуються з новими умовами існування, і через збереження і подальший розвиток у новому явищі всього позитивного, що відповідає новим умовам і тенденціям сучасності.

Надзвичайно суперечливо йшов процес реалізації Договору про створення Європейської економічної спільноти (ЄЕС) в 1957 р., яким передбачалося до кінця 1969 р. вирішити такі завдання: формування митного союзу, здійснення загальної торговельної політики стосовно третіх країн, введення загального митного тарифу, проведення загальної політики щодо сільського господарства і транспорту, співробітництво в галузі економіки науки і техніки, гармонізація податкових систем, трудового і корпоративного законодавства. Держави-члени закріпили в договорі загальну згоду держав — «поліпшувати умови праці і життя трудящих, для того аби створити можливість

їхньої гармонізації в ході таких змін». Вони вважали, що така еволюція буде результатом не тільки функціонування спільного ринку, який сприятиме гармонізації соціальних систем, а й передбачених у даному Договорі процедур, а також зближення законодавчих положень, приписів та адміністративних дій [4, ст. 117].

Однак поставлені завдання багато в чому не були вирішені. Така ситуація пояснювалась наявністю в той період суперечності між прагненням об'єднання Європи і бажанням окремих країн зберегти по можливості більшою мірою національну ідентичність, власний суверенітет. Хоча зрозуміло, що будь-яке інтеграційне угруповання у східному чи західному напрямі змушує національні держави жертвувати більшою чи меншою часткою своїх управлінських повноважень. Суперечність між національними інтересами і потребою в посиленні економічного співробітництва на цьому етапі розв'язувалася шляхом злиття в 1967 р. вищих органів трьох співтовариств: Європейського об'єднання вугілля та сталі (ЄОВС), Європейської економічної спільноти (ЄЕС) та Європейської спільноти з атомної енергії (Євратом) в єдину Раду і Комісію, які разом з Європейським парламентом і Судом ЄС утворили загальну інституціональну структуру. В 1974 р. було створено новий інститут Співтовариства — Європейська рада на рівні глав держав і урядів.

Слід зазначити, що в процесі створення спільного ринку спостерігалися значні розходження між Німеччиною, Францією, Італією за рівнем економічного розвитку і політичних амбіцій. Із цих та інших причин тільки наприкінці 1992 р. було завершено процес утворення єдиного внутрішнього ринку. Гострі суперечності в межах угруповання унеможливили прийняття у 2004 р. Конституції ЄС. Компромісним рішенням стало підписання у грудні 2007 р. лідерами 27 країн Євросоюзу Лісабонського договору, покликаного замінити Конституцію. Однак і цей документ приймався з великими труднощами і був ратифікований тільки у грудні 2009 р.

У цьому контексті важко не погодитися з українським економістом А. Гальчинським, який схвальнє теорію голландського філософа Бернарда де Мондевіля, який у XVIII ст. стверджував, що суспільство розвивається не завдяки своїм перевагам, а завдячуючи вадам. Якщо їх усунути, зникне енергія розвитку [3]. Саме такою енергією розвитку є закон єдності і боротьби протилежностей — основа еволюції економічних інтеграційних та глобалізаційних процесів, спрямований на забезпечення соціально-економічного прогресу світового співтовариства.

Висновки. Для успішної реалізації євроінтеграційних прагнень України необхідно враховувати, що інтеграція розвивається суперечливо. Розв'язання суперечностей потребує спроможності країн-учасниць інтеграційних процесів йти на компроміси, погоджувати позиції щодо усіх напрямів взаємодії.

Процеси регіоналізації і глобалізації обов'язково передбачають делегування певних функцій наднаціональним органам управління. Однак кількісне зростання об'єктів наднаціонального впливу призводить до заміни національного суверенітету суверенітетом колективним, тобто можливістю кожної країни брати участь у регулюванні соціально-економічних і політичних процесів усього інтеграційного об'єднання.

Рушійною силою розв'язання суперечностей між державами і досягнення консенсусу є потреби економічного розвитку. І тому саме бізнес, сучасні фірми зацікавлені в досягненні оптимального масштабу діяльності через співробітництво і кооперування з іноземними компаніями в рамках регіону без митних та інших обмежень.

Суперечності світового господарства мають розв'язуватися не тільки за допомогою нових технологій, а й шляхом застосування нової міждержавної політики, зорієнтованої на пристосування усіх суб'єктів міжнародних економічних відносин до умов глобалізації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Циганкова Т. М. Сучасні коаліції та угруповання СОТ у формуванні глобальної торгової політики [Електронний ресурс] : наук. журн. / Т. М. Циганкова, Г. В. Солодковська ; Міжнар. екон. політика ; М-во освіти і науки, молоді та спорту України, ДВНЗ «Київ. нац. екон. ун-т ім. В. Гетьмана» ; голов. ред. Д. Г. Лук'яненко. — К. : КНЕУ, 2011. — № 12–13. — С. 22–40.
2. Доклад Всемирного банка «Золотой рост: восстановление состоятельности европейской экономической модели [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.worldbank.org/goldengrowth>.
3. Mitrany D. A. Working Peace System / D. A. Mitrany. — Chicago : Quadrangle Books, 1966. — 221 с.
4. Договор об учреждении Европейского экономического сообщества. Рим, 25 марта 1957 года (в редакции на февраль 1986 г.) [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.akt.uz/?document=15937>.
5. Гальчинський А. Відсутність довіри — влада в Україні лишається чужою [Електронний ресурс] / А. Гальчинський. — Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/macrolevel/vidsutnist-doviri-vlada-v-ukrayini-lishayetsya-chuzhouy-_.html.

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ АНАЛИЗА ТЕНДЕНЦИЙ РАЗВИТИЯ МИРОВОГО ХОЗЯЙСТВА

Макуха С. Н.

На основе развития основного противоречия мирового хозяйства осуществлен теоретико-методологический анализ сущности экономической глобализации, интеграции и интернационализации. Исследованы противо-

речія мирового хозяйства на разных этапах его эволюции. Экономические противоречия, сопровождающие процесс европейской интеграции, представлены как движущие силы ее дальнейшего углубления и расширения.

Ключевые слова: законы диалектики, противоречия мировой экономики, экономическая глобализация, интеграция, интернационализация.

METHODOLOGICAL ASPECTS OF THE ANALYSIS OF TRENDS IN GLOBAL ECONOMY

Makukha S. N.

The theoretical and methodological analysis of the essence of economic globalization, integration and internationalization are performed on base of the development of the main contradiction of the world economy. The contradictions of the world economy at different stages of their evolution are analyzed. Economic contradictions that accompany the process of deepening European integration are presented as the driving force for its further development and expansion.

Key words: laws of the dialectics, contradictions of the world economy, the economic globalization, integration, internationalization.

УДК 330.1 : 330; 341,1

КРАУДФАНДИНГ: СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ ЗМІСТ ТА ВИДИ

О. С. Марченко, доктор економічних наук, професор
Національний університет
«Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»

Розкрито сутність краудфандингу як технології соціального інвестування через Інтернет. Обґрунтовано головні відмінності краудфандингу: багатосуб'єктність, мікрофінансування, опора на соціальні мережі, формування глобального простору колективного фінансування, мінімізація трансакційних витрат і ризиків венчурного фінансування, економія на посередниках. Охарактеризовано головні види краудфандингу. Доведено, що в умовах інформаційного суспільства краудфандинг є важливою складовою світового фінансового ринку.

Ключові слова: краудфандинг, краудсорсинг, краудінвестинг, колективне фінансування, соціальні інвестиції, соціальні мережі.

Постановка проблеми. В рейтингу головних подій у сфері високих технологій у 2012 р. американський техноблог PCWorld визначив «бум краудфандингу — колективного фінансування проектів через Інтернет» поряд із операційною системою Windows 8 корпорації Microsoft, IPO Facebook, «великою патентною війною» між Apple і Samsung, iPhone 5. «Флагманом краудфандингу став сайт Kickstarter.com, що з'явився ще у 2009 р., але у 2012 пережив друге народження. Рекордсменом збирання коштів на Kickstarter.com став “розумний годинник” Pebble: його винахідники залучили 10 млн дол. для реалізації проекту, таким чином взявши світ технологій штурмом. Згадали аналітики і про проект Wikipedia, який існує на пожертвування Інтернет-користувачів» [1]. Відповідно до звіту Американської асоціації краудсорсингу «CROWDFUNDING INDUSTRY REPORT: MARKET TRENDS, COMPOSITION AND CROWDFUNDING PLATFORMS», оприлюдненому в травні 2012 р., світовий ринок краудфандингу було представлено 450 Інтернет-майданчиками (прогноз на кінець 2012 р. — 530), через які у 2011 р. було залучено 1,5 млрд дол. (прогноз на кінець 2012 р. — 2, 8 млрд дол.) [2]. Як підкреслює Ю. П'ятковський, краудфандингові сайти фактично стали в один ряд з великими інвестиційними компаніями [3].

Високі темпи розвитку краудфандингу, з одного боку, свідчать про прибутковість йому певні переваги порівняно з традиційними технологіями залучення коштів для фінансування проектів: банківськими кредитами, венчурним капіталом, грантами, меценатством та ін., які є привабливими для потенційних інвесторів та виступають чинниками їх вибору на його користь. З другого боку, практика краудфандингу породжує багато проблем, які потребують загального розв'язання. Все це спричиняє необхідність теоретичного аналізу соціально-економічної природи особливостей краудфандингу, умов та наслідків його розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зараз дослідження технології краудфандингу знаходиться на етапі збирання інформації, накопичення даних та їх початкового аналізу систематизації. Практика краудфандингу є предметом обговорення на Інтернет-конференціях і семінарах: [Блок-конференція «CROWDCON Краудсорсинг в России» [Електронний ресурс]. — Режим доступу: [<http://thinkinnovative.ru/?p=2112>; семінар «Краудфандинг в России. Как привлечь деньги на свой проект» [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://bankir.ru/novosti/s/yarmarka-tshcheslaviya-10035186/>]. Перші спроби її узагальнення можна знайти в публікаціях В. Артамонова [2], Ю. П'ятковського [3], Н. Гончарук [4] та ін.

Теоретичні узагальнення щодо природи та інноваційної ролі краудфандингу у фінансуванні різних сфер життєдіяльності суспільства уперше викладе-

но Джеффом Хау в книзі «Краудсорсинг. Коллективный разум как инструмент развития бизнеса»: «Краудфандинг користується колективним гаманцем, дозволяючи населенню фінансувати проекти, які вони вважають, що ті того варті, вкладати по декілька доларів то в один проект, то в інший» [5, с. 233].

Формування цілей. Метою статті є визначення на базі інструментарію економічної науки головних змістовних характеристик та видів краудфандингу.

Виклад основного матеріалу. Краудфандинг (від англ. *crowdfunding*: *crowd* — натовп, *funding* — фінансування) — новітня технологія залучення коштів великої кількості інвесторів — користувачів Інтернет, пов'язаних соціальними мережами, з метою фінансування різноманітних проектів. Як підкреслює керівник напрямів бізнес-рішень «Майкрософт Україна» В. Артамонов, цей відносно новий інструмент дозволяє залучати через Інтернет у великої кількості людей гроші для реалізації різноманітних ідей і проектів. Основу послуги складає спеціалізований Інтернет-портал, на якому після детальної реєстрації користувач створює проект, що потребує фінансування. Це можуть бути новий бізнес, запис музичного альбому, створення притулку для тварин-безхатченків, прохання про позику на придбання побутової техніки чи просто збір пожертвувань [2].

Краудфандинг визначають як «фінансування з миру по нитці», «соціальний банк», «колективний гаманець», «народне фінансування», «народна складчина». На думку Дж. Хау, краудфандинг є одним із напрямів краудсорсингу¹, який охоплює різноманітну групу підходів, об'єднаних однією спільною рисою: всі вони засновані на участі безлічі людей. Але «краудфандинг не залежить від знань, творчої енергії та поглядів широких кіл населення. Тут йдеться про залучення їх доларів, фунтів та песо» [5, с. 231].

На наш погляд, краудфандинг — це технологія соціального фінансування через Інтернет, технологія залучення соціальних інвестицій, що їх здійснюють особи, які не є інституційними інвесторами, такими як держава, бізнес, інвестиційні фонди, венчурний капітал, бізнес-яголи та ін. Головними суб'єктами соціального фінансування виступають люди («натовп»), для яких внесення коштів у певні проекти (виробничі, інноваційні, культурні тощо) є заняттям тимчасовим і додатковим до основних видів їх економічної активності.

Краудфандингу притаманні такі відмінності порівняно з традиційними формами залучення коштів для фінансування проектів:

– **багатосуб'єктність** (масовість): до фінансування проектів залучаються кошти величезної кількості людей — «бекерів» [6], «донорів» [7]. Це *соціаль-*

¹ Інтелектуальний краудсорсинг — технологія інтелектуальної співпраці у соціальних мережах через Інтернет, що спрямовується на спільне створення інтелектуального продукту на основі інтеграції знань великої кількості людей («натовпу»).

ні інвестори — суб'єкти колективного фінансування через краудфандингові платформи;

– *мікрофінансування*: краудфандинг — технологія залучення та здійснення соціальних мікроінвестицій, оскільки населення вкладає невеликі суми грошей у різні проекти. Вважаємо, що краудфандинг має багато спільного з мікрофінансуванням, запропонованим лауреатом Нобелівської премії М. Юнусом, містить ознаки «соціального бізнесу» [8]. Краудфандинг — це технологія здійснення *соціальних інвестицій*¹ — вкладення коштів населення у різні проекти, технологія соціального бізнесу;

– *глобальний простір соціального фінансування*: краудфандинг долає приаманні традиційним формам фінансування обмеження, пов'язані, наприклад, із місцезнаходженням інвестора і інноватора, рівнем розвитку національного та міжнародного фінансових ринків; станом фінансової інфраструктури, що забезпечує рух грошей, національним регулюванням фінансової сфери, менеджментом корпорацій тощо. Краудфандинг створює умови для реалізації фінансового потенціалу домогосподарств незалежно від національних кордонів, формує глобальний простір соціального фінансування проектів і спирається на нього. Зараз *ринок краудфандингу* як система соціально-економічних відносин з приводу пропозиції соціальних інвестицій і попиту на них стає складовою світового фінансового ринку;

– *мережевий принцип організації фінансування*: кошти населення залучаються шляхом установаження взаємозв'язків інвесторів і розробників проектів у соціальних мережах. Одним із найважливіших чинників успішності краудфандингових проектів є соціальні зв'язки їх авторів. За даними професора Пенсильванського університету Ітана Моллика, який вивчив 46 902 проекти з краудфандингової платформи Kickstarter.com, якщо у соціальних мережах друзів у авторів було менш за 10, шанси на успіх за інших рівних умов були лише 9 %. 100 друзів давали 20 %, 1000 — 40 %. Мають значення соціальні зв'язки і в офлайн — якщо команда і засновник проекту живуть у великому місті, шанси на успіх вище. Причому важливо, у якому саме великому місті — у Нашвіллі добре йдуть музичні проекти, в Лос-Анджелесі — кінематографічні, в Сан-Франциско — технологічні [6];

– *економія на посередниках*: «скорочується кількість ієрархічних ланок через безпосередній зв'язок людей, які мають гроші, з людьми, яким вони потрібні» [5, с. 231]. На думку А. Артамонова, цей процес називається «дезінтермедіація» — зниження ролі банків та ощадних інститутів як посеред-

¹ Як правило, соціальними вважають інвестиції, спрямовані на розвиток соціальної сфери. На нашу думку, соціальними слід також називати інвестиції, що здійснюються населенням (а не інституціональними інвесторами) у різні проекти, зокрема соціальні, тобто це народні інвестиції.

ників на фінансовому ринку [2]. Краудфандинг можна визначити як *соціальний банк*, котрий акумулює і використовує фінансові ресурси населення;

– *економія трансакційних витрат*: розробник проекту і потенційний інвестор, спираючись на технологію краудфандингу, мінімізують витрати, пов’язані з використанням альтернативної моделі фінансування — механізму фінансового ринку;

– *форма венчурного фінансування*: оскільки суми соціальних інвестицій незначні, ризики краудфандингу не є великими. Але треба пам’ятати, що, як пише Дж. Хау, не дивно, що і ті, для кого Інтернет є засобом шахрайства, також вважають краудфандинг досить привабливим [5, с. 233].

Для соціальних інвесторів краудфандинг може бути комерційним та некомерційним. Видами краудфандингових проектів є бізнес-проекти, креативні, політичні, соціальні, за винагороду, без винагороди, народний кредит, акціонерне фінансування [7], інвестиційні [9]. Головні галузі та сфери краудфандингових проектів відображають дані, наведені в табл. 1.

Таблиця 1

Проекти краудфандингової платформи Kickstater

Категорія проектів	Кількість проектів	Кількість донорів	Загальна сума внесків, дол
Мистецтво	1 172	78 558	5 900 166,14
Комікси	267	27 544	1 763 628,48
Танці	292	14 377	1 054 763,95
Дизайн	319	99 923	9 180 637,55
Мода	182	16 793	1 351 659,85
Фільми	3 284	308 541	32 473 790,40
Їжа	241	30 682	2 809 503,31
Ігри	253	45 622	3 616 530,88
Музика	3 653	260 178	19 801 685,21
Фотографія	343	26 897	2 116 261,93
Публіцистика	774	74 280	5 134 388,55
Технології	125	39 341	4 673 470,41
Театр	931	50 144	4 051 962,62

Джерело: [9].

Пропонуємо класифікацію видів краудфандингу відповідно до цілей розробників проектів, особливостей винагороди соціальних інвесторів, обраної моделі фінансування проектів.

1. Види краудфандингу залежно від мети розробників (авторів) проєктів:

– *соціальний краудфандинг*: проєкти, спрямовані на розв’язання певних соціальних проблем. Слід підкреслити, що некомерційний соціальний краудфандинг не є моделлю благодійності, оскільки, по-перше, соціальні інвестори можуть одержувати вигоди від участі у фінансуванні проєкту; по-друге, якщо проєкт не реалізується, то кошти інвесторам, як правило, повертаються;

– *бізнес-краудфандинг*: підприємницькі проєкти, які мають інноваційну спрямованість, пов’язані з упровадженням інновацій з метою одержання прибутку;

– *новаторський краудфандинг, або краудфандинг ідей*: проєкти, метою яких є розробка нових продуктів, технологій тощо. Новаторський краудфандинг є можливим не тільки у виробничій чи науковій, а й у соціальній, культурній та інших сферах;

– *культурний (творчий) краудфандинг*: проєкти, спрямовані на фінансову підтримку діяльності у сферах культури та мистецтва. Прикладом культурного краудфандингу є проєкт «Померанчева еволюція» художниці із Миколаєва Ж. Рогальської, для якого було зібрано 1800 дол. (запит авторки проєкту — 1500 дол.) [4];

– *політичний краудфандинг*: проєкти, пов’язані з діяльністю політичних об’єднань, партій, моніторингом ефективності політичних та правових заходів тощо. Наприклад, метою російського проєкту «Рос Пил» (створеного у 2011 р.), є контроль за витрачанням бюджетних коштів у сфері державних і муніципальних закупівель. За перше півріччя здійснення проєкту зібрано більш ніж 8 млн руб., витрачено — 1,7 млн руб. Сума контрактів замовлень, за якими вдалося запобігти порушенням, склала 7,5 млрд руб [9].

Відмітимо таке. По-перше, новаторський бізнес-краудфандинг можна визначити як соціальне (народне) кредитування стартапів, особливо для малого бізнесу. «Краудфандинг має потенціал стати альтернативною формою фінансування бізнес-проєктів на ранніх стадіях» [7]. По-друге, можливі проєкти, які поєднують принципи краудфандингу та інтелектуального краудсорсингу — краудфандинго-краудсорсингові проєкти [10], які залучають фінансові і знаннєві ресурси «натовпу». По-третє, на практиці застосовується також *квазікраудфандинг* — це проєкти, «розробники яких із самого початку не збиралися їх реалізувати, а бажали просто “підняти” гроші і під якимось приводом закрити проєкт» [4].

2. Види краудфандингу залежно від особливостей винагороди соціальних інвесторів:

– *краудфандинг без винагороди інвестору*, коли «зворотною дією можуть бути банальне “дякую”, згадування донора на сайті тощо» [7];

– краудфандинг з нефінансовою винагородою інвестору у формі подарунка та продукту (табл. 2);

– інвестиційний (акціонерний) краудфандинг з винагородою інвестору у формі: а) частки прибутку від реалізованого проекту; б) певної кількості акцій новоствореного підприємства.

Таблиця 2

Нефінансові винагороди інвесторам у сфері краудфандингу

№ з/п	Вид нефінансової винагороди	Приклад
1	Винагорода як подарунок	Надання подарункових CD, DVD, загрузка треків, контакти з авторами, автографи тощо
2	Фіксована винагорода у формі продукту	Винагородою є продукт, що фінансується: книга, фільм, музичний альбом, програмне забезпечення тощо. Найпопулярнішими винагородами донорів проектів через краудфандингову платформу Kickstarter у 2011 р. були: стилус вартістю 1–50 дол. — 5 623 донорів; інсайд грілка для кави вартістю 40 дол. — 4 246 донорів; кронштейн для кріплення iPhone на скло вартістю 25 дол. — 3 595 донорів; кліп тримач для камери за 50 дол. — 3 372 донорів; ручка за 50 дол. — 2 930 донорів; підставка для iPad вартістю 25 дол. — 2 515 донорів

Джерело: [7; 9].

Інвестиційний краудфандинг передбачає, що «підприємець-початківець платить своїм інвесторам частку від прибутку новоствореної компанії» [11]; акціонерний краудфандинг — «як винагороду донор одержує частку власності, акції підприємства, дивіденди чи право голосування на загальних зборах акціонерів» [7]. Інвестиційний і акціонерний краудфандинг складають зміст *краудінвестингу* — краудфандингової технології, що дає можливість соціальним інвесторам одержати частки власності та прибутку новостворених підприємств. «Сьогодні краудінвестинг — це перспективний і дуже цікавий напрям, який не тільки дозволяє стартапам зібрати кошти на реалізацію бізнес-ідеї, а й відкриває для непрофесійних інвесторів широкий спектр можливостей щодо створення джерел пасивного доходу» [12]. «Ви можете не просто дати грошей кльовим хлопцям, а проінвестувати, тобто одержати частку в прибутках майбутнього проекту» [13].

3. *Види краудфандингу залежні від моделі фінансування проектів:*

– краудфандинг — пожертвування: винагорода інвесторів не має прямого зв'язку з доходом від реалізованого проекту;

– *краудфандинг-кредитування*: здійснюється у формі *народного (колективного) кредитування* і *P2P-кредитування*, коли позичальник спілкується не з знеособленою масою людей, а з безпосереднім кредитором. Краудфандинговий майданчик у цьому разі є посередником і якоюсь мірою гарантом усієї процедури. Переваги для кредитора полягають у самій можливості надання кредиту, а для позичальника — у більш низьких тарифах і зручності одержання кредиту [7]. На думку А. Артамонова, P2P — це мережа, котра дозволяє оминати банк як додаткову ланку в ланцюжку поставок фінансових послуг, забезпечуючи більш високий дохід інвестору і більш низьку кредитну ставку позичальнику [2].

Висновки. Краудфандинг — це технологія соціального фінансування через Інтернет. Він мобілізує фінансові ресурси «натовпу», забезпечує використання фінансового потенціалу населення у виробничих, інноваційних, культурних та інших проектах, є механізмом соціальних інвестицій. Сутнісними характеристиками краудфандингу є багатосуб'єктність, мікрофінансування, глобальний простір соціального фінансування, мережевий принцип організації, економія на посередниках, мінімізація трансакційних витрат та ризиків венчурного інвестування. Залежно від мети розробників (авторів) проектів краудфандинг може бути соціальним, підприємницьким, новаторським, культурним, політичним тощо. Моделями краудфандингу є колективне фінансування і P2P, що передбачає прямий контакт соціального інвестора та автора проекту. У теперішній час в Україні існує тільки одна краудфандингова платформа — «Велика Ідея», (biggggidea.com), на створення якої гроші теж були зібрані (38 260 грн замість необхідних 35 тис. грн). Але інші представлені на платформі проекти збирають дуже незначні суми (максимальна — 25 тис. грн) [4]. Умови та проблеми розвитку краудфандингу в Україні становлять предмет подальшого дослідження краудсорсингових технологій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Американский техноблог PCWorld назвал знаковые события в сфере высоких технологий 2012 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://iee.org.ua/ru/prog_info/22807/.
2. Артамонов, В. Когда в Украине появится краудфандинг / В. Артамонов [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://forbes.ua/opinions/1334049-kogda-v-ukraine-poyavitsya-kraudfanding>.
3. Пятковский, Ю. Народное финансирование IT-проектов — краудфандинг / Ю. Пятковский [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.ukr.net/news/narodnoe_finansirovanie_it_proektov_kraudfanding-20587134-1.html.
4. Гончарук, Н. Краудфандинг или народное финансирование / Н. Гончарук [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://iee.org.ua/ru/prog_info/22113/.
5. Хау Дж. Краудсорсинг. Коллективный разум как инструмент развития бизнеса / Джефф Хау ; пер. с англ. — М. : Альпина Паблишер, 2012. — 288 с.

6. Ответ на главный вопрос краудфандинга [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://habrahabr.ru/post/148106/>
7. Что такое краудфандинг [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://crowdsourcing.ru/article/what_is_the_crowdfunding.
8. Юнус М. Создавая мир без бедности. Социальный бизнес и будущее капитализма / М. Юнус, А. Жоли. — М. : Альпина Бизнес Букс, 2010. — 307 с.
9. И опять краудфандинг: сегодня по-американски [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://habrahabr.ru/post/143353/>.
10. Эволюция Ра — социальная краудфандинговая сеть [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://crowdsourcing.ru/article/evolution-ra-social-crowdfunding-net>.
11. 16 января в казанском IT-парке прошел семинар «Краудфандинг в России [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://crowdsourcing.ru/article/yarmarkatshcheslaviya>.
12. Краудивестинг — новая модель заработка [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.womanontop.ru/2012/09/kraudinvesting-novaya-model-zarabotka/>.
13. Краудинвестинг в России: как мы делали платформу для инвестиций, чего уже добились и в какие проекты уже можно инвестировать [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://habrahabr.ru/company/smartmarket/blog/176837/>.

КРАУДФАНДИНГ: СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЕ СОДЕРЖАНИЕ И ВИДЫ

Марченко О. С.

Раскрыта сущность краудфандинга как технологии социального инвестирования через Интернет. Обоснованы главные отличия краудфандинга: многосубъектность, микрофинансирование, опора на социальные сети, формирование глобального пространства коллективного финансирования, минимизация трансакционных издержек и рисков венчурного инвестирования, экономия на посредниках. Охарактеризованы основные виды краудфандинга. Доказано, что в условиях информационного общества краудфандинг является важной составляющей мирового финансового рынка.

Ключевые слова: краудфандинг, краудсорсинг, краудинвестинг, коллективное финансирование, социальные инвестиции, социальные сети.

CROWDFUNDING: SOCIO-ECONOMIC CONTENT AND TYPES

Marchenko O. S.

The essence of crowdfunding as technologies of social investments through the Internet are disclosed. The main differences crowdfunding: mass participation, microfinance, reliance on social networks and creating a global space of collective

financing, minimization of the transaction costs and risks of venture investment, savings on intermediaries are substantiated. The main types of crowdfunding are characterized. In the conditions of information society crowdfunding is an important component of the world financial market are proved.

Key words: *crowdfunding, crowdsourcing, crowdinvesting, collective financing, social investment, social networks.*

УДК 368:339

ДО ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ «СТРАХОВА ГРУПА»

Л. В. Нечипорук, доктор економічних наук, професор
Національний університет «Юридична академія України
імені Ярослава Мудрого»

На основі інструментарію інституційної теорії обґрунтовано, що метою створення страхових груп є: підвищення ефективності діяльності окремих страховиків — учасників групи на підставі об'єднання та раціонального використання матеріальних, технологічних, фінансових та інформаційних ресурсів; реалізація інвестиційних проектів; підвищення конкурентоздатності страхових послуг; розширення ринків їх збуту.

Ключові слова: *страхування, фінансово-промислова група, страхова група, концентрація капіталу, централізація капіталу.*

Постановка проблеми. Атрибутами сучасного стану страхового ринку є його лібералізація, використання сучасних інформаційних, фінансових, банківських та страхових технологій, перехід на міжнародні стандарти аудиту і бухгалтерської звітності, подальша концентрація та централізація. Якщо концентрація капіталу являє собою його збільшення шляхом капіталізації частини додаткової вартості, тобто це відтворення капіталу в розширених масштабах, то централізація капіталу — це збільшення його розмірів унаслідок об'єднання або злиття раніше самостійних капіталів.

Зазначимо, що хоча концентрація тісно пов'язана з монополізацією, вона не обов'язково призводить до появи фірм-монополістів, але може прискорити утворення груп господарських структур, що не є винятком і для страхового ринку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У науковій літературі визнано, що виявом концентрації і централізації капіталу є формування різноманітних форм фінансово-промислових корпоративних об'єднань (ФПКО), котрі мо-

жуть бути як національними, так і транснаціональними. Розрізняють як позитивні ефекти ФПКО: можливість масштабного виробництва товарів і надання послуг; сприяння розвитку галузей економіки і регіонів держави; створення нових робочих місць; ефективне використання ресурсів; підвищення інвестиційної активності; перспектива фінансування масштабних проєктів, так і негативні ефекти, що безпосередньо спричинені певними перевагами, а саме: концентрацією значних фінансових ресурсів, що припускає їх контроль над галузями і регіонами та забезпечує можливість впливати на темпи розвитку національної економіки.

Теоретико-методологічні основи інтеграційних процесів у сфері підприємництва виносилися на захист у дисертаційній роботі П. Буряк [1]. Н. Зайцева опрацювала напрями вдосконалення управління промислово-фінансовими групами в умовах становлення прогресивних фінансових інститутів [2]. У роботі Р. Хатем досліджувались особливості створення транснаціональних фінансово-промислових груп в Україні та країнах близькосхідного регіону [3].

І. Барановський та В. Барановська зазначають, що «метою створення ФПГ можна вважати: підвищення ефективності діяльності окремих підприємств — учасників групи на основі об'єднання та раціонального використання матеріальних, технологічних, фінансових та інформаційних ресурсів; розвиток діючих і створення нових економічних відносин; реалізацію інвестиційних проєктів; підвищення конкурентоздатності продукції; розширення ринків збуту та створення робочих місць; проведення активної товарної політики; забезпечення безперебійних поставок і збуту продукції; забезпечення структурної перебудови національної економіки, підвищення ефективності її управління, планування і регулювання; підвищення експортного потенціалу і конкурентоспроможності українських підприємств» [4, с. 133].

В. Кокошинський визнає функціонування в Україні господарських структур, які за неформальними ознаками підпадають під визначення промислово-фінансових груп, загальний інтеграційний ефект від яких досягається від двох видів синергійного ефекту: операційного (ефект агломерації, економія витрат на проведення НДДКР, ефект комбінування і комплексного використання ресурсів, збільшення розміру ринкової ніші) та фінансового (створення податкових щитів, можливість купівлі компанії за ціною, нижчою від балансової, фінансова диверсифікація), а також формування інноваційно-інвестиційного потенціалу [5, с. 119–120].

Формулювання цілей. У статті вирішується завдання виявити мету формування та ознаки «страхової групи» як різновиду фінансової групи.

Виклад основного матеріалу. Фінансові групи, що здійснюють діяльність у сфері банківських, страхових послуг та на ринку цінних паперів, у широко-

му розумінні становлять об'єднання юридичних осіб, пов'язаних між собою через механізм контролю або впливу. Вони часто діють у декількох юрисдикціях і можуть поєднувати кілька відносно незалежних юридичних осіб. Для досягнення синергізму та економії коштів фінансові групи використовують низку юридичних осіб і структур та користуються відмінностями в їх оподаткуванні, контролі і регулюванні в різних секторах фінансового ринку та різних країнах. Відповідно до стандартів IAIS існують різні види фінансових груп, їх спектр — від національних однорідних груп до міжнародних неоднорідних фінансових конгломератів (табл. 1) [6].

Таблиця 1

Види фінансових груп

№ з/п	Вид	Визначення
1	Страхова група	фінансова група, до складу якої входять два або більше страховиків (і, можливо, інші неліцензовані юридичні особи)
2	Фінансовий конгломерат	будь-яка група компаній під єдиним управлінням, яка займається виключно або переважно наданням значних послуг щонайменше у двох різних фінансових секторах (банківська діяльність, цінні папери, страхування)
3	Міжнародний фінансовий конгломерат	фінансовий конгломерат з регульованими юридичними особами, що знаходяться в різних країнах
	Однорідна фінансова група	це економічна група, до складу якої входять (переважно) фінансові ліцензовані юридичні особи, що належать здебільшого до одного й того самого сектору, наприклад, група, яка складається з компаній страхування життя або майна

Щодо сутності системи регулювання та нагляду за фінансовими групами існують дві точки зору:

1) фінансова група вважається однією диверсифікованою економічною одиницею, яка об'єднує ризики;

2) фінансова група складається з безлічі окремих юридичних осіб, виходячи з чого існуючі механізми контролю можна розділити на дві групи.

При комплексному (консолідованому) підході вимоги щодо капіталу ставляться до консолідованих активів і пасивів на рівні материнської компанії. Передбачається, що ці активи і пасиви вільно обертаються в межах групи. Зважений на ризик агрегований підхід передбачає, що вимоги стосовно капіталу застосовуються до окремих регульованих компаній у межах фінансової групи [7].

Міжнародна асоціація органів страхового нагляду IAIS ухвалила декілька документів, які визначають принципи, стандарти та керівні положення стосовно нагляду за діяльністю страхових установ та страхових груп, зокрема «Принципи здійснення нагляду за діяльністю міжнародних страхових установ та страхових груп, а також їхніх установ в інших країнах» (вересень 1997 р.). У жовтні 2009 р. Міжнародна асоціація органів страхового нагляду IAIS випустила посібник з використання наглядових колегій для нагляду за фінансовими групами, згідно з яким діяльність цих колегій було поширено і на банківський сектор.

У 1999 р. Базельським комітетом спільно з IAIS та IOSCO були розроблені принципи оцінки фінансових конгломератів, що детермінувалися як будь-яка група компаній під спільним контролем, що здійснює виключну або переважну діяльність і передбачає надання значущих послуг принаймні у двох різних фінансових секторах (банківському, цінних паперів або страхування), згідно з якими пропонувалися способи розв'язання проблем, пов'язаних з оцінюванням достатності капіталу. Принципи оцінювання були покликані нівелювати відмінності у розрахунку достатності капіталу в різних секторах фінансового ринку та засновані на тому, що ризики, пов'язані із секторами, обліковуються за найвищим рівнем. Регулятори страхового ринку і ринку цінних паперів, а також центральні банки Франції, Німеччини, Італії, Іспанії, Нідерландів, Великої Британії, Японії та США разом з такими міжнародними організаціями, як МВФ, Рада фінансової стабільності (Financial Stability Board), IAIS та Міжнародна організація комісій з цінних паперів (IOSCO) у рамках спільного форуму створили робочу групу, одним із завдань якої була оцінка ризиків, пов'язаних із функціонуванням фінансових груп. Усі учасники форуму намагаються знайти оптимальний варіант регулювання діяльності фінансових груп для пом'якшення їх потенційного впливу на стабільність національних і глобального ринків. Прикладами потенціалу і масштабів такого впливу є нещодавня криза в American International Group (AIG) і крах Lehman Brothers у Сполучених Штатах, а також виведення з кризи Fortis у Нідерландах та інших фінансових груп за допомогою держави.

Одним із напрямів накопичення страхових капіталів в Україні стає саме створення страхових груп. Серед перших страхових груп в Україні можна виокремити:

– страхову групу «Гарант» (створена у 2000 р.), до складу якої увійшли страхові компанії «Гарант-Авто», «Київ», «НФСК “Гаранта РЕ”», «Гарант-Лайф», недержавний пенсійний фонд «Автояльянс», Український центр післяаварійного захисту «Експерт-Сервіс», компанії «Гарант-Консалтинг» та «Гарант-Асістанс»;

- страхову групу «ДАСК» (створена в 2001 р.), яка об'єднала страхові компанії з Дніпропетровської області «ДІСКО», «ДАСК», «ДАСК–СП», «ДАСК–Павлоград», «ДАСК–Життя», а також 11 страхових посередників;
- страхову групу «Універсальна» (створена у 2002 р.), яка об'єднала регіональні страхові компанії «Карпати» (м. Ужгород), «Універсальна» (м. Львів), «Терен» (м. Тернопіль), «Саламандра–Десна» (м. Чернігів), «Арта» (м. Тернопіль);
- групу страхових компаній «АСКА», до складу якої увійшли страхові компанії «АСКА» (м. Донецьк) та «АСКО–Донбас–Північний» (Донецька обл.), «АСКА–Життя» (м. Київ);
- фінансову групу «ТАС», яка інтегрувала страхові компанії «Страхова група “ТАС”» (м. Київ) та «ТАС–Капітал» (м. Київ), страховика із страхування життя «Страхова компанія “ТАС”» (м. Київ), банки «ТАС–Інвестбанк» (м. Київ), «ТАС–Комерцбанк» (м. Київ), а також групу підприємств;
- групу страхових компаній «Лемма», до складу якої увійшли страхові компанії «Лемма» (м. Харків), «Аванте» (м. Харків), страховик із страхування життя «Лемма–Віте» (м. Харків) та значна кількість дочірніх підприємств.

Вважається, що операції усередині групи можуть вплинути на фінансовий стан страхової компанії, тому наглядові органи повинні здійснювати загальний догляд за певними типами операцій усередині групи і вживати необхідних заходів на стадії, коли платоспроможність страхової компанії є чи може перебувати під ризиком. Передбачається загальний нагляд за операціями між: страховою компанією та пов'язаною особою страхової компанії; особою, що бере участь у страховій компанії; пов'язаною особою особи, що бере участь у страховій компанії; страховою компанією та фізичною особою, яка бере участь у страховій компанії чи будь-якій її пов'язаній особі; особі, що бере участь у страховій компанії; пов'язаній особі особи, що бере участь у страховій компанії. Ці операції, зокрема, стосуються позики, гарантій та позабалансових операцій, елементів, що стосуються маржі платоспроможності, інвестицій, операцій перестраховування, угод розподілу витрат.

Зауважимо, що у країнах ЄС нові вимоги до платоспроможності страхових компаній впроваджено у 2012 р. Вони налаштовані на управління ризиками компанії, а саме: управління ризиками страховика по можливості незалежно від операційної діяльності (впровадження методів управління ризиками, оцінювання та контроль ризиків з урахуванням напрямів бізнесу); реалізація та документування процесу управління ризиками компанії з урахуванням відповідальності за виявлення та оцінювання ризиків; організаційна структура управління системою з ухваленням певних рішень, процедури планування та складання звітності; впровадження самостійного оцінювання діяльності ком-

панії (мінімум одного разу на рік) з метою контролю ефективності впровадження системи управління ризиками (оцінка власного ризику — ORSA); уведення операційного внутрішнього аудиту щодо ефективності функціонування системи управління ризиками; виконання актуарної діяльності із впровадженням відповідальності актуарія щодо оцінки вартості технічних резервів, рівня достатності перестраховування, політики андеррайтингу, моделювання ризиків і вимог до капіталу (рисунок) [8].

Правління страховика Визначення стратегії бізнесу та стратегії управління ризиками. Дефініція ризикостійкості та рівня прийняття ризиків. Планування ресурсів та розподілу капіталу.	
Підрозділи бізнесу Планування бізнесу. Виявлення та оцінювання бізнесу. Відслідковування ризиків з метою їх мінімізації. Делегування певних обмежень	Функція незалежного контролю Забезпечення обмежень, процедур, дій стосовно всіх класів ризиків та підрозділів бізнесу. Визначення, оцінка, аналіз, контроль та звітність про ризики на рівні компанії. Розробка стратегій з метою зменшення ризику. Надання консультацій підрозділам компанії щодо мінімізації ризиків
Внутрішній аудит Незалежний аудит упроваджених методів контролю ефективності функціонування системи управління ризиками	

Рис. Структура управління ризиками страховика

Ураховуючи, що страхові компанії виступають прямими конкурентами на страховому ринку, Директива 98/78/ЄС Європейського парламенту та Ради від 27 жовтня 1998 р. щодо додаткового нагляду за страховими компаніями у страховій групі зазначає, що правила стосовно вимог до їх діяльності мають бути однаковими. Крім цього, критерії, застосовувані для визначення додаткового державного нагляду за діяльністю страхових груп, не мають залишатися виключно на розсуд держав — членів ЄС. Також Директива вимагає усунути певні розбіжності в законодавствах держав-членів, що стосується пруденційних правил, яких мають дотримуватися страхові компанії, котрі входять до страхової групи. Згідно зі ст. 2 Директиви вважається

ся за необхідне обчислення скоригованого стану платоспроможності страхових компаній, які входять до страхової групи. Зважаючи на те, що компетентні органи у Співтоваристві застосовують різні методи, спрямовані на врахування впливу належності до страхової групи на фінансовий стан страхової компанії, Директива передбачає три методи здійснення такого обчислення (табл. 2).

Т а б л и ц я 2

**Методи, спрямовані на врахування впливу
належності до страхової групи**

Метод віднімання та накопичення	Метод віднімання вимоги	Метод звітності на основі консолідації
Стан скоригованої платоспроможності страхової компанії, яка бере участь, є різницею між	Стан скоригованої платоспроможності страхової компанії, яка бере участь, є різницею між	Скоригована платоспроможність страхової компанії, яка бере участь, є різницею між
(i) сумою: (а) елементів, що стосуються маржі платоспроможності страхової компанії, яка бере участь, і (b) пропорційної частки страхової компанії, яка бере участь, в елементах, що стосуються маржі платоспроможності страхової компанії, яка бере участь, і (ii) сумою: (а) балансової вартості пов'язаної страхової компанії в страховій компанії, яка бере участь, і (b) вимоги щодо платоспроможності у страховій компанії, яка бере участь, і (c) пропорційної частки вимоги щодо платоспроможності пов'язаної страхової компанії	(i) сумою: (а) елементів, що стосуються маржі платоспроможності страхової компанії, яка бере участь, і (b) пропорційної частки страхової компанії, яка бере участь, в елементах, що стосуються маржі платоспроможності страхової компанії, яка бере участь, І (ii) сумою: (а) балансової вартості пов'язаної страхової компанії в страховій компанії, яка бере участь, і (b) вимоги щодо платоспроможності у страховій компанії, яка бере участь, і (c) пропорційної частки вимоги щодо платоспроможності пов'язаної страхової компанії	елементами, що стосуються маржі платоспроможності, яка обчислюється на основі консолідованих даних, і (а) суми вимог до платоспроможності страхової компанії, яка бере участь, і пропорційних часток вимог щодо платоспроможності пов'язаних страхових компаній, які ґрунтуються на процентних відносинах, що використовуються для здійснення консолідованих звітів, (b) чи вимоги щодо платоспроможності, обчисленої на основі консолідованих даних

Метод віднімання та накопичення	Метод віднімання вимоги	Метод звітності на основі консолідації
Де частка участі у пов'язаній страховій компанії складається цілковито чи частково з опосередкованої власності, тоді пункт (ii)(a) включає вартість такої опосередкованої власності, беручи до уваги відповідні послідовні інтереси; і пункти (i)(b) та (ii)(c) включають відповідні пропорційні частки елементів, які стосуються вимог щодо платоспроможності у страховій компанії, яка бере участь	Де доля участі у пов'язаній страховій компанії складається цілковито чи частково з опосередкованої власності, тоді пункт (ii)(a) включає вартість такої опосередкованої власності, беручи до уваги відповідні послідовні інтереси; і пункти (i)(b) та (ii)(c) включають відповідні пропорційні частки елементів, що стосуються вимог стосовно платоспроможності у страховій компанії, яка бере участь	

Джерело: Стандарт нагляду IAIS № 5: Стандарт координації нагляду за діяльністю груп [Електронний ресурс]. — Режим доступу <http://forinsurer.com/public/04/04/16/1067>.

Висновки. У законодавстві України необхідно визначити поняття «страхова група», врегулювати процедуру її створення, діяльності та ліквідації, запровадити систему державного нагляду, що дасть змогу виробити більш обґрунтовані оцінки щодо фінансового стану як страхової групи, так і окремих її учасників.

Ознаками страхових груп є те, що вони, як правило, використовують єдині страхові продукти (правила страхування, договори (поліси) страхування і страхові тарифи) та виконують такі завдання: розробку і реалізацію єдиної стратегії розвитку страхування та проведення єдиної страхової, фінансової, економічної, інвестиційної та соціальної політики учасників; виконання спільних програм, спрямованих на створення умов для надійного та ефективного розвитку спільної страхової діяльності учасників; формування централізованого страхового резервного фонду.

ЛІТЕРАТУРА

1. Буряк П. Ю. Теоретико-методологічні основи інтеграційних процесів у сфері підприємництва : автореф. дис. ... д-ра екон. наук : 08.06.01 / П. Ю. Буряк. — Л., 2003. — 47 с.
2. Зайцева Н. В. Удосконалення управління промислово-фінансовими групами в умовах становлення прогресивних фінансових інститутів : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.06.01 / Н. В. Зайцева. — К., 2005. — 22 с.
3. Хатем Р. Створення транснаціональних фінансово-промислових груп в Україні і країнах близькосхідного регіону : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.05.01 / Р. Хатем. — Донецьк, 2002. — 16 с.
4. Барановський О. І. Сутність і різновиди фінансово-промислових корпоративних об'єднань / О. І. Барановський, В. Г. Барановська // Вісн. ун-ту банк. справи Нац. банку України. — 2008. — № 3. — С. 133.
5. Кокошинський В. В. Удосконалення теоретико-методологічних засад функціонування промислово-фінансових груп в системі регулювання економіки / В. В. Кокошинський // Економіко-математичне моделювання соціально-економічних систем : зб. наук. пр. МННЦ ІТіС. — К., 2008. — Вип. 13. — С. 119–120.
6. Стандарт нагляду IAIS № 5: Стандарт координації нагляду за діяльністю груп [Електронний ресурс] // Фориншурер : інтернет-журн. про страхование. — 2004. — 16 апр. — Режим доступу: <http://forinsurer.com/public/04/04/16/1067>.
7. Нагляд за фінансовими групами: актуальні проблеми [Електронний ресурс] // Цінні папери України. — 2010. — № 7. — Режим доступу: http://www.securities.org.ua/securities_paper/review.php?id=601&pub=4449.
8. Баллеер М. Управление рисками страховых компаний [Электронный ресурс] / Мартин Баллеер // Фориншурер : интернет-журн. про страхование. — 2010. — 3 сент. — Режим доступу: <http://forinsurer.com/public/10/09/03/4147K>.

К ОПРЕДЕЛЕНИЮ ПОНЯТИЯ «СТРАХОВАЯ ГРУППА»

Нечипорук Л. В.

На основе инструментария институциональной теории обосновано, что целью создания страховых групп являются: повышение эффективности деятельности отдельных страховщиков — участников группы на основании объединения и рационального использования материальных, технологических, финансовых и информационных ресурсов; реализация инвестиционных проектов; повышение конкурентоспособности страховых услуг; расширение рынков их сбыта.

Ключевые слова: *страхование, финансово-промышленная группа, страховая группа, концентрация капитала, централизация капитала.*

TO THE DEFINITION OF «INSURANCE GROUP»

Nechyporuk L.V.

The purpose of creation of insurance groups based on the tools of institutional theory is proved. It's necessary to increase the efficiency of individual insurers activity which are members of groups on the basis of associations and rational use of material, technological, financial and information resources; and on the basis of implementation of investment projects, and increasing the competitiveness of insurance services and market expansion of their sales.

Key words: *insurance, financial and industrial group, the insurance group, the concentration of capital, the centralization of capital.*

УДК 330.342.146 : 338.24.021.8

ЛІБЕРАЛЬНА МОДЕЛЬ ДЕРЖАВИ ДОБРОБУТУ: ЕКОНОМІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ РЕАЛІЗАЦІЇ В УКРАЇНІ

О. В. Овсієнко, кандидат економічних наук, доцент
Національний університет
«Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»

Узагальнено теоретико-методологічні підходи до визначення сутності ліберальної соціальної держави. Виділено інституціональні передумови реалізації моделі ліберальної держави добробуту. Виявлено та розкрито економічні чинники, що ускладнюють становлення ліберальної держави добробуту в Україні. Запропоновано напрями подолання їх негативної дії.

Ключові слова: *соціальна держава, держава добробуту, ліберальна держава добробуту, соціальна діяльність держави, розподіл та перерозподіл.*

Постановка проблеми. Проголошення Української держави як соціальної [1, ст. 1] зумовлює необхідність вибору певної економічної моделі її реалізації. Проте законодавчо закріплена концепція розбудови соціальної держави й досі відсутня [2]. Разом з тим в офіційних програмних документах ідеологія економічних реформ усе частіше передбачає запровадження принципів лібералізму (дерегуляцію підприємницького середовища [3, с. 38]; обґрунтування необхідності системної трансформації суспільства на ліберально-демократичних засадах [4, с. 8; 5, с. 644–645]). Заклики до використання ліберальних принципів зустрічаються і в роботах, присвячених реформуванню системи соціальної підтримки. Так, у джерелі [5, с. 290] зазначається необхідність

обмеження розмірів соціальної допомоги з метою стимулювання економічної активності. Усе це актуалізує питання про можливості запровадження в Україні ліберальної моделі держави добробуту та достатність економічних передумов для її формування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вагомий внесок у створення сучасної концепції ліберальної держави добробуту зробили класики економічного лібералізму Л. Бальцерович, Д. Дж. Грін, Р. Дворкін, Д. Лал, М. Фрідмен, Ф. Хайєк та ін. Чимала кількість досліджень присвячена перспективам трансформації ліберальної моделі соціальної держави в умовах економічних криз (Ф. Дж. Кастлс [6]), переходу до нового способу виробництва, глобалізації (К. Пірсон [7], Т. Сідорина [8], Р. Страйкер [9] та ін.). Серед вітчизняних фахівців також точиться дискусія щодо перспектив розбудови соціальної держави саме на ліберальних засадах (В. Геєць [10], Е. Лібанова [11], О. Яременко [12]). Водночас економічні передумови впровадження ліберальної моделі соціальної держави в Україні залишаються недостатньо дослідженими.

Формулювання цілей. Метою статті є узагальнення теоретико-методологічних підходів до визначення сутності ліберальної соціальної держави, оцінювання інституціональних можливостей запровадження в Україні ліберальної моделі держави добробуту, визначення економічних передумов її формування.

Вклад основного матеріалу. Практична реалізація ідеї держави загального добробуту (*Welfare State*) починається у середині ХХ ст. Наприкінці 50-х рр. розвинені країни поступово відмовляються від бісмарківської моделі соціальної держави, побудованої на принципах комутативної справедливості (рівність прав, використання правил справедливої винагороди — залежно від внеску) та переходять до принципу розподільчої справедливості, спрямованої на забезпечення економічної рівності. Але вже із середини 70-х рр. ідея держави загального добробуту активно критикується через фінансові труднощі в її реалізації.

У 80–90-х рр. відбуваються деструкція та криза держави добробуту: посилюються суперечності між зростаючими соціальними виплатами та необхідністю зниження податкового навантаження; ліквідується система соціальної опіки у формі політики повної зайнятості внаслідок прискореної модернізації виробництва у 80–90 рр. Із середини 90-х років ХХ ст. започатковується ліберальна модель соціальної держави — відмова від патерналістської ролі, орієнтація на подолання соціального утриманства, створення умов для діяльності і розвитку громадян та їх об'єднань. Водночас соціальна держава, побудована на принципах субсидіарності, залишила за собою право втручатися тоді, коли люди не можуть подбати про себе власними зусиллями.

Слід зазначити, що в економічній літературі не існує загально визнаного тлумачення змісту поняття «ліберальна держава добробуту». Так, за Г. Еспін-Андерсеном, ліберальну (мінімалістську) державу добробуту відрізняє низький рівень декомодифікації; розбіжності у добробуті зумовлюються ринком [13]. У С. Лейбфріда аналогом ліберальної моделі виступає англосаксонська (резидуальна) модель, у якій держава стає компенсаторним засобом у крайніх випадках та засобом примушування до праці у ринкових умовах [14, с.143, 145]. Ф. Кастлс та Д. Мітчелл вважають базовою ознакою ліберальної держави добробуту низькі соціальні видатки, неприйнятність застосування інструментів вирівнювання у соціальній політиці [14, с. 143, 145]. М. Феррера, характеризуючи англосаксонську модель держави добробуту, наголошує на досить високому охопленні держави добробуту; наданні соціальної допомоги шляхом випробовувань; існуванні змішаної системи фінансування; високоінтегрованої організаційної основи, переважно у публічному управлінні [14, с. 143–144]. Дж. Бонолі як головні критерії віднесення тієї чи іншої моделі соціальної держави до ліберальної пропонує низьку питому вагу соціальних видатків, які фінансуються шляхом внесків (Беверідж); низький рівень соціальних видатків (у відсотках від ВВП) [15].

Відмітимо також, що серед дослідників держави добробуту немає одностайної думки й щодо віднесення тих чи інших країн до ліберальної моделі. Переважна більшість схильна вважати США, Велику Британію, Ірландію ліберальними державами добробуту [8, с. 91–92; 14, с. 149–150]. Проте відносно того, чи визнавати такі держави, як Японія, Швейцарія, Канада, Австралія, Нова Зеландія, ліберальними соціальними державами, існують значні розбіжності, причини яких пов'язані з обранням різних критеріїв для класифікації існуючих держав добробуту. Однак в основному базові критерії віднесення до ліберальної моделі залишаються схожими. Серед них найчастіше виділяють такі:

- основним принципом побудови є індивідуалізм та особиста відповідальність, що суттєво відрізняє ліберальну державу добробуту від консервативної і соціал-демократичної моделей;

- розвинені приватні соціальні послуги. Державні програми охоплюють незначну частину населення. Рівень соціальної допомоги мінімальний, надається на нетривалий час;

- регулятором соціальних прав є розвинений ринок (соціальні ризики компенсуються повною мірою для груп, які беруть участь у виробництві, інші стають залежними від соціальної допомоги);

- основним джерелом фінансування є приватні заощадження та приватне соціальне страхування.

З огляду на це можна констатувати, що ефективна реалізація економічної моделі ліберальної держави добробуту можлива лише за наявності певних інституціональних передумов, до яких можна віднести такі.

1. *Чітке впорядкування прав власності на всі види економічних ресурсів, що використовуються у суспільному виробництві.* Спираючись на принципи особистої відповідальності, ліберальна модель соціальної держави орієнтується переважно на використання особистих доходів та заощаджень громадян як джерела фінансування соціального захисту. Особисті доходи формуються переважно шляхом реалізації прав власності на фактори виробництва. Роль держави у вторинному розподілі при утворенні потоку доходів незначна: соціальна підтримка надається лише найбільш уразливим прошаркам населення на короткий строк. Розподіл матеріальних благ близький до первинного, тобто такого, який забезпечує ринок. Тому фінансово-економічною передумовою існування ліберальної держави є наявність у індивідів достатнього рівня доходів та забезпечення можливостей їх сталого зростання. Це у свою чергу потребує не просто захисту права власності на економічні ресурси, а й створення умов для повноцінної реалізації усіх його складових.

В Україні склалася надзвичайно парадоксальна ситуація. З одного боку, активно відбувається процес становлення приватної власності, причому не тільки завдяки приватизації, а й за рахунок нагромадження власності, яка з'явилася трудовим шляхом переважно у секторі малого та середнього бізнесу. У джерелі [5, с. 644] взагалі зазначається, що «право власності вже встановлено тіншовими засобами на всі економічні об'єкти країни — від підприємств до землі». З другого боку, права власності навіть на привабливі економічні активи, які активно використовуються у суспільному виробництві (наприклад, земельні паї, міноритарні пакети акцій), не гарантують їх суб'єктам належного рівня доходів.

Показовою у цьому плані є ситуація із земельними активами, володіння якими не забезпечує від бідності. За оцінками Держстату, рівень бідності сільського населення систематично нижчий, ніж у середньому по країні. Наприклад, при середній нормативній вартості 1 га ріллі на 01.01.2012 р. по Україні 20635,02 грн [16; 17], орендна плата у I півріччі 2012 р. становила 470,4 грн/га, або 2,3 % вартості [18], попри встановлені законодавством вимоги щодо мінімального розміру оренди (не менше 3 % вартості землі). Отже, через недостатній захист прав власності на ринку оренди землі власники недоотримали тільки за 2012 р. 2,512 млрд грн. Незавершеність інституційних перетворень в аграрному секторі (незважаючи на утвердження приватної власності на землю, земля так і не стала об'єктом купівлі-продажу) унеможлиблює справедливую оцінку активів сільських домогосподарств, посилює монопольну владу великих орендарів.

Не менш складною є ситуація з реалізацією прав власності на робочу силу на ринку праці [3, с. 96; 19]. Так, вітчизняними фірмами широко практикується аутсорсинг — спосіб оптимізації діяльності підприємств за рахунок передачі непрофільних функцій зовнішнім спеціалізованим компаніям. Де-юре працівник звільняється з підприємства за власним бажанням та переходить на роботу до агентства зайнятості. Фактично він продовжує виконувати свої функції на підприємстві, але на правах фрілансера, будучи позбавленим усіх соціальних пільг та гарантій (достроковий вихід на пенсію, доплати за шкідливі умови праці тощо). На фрілансерів не поширюються умови галузевих та колективних угод. Використання позикової праці в Україні не підкріплюється законодавчою базою, оскільки трудове право визнає тільки двосторонні трудові відносини. Конвенція ООН, яка обмежує використання позикової праці, не ратифікована в Україні.

Нечіткість упорядкування прав власності на економічні активи, широко задіяні у суспільному виробництві, а також законодавча неврегульованість у використанні прав власності спотворюють характер розподілу доходів у суспільстві, не дають власникам можливості ефективно скористатися всіма наявними у них правами. За таких умов орієнтація на використання особистих доходів та заощаджень громадян як джерела фінансування соціального захисту стає дедалі проблематичною. З одного боку, відбувається неринкове викривлення потоку доходів, посилюється соціальне розшарування, а з другого — навіть тим власникам, яким вдається завдяки власній ініціативі забезпечити реалізацію наявних прав власності, доводиться робити це через різноманітні тіньові схеми, що лише підриває їх довіру до держави як інституту гарантування прав.

2. *Розвинене конкурентне середовище.* Високий рівень особистої відповідальності за власне соціальне забезпечення та страхування в умовах ліберальної держави добробуту висуває ринок на роль регулятора соціальних прав. Рівність та реальність соціально-економічних прав, можливості нагромаджувати власність трудовим шляхом забезпечуються насамперед дією ринкового механізму. Тому будь-які викривлення ринкового механізму, стороннє втручання у процеси розподілу та перерозподілу створеного продукту, посилення асиметрії в умовах господарювання фактично унеможливають розбудову повноцінної ліберальної держави добробуту.

На нашу думку, багато у чому саме відсутність розвинутого конкурентного середовища, слабкість обмежень на подальшу концентрацію виробництва і капіталу гальмують розвиток інститутів соціальної держави в Україні. Досить поширеною є ситуація, у якій рішення про розподіл ресурсів, у тому числі суспільних, ухвалюються не на основі ринкових закономірностей, а на користь окремих бізнес-груп, що мають вплив на органи державної влади. Так, за 21 рік незалежності України через неприйняття законів про трансфертне ціно-

утворення, невизначеність поняття «звичайна ціна», яке застосовується у ст. 39.15 Податкового кодексу України, призвели до виведення через офшорні схеми 167 млрд дол. несплачених у держбюджет податків [20].

З другого боку, концентрація капіталу у сировинноорієнтованих галузях, які за своєю природою є технологічними олігополіями або природними монополіями, призводить до завищення ними цін на важливі види ресурсів — сировину, паливо, електроенергію, що значно підвищує витрати в інших галузях та сферах виробництва. Активна приватизація у таких галузях лише сприяє подальшому викривленню потоку доходів, намаганням власників отримувати їх не за рахунок модернізації та підвищення продуктивності праці, а шляхом перекладання власних завищених витрат на інші галузі та сфери виробництва.

Наслідком неконкурентних відносин стають посилення асиметрії в умовах господарювання, блокування підприємницької активності у секторі малого та середнього бізнесу, намагання останнього вийти з-під юрисдикції вітчизняного права. Нагромадження капіталу-власності у процесі трудової діяльності за таких умов стає проблематичним. Відтік капіталу за кордон, непрозорість умов господарювання, використання державної влади не в інтересах усього суспільства, а як інструменту легітимізації приватної власності та способу отримання необґрунтованих пільг та преференцій, — усе це гальмує особисту активність громадян, розвиток підприємництва, перетворює окремі види бізнесу на заручників олігархічної держави.

3. *Наявність розгалуженої мережі приватних інститутів соціального захисту.* Незважаючи на те що в Україні вже понад 20 років відбувається перехід до ринкової системи господарювання, у масовій свідомості глибоко укорінені патерналістські настрої, прагнення перекласти на державу відповідальність за власний добробут. Значна частина населення все ще розраховує на підтримку держави за будь-яких умов [3, с. 94; 11, с. 10–11]. Водночас, як зазначається у роботі [5, с. 193], масштабний тіньовий сектор сформував певний прошарок економічно активного населення, який лише у тіньовому секторі може отримати гідне визнання своєї праці та гідну заробітну плату. Саме ця частина населення зазвичай легше сприймає лібералізацію економічних відносин, схвально ставиться до скорочення державної присутності в економіці. Разом з тим становлення приватних інститутів соціального захисту в Україні ускладнюється такими чинниками:

– порушення балансу економічної влади між найманою працею і капіталом, який став наслідком активної приватизації колишньої суспільної власності та масового відчуження від неї основної частки населення. По-перше, зосередження приватної власності у комерційно привабливих експортоорієнтованих галузях призводить до того, що великі власники не виявляють зацікавленості

у підвищенні купівельної спроможності власних працівників як споживачів, а дешева робоча сила розглядається як конкурентна перевага. По-друге, значне поширення дрібної приватної власності у сфері послуг, будівництві, готельному, ресторанному господарстві, торгівлі, аграрному секторі. Створені у цих секторах робочі місця відрізняють невисокі вимоги щодо кваліфікації, організація праці на примітивній техніко-технологічній основі, занижені соціальні стандарти в оплаті праці, тіньова зайнятість. Сукупним результатом дисбалансу стали занижений рівень оплати праці, який унеможливило фінансову участь найманих працівників в особистому соціальному забезпеченні, позбавлення роботодавця мотивації до участі у розв'язанні соціальних проблем;

– низький рівень доходів працюючих, який став наслідком неможливості реалізувати права власності на робочу силу. Так, у грудні 2012 р. майже п'ята частина працюючих отримувала заробітну плату в межах 1134–1500 грн. Близько 5,2 % працюючих у 2012 р. отримували заробітну плату нижчу за прожитковий мінімум, заборгованість з виплати заробітної плати на 01.01.2013 р. становила 893,7 млн грн, причому половина заборгованості припала на економічно активні підприємства [3, с. 100];

– значні вади у вторинному розподілі доходів, які укорінюють соціальне споживацтво. У бюджетах домогосподарств переважним джерелом доходів є не доходи від зайнятості та власності, а різноманітні трансферти — пенсії, стипендії, соціальна допомога [3, с. 99]. Фактично пласка система оподаткування (коли основними платниками податків стають низько- та середньодохідні групи населення), надання пільг за галузевим принципом, а не за принципом нужденності, — усе це порушує зв'язок між трудовою активністю та рівнем доходів, послаблює мотивацію до особистої участі у розв'язанні соціальних проблем;

– відсутність більш-менш відчутних результатів реформування економіки (погіршення структурних пропорцій суспільного виробництва, посилення залежності від зовнішніх ринків), що формує негативні економічні очікування;

– невпевненість у майбутньому, яка, з одного боку, є наслідком макроекономічної нестабільності, а з другого — результатом швидких змін у законодавстві. Цікаво також відмітити, що відповідно до Закону України «Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України» прогнози економічного і соціального розвитку мають розроблятися на середньостроковий і короткостроковий періоди, тобто офіційно на довгостроковий період державні органи відповідні прогнози розробляти не зобов'язані;

- нерозвиненість фондового ринку, недостатність економічних знань;
- недостатність нормативно-правової бази.

Висновки. Незважаючи на розмаїття науково-теоретичних підходів до визначення змісту поняття «ліберальна держава добробуту», базові критерії віднесення до ліберальної моделі тієї чи іншої держави фактично є тотожними. Серед них: індивідуалізм та особиста відповідальність як основні принципи побудови; розвиненість приватних соціальних послуг; використання ринкового механізму як регулятора соціальних прав; фінансово-економічне забезпечення соціального захисту за рахунок приватних заощаджень та приватного страхування. Тому ефективна реалізація економічної моделі ліберальної держави добробуту стає можливою лише за наявності певних інституціональних передумов, до яких можна віднести: чітке впорядкування прав власності на всі види економічних ресурсів, які використовуються у суспільному виробництві; розвинене конкурентне середовище; наявність розгалуженої мережі приватних інститутів соціального захисту.

Доведено, що інституціональні передумови втілення концепції ліберальної держави добробуту в Україні є недостатніми, основними причинами чого виступають: неможливість повноцінно реалізувати права власності на деякі види економічних активів, які широко застосовуються у суспільному виробництві, зокрема працю і землю; слабкість обмежень на подальшу концентрацію виробництва і капіталу; посилення асиметрії в умовах господарювання, у тому числі завдяки використанню державної влади; порушення балансу влади між найманою працею і капіталом; значні вади у вторинному розподілі доходів. Наслідком негативної дії зазначених чинників є спотворений характер розподілу доходів у суспільстві, що унеможлиблює використання особистих доходів та заощаджень громадян як джерела фінансування соціального захисту; блокування підприємницької активності у секторі малого та середнього бізнесу, намагання останнього вийти з-під юрисдикції вітчизняного права; проблематичність нагромадження капіталу-власності у процесі трудової діяльності.

Тому подальші дослідження стосовно перспектив запровадження ліберальної моделі держави добробуту в нашій країні мають бути спрямовані на пошук шляхів подолання негативної дії означених факторів, компенсації пов'язаних з ними ризиків.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. — Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=254%EA%2F96-%E2%F0>.

2. Про Концепцію соціальної держави України: проект Закону (поданий 02.04.2008 р., відкликаний 07.05.2009 р.) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=32175.
3. Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2013 році : щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України. — К. : НІСД, 2013. — 576 с.
4. Новий курс: реформи в Україні. 2010–2015 : національна доповідь / [Авер'янов В. Б., Ажнюк Б. М., Богдан Т. П. та ін.] ; за заг. ред. В. М. Гейця. — К. : НВЦ НБУВ, 2010. — 232 с.
5. Соціально-економічний стан України: наслідки для народу та держави : національна доповідь / О. І. Амоша, С. І. Андрос, Ю. М. Бажал та ін. ; за заг. ред. В. М. Гейця, А. І. Даниленка, М. Г. Жулинського та ін. — К. : НВЦ НБУВ, 2009. — 687 с.
6. Castles F. G. Black swans and elephants on the move: the impact of emergencies on the welfare state [Text] / F. G. Castles // *Journal of European Social Policy*. — 2010. — Vol. 20. — P. 91–101.
7. Пирсон К. Страны поздней индустриализации и развитие государства всеобщего благосостояния [Электронный ресурс] / К. Пирсон // *SPERO*. — 2010. — № 12. — С. 53–90.
8. Сидорина Т. Ю. Институты самоорганизации граждан и развитие теории государства всеобщего благосостояния / Т. Ю. Сидорина // *Обществ. науки и современность*. — 2010. — № 5. — С. 87–100.
9. Stryker R. Globalization and welfare state [Text] / R. Stryker // *International journal of sociology and social policy*. — 1998. — Vol. 18, № 2–4. — P. 1–49.
10. Геєць В. Ліберально-демократичні засади: курс на модернізацію України / В. Геєць // *Економіка країни*. — 2010. — № 3. — С. 4–20.
11. Лібанова Е. М. Соціальні проблеми модернізації української економіки / Е. М. Лібанова // *Демографія та соціальна економіка*. — 2012. — № 1. — С. 5–22.
12. Яременко О. Лібералізм, економічна свобода і держава / О. Яременко // *Економіка України*. — 2010. — № 12. — С. 4–15.
13. Esping-Andersen G. The three worlds of welfare capitalism [Text] / G. Esping-Andersen. — Oxford : Polity, 1990. — 257 p.
14. Arts W. Three worlds of welfare capitalism or more? A state-of-the-art report [Text] / W. Arts, J. Gelissen // *Journal of European Social policy*. — 2002. — № 12. — P. 137–158.
15. Bonoli G. Classifying Welfare States: a Two-dimension Approach [Text] / G. Bonoli // *Journal of Social Policy*. — 1997. — № 26. — P. 351–372.
16. Оцінка земель сільськогосподарського призначення [Електронний ресурс] / Держземагентство. — Режим доступу: http://land.gov.ua/index.php?option=com_document&view=document&id=39
17. Про внесення змін до Методики нормативної грошової оцінки земель сільськогосподарського призначення та населених пунктів від 31.10.2011 № 1185 [Електронний ресурс] : Постанова Кабінету Міністрів України / Верховна Рада України. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1185-2011-п>.

18. Про внесення змін до статті 21 Закону України «Про оренду землі» (щодо підвищення розміру річної орендної плати за користування земельною ділянкою сільськогосподарського призначення, земельною часткою (паєм) [Електронний ресурс] : проект Закону України пояснювальна записка / Верховна Рада України. — Режим доступу: <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=45718&pf35401=250380>.
19. Шевченко Л. С. Позикова праця: сутність, ризики, особливості розвитку в Україні / Л. С. Шевченко // Вісн. НУ «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія : Економічна теорія та право. — 2012. — № 1 (8). — С. 121–129.
20. Панченко Ю. Сила оттока. Украина стала одним из лидеров по выводу капитала [Электронный ресурс] / Ю. Панченко // Коммерсантъ Украина. — № 116. — 24.07.2012. — Режим доступа: <http://www.kommersant.ua/doc/1986838>.

ЛИБЕРАЛЬНАЯ МОДЕЛЬ ГОСУДАРСТВА БЛАГОСОСТОЯНИЯ: ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ПРЕДПОСЫЛКИ РЕАЛИЗАЦИИ В УКРАИНЕ

Овсиенко О. В.

Обобщены теоретико-методологические подходы к определению сущности либерального социального государства. Выделены институциональные условия реализации модели либерального государства благосостояния. Выявлены и раскрыты экономические факторы, осложняющие становление либерального государства благосостояния в Украине. Предложены направления преодоления их негативного действия.

Ключевые слова: *социальное государство, государство благосостояния, либеральное государство благосостояния, социальная деятельность государства, распределение и перераспределение.*

LIBERAL WELFARE STATE MODEL: THE ECONOMIC REQUIREMENTS OF ITS REALIZATION IN UKRAINE

Ovsijenko O. V.

The theoretical and methodological approaches to the definition of liberal welfare state nature are generalized. Institutional requirements of liberal welfare state model realization are defined. Economic factors hampering liberal social state becoming in Ukraine have been discovered and revealed. Directions of their negative impact overcoming are proposed.

Key words: *social state, welfare state, the liberal welfare state, social activity of the state, distribution and redistribution.*

УДК 330.87:177.55 (477)

ОЦІНКА ЗДОБУТКІВ УКРАЇНИ НА ШЛЯХУ БОРОТЬБИ З БІДНІСТЮ ТА СОЦІАЛЬНОЮ НЕРІВНІСТЮ

*О. О. Чуприна, кандидат економічних наук, доцент
Національний університет
«Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*

Проаналізовано соціальну нерівність та бідність в Україні на базі комплексного використання існуючих методологічних підходів до їх кількісного оцінювання. Досліджено досягнення країни у боротьбі з бідністю та соціальною нерівністю протягом 2000–2012 рр. Виявлено суттєві розбіжності результатів застосування різних методів досліджень щодо рівнів бідності та соціальної нерівності, пояснено їх основні причини. Виділено соціальні групи в українському суспільстві, для яких проблеми бідності є особливо гострими. Доведено, що значна соціальна нерівність та бідність населення України перешкоджають її подальшому соціально-економічному розвитку.

Ключові слова: *соціальна нерівність; абсолютна та відносна бідність, вищий, середній та нижчий класи; прожитковий мінімум; самоідентифікація; депривації; показники бідності та соціальної нерівності; доходи та витрати домогосподарств; заробітна плата.*

Постановка проблеми. Проблема бідності переважної більшості населення супроводжувала людство протягом практично всієї історії його існування. Лише у ХХ ст. науково-технічний прогрес дозволив провідним країнам світу значною мірою її розв'язати. Не став винятком і СРСР, де у другій половині ХХ ст. вдалося забезпечити всім необхідним переважну більшість населення; бідність як явище було майже повністю подолано. Однак ринкові перетворення останніх двадцяти років переломили цю позитивну тенденцію, спричинивши збідніння переважної частини населення України та посиливши майнове розшарування. Офіційного визнання проблема бідності в Україні набула ще у 2001 р. після затвердження Указом Президента України «Стратегії подолання бідності» [1; 2]. Проте і сьогодні її не можна вважати повністю розв'язаною. За таких умов чітке розуміння поточної ситуації і тенденцій змін щодо рівня бідності та соціальної нерівності в країні дозволяє обґрунтовувати напрями та методи державного впливу з метою під-

вищення рівня життя населення та забезпечення подальшого соціально-економічного розвитку країни. Наведене доводить високу актуальність теми дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Перехід до ринкових відносин зумовив посилення інтересу до питань бідності та соціальної диференціації населення з боку вітчизняних економістів, соціологів та політологів. Вони досліджували причини, наслідки, шляхи подолання бідності та соціальної нерівності; пропонували методики вимірювання їх рівня; намагалися обґрунтувати особливості формування нової соціальної структури українського суспільства. Серед них, зокрема, С. Башкіров, О. Васильєва, О. Крикун, Е. Лібанова, Т. Новосельська, М. Огай, С. Полякова, А. Реут, Н. Холод, Л. Черенько, Л. Шевченко, В. Шишкін та ін. [3–8]. Однак єдиного методологічного підходу до оцінки бідності та соціальної нерівності так і не було напрацьовано. Саме тому нині можна зустріти дуже різні висновки щодо рівня бідності та соціальної нерівності в Україні. Це зумовлює необхідність проведення відповідного дослідження на базі комплексного використання існуючих методологічних підходів з метою отримання єдиної обґрунтованої оцінки розглядуваних явищ.

Формулювання цілей. Метою статті є комплексне використання підходів щодо якісної та кількісної оцінки соціальної нерівності та бідності, виявлення та пояснення суперечностей між результатами їх використання, а також отримання обґрунтованих висновків щодо особливостей вияву та закономірностей змін зазначених явищ у сучасній Україні.

Виклад основного матеріалу. Однозначно оцінити рівень бідності та соціальної нерівності в Україні досить складно. З одного боку, за даними органів державної статистики у країні протягом останнього десятиліття відбулися карколомні позитивні зміни: у 2012 р. середня реальна заробітна плата була у 4,3 раза вища, ніж у 2000 р. Що стосується середньої пенсії, то тут підвищення було ще більш суттєвим — у 5,8 раза (розраховано за даними [9]). Рівень абсолютної бідності населення за загальними доходами скоротився з 80,2 % у 2000 р. до 9,1 % у 2012 р. Якщо на початку 2000-х років середньомісячна заробітна плата та середньомісячний наявний дохід на одну особу були нижчими за середньомісячний прожитковий мінімум, то у 2012 р. заробітна плата була майже втричі, а середньодушовий наявний дохід — майже вдвічі вищими за прожитковий мінімум (рис. 1).

Крім того, у країні протягом досліджуваного періоду знизився рівень соціальної нерівності. Так, у 2012 р. грошові доходи у 20 % найбільш забезпеченого населення були у 3,6 раза вищі, ніж у 20 % найменш забезпеченого; а загальні доходи — більшими у 3,3 раза (у 2000 р. значення показників становили 6,0 та 4,4 раза відповідно) [9; 10].

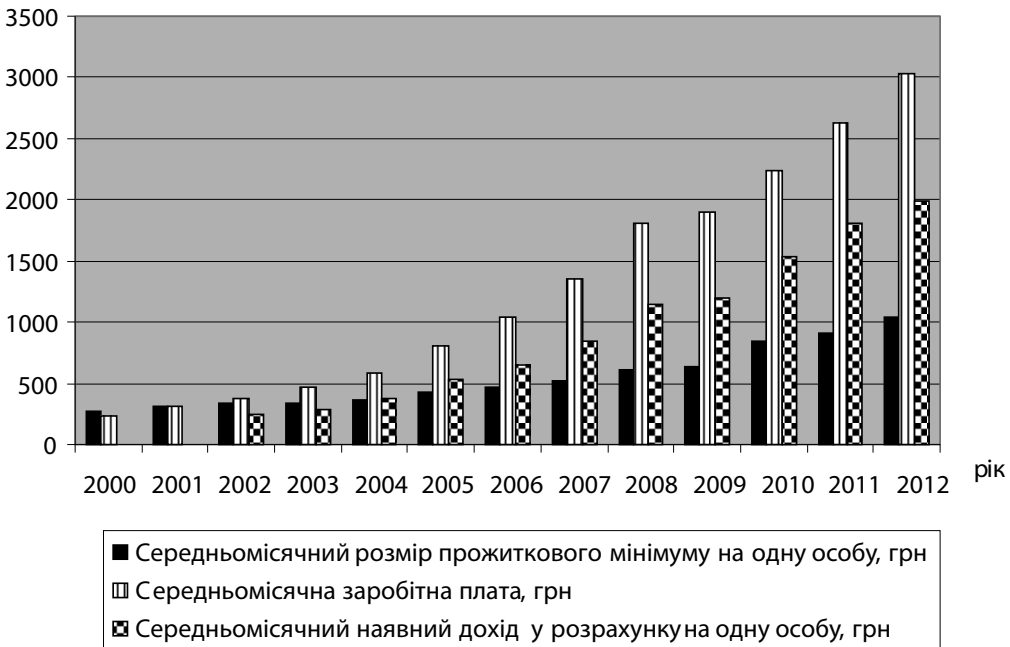

Рис. 1. Середньомісячний розмір прожиткового мінімуму на одну особу, середньомісячна заробітна плата та середньомісячний наявний дохід у розрахунку на одну особу в Україні у 2000–2012 рр. [9]

З другого боку, таке суттєве зростання доходів населення та зниження соціальної нерівності мало відповідним чином позначитися на добробуті домогосподарств, однак значних змін не відбулося. Так, дані, наведені на рис. 2 та 3, свідчать про те, що певне зростання обсягів споживання продуктів харчування, а також забезпеченість населення товарами тривалого використання протягом досліджуваного періоду дійсно мали місце. Але темпи цих зрушень не відповідають темпам зростання реальних доходів і є значно нижчими за останні.

Аналізуючи дані рис. 2, зазначимо, що свідченням зростання добробуту громадян, з одного боку, є зростання обсягів споживання м'яса, молока, риби та продуктів з них, яєць, овочів, баштанних, фруктів, ягід та горіхів, а з другого — зниження обсягів споживання картоплі та хліба, що є товарами Гіффена.

На рис. 3 не наведено динаміку таких товарів тривалого використання, які значно поширилися внаслідок НТП (мобільні телефони, комп'ютери, мікрохвильові печі, кухонні комбайни тощо) або морально застаріли (магнітофони,

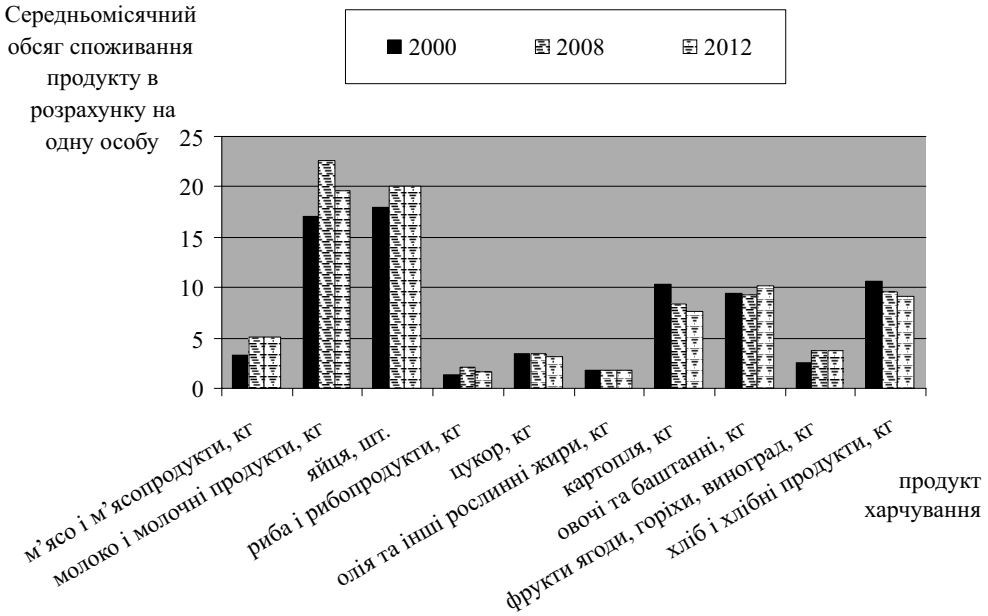

Рис. 2. Споживання продуктів харчування в домогосподарствах у 2000, 2008 та 2012 рр. [9]

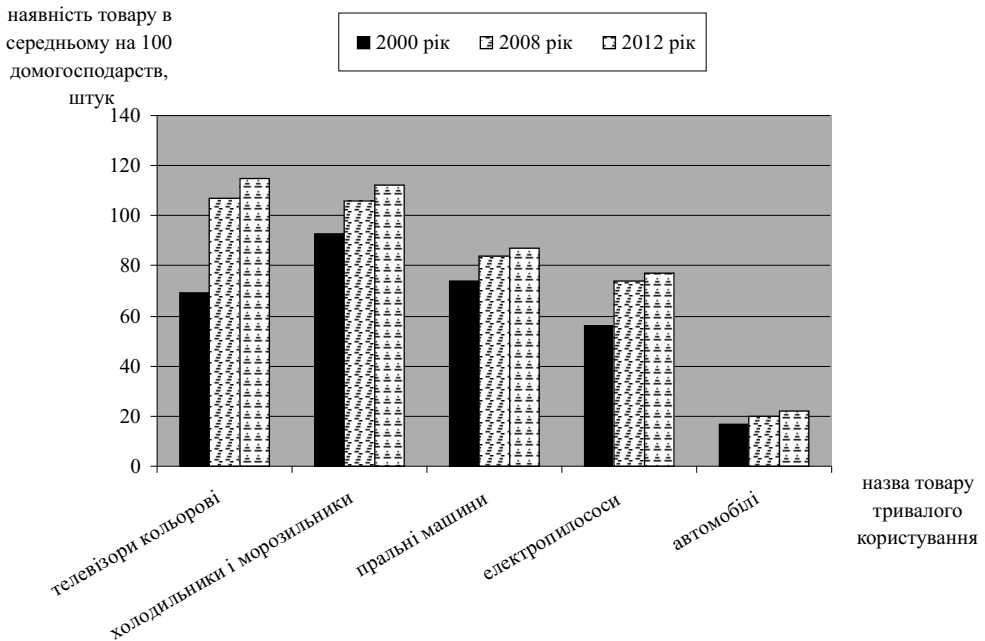

Рис. 3. Наявність у домогосподарствах окремих товарів тривалого користування у 2000, 2008 та 2012 рр. [9]

магнітоли) з тієї самої причини, адже їх наявність або відсутність свідчить швидше про рівень розвитку науки і техніки, а не про рівень життя населення. Певною мірою завищеними із зазначених причин є й темпи зростання середньої кількості телевізорів на 100 домогосподарств, бо на рис. 3 представлені лише кольорові телевізори.

Якщо стрімке зростання реальних доходів громадян протягом досліджуваного періоду не супроводжувалося відповідними темпами зростання обсягів споживання продуктів харчування та рівня забезпеченості товарами тривалого користування, логічно зробити припущення про поліпшення житлових умов або накопичування заощаджень.

Дійсно, протягом досліджуваного періоду житловий фонд, що в середньому припадає на одного жителя України зріс із 20,7 м² у 2000 р. до 23,7 м² у 2012 р., тобто на 14,5 %. Але, на жаль, таке збільшення значною мірою пояснюється стрімким падінням чисельності населення країни; безпосередньо площа житлового фонду за цей період зросла лише на 7,8 %, а це також не відповідає стрімким темпам зростання доходів населення [9].

Проаналізувати, як змінюється рівень заощаджень, можна, використавши дані рис. 4. Так, у 2002–2012 рр. населення України заощаджувало від 2,5 до 12,1 % отриманих доходів. При цьому суттєве збільшення реальних доходів у цьому періоді не дало очевидного поштовху до збільшення частки заощаджень.

частка доходів
населення, що
використовується
на заощадження, %

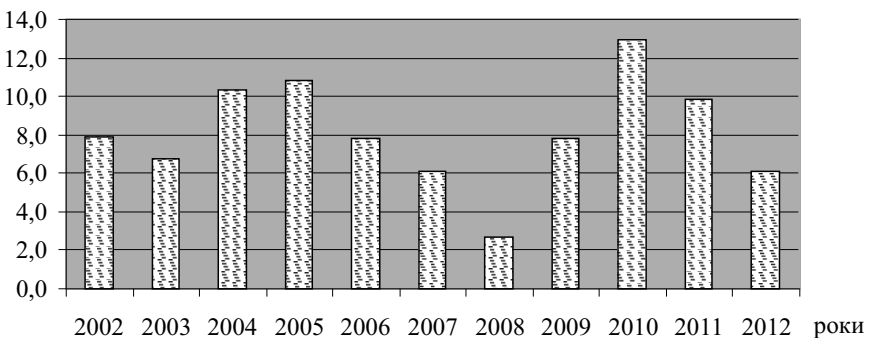

Рис. 4. Частка доходів населення України, використана на приріст фінансових активів у 2002–2012 рр. [10]

Таким чином, наведені дані свідчать про існування суперечності між стрімким зростанням реальних доходів та відносно незначними зрушенням в об-

сягах придбання споживчих товарів, нерухомості та рівні фінансових заоща-
джень. Наведене доводить недостатню достовірність розглянутих статистич-
них даних. Це, як і завжди, пояснюється в першу чергу:

- недостатньою достовірністю первинної інформації;
- недосконалістю використовуваної методики збирання і оброблення пер-
винної інформації;
- недосконалістю методики розрахунку статистичних показників.

Крім цього, важливою причиною недостовірності даних про рівень абсо-
лютної бідності є розмір прожиткового мінімуму.

Зрозуміло, що в умовах значної тінізації економіки та корумпованості
суспільства, що є характерним для сучасної України, сподіватися на отриман-
ня повної та достовірної первинної інформації про доходи не можна. Однак
проведені нами розрахунки (зіставлення грошових доходів найзаможніших
домогосподарств за 2012 р. з задекларованими доходами 4 мільярдерів та
3 770 мільйонерів України), доводять, що використовувана органами держав-
ної статистики методика проведення вибіркового дослідження домогосподарств
сприяє додатковим викривленням даних, адже значною мірою не враховує
доходів найбагатших громадян України, навіть тих, про які було офіційно
повідомлено, зокрема в податкових деклараціях [10–13].

Що ж стосується межі абсолютної бідності, то за законодавством України
розмір прожиткового мінімуму має бути таким, аби забезпечити нормальне
функціонування організму людини, збереження її здоров'я та задоволення
основних соціальних і культурних потреб особистості [14]. Проте встановле-
ний державою розмір прожиткового мінімуму не дозволяє забезпечити ви-
конання зазначених завдань. Так, на думку директора економічних програм
Центру Разумкова В. Юрчишина, реальна вартість споживчого кошика не
відповідає офіційно встановленому рівню. Станом на кінець 2009 р. його
вартість у поточних цінах становила приблизно 1569 грн на місяць для од-
нієї працездатної людини, у той час як офіційно використовувалася сума
744 грн і це при тому, що склад українського споживчого кошика далекий від
стандартів розвинених країн, він орієнтований не на забезпечення більш-менш
задовільних умов життя, а лише на виживання. Якщо ж взяти за основу ре-
альні для здорового життя норми харчування і повноцінне задоволення всіх
інших потреб, то споживчий кошик, за експертними оцінками, у 2009 р. мав
би сягати 3 580 грн [15]. А станом на 1 квітня 2012 р., на погляд голови На-
ціонального форуму профспілок України М. Якибчука, він мав би складати
не 1037, а 5 000 грн. Якщо зважати на такі розміри прожиткового мінімуму,
то і мінімальна, і середня заробітна плата виявляться нижчими за нього, а рі-
вень абсолютної бідності значно підвищиться [16].

Думку експертів поділяють і пересічні українці. Так, за результатами вибіркового дослідження щодо самооцінки домогосподарствами рівня своїх доходів, які проводить Держстат України, у 2012 р. члени тільки 0,8 % домогосподарств зазначали, що доходи на рівні прожиткового мінімуму є достатніми, аби особа не вважала себе бідною, а члени майже 3/4 усіх домогосподарств вважали, що розмір таких доходів на одну особу на місяць має бути вищим за 2 700 грн [17].

Якщо врахувати наведене, стає зрозумілим, яким чином одночасно можуть існувати дві майже протилежні оцінки бідності та соціальної нерівності в Україні.

Так, з одного боку, за даними Держстату України, у 2012 р. частка населення із середньодушовими доходами, нижчими за прожитковий мінімум, складала: 14,1 % — за грошовими доходами та 9,1 % — за загальними доходами (для порівняння: у 2000 р. значення відповідних показників становило 87,9 % та 80,2 %, у 2008 р. — 25,6 % та 18,1 %). Щодо домогосподарств, то у 2012 р. 12,1 % з них мали середньомісячні грошові доходи в розрахунку на одну особу, менші за прожитковий мінімум; щодо загальних доходів відповідна частка домогосподарств становила 7,5 % [9; 10].

Якщо ж межею бідності вважати 1,25 дол. США за паритетом купівельної спроможності (ПКС) на день, як це зроблено при оцінці бідності в Україні, яку здійснило ПРООН у межах дослідження людського розвитку, то результати будуть ще більш оптимістичними. Так, у доповіді 2013 р. зазначено, що частка населення України, що живе за зазначеною межею бідності, становить лише 0,1 %, а за національною межею бідності — 2,9 %. Порівняно з африканськими країнами, де проблема фізичного виживання стоїть дуже гостро, Україна має набагато кращі результати. Так, у Демократичній Республіці Конго на суму нижче 1,25 дол. США за ПКС на день живе 87,7 % населення, у Ліберії — 83,8 %, у Бурунді — 81,3 %. Отже, проблеми фізичного виживання та злиденності в сучасній Україні гостро не відчуються. Крім цього, коефіцієнт бідності, який показує частку населення країни, що належить до категорії багатомірно бідних, складає в Україні лише 2,2 %. Інтенсивність депривацій також досить незначна — 35,5 %. При цьому найбільший внесок (понад 90 %) у сукупний рівень багатомірної бідності в Україні здійснено з боку факторів охорони здоров'я [18, с. 160].

Але, з другого боку, за даними Європейської соціологічної служби «Євробарометр», наведеними в табл. 1, у 2010 р. частка бідного населення в Україні становила 78 %, у той час як у країнах Західної та Центральної Європи значення цього показника було в 4–8 разів нижчим [19; 20]. Це є свідченням складного становища, у якому опинилося населення України. Слід зазначити,

що із розглянутих країн лише в Росії ситуація нагадує українську, хоча і є дещо кращою.

Українські соціологічні служби наводять схожі дані. За результатами опитування, проведеного Центром Разумкова наприкінці 2011 р., на запитання про матеріальне становище сім'ї респонденти відповіли таким чином [21]:

– ледве зводимо кінці з кінцями, грошей не вистачає навіть на необхідні продукти — 13,8 % опитаних;

– вистачає лише на харчування та придбання необхідних недорогих речей — 41,1 %;

– у цілому на життя вистачає, але придбання товарів тривалого вжитку (меблі, холодильник, телевізор тощо) викликає труднощі — 38,1 %;

– живемо забезпечено, але зробити дорогі покупки (квартира, автомобіль тощо) поки що не в змозі — 5,8 %;

– можемо собі дозволити придбати практично все, що хочемо, — 0,2 %;

– складно відповісти — 1,0 %.

Отже, це опитування дозволило отримати дещо інші результати: бідними в Україні наприкінці 2011 р. були 54,9 % населення, а 13,8 % — навіть злиденними. Якщо брати за основу порівняння стандарти розвинених країн, то бідними можна вважати понад 90 % населення України [21].

Таблиця 1

**Частка бідного населення
в країнах Європи у 2010 р. [19; 20]**

Країна	Частка бідного населення, %	Країна	Частка бідного населення, %
Ісландія	10	Бельгія	15
Норвегія	11	Чехія	9
Швеція	12	Словаччина	11
Ірландія	16	Україна	78
Данія	12	Румунія	23
Литва	20	Болгарія	21
Латвія	26	Португалія	18
Росія	70	Іспанія	20
Нідерланди	11	Греція	20
Німеччина	15	Кіпр	16
Польща	17		

Результати ще одного дослідження, що базується на використанні методу самоідентифікації, — опитування, проведеного Держстатом України, — є ще менш оптимістичними. Зважаючи на свій добробут у 2012 р., члени тільки 0,5 % домогосподарств України віднесли себе до середнього класу, ще 31,5 % домогосподарств — до небідних, але ще й не середнього класу, а 68 % — вважають себе бідними. До заможних себе не віднесли члени жодного з домогосподарств [17]. Це свідчить про загальний низький рівень життя в Україні у цілому. Не можна залишити поза увагою й суттєвий недолік дослідження: до вибірки не увійшли домогосподарства з високими доходами, що має призвести до помітних викривлень результатів, особливо щодо оцінювання соціальної нерівності. Правильність останнього висновку підтверджують також дані, наведені нижче.

Так, з одного боку, дані офіційної статистики показують низький розрив між доходами багатих і бідних в Україні: значення децильного коефіцієнта (співвідношення доходів 10 % найбагатшого населення до доходів 10 % найбіднішого) у 2012 р. становило для грошових доходів — 5,1, для загальних доходів — 4,6 [9].

Для порівняння: значення цього показника для Японії складає 4,5, для Скандинавських країн — 3–6, для Німеччини — 7–8, для США — 11–13, для Великої Британії — 14. Найбільш суттєвий розрив між багатими та бідними спостерігається у Бразилії — значення децильного коефіцієнта становить 55–60. Для Аргентини, яку прийнято згадувати наступною, він дорівнює 35 [22; 23].

Доповнюють цю позитивну картину дані ООН, що базуються на інформації звітів національних статистичних органів. Так, втрати потенціалу людського розвитку за рахунок соціальної нерівності в Україні згідно з даними Звіту ПРООН 2013 р. щодо людського розвитку є відносно невисокими — 9,2 % (для порівняння: втрати для Туреччини становили 22,5 %, США — 12,4 %, Ізраїлю — 12,3 %, Італії — 11,9 %, Греції та Кіпру — по 11,5 %, Іспанії — 10,1 %, Польщі — 9,9 %) [18, с. 152–153].

З другого боку, такі цифри суттєво суперечать реаліям, з якими кожен з нас стикається мало не щодня. За експертними оцінками, що враховують діяльність тіньового сектору, розрив у доходах найбагатших і найбідніших українців досягає 25–45 разів. Якщо це дійсно так, то соціальна нерівність в Україні є однією з найбільших у світі. Зазначимо, що в розвинених країнах розрив у доходах понад 10 разів вважається соціально небезпечним [22–24; 25, с. 108].

Проведений аналіз дозволяє констатувати, що інформація, яку надають органи державної статистики, не відображає повною мірою дійсні рівні бідності та соціальної нерівності, що існують сьогодні в Україні.

Отримати цікаві результати дає змогу також аналіз відносної бідності. Так, в Україні у 2012 р. середньомісячний наявний дохід на душу населення склав 1911,3 грн, отже, межею відносної бідності, що складає 50 % від цієї цифри, є 955,7 грн. Якщо межею відносної бідності вважати 60 % медіанного доходу, то вона проходить на рівні 1029,0 грн, адже медіанний середньодушовий грошовий дохід у 2012 р. становив 1714,9 грн. Доходи, менші за 1029,0 грн на одну особу, мали 7,0 % домогосподарств України, а менші за 955,7 грн — 5,0 % [10].

Наведені дані показують, що межа відносної бідності в Україні є близькою до межі абсолютної бідності, навіть дещо нижчою за неї: середній рівень прожиткового мінімуму становив у 2012 р. 1042,4 грн (протягом року його розмір змінювався від 1017 до 1096 грн). Це є яскравим свідченням загального низького рівня життя; свідченням того, що жити на межі абсолютної бідності або близько до неї в Україні вважається цілком нормальним, бо так живе значна частина населення.

Стосовно аналізу структури витрат, то у 2012 р. в середньому 52,0 % сукупних витрат домогосподарств припадало на продовольчі товари. Для домогосподарств сільської місцевості ця цифра була ще більшою — 54,8 %. Порівняно з 2000 р. ситуація помітно поліпшилася: тоді на харчування припадало понад 2/3 сукупних витрат домогосподарств. Але навіть таке значення цього показника є свідченням низького рівня життя переважної частини населення України [9; 10].

Важливою складовою дослідження проблем бідності та соціальної нерівності в Україні є виділення соціальних груп, для яких ці проблеми є особливо гострими. Населення можна розбити на групи за багатьма ознаками, зокрема: за ступенем економічної активності (зайняте, безробітне, економічно неактивне населення); за видом діяльності; за наявністю неповнолітніх дітей та пенсіонерів у домогосподарстві; за місцем проживання (регіон України, сільська або міська місцевість); за віком; за статтю; за рівнем освіти тощо. Розглянемо особливості соціальної структури українського суспільства за деякими з цих критеріїв.

Так, чималий інтерес становить вплив складу домогосподарства (працюючі або непрацюючі дорослі, неповнолітні діти, пенсіонери) на рівень його добробуту. При цьому особливо важливо зрозуміти, чи задовольняються потреби сімей з дітьми. Адже в дитячому та підлітковому віці проблеми бідності та соціальної нерівності сприймаються особливо гостро, що в подальшому позначиться на характері індивіда та його поведінці в соціумі.

На жаль, спостерігається пряма залежність між кількістю неповнолітніх дітей в домогосподарстві та рівнем їх абсолютної бідності. Так, у 2012 р. частка домогосподарств, у яких розмір середньодушових загальних доходів

за місяць був нижчим за прожитковий мінімум, складала: для домогосподарств без дітей — 4,1 %, з однією дитиною — 10,3 %, з двома дітьми — 19,3 %, з трьома — 34,4 %, з чотирма — 44,2 %, з п'ятьма та більше — 46,8 %. Стосовно пенсіонерів, то тут залежність цілком протилежна: зазвичай пенсія перевищує за розміром прожитковий мінімум, тому проживання пенсіонера в домогосподарстві знижує ймовірність абсолютної бідності членів останнього (табл. 2)[10]. При цьому спостерігається загальний низький рівень життя домогосподарств незалежно від їх складу.

Таблиця 2

Частка домогосподарств без дітей, що у 2012 р. мали середньодушові загальні доходи за місяць нижче прожиткового мінімуму, % [10]

Склад	Всі у працездатному віці	У працездатному та непрацездатному віці	Всі у непрацездатному віці
Домогосподарства з однієї особи	7,5	—	2,5
Домогосподарства з двох і більше осіб	5,5	5,6	0,3

Стосовно розбіжностей щодо рівня доходів мешканців міст та сіл, то за результатами обстеження домогосподарств у 2012 р. можна зробити такі висновки. Середньомісячний загальний дохід, що припадає на одного члена домогосподарства, складав 2015 грн у міській та 1698 грн у сільській місцевості, тобто доходи городян у середньому були на 18,7 % вищими. Частка домогосподарств із середньодушовими загальними доходами на місяць, нижчими за прожитковий мінімум, складала у міській місцевості 6,2 %, а у сільській — 10,2 %. На продукти харчування припадало 50,9 % сукупних витрат міських жителів та 54,8 % — сільських. Усе це є свідченням того, що рівень бідності сільського населення України є дещо вищим, хоча цю різницю не можна вважати суттєвою. При цьому ступінь нерівномірності розподілу доходів у місті та селі є приблизно однаковим: децильний коефіцієнт доходів і городян, і жителів сільської місцевості у 2012 р. становив 4,8. Якщо ж порівняти ці дані з попередніми періодами, то очевидним стає скорочення розриву між рівнем доходів селян та городян [10].

Дані, наведені на рис. 5, свідчать про наявність досить вагомої різниці між регіонами України щодо рівня абсолютної бідності. Так, у 2012 р. частка домогосподарств із середньодушовими загальними доходами на місяць, нижчими за прожитковий мінімум, в Донецькій області становила 3,5 %, тоді як в Тернопільській — у 5 разів вище — 18,1 % [10].

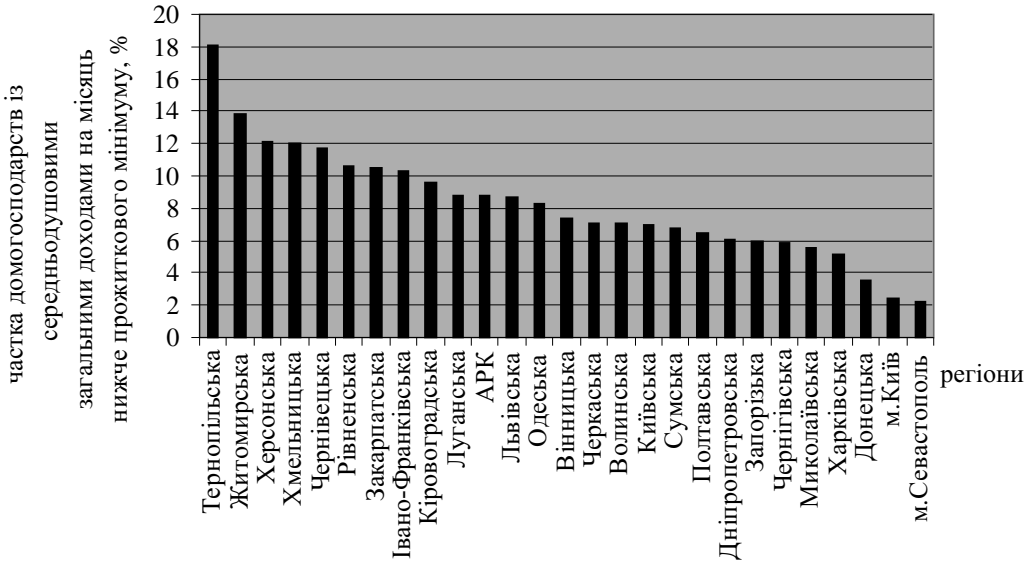

Рис. 5. Рівень абсолютної бідності за регіонами України у 2012 р. [10]

Така ситуація певною мірою пояснюється наявністю розбіжностей в оплаті праці жителів різних регіонів України. Так, за даними табл. 3 у 2012 р. працівники Тернопільської, Херсонської, Чернігівської, Чернівецької, Волинської, Закарпатської та Житомирської областей у середньому отримували заробітну плату, що складала менше, ніж 80 % від середньої по країні, у той час як оплата праці в таких областях, як Донецька, Київська, Дніпропетровська та Луганська, була вищою за середню по країні, а в Києві це перевищення склало 1,5 раза (розраховано за даними джерела [9]).

Таблиця 3

Середньомісячна заробітна плата в розрахунку на одного штатного працівника за регіонами України у 2012 р. [9]

Регіон	Середньомісячна заробітна плата	
	грн	% до середньої по країні
Україна	3026	100,0
Тернопільська	2185	72,2
Херсонська	2269	75,0
Чернігівська	2308	76,3
Чернівецька	2329	77,0
Волинська	2339	77,3

Закінчення табл. 3

Регіон	Середньомісячна заробітна плата	
	грн	% до середньої по країні
Закарпатська	2351	77,7
Житомирська	2369	78,3
Хмельницька	2425	80,1
Кіровоградська	2428	80,2
Вінницька	2432	80,4
Сумська	2503	82,7
Черкаська	2508	82,9
Івано-Франківська	2539	83,9
Рівненська	2575	85,1
Львівська	2578	85,2
Автономна Республіка Крим	2654	87,7
Одеська	2700	89,2
Харківська	2753	91,0
Миколаївська	2822	93,3
Полтавська	2850	94,2
м. Севастополь	2891	95,5
Запорізька	2927	96,7
Луганська	3090	102,1
Дніпропетровська	3138	103,7
Київська	3157	104,3
Донецька	3496	115,5
м. Київ	4607	152,2

Однак зв'язок між рівнем оплати праці та рівнем абсолютної бідності за регіонами хоча й існує, але недостатньо тісний: значення відповідного коефіцієнта кореляції дорівнює $-0,65$, що свідчить про наявність середнього зворотного зв'язку між досліджуваними показниками. Отже, заробітна плата хоча

і впливає на рівень абсолютної бідності, але не є єдиним визначальним чинником, що зумовлює останній (розраховано за даними [9]).

Дані табл. 3 також доводять, що хоча й існують певні розбіжності в оплаті праці робітників у різних регіонах України, їх не можна вважати досить вагомими. Розраховане за цими даними значення коефіцієнта варіації не перевищує 25 % (нагадаємо, що сукупність вважається однорідною за певною ознакою, якщо відповідний коефіцієнт варіації є меншим за 33 %). Отже, суттєвої різниці в оплаті праці робітників різних регіонів України не виявлено.

А ось оплата праці працівників, зайнятих різними видами економічної діяльності, різниться значною мірою. Дані табл. 4 свідчать, що у 2012 р. розрив між заробітками працівників, зайнятих у сфері рибальства, рибництва, в сільському господарстві, та працівників, що займалися фінансовою діяльністю, складав 3–4 рази (розраховано за даними [9]).

Таблиця 4

Середньомісячна заробітна плата в розрахунку на одного штатного працівника за видами економічної діяльності в Україні у 2012 р. [9]

Вид діяльності	Середньомісячна заробітна плата	
	грн	% до середньої по країні
Усього	3026	100,0
Сільське господарство, мисливство та пов'язані з ним послуги	2023	66,9
Лісове господарство та пов'язані з ним послуги	2534	83,7
Рибальство, рибництво	1552	51,3
Промисловість	3500	115,7
Будівництво	2491	82,3
Торгівля; ремонт автомобілів, побутових виробів та предметів особистого вжитку	2696	89,1
Діяльність готелів та ресторанів	2057	68,0
Діяльність транспорту та зв'язку	3474	114,8
Фінансова діяльність	5954	196,8
Операції з нерухомим майном, оренда, інжиніринг та надання послуг підприємцям	3436	113,5
Державне управління	3442	113,7
Освіта	2527	83,5
Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	2201	72,7
Надання комунальних та індивідуальних послуг, діяльність у сфері культури та спорту	2964	98,0

До низькооплачуваних видів діяльності можна також віднести лісове господарство, будівництво, діяльність готелів та ресторанів, освіту, охорону здоров'я та надання соціальної допомоги; до високооплачуваних — промисловість; діяльність транспорту та зв'язку; операції з нерухомим майном, оренду, інжиніринг та надання послуг підприємцям; державне управління. Таким чином, сфера зайнятості має значною мірою впливати на добробут працівника та його родини.

При дослідженні варіації середньої заробітної плати залежно від регіону або сфери зайнятості звертає на себе увагу загальний низький рівень оплати праці, яка не дозволяє забезпечити працівникам нормальні умови життя та розвитку. Саме низький рівень оплати праці в Україні є головною причиною такого феномену, як бідність зайнятого населення [26, с. 319]. У розвинених країнах працюючі не завжди гарантовано отримують високі доходи, але від бідності вони точно застраховані. В Україні працівник не завжди може за рахунок заробітної плати задовольнити власні потреби, а дуже часто під його опікою перебувають ще й неповнолітні діти, пенсіонери, безробітні члени домогосподарства працездатного віку.

Висновки. За градацією Л. Гордона, проблема злиденності для сучасної України не є загрозливою, на відміну від питання нужденності та незабезпеченості, які є вкрай болючими. Дійсно, більшість населення може задовольнити свої потреби у харчуванні (калорійність харчування населення України в цілому є задовільною: у 2012 р. вона складала 3353 кКал на добу; для порівняння: значення цього показника у 1990 р. становило 3597 кКал, у 2000 р. — 2661 кКал), має житло (в середньому на одну особу в Україні в 2012 р. припадало 23,7 м² загальної площі житла), доступ до освітніх і базових медичних послуг. Але рівень задоволення інших потреб залишається вкрай низьким. Так, у 2012 р. середні витрати на відпочинок і культуру склали лише 2,0% сукупних витрат домогосподарств, на освіту — 1,3 %, на охорону здоров'я — 3,4 %, на побутову техніку та поточне утримання житла — 2,3 %, на ресторани і готелі — 2,5 %, на одяг і взуття — 6,0 % [10].

Особливо гострими проблеми бідності та соціальної нерівності є для таких груп населення: для домогосподарств, до складу яких входять неповнолітні діти або пенсіонери, для мешканців сіл, для робітників, зайнятих у сфері рибальства, рибництва, в сільському господарстві, в лісовому господарстві, на будівництві, в охороні здоров'я та сфері надання соціальної допомоги. Особливістю бідності в Україні є бідність працюючих, що є зовсім нехарактерним для розвинених країн і викликає особливе занепокоєння. Адже на зайнятому лежить відповідальність не тільки за його власне життя, а ще й за непрацездатних членів господарства.

Соціальна нерівність та бідність населення мають значні негативні наслідки, серед яких одним із головних є зниження людського потенціалу країни, особливо у сфері освіти та охорони здоров'я. Така ситуація не тільки негативно позначається на поточній соціально-економічній ситуації, а й є перешкодою для подальшого національного розвитку. Особливої гостроти ця проблема набуває, якщо зважати на сучасні процеси, спричинені становленням постіндустріального суспільства. Так, за висновками фахівців ООН, якщо кілька десятиліть тому конкурентні переваги були у країн з багатими природними та значними капітальними ресурсами, то сьогодні економічне зростання на 64 % залежить від людського і соціального потенціалу, від природних ресурсів — на 20 %, від капіталу — на 16 %. [27]. Тому подолання соціальної нерівності та бідності для забезпечення реалізації та нарощування людського потенціалу є однією з найголовніших цілей для сучасної України, від досягнення якої значною мірою залежить успішність її подальшого соціально-економічного розвитку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про затвердження Державної цільової соціальної програми подолання та запобігання бідності на період до 2015 року від 31.08.2011 № 1057 [Електронний ресурс]: Постанова Кабінету Міністрів України. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1057-2011-%D0%BF>.
2. Про Стратегію подолання бідності від 15.08.2001. № 637/2001 [Електронний ресурс]: Указ Президента України. — Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/637/2001>.
3. Аналіз бідності та соціальних наслідків економічної кризи в Україні / Е. Лібанова, Л. Черенько, В. Саріогло ; за ред. Б. Сляя. — К. : Програма розвитку ООН в Україні, 2010. — 62 с.
4. Демографічні чинники бідності : монографія / за ред. Е. М. Лібанової. — К. : Ін-т демографії та соціал. дослід. НАН України, 2009. — 184 с.
5. Лібанова Е. М. Бідність населення України: методологія, методика та практика аналізу : монографія / Е. М. Лібанова. — К. : КНЕУ, 2008. — 330 с.
6. Соціальна держава: сутність, моделі, шляхи формування в Україні : навч. посіб. / за заг. ред. Л. С. Шевченко // Вісн. НУ «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: Економ. теорія та право. — 2012. — № 3(10). — С. 113–286.
7. Холод Н. М. Розподіл доходів та бідність у перехідних економіках : монографія / Н. М. Холод. — Львів : Вид. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2009. — 442 с.
8. Черенько Л. М. Оцінка впливу державної соціальної підтримки на нерівність та бідність населення / Л. М. Черенько // Демографія та соц. економіка. — 2011. — № 2. — С. 118–127.
9. Сайт Державної служби статистики України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://ukrstat.gov.ua>.

10. Витрати і ресурси домогосподарств України у 2012 році (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України) [Електронний ресурс] : стат. зб. // Державна служба статистики України. — 2013. — Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.
11. 4 українця задекларували доходи свйше 1 млрд [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://news.online.ua/602141/4-ukraints-a-zadeklarirovali-dohody-svyshe-1-mlrd/>.
12. За 2012 год украинцы задекларировали доходов на 48 млрд [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.ukrinform.ua/rus/news/za_2012_god_ukraintsi_zadeklarirovali_dohodov_na_48_mlrd_1526805.
13. Украинец задекларировал рекордный доход за 2012 год: более 7 млрд грн [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://glavcom.ua/news/144189.html>.
14. Про прожитковий мінімум [Електронний ресурс] : Закон України від 15.07.1999 № 966-XIV. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/966>.
15. Юрчишин В. Консервація розбіжності у рівнях номінальних доходів населення [Електронний ресурс] / В. Юрчишин. — Режим доступу: http://dialogs.org.ua/dialog.php?id=112&op_id=1694.
16. Прожиточный минимум должен быть не 1037 грн, а, по меньшей мере, 3900 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.unian.net/news/495782-projitochniy-minimum-doljen-byit-ne-1037-grn-a-po-menshey-mere-3900.html>
17. Самооцінка домогосподарствами України рівня своїх доходів (за даними вибіркового опитування домогосподарств у січні 2013 року) [Електронний ресурс] : стат. зб. // Державна служба статистики України. — 2013. — Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.
18. Доклад о человеческом развитии. Возвышение Юга: человеческий прогресс в многообразном мире [Електронний ресурс] ; пер. с англ. ; ПРООН. — М. : Весь мир, 2013. — 204 с. — Режим доступу: http://hdr.undp.org/en/media/HDR_2013_RU.pdf.
19. Лычук Л. Підсумковий моніторинг розвитку соціальної сфери за 2010 рік [Електронний ресурс] / Л. Лычук // Центр перспективних соціальних досліджень. — Режим доступу: http://www.cpsr.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=148:—2010-&catid=17:2010-06-10-20-44-31&Itemid=24#_ftn17.
20. Межа бідності в Україні та Європі [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zet.in.ua/http://zet.in.ua/socium/mezha-bidnosti-v-ukra%D1%97ni-ta-yevropi/.http://gvizdivtsi.org.ua/?feed=rss2>
21. Соціологічне опитування «Яке з наведених суджень найбільшою мірою відповідає фінансовому становищу Вашої родини? (динаміка 2004–2011)» [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=139.
22. Соболев Ю. Пострадянська Росія [Електронний ресурс] / Ю. Соболев // Дзеркало тижня. — 2011. — 4 берез. — № 8. — Режим доступу: http://gazeta.zn.ua/POLITICS/postsovetskaya_rossiya.html.
23. Соціальна прірва в Україні поглиблюється. Багатії отримують в 9 разів більше бідних [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.newsgu.ua/finance/06may2008/v_9_raz.html.

24. Програма соціалістичної партії України. Боротьба з соціальною нерівністю, ліквідація бідності [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://sru.in.ua/about/programa#N03>.
25. Яценко Л. Д. Рівень та якість життя населення України: міжнародні порівняння / Л. Д. Яценко, С. І. Лавриненко, Т. В. Цихан // Стратег. пріоритети. — 2007. — № 3 (4). — С. 103–111.
26. Безпека людського розвитку: економіко-теоретичний аналіз : монографія / Л. С. Шевченко, О. А. Гриценко, Т. М. Камінська та ін. ; за ред. Л. С. Шевченко. — Х. : Право, 2010. — 448 с.
27. Юрчишин В. «Зарплатні сльози». Хто винен і що робити [Електронний ресурс] / В. Юрчишин. — Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/article.php?news_id=814.

ОЦЕНКА ДОСТИЖЕНИЙ УКРАИНЫ НА ПУТИ БОРЬБЫ С БЕДНОСТЬЮ И СОЦИАЛЬНЫМ НЕРАВЕНСТВОМ

Чуприна Е. А.

Проанализированы социальное неравенство и бедность в Украине на базе комплексного использования существующих методологических подходов к их количественному оцениванию. Исследованы достижения страны в борьбе с бедностью и социальным неравенством в течение 2000–2012 гг. Выявлены существенные различия результатов применения различных методов исследования уровней бедности и социального неравенства, объяснены их основные причины. Выделены социальные группы в украинском обществе, для которых проблемы бедности являются особенно острыми. Доказано, что значительное социальное неравенство и бедность населения Украины препятствуют ее дальнейшему социально-экономическому развитию.

Ключевые слова: социальное неравенство; абсолютная и относительная бедность, высший, средний и низший классы; прожиточный минимум; самоидентификация; депривации; показатели бедности и социального неравенства; доходы и расходы домохозяйств, заработная плата.

AN ESTIMATION OF THE UKRAINE'S ACHIEVEMENTS IN THE STRUGGLE AGAINST POVERTY AND SOCIAL INEQUALITY

Chuprina O. O.

The analysis of social inequality and poverty in Ukraine on the basis of the comprehensive using of the existing methodological approaches to their quantita-

tive estimation is carried out in the work. The research of the country's achievements in the struggle against poverty and social inequality for the period of 2000–2012's is done. The significant differences in the results of using of the different methods of poverty and social inequality studying are identified, their main causes are explained. Social groups in the Ukrainian society, for whom the problems of poverty are particularly sharp are exposed. It is proved that significant social inequality and poverty of the population in Ukraine impede its further social and economic development.

Key words: *social inequality, absolute and relative poverty, upper, middle and lower classes, the subsistence level, self-identification, deprivation, indexes of poverty and social inequality, income and expenditures of households, wages.*

УДК 330.341.1

СОЦІАЛЬНО-ІННОВАЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ СУСПІЛЬСТВА ЯК УМОВА ЛЮДСЬКОГО РОЗВИТКУ

О. О. Набатова, кандидат економічних наук
Національний університет
«Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»

Розглянуто основні напрями соціально-інноваційної діяльності. Розкрито особливості їх реалізації у трансформаційній економіці України. Обґрунтовано, що залучення до соціально-інноваційної діяльності широких верств суспільства є необхідною передумовою людського розвитку.

Ключові слова: *соціально-інноваційна діяльність, соціальне підприємництво, громадянське суспільство, соціальні інновації.*

Постановка проблеми. З політекономічних позицій шлях соціально-економічного розвитку країни визначається об'єктивними економічними закономірностями. Водночас ці закономірності реалізуються через суб'єктивну діяльність людей, держави, суспільства. В сучасних умовах, коли нормативна складова інституціоналізації господарської системи характеризується амбівалентністю, спрямованість соціально-економічних процесів багато у чому залежить саме від поведінкової суб'єктивності масових суспільних груп.

Нові соціально-економічні умови спонукають економічних суб'єктів до апробації нових способів поведінки. Їх зміна веде до трансформації відповідних практик, а накопичені зрушення в практиках, що реалізують певний ін-

ститут, приводять до змін цього інституту. В такий спосіб актуалізується соціально-інноваційний потенціал суспільства, що відображає його здатність та готовність до радикальних перетворень власного устрою, своїх базових інститутів та відповідно соціальної структури [1]. Коли цей потенціал невисокий, будь-які спроби реформування системи наражаються на опір суспільства, буксують і, зрештою, вироджуються.

Аналізуючи провали пострадянської модернізації, О. Богомолів слушно зазначає: «Справа не тільки у нестачі коштів для інвестицій та відсутності у підприємств і робітників необхідної матеріальної зацікавленості. Не вистачало сприятливих умов за межами економіки... Її підйом залежить від пануючої у суспільстві ідеології, стану суспільної свідомості, впливу на неї ЗМІ. Чи не визначають успіх економічної і технічної модернізації дієвість демократичних механізмів, якість політичної та ділової еліти? Врешті, рівень загальної культури людей, їх моральності?» [2, с. 64]. Отже, головні завдання української модернізації знаходяться не у технологічній, а у соціальній площині. Ними є створення сучасних соціальних інститутів, сучасної людини, сучасного суспільства — складного за структурою, але консолідованого спільними цілями, здатного до різних форм самоорганізації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Соціально-інноваційна діяльність є предметом дослідження економіки, соціології, правознавства. Проте у більшості випадків у центр уваги дослідників потрапляють не макрочарактеристики цієї діяльності (її зміст, структура, напрями, ефективність), а особливості та механізми реалізації її окремих елементів.

Проблеми ринкової трансформації як цілісного процесу, макросуб'єктом якого виступає суспільство в цілому, висвітлюються у працях вітчизняних та зарубіжних авторів: В. Базилевича, О. Богомолова, О. Бузгаліна, В. Геєця, А. Гриценка, Т. Заславської, А. Кендюхова, Г. Клейнера, М. Красильникової, Є. Лапіна, Е. Лібанової, Р. Нурєєва, К. Сабліна, С. Тютюнникової, В. Федотової, Р. Флориди, Т. Фридмана, Ю. Яковця та ін. Водночас потребує подальшого опрацювання аналіз потенціалу основних напрямів соціально-інноваційної діяльності щодо забезпечення умов людського розвитку.

Формулювання цілей. Основними завданнями статті є обґрунтування необхідності залучення до соціально-інноваційної діяльності різних верств суспільства з метою забезпечення людського розвитку, виявлення особливостей реалізації її основних напрямів в Україні.

Виклад основного матеріалу. Соціально-інноваційна діяльність — це ініціативна індивідуальна або колективна поведінка, пов'язана з систематичним засвоєнням соціальними суб'єктами нових способів діяльності у різних сферах суспільного життя або створенням нових об'єктів матеріальної і духовної культур. Її результатами стануть нові типи робочих місць, соціально-еко-

номічних статусів, зміни умов життєдіяльності (зайнятості, споживання, освіти) масових груп.

Поняття інноваційної діяльності не зводиться лише до реформаторської діяльності еліт — цілеспрямованого інституціонального впливу на перебіг трансформаційного процесу. Соціально-інноваційна діяльність передбачає насамперед стихійну масову інноваційну активність суб'єктів мікрорівня, які, здійснюючи прагматичні дії з реалізації приватних інтересів, апробовуючи нові способи соціальних дій, форми організації виробництва, шляхи задоволення потреб тощо, несвідомо беруть участь у трансформації суспільних інститутів, соціально-економічної структури та, найголовніше, соціокультурних характеристик суспільства — стратегічного об'єкта реформ, що практично не піддається прямому впливу еліт.

В умовах конкурентної ринкової економіки інноваційна поведінка стає природним, масово затребуваним, стратегічним типом поведінки, що забезпечує його носіям широкий спектр можливостей для легального розвитку (організація підприємницької діяльності, вкладання коштів у банки або цінні папери, надання в оренду майна, засвоєння нових практик споживання, збагачення способу життя тощо). Разом з тим в умовах неповноти і суперечливості інституційного середовища виникає загроза трансформації інноваційної поведінки у псевдоінноваційну, пов'язану з пошуком і апробацією найбільш ефективних тактичних моделей поведінки, у тому числі напівлегальних і нелегальних, що, реалізуючи приватні інтереси суб'єктів і сприяючи підвищенню їх добробуту, призводять до деградації господарської системи, архаїзації соціальних практик, становлення неправових, кримінальних інститутів. Такими деструктивними стратегіями можуть бути використання службового положення у приватних цілях, хабарництво, привласнення бюджетних коштів, нелегітимна приватизація, організація фінансових пірамід, фіктивних фірм, незаконна торгівля зброєю, природними ресурсами тощо.

Основними напрямками соціально-економічної діяльності є [3]: підприємництво; апробація нових форм організації освіти, науки, охорони здоров'я, соціального захисту, захисту довкілля тощо; діяльність, пов'язана з оновленням ідеології і культури; створення і розвиток структур громадянського суспільства. Розглянемо їх докладніше з позицій створення умов людського розвитку.

Теоретики підприємництва розглядають його як особливий тип поведінки на ринку, ключовою властивістю якого є новаторство: створення цінності шляхом переміщення економічних ресурсів до більш продуктивної сфери (Ж. Б. Сей); «творче руйнування» як перетворююча діяльність, головним суб'єктом якої є підприємець — інноватор і каталізатор економічного прогресу (Й. Шумпетер); пошук змін (у технологіях, споживчих перевагах, со-

ціальних нормах тощо) і використання можливостей (П. Друкер); «гонитва за можливостями без урахування ресурсів, якими володієш у даний момент», тобто здатність підприємців, на відміну від менеджерів-адміністраторів, знайти і мобілізувати додаткові ресурси інших для досягнення власних цілей (Г. Стівенсон).

Сучасний розвиток підприємництва у світі характеризується актуалізацією соціальної спрямованості бізнесу, поширенням соціального підприємництва, яке, створюючи різноманітні за способами комбінування ресурсів, формами обміну та взаємодії людей бізнес-моделі, є осередком соціальних інновацій. Значення соціального підприємництва для людського розвитку полягає у такому [4; 5]:

- підвищення соціальної та економічної ефективності шляхом уведення до економічного обороту ресурсів, що не використовувалися раніше (відходи виробництва, соціально виключені групи, солідарність і довіра тощо), а також використання нових комбінацій наявних ресурсів;

- здатність змінювати або створювати нові суспільні практики, інститути і структури, що прискорює соціальну трансформацію. Наприклад, розвиток мікрофінансування перетворив класичний кредитний підхід «вірю не особі, але речі», закладений ще у римському праві, на «вірю не речі, але особі», що надало можливість небагатим людям генерувати доходи від підприємницької діяльності та підвищити свій рівень життя;

- зняття соціального напруження у суспільстві, спричиненого значним соціально-економічним розшаруванням, шляхом включення соціально вразливих верств населення в економічну діяльність, надання їм можливості заробітку, відкриття для них соціальних ліфтів.

Що стосується українського бізнесу, то через інверсійність трансформаційних процесів, високий ступінь аномії, несталість інституційного середовища, «фіаско» держави він не набув інноваційного характеру, обравши стратегію рентоорієнтованої поведінки. Боротьба за доступ до отримання ренти висуває на перший план інвестиції в адміністративний ресурс, створення системи економічної влади на протигагу інвестиціям в інновації. Крім того, як обґрунтовано зауважують В. Вишневський та В. Дементьєв, причиною пробуксовок в інноваційному розвитку стає специфічна шкала цінностей вітчизняних підприємців. Сучасне інституційне середовище культивує такі цінності, як егоїзм і агресивність, що відповідають стратегіям індивідуального захоплення влади в умовах еволюційного виживання, у той час як інноваційне підприємництво засновується на кооперації і відносинах партнерства, організаційній ідентифікації [6, с. 46–47].

У зв'язку з цим, на наш погляд, досить цікавим є досвід Китаю щодо формування інституту підприємництва — створення і культивування образу

«конфуціанського підприємця» (жушана). Увага керівництва держави до формування морального обличчя підприємця є цілком зрозумілою, адже «у соціалістичного потягу Комуністичної партії Китаю капіталістичні колеса і рейки». Китайське керівництво визнає необхідність розвитку підприємництва як джерела інновацій. Разом з тим ринкова економіка повинна розвиватися, спираючись на етичні норми; принцип конкуренції необхідно доповнювати ідеєю співпраці і взаємодопомоги. Виконання підприємцем правових норм має поєднуватися з дотриманням етичних настанов конфуціанства — людяності, справедливості, доброти, поблажливості, привітності, благочестя, ощадливості при відсутності жадібності, невіддільності економічних інтересів від моральних принципів, необхідності піклування не тільки про власну вигоду, а й про державне та суспільне благо.

Відповідно до широко пропагованих уявлень «конфуціанські підприємці» «володіють усіма достоїнствами для того, аби керувати, а отже, несуть відповідальність за свої підприємства і своїх підлеглих, отримуючи натомість відданість, шанобливість та повагу. Підприємець-жушан ставить в основу моральне виховання, особисте вдосконалення. Обираючи між нечесним прибутком і честю, він ніколи не обере перше, оскільки дорожить своїм ім'ям та ім'ям компанії. Жушан допомагає іншим розвивати свій бізнес з метою взаємної вигоди і на умовах чесної конкуренції» [7]. До числа жушанів відносять, наприклад, ЧжанЖуйміня — президента корпорації «Хайер», якого у 2009 р. «BusinessWeek» визнав найвпливовішою людиною країни. Він здобув популярність завдяки своїм високим вимогам до якості виробленої продукції, культивуванням почуття колективної відповідальності за виробництво в очолюваних ним компаніях, увагу і повагу до клієнтів. Багато прикладів з його діяльності увійшли до посібників з менеджменту. Останнім часом поняття «конфуціанський підприємець» дещо трансформується згідно з потребами сучасності — під жушаном тепер розуміють не тільки «шляхетного ділка», а й підприємця нового покоління, працівника сфери освіти, який створює свою справу, базуючись не на купівлі-перепродажу, а на реалізації власних інноваційних технологій і винаходів. «Бізнесмен є разом з тим і вченим, що опанував сутність китайської культури і тепер присвячує себе застосуванню на ділі своїх знань і своєї культури та підтримує тісні зв'язки з політичною елітою» [8]. Цей образ покликаний стати яскравою протипогою бізнесменам, які з'явилися на зорі «політики реформ і відкритості» і являли собою малоосвічених авантюристів, неодноразово потрапляли у в'язницю за свою «надто активну» підприємницьку діяльність. Визнаючи, що жушанів серед відомих підприємців небагато, китайські ЗМІ, тим не менш, регулярно висвітлюють їх діяльність з метою боротьби з більш реалістичною стороною китайського бізнесу — аморальною діяльністю підприємців (жахливим прикладом якої

у 2008 р. став «молочний скандал», коли внаслідок отруєння меланіном, що містився у дитячому харчуванні, померло шість дітей і ще 300 тисяч малюків отримали серйозні отруєння). І це можна вважати досить оригінальним досвідом формування духовної культури [7].

Другим напрямом соціально-інноваційної діяльності, що безпосередньо зумовлює якість людського розвитку, є перетворення інститутів соціальної сфери (освіти, науки, культури, охорони здоров'я, соціального захисту, охорони навколишнього середовища тощо), тобто галузей, які беруть участь у відтворенні людського потенціалу. Крім того, саме інновації у соціальній сфері створюють передумови, сприятливе середовище для технологічних інновацій, розвитку постіндустріального господарства, а також здатні подолати його негативні наслідки.

Невідповідність швидкості технологічних і соціальних зрушень породжує низку суперечностей. По-перше, відставання інновацій у соціальній сфері від технологічних має наслідком концентрацію інноваційного потенціалу. Так, прогрес технологій долає національні бар'єри комунікацій, «глобальне поле для конкурентної боротьби вирівнюється, світ стає пласким» [9]. Проте прогрес креативної діяльності йде нерівномірно. Як зазначає В. Федотова, «технократично потенціал “плаского світу” є, але соціально світ є далеким від цього» [10]. Звісно, для окремої людини технологічні інновації відкривають можливість брати участь у глобальному співробітництві, кваліфіковані фахівці у країнах, що розвиваються, можуть отримати перспективну роботу і згодом реалізувати власні творчі проекти, але нові види творчої діяльності не стануть масовими. «Основна частина жителів Землі знаходиться у гетто відсталості і при збереженні теперішньої моделі глобалізації все більше віддалятиметься від світу креатосфери. Лише вкрай обмежене коло людей із цього гетто має шанс вирватись у новий світ» [11]. Стратегія концентрації творчого потенціалу є безперспективною з точки зору як власне його подальшої реалізації та розширення, так і наявності небажаних побічних ефектів. Тому першочергового значення набувають саме інновації у соціальній сфері, спрямовані на вирівнювання креативних потенціалів і процесів у територіальному, галузевому та соціально-структурному просторі.

По-друге, через брак соціальних інновацій творчий потенціал реалізується насамперед у тих сферах, які не сприяють його зростанню (фінанси, ВПК, посередницька діяльність, створення масової культури тощо), тоді як найбільш перспективними сферами його реалізації є виховання, освіта, охорона здоров'я, наука, мистецтво, рекреація природи та ін. [11]. Високий ступінь невизначеності інноваційного розвитку спричиняє переорієнтацію переваг економічних суб'єктів з накопичення коштів задля отримання освіти, певного культурного статусу на утилізаційне спрямування освітніх зусиль, прагнення якомога

скоріше перетворити свій творчий потенціал на економічний капітал, який стає більш надійним засобом захисту від невизначеності. Результатом цього стає неадекватно прогресуючий розвиток тих сфер, що не сприяють розширенню креативного потенціалу, більша частина якого навіть у розвинених країнах витрачається з точки зору довгострокового розвитку неефективно, а іноді й на шкоду людині і природі.

По-третє, в «економіці знань» посилюється диференціація суспільства, зумовлена чинником освіти. Така диференціація є більш небезпечною порівняно з нерівністю, притаманною індустріальному суспільству, яку можна пом'якшити через перерозподільчі процеси. Знання і здібності, що є основним ресурсом «економіки знань», не можуть бути ні відчужені, ні перерозподілені, тому економічна підтримка незахищених верств населення стає неефективною. При цьому природний розвиток «економіки знань» без відповідних соціальних інновацій не передбачає розв'язання цієї проблеми, оскільки сучасний розвиток освіти відбувається в напрямі підготовки відносно невеликого прошарку професіоналів, а не шляхом гармонізації розвитку особистості кожної людини.

Третім напрямом соціально-інноваційної діяльності є діяльність учених, працівників культури, журналістів, пов'язана з осмисленням процесів, що відбуваються у суспільстві, підтримкою і пропагандою нових цінностей, формуванням компетентної суспільної думки з найважливіших проблем суспільного розвитку. Людська свідомість як механізм адаптації людини до суспільно-природного середовища дуже пластична. Проте її необхідно використовувати не для маніпуляцій в інтересах панівних верств населення, а в інтересах розвитку людини і суспільства в цілому [12]. Тобто для досягнення цілей модернізації виникає необхідність «запуску комплексного соціокультурного процесу, в якому управлінські і технологічні рішення підпорядковані гуманітарним цілям, а гуманітарні цілі співвіднесені з економічними завданнями. При цьому під культурою ми розуміємо всю мережу формальних і неформальних інститутів, відповідальних за продукування, руйнування, трансляцію та поширення цінностей. Відмова від модернізаційного потенціалу культури, від роботи з ціннісною шкалою, з етикою, з національною картиною світу гарантовано веде модернізаторів у глухий кут» [13, с. 4–5].

На жаль, у пострадянських країнах на зміну ідеології, політиці і науці прийшли маніпуляції людською свідомістю — імалогія (створення іміджів), політичні технології, масова культура. Аналізуючи вплив західної масової культури, В. Федотова вказує на відмінності у результатах її споживання різними країнами. «У Росії вона виявляється супутником гедонізму і деморалізації мас. В Азії — їх мобілізації заради індустріалізації, бо вона здається носієм нового, передового способу життя, енергії, другою стороною яких ви-

ступає індустріальне високотехнологічне виробництво» [10]. В Україні, як і в Росії, вестернізація переважно реалізується у вигляді субкультури дозвілля, але не праці, немає розуміння пов'язаності масової культури не тільки зі споживанням, а й з виробництвом. Ситуацію, яка склалася, О. Кендюхов називає послабленням особистості, яке знижує і нівелює новаторський потенціал суспільства. Воно стає інерційним і керується не прагненням творчої самореалізації, а різного роду стереотипами. «На зміну амбітному народу початку 90-х минулого століття, що відстояв незалежність своєї країни, прийшли люди-тіні, амбіції яких у ревінні на стадіонах, танцях на “майдансах” і в нескінченних кастингах на всілякі шоу “із зірками”» [14].

Четвертим напрямом соціально-інноваційної діяльності є апробація нових форм самоорганізації, громадянська активність, створення і розвиток структур громадянського суспільства. За допомогою цих структур «спочатку рихла і інертна тканина суспільства ніби “прошивається” в різних напрямках незалежними від держави горизонтальними зв'язками, стаючи більш пружною і набуваючи здатності до більш дієвого відгуку на дії ззовні» [1].

Як зазначає В. Геєць, сьогодні знов актуалізується проблема єдності і суперечностей між суспільством, державою та економікою, тому що «сучасний розвиток економіки і суспільства на основі стабільності і безпеки, що забезпечуються, здавалося б, у першу чергу, державою, втрачає основи своєї стабільності за рахунок: масової бідності, з одного боку, і концентрації багатства — з другого; “вимивання” середнього класу; недоступності креативних знань, що накопичуються, і неможливості їх трансформації у буденне знання; втрати державою можливостей для формування її як держави загального добробуту внаслідок контролю його діяльності з боку олігархату і не тільки; послаблення суспільного впливу на формування соціальної людини і перетворення її на економізованого суб'єкта з грошецентристським прагненням; формування суспільства для обраних замість суспільства для усіх» [15].

Крім того, трансформація відносин власності, пов'язана з появою ресурсів, засобів виробництва, форм суспільного багатства, невідчужуваних від людини, поширенням різних форм суспільного розпорядження і привласнення, соціалізацією власності, зумовлює зміщення акцентів у співвідношенні ринкового саморегулювання, державного управління та громадянського регулювання на користь останнього. Так, О. Бузгалін обґрунтовує необхідність зміни напрямку пошуку нової моделі розвитку з координат «економічна ефективність vs соціальна справедливість» до системи, де справедливість буде стимулом інноваційного зростання; необхідність виходу за межі механізму «риннок створює, держава — перерозподіляє» [16].

Для цього головним суб'єктом соціального регулювання повинно стати громадянське суспільство, поступово беручи на себе все більше функцій

держави і в такий спосіб знімаючи її «провали». Основна функція громадянського суспільства — виявлення і розв'язання проблем, що виникають унаслідок недосконалості і ринкового, і державного регулювання; виявлення первинних суспільних запитів, їх трансформація у фахові пропозиції з найважливіших напрямів державної політики і подальше передавання державним інститутам із забезпеченням громадської підтримки. Саме таким чином вирішуються складні питання встановлення соціальної справедливості, яка досягається лише через масову участь громадян у контролі над розподілом і використанням суспільного багатства.

О. Бузгалін вказує на існування певної закономірності: чим більше в країні соціалізація розвитку, тим менше бюрократизація і корупція, оскільки велику частину соціально-регулюючих функцій виконує не держава, а інститути громадянського суспільства [16]. Це підтверджується дослідженнями Р. Патнама, який довів: якщо спільноти, регіони і навіть цілі країни характеризуються високим рівнем соціального капіталу, то вони з більшою ймовірністю будуть багатими і матимуть більш ефективне державне управління. Якщо ж для них нехарактерні громадські об'єднання, то, найімовірніше, їх економіка буде слабкою, адміністративні органи — корумпованими, а інвестиції у фізичний і людський капітал менш ефективними, ніж у спільнот з високим рівнем громадської активності [17].

За таких умов модель відносин «держава — особистість» трансформується в іншу модель — «громадянське суспільство — особистість», а регулювання не зводиться до перерозподілу ВВП, а полягає в удосконаленні системи соціально-економічних інститутів, які задають переваги та обмеження господарської діяльності суб'єктів. На відміну від держави у громадянському суспільстві визначальними є горизонтальні, а не вертикальні зв'язки, тут реалізується самодіяльна соціальна активність, яка не потребує зовнішнього стимулювання. Якщо держава зосереджує свої регулюючі зусилля на забезпеченні стабільності, безпеки, порядку і захищеності суспільства та діє за допомогою примушування, то пріоритетами громадянського суспільства є насамперед свобода, спонтанна активність, ініціатива та динамічність відносин на основі встановлення прав контрагентів і досягнення багатосторонніх домовленостей.

Саме громадські об'єднання, маючи потужний соціально-інноваційний потенціал, мали б стати дієвою формою інституціоналізації суспільних інтересів і трансформації їх у потужні імпульси розвитку країни. Проте рівень громадянської активності в Україні значно нижчий, ніж у західних країнах. Крім того, посттоталітарні, перехідні форми нерозвиненої демократії демонструють можливість виникнення імітаційних форм інститутів громадянського суспільства, що представляють інтереси певних груп, а не широкого за-

галу. Велика кількість громадських організацій є штучними, а поодинокі випадки самоорганізації громадян, стикаючись із бюрократією, є нерезультативними. Практично відсутні механізми контролю влади з боку суспільства і комунікація в системі «суспільство — держава», громадський контроль та громадська експертиза у сфері соціального реформування. Отже, слабкість громадянського суспільства заважає розгортанню цього напряму соціально-інноваційної діяльності.

Висновки. Результатами соціально-інноваційної діяльності різних суспільних груп стають нові цінності, моделі поведінки, інститути, нова якість соціально-економічного розвитку, встановлення нових відносин між індивідом, суспільством та державою. Тому розширення соціальної бази ринкової трансформації, залучення якомога більшої частини населення до різних видів соціально-інноваційної діяльності є запорукою модернізації суспільства і економіки та умовою людського розвитку в пострадянських країнах. «В умовах, коли економізовані види життєдіяльності суспільства вступають в глибоку суперечність з соціальними складовими, а боротьба за прибуток доходить до того, що руйнує природне середовище, яке надає людям життєвий простір, виникає або стає першочерговою проблема розвитку соціального організму суспільства, головним чином шляхом подолання соціального відчуження і одночасного розширення можливостей соціального залучення» [16].

Основними чинниками, що сприятимуть розширенню соціально-інноваційної діяльності суспільства і надаватимуть їй конструктивного характеру, є, по-перше, подальша інституціоналізація господарської системи. Інститути визначають статуси економічних суб'єктів — їх позиції, формальні та неформальні повноваження у межах господарської системи. Саме статус надає суб'єкту можливість автоматично включатися у складні коопераційні процеси як легітимному учаснику, а також є активною передумовою формування моделі поточної і, головне, довгострокової рівноваги даного суб'єкта. Крім того, інститути знижують ризики життєдіяльності, що стає чинником підвищення соціально-економічної активності населення за рахунок зменшення ролі автаркічних механізмів самозабезпечення і виживання.

По-друге, реальна (на протипагу імітаційній) соціальна модернізація стане можливою тільки тоді, коли спиратиметься на нову ідеологію і стратегію суспільних перетворень, коли суспільство усвідомлюватиме кінцеві цілі реформ, а самі цілі породжуватимуть підйом інноваційної енергії. «Еліти не здатні зробити зміни остаточними до того часу, допоки народ не перейметься пафосом змін» [11].

По-третє, для підвищення інноваційної активності найбільш масового шару населення необхідно поліпшити його об'єктивне становище, подолати

надмірну нерівність, соціальне відторгнення та маргіналізацію. В країні, де значна частина населення не може задовольнити свої базові потреби, розв'язання проблем шляхом «затягування пасок» є не тільки аморальним, таким, що породжує зневіру і апатію, але й економічно неефективним та безперспективним. Тому ключовим моментом реформ має стати соціальне залучення шляхом відкриття ліфтів вертикальної мобільності та подолання масштабної і багатомірної маргіналізації суспільства, насамперед соціального відторгнення, виключення із економічного життя, соціальних послуг, громадянських мереж. Адже соціальне залучення, усуваючи бар'єри перед людьми у прагненні реалізувати свій потенціал, є важливою умовою людського розвитку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Заславская Т. Структура российского общества через призму трансформационного процесса [Электронный ресурс] / Т. Заславская. — Режим доступа: <http://ecsocman.hse.ru/data/152/985/1219/02zaslavskaya-7-13.pdf>.
2. Богомолов О. Т. Социально-гуманитарные аспекты модернизации России [Электронный ресурс] / О. Т. Богомолов // Вестн. РАН. — 2012. — № 1. — С. 60–78. — Режим доступа: bogomolof.com/social.doc.
3. Заславская Т. И. Поведение массовых общественных групп как фактор трансформационного процесса [Электронный ресурс] / Т. И. Заславская. — Режим доступа: <http://ecsocman.hse.ru/data/397/949/1219/04zaslavskaya-14-19.pdf>.
4. Каминник И. Социальное предпринимательство на Украине: каким оно должно быть? [Электронный ресурс] / И. Каминник. — Режим доступа: <http://www.cmdp-kvorum.org/civil-society/647>.
5. Антонникова Н. А. Использование концепции социального предпринимательства для решения социальных проблем: применимость в российском контексте [Электронный ресурс] / Н. А. Антонникова. — Режим доступа: hse.ru/data/682/668/1234/Антонникова...Социально.doc.
6. Вишневский В. Инновации, институты и эволюция / В. Вишневский, В. Дементьев // Вопр. экономики. — 2010. — № 9. — С. 41–62.
7. Матяш Е. Бизнес и Конфуций [Электронный ресурс] / Е. Матяш // Столетие. — 2012. — 27 июня. — Режим доступа: <http://www.stoletie.ru/print.php?ID=136656>.
8. Многоликая глобализация [Электронный ресурс] / под ред. П. Бергера и С. Хантингтона. — М. : Аспект Пресс, 2004. — 379 с. — Режим доступа: <http://www.univer5.ru/sotsiologiya/mnogolikaya-globalizatsiya-piter-berger/Page-6.html>.
9. Фридман Т. Плоский мир. Краткая история XXI века / Т. Фридман. — М. : АСТ Москва, 2007. — 608 с.
10. Федотова В. Г. Социальные инновации: макро- и микротенденции [Электронный ресурс] / В. Г. Федотова. — Режим доступа: http://vphil.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=209&Itemid=52.

11. Бузгалин А. В. Россия в обществе знаний: концепт культурного лидерства [Электронный ресурс] / А. В. Бузгалин. — Режим доступа: <http://www.alternativy.ru/ru/node/1420>.
12. Геец В. М. Экономика и общество: непознанные грани взаимовлияния (размышления над прочитанным) [Электронный ресурс] / В. М. Геец, А. А. Гриценко // Вопр. полит. экономии. — 2012. — № 3 (4). — С. 183–207. — Режим доступа: <http://vopoliteco.ucoz.com/mgz/wpe2012-03.pdf>.
13. Культурные факторы модернизации / А. А. Аузан, А. Н. Архангельский, П. С. Лунгин, В. А. Найшуль. — М. ; СПб. : Фонд «СТРАТЕГИЯ 2020», 2011. — 221 с.
14. Кендюхов А. Люди-тени [Электронный ресурс] / А. Кендюхов // Зеркало недели. — 2011. — № 47. — Режим доступа: <http://zn.ua/POLITICS/lyudi-teni-94493.html>.
15. Геец В. М. Общество, государство и экономика: единство и противоречия [Электронный ресурс] / В. М. Геец. — М. : Ин-т экономики РАН, 2012. — 66 с. — Режим доступа: http://inecon.org/docs/Geets_paper.pdf.
16. Бузгалин А. В. Социально ориентированное инновационное развитие: обновление институционального проекта [Электронный ресурс] / А. В. Бузгалин. — Режим доступа: http://igpr.ru/library/buzgalin_av_socialno_orientirovannoe_innovacionnoe_razvitie.
17. Патнам Р. Д. Творення демократії. Традиції громадської активності в сучасній Італії / Р. Д. Патнам. — К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001. — 302 с.

СОЦИАЛЬНО-ИННОВАЦИОННАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ОБЩЕСТВА КАК УСЛОВИЕ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ

Набатова О. А.

Рассмотрены основные направления социально-инновационной деятельности. Раскрыты особенности их реализации в трансформационной экономике Украины. Обосновано, что участие в социально-инновационной деятельности широких слоёв населения является необходимой предпосылкой человеческого развития.

Ключевые слова: *социально-инновационная деятельность, социальное предпринимательство, гражданское общество, социальные инновации.*

SOCIO-INNOVATIVE ACTIVITY OF THE SOCIETY AS A CONDITION OF HUMAN DEVELOPMENT

Nabatova O. A.

The main directions of socio-innovative activity are considered. The features of the irimplementation in the transitional economy of Ukraine are disclosed. It is

proved that participation of the general population in socio-innovative activity is a precondition for human development.

Key words: *socio-innovative activity, social entrepreneurship, civil society, social innovation.*

УДК 330.1:347.77/.78

СУЧАСНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ІНСТИТУЦІЙНИХ УМОВ ФУНКЦІОНУВАННЯ СФЕРИ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ

О. М. Левковець, кандидат економічних наук, доцент
Національний університет
«Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»

З позицій концепції національної економічної безпеки проаналізовано сучасні проблеми розвитку сфери інтелектуальної власності (ІВ). На прикладі патентної системи показано суперечності впливу системи прав ІВ на соціально-економічний розвиток країн і суспільства в цілому. Акцентовано, що ефективні умови розвитку сфери ІВ визначаються не тільки системою прав ІВ. Представлено напрями узгодження інтересів учасників ринку ІВ на сучасному етапі його розвитку.

Ключові слова: *інтелектуальна власність, інституційні умови, трансформація, друга економічна революція, мотивація.*

Постановка проблеми. Головною рушійною силою економічного і соціального розвитку країн за сучасних умов стає інтелектуальний потенціал нації, основою добробуту — результати інтелектуальної діяльності та засновані на них інновації, причому найціннішими з них є ті, що втілені у форму, яка охороняється законами у сфері інтелектуальної власності (ІВ). Права ІВ стали важливим інструментом глобальної конкуренції корпорацій, держав та їх союзів за доступ до інноваційних ресурсів і ринків високотехнологічної продукції. Практично всі великі компанії у розвинених країнах намагаються перевести активи у сферу ІВ (наприклад, IntelCorp у 2012 р. заявила про намір довести частку інтелектуальної власності до 65 % активів). Інновації перетворилися на систему перерозподілу багатств у світі, *інтелектуальна власність* — на один із найважливіших ресурсів розвитку. Отже, постає завдання

дослідити інституційні умови залучення та ефективного використання країнами цього ресурсу. Наявність потужної системи охорони та захисту прав ІВ донедавна визнавалася першочерговою серед таких умов, утім низка негативних тенденцій розвитку сфери ІВ актуалізувала наукові пошуки щодо їх причин та шляхів подолання, дискутуються питання відносно ефективності існуючої системи прав ІВ.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В українській науковій літературі означена проблематика представлена поки що недостатньо, здебільшого мають місце посилання на зарубіжні джерела та статистику. Увага приділяється в основному позитивним наслідкам дії системи захисту прав ІВ (В. Базилевич та В. Ільїн, Л. Федулова, О. Манжура). Виділимо роботи А. Андрощука, І. Єгорова, В. Чехуна (безпека ІВ, проблеми розвитку патентної системи у світовій економіці). Суперечності сучасних суспільних трансформацій та традиційних інструментів захисту ІВ розглядаються в роботах російських учених О. Бузгаліна, О. Колганова. Залишається невирішеним завдання систематизації вад сучасної системи охорони і захисту прав ІВ у контексті впливу на суспільний розвиток, триває пошук шляхів усунення її недоліків.

Формулювання цілей. Метою статті є обґрунтування необхідності та напрямів трансформації інституційних умов функціонування сфери ІВ на основі аналізу сучасних тенденцій її розвитку, впливу на соціально-економічний розвиток окремих країн і суспільства в цілому.

Виклад основного матеріалу. Вихідними припущеннями та теоретико-методологічними основами дослідження є такі. *По-перше*, пропонуємо досліджувати проблему в рамках концепції національної економічної безпеки (НЕБ). Безпеку ІВ (БІВ) за сучасних умов можна розглядати як складову НЕБ, зважаючи на значущість ІВ як ресурсу розвитку. На наш погляд, БІВ можна визначити як процес забезпечення стану інтелектуальної сфери, за якого економіка здатна досягти і підтримувати рівень генерування, отримання, використання об'єктів ІВ, достатній для забезпечення сталого розвитку, підвищення конкурентоспроможності національної економіки, добробуту населення. Аналіз і систематизація низки наукових джерел з означеної тематики дозволяють класифікувати такі *принципи* управління БІВ:

1) загальні принципи управління НЕБ: системність, гнучкість, динамізм, наукова обґрунтованість;

2) стимулювання конкуренції. Монополія на результати інтелектуальної діяльності не повинна призводити до обмеження конкуренції. Захист та контроль за дотриманням прав ІВ мають сприяти запровадженню нововведень, передаванню та розповсюдженню технологій у спосіб, що сприяє зростанню економічного і соціального добробуту суспільства;

3) забезпечення максимальної відповідності (узгодження) інтересів усіх суб'єктів відносин ІВ. До таких суб'єктів належать: творці, власники об'єктів ІВ (інвестори), виробники продукції на її основі, споживачі такої продукції, суспільство в цілому;

4) дотримання основоположних прав людини;

5) ефективність: порівняння трансакційних витрат на убезпечення ІВ та потенціалу віддачі з позицій підвищення середньо- і довгострокової конкурентоспроможності країни.

По-друге, пропонуємо розглядати процеси розвитку сфери ІВ в контексті сучасних геополітичних змін, визнаючи де-факто нерівність можливостей національних держав відстоювати свої інтереси при реалізації як зовнішньої, так і внутрішньої політики. До того ж, за умов глобалізації суспільство, владний апарат і корпоративний сектор уже не є інтегрованою системою, що характеризується єдністю стратегічних інтересів. Інтересам потужних корпорацій нині відповідає специфічним чином розділена міжнародна система: сильні держави, що виконують функцію захисту акумульованого капіталу, і слабкі — для вилучення ресурсів. Це актуалізує ризики для національних інтересів при укладенні міждержавних та міжнародних угод щодо регулювання сфери ІВ.

За А. Плантом (наведено у [1]), специфіка прав ІВ полягає у тому, що вони не випливають із рідкості об'єктів, які привласнюються, а є умисними похідними статутного права. При специфікації прав ІВ *рідкісність створюється штучно*. Класична ж економічна теорія інтелектуальної власності стверджує, що закон має визначати межі та забезпечувати захист прав власника для стимулювання інновацій. Права ІВ захищають інвестиції в наукові дослідження, дозволяють забезпечити доходи, від яких залежить наука, мають винагороджувати творців та підприємців, приносити економічну і соціальну вигоду. В сучасних дослідженнях акцентується також на умовах щодо забезпечення винагороди тим, хто розробляє і впроваджує інновації, адже у ринковому середовищі реалізація ІВ має приносити власнику прибуток [2, с. 145]. Уважається, що країни з неадекватним рівнем охорони ІВ не зможуть залучати іноземні інвестиції і технології, оскільки власники ІВ не матимуть стимулів для укладення ліцензійних угод щодо передавання прав на неї [3, с. 163] (щоправда, Китай, на наш погляд, своїм прикладом заперечує цю тезу). В обмін на отримання виключності правоволодіння суспільство одержує доступ до вигод від товарів і послуг, що є результатами комерціалізації інновацій чи творчих розробок, більш високу якість, безпеку продукції. Конкуренції захист прав власності здебільшого не перешкоджає, оскільки на ринку присутні численні продукти, що конкурують. На жаль, сучасні реалії є іншими.

Скорочення життєвого циклу продукції спричиняє переважне фінансування компаніями НДДКР, що дають швидкий результат, і негативно позначається на рівні досліджень та розробок, відволікає ресурси від теоретичних досліджень. Посилення заходів захисту прав інтелектуальної власності призводить до втрат суспільства через зменшення соціальної віддачі від інновацій, гальмування НТП. У 2013 р. патентні витрати (судові суперечки, виплати, мирові угоди) провідних корпорацій світу в сфері високих технологій у 1,5 разу перевищать фінансування нових досліджень і розробок: вигідніше стало відстоювати в такий спосіб отримання прибутку, а не впроваджувати інновації. Наприклад, компанія ARM, на процесорах якої працюють 90 % мобільних телефонів у світі, в 2012 р. вирішила *згорнути програму нових розробок* і зосередитися на ліцензійних виплатах і судовому захисті своїх позицій [4]. В інноваційній системі США домінує розвиток у бік низькотехнологічних проєктів [5, с. 52].

За оцінками ВОІВ, використання патентної системи сконцентровано на 5 % відомств (США, Японія, Китай, Південна Корея, Європейське патентне відомство) — 75 % усіх патентних заявок і 74 % патентів, виданих у всьому світі. Права на патенти зосереджуються у транснаціональних корпораціях (99 % світової торгівлі науково-технічною продукцією), чії ресурси дозволяють здійснювати всеохоплююче патентування, забезпечувати реалізацію своїх патентних прав. Розвинені країни концентрують понад 90 % світового наукового потенціалу, контролюють 80 % глобального ринку високих технологій, а отже, *монополізують технологічні прориви*, збирають з усього світу «технологічну квазіренту».

Система захисту прав ІВ може становити *загрози національній безпеці* країн. Зокрема, чимало сільськогосподарських культур, необхідних для життя населення, контролюються транснаціональними корпораціями (ТНК). Наприклад, у 2006 р. Індія та США підписали угоду про співробітництво у сфері атомної енергії разом із угодою «Ініціативи в галузі сільськогосподарських технологій» [6, с. 64], у результаті чого американські ТНК отримали монополію на ринок насінного матеріалу та торговельний сектор аграрного ринку Індії. США домоглися безперешкодного доступу до генетичних банків насінного фонду Індії, наполягли на перегляді законів у галузі захисту прав інтелектуальної власності для введення патентів на насіння та гени. З причин боргів через використання генетично модифікованого насіння та експансію на внутрішньому ринку дешевої американської сільгосппродукції (виробництво якої субсидується у США) протягом минулого десятиліття 28 тис. індійських фермерів покінчили життя самогубством.

Найбільш виразно недоліки сучасної системи захисту прав ІВ виявляються у таких сферах, як охорона здоров'я та ІКТ [7–9]. За даними [7, с. 4], після виходу на ринок ліків-дженериків упродовж двох років по закінченні дії

патентів на фармацевтичну продукцію вартість оригінальних запатентованих ліків знижується в середньому на 37 %. *Суперечності інтересів* ТНК, окремих країн та споживачів, суспільства в цілому демонструє такий приклад [10]. Швейцарська фармацевтична корпорація Novartis AG звернулася з позовом до Верховного суду Індії стосовно продовження патенту на свій препарат від онкозахворювань Glivec. Індійська патентна система передбачає, що після спливу певного строку з дня реєстрації імпортного препарату в країні фармацевти отримують право випускати власні аналоги, економлячи на багаторічних дослідженнях та клінічних випробуваннях. Індійські фармацевтичні компанії виробляють так звані «дженерики» — аналоги препаратів провідних світових виробників за цінами, що подекуди є в десятки разів нижчими (наприклад, компанія Bayer продає місячну дозу свого протиракового препарату Sorafenib за 5600 дол., а індійська Natco випускає *дженерик* і пропонує за 175 дол., при цьому ще сплачує Bayer 6 % вартості ліків як відрахування за використання ІВ). Корпорація спробувала продовжити дію патенту на препарат в Індії, випустивши модифіковану форму ліків, однак поліпшення були визнані незначними, у патентуванні відмовлено. Аргументи швейцарської корпорації: західні виробники позбавляються можливостей інвестувати необхідні кошти у дослідження і розробку нових ліків. За даними ж міжнародної організації «Лікарі без кордонів», увесь світ залежить від Індії у питанні постачання доступних аналогів дорогих патентованих медикаментів. Індія є другим найбільшим світовим постачальником ліків для UNICEFF, що розподіляє їх потребуючим по всьому світу.

Збільшення строків та зони чинності патентів (угода TRIPS у рамках COT), затримки розгляду патентних заявок, перекриття патентів, складність процедур патентування, зростання відповідних витрат [4; 7; 8; 11] — все це сучасні реалії. Зростання кількості патентів у суміжних галузях науки і техніки спричиняє отримання взаємозалежних патентів і нерозуміння, у кого саме необхідно отримувати згоду на використання винаходу, породжує діяльність щодо зловмисного вилучення прибутку від володіння взаємозалежними патентами. Наприклад, у більшості країн світу не патентуються комп'ютерні програми (за угодою TRIPS вони захищаються як літературні твори, у тому числі в Україні). Однак у США поширеною практикою є отримання софтверних патентів, використання яких породжує низку можливостей для ведення так званих *патентних війн*. Серед найбільш гучних прикладів останніх років — справа Apple проти Samsung, обвинувачення останньої у порушенні шести патентів, що переважно належать до сфери дизайну (!). У серпні 2012 р. суд у США зобов'язав корейську корпорацію виплатити компенсацію в 1,05 млрд дол., у лютому 2013 р. суму зменшено до 0,45 млн. Проте рішення не має глобального характеру. У Великій Британії, наприклад, суд визнав

Samsung невинною у порушенні прав ІВ [8]; суд Токіо раніше також визнав правоту Samsung у цьому спорі. Всього протягом останніх двох років Apple і Samsung подали одна проти одної 150 позовів до судів різних країн.

Компанії оцінюють перспективи впровадження нових ідей не стільки з позицій перспектив отримання прибутку, скільки з точки зору збитків від можливих позовів і витрат на юридичну підтримку. Постійна загроза порушення судових справ за позовами власників патентів змушує інших суб'єктів діяльності також звертатись до патентної системи — виникає ситуація, що нагадує *гонитву озброєнь у сфері ІВ* [11, с. 40].

З другого боку, потужні корпорації широко застосовують бізнес-стратегії, які називаються «*активне порушення*» [12]: навіть у державах із розвиненими системами захисту прав ІВ може виявитися більш вигідним порушити чужий патент, а потім після багатьох судів сплатити відносно невеликий штраф. Компанії підраховують вигоди від незаконного позичання чужої технології і порівнюють це із наслідками, які на них очікуватимуть, якщо власник патенту звернеться до суду (свого роду інтерпретація принципу ефективності на корпоративному рівні). Такі корпорації витрачають значні кошти на лобювання ускладнення процесів доведення в суді факту крадіжки патенту, зміну системи підрахунку компенсації у бік зменшення. В результаті цього найчастіше *порушуються інтереси* незалежних винахідників, малих інноваційних компаній та університетів.

Інше явище, породжене недоліками системи прав ІВ, отримало назву «*патентний тролінг*» (ПТ). Термін ПТ застосовується як назва стратегії патентування, що гальмує НТП, і як назва компанії або підприємця [9, с. 17]. У 2011 р. у США суд визнав доцільним використання терміна ПТ в офіційних матеріалах, і зараз у науковій літературі він використовується досить часто для назви явища, що набуло останніми роками надзвичайного поширення. *Патентний троль* — це компанія (або підприємець), яка не виробляє продукцію, не здійснює НДДКР, але скуповує за низькою ціною велику кількість патентів або спеціально реєструє розпливчастий патент на винаходи, аби потім подати позов до суду стосовно компаній, які запускають у виробництво продукцію, виготовлену з використанням запатентованих елементів, вимагаючи завищену плату за ліцензію [9, с. 17]. Патентні тролі часто намагаються запатентувати різні варіанти розвитку найбільш перспективних технологій. Серед джерел формування портфелю патентів — придбання у фізичних осіб-винахідників, купівля на аукціонах патентів у компаній, що ліквідуються [7, с. 7]. Принципова відмінність патентного тролія від корпорації, яка веде патентну війну (наприклад, від Apple), полягає у тому, що остання використовує патенти для виробництва власної продукції, а троль — ні. За даними американських дослідників (наведено у [9, с. 17]), найбільші витрати через

діяльність ПТ несуть малі і середні інноваційні компанії — адже великі корпорації мають потужні юридичні підрозділи та значно більші можливості захистити себе у суді, не погоджуючись на вигідну для ПТ досудову «мирну» домовленість (середня вартість розгляду патентного позову складає близько 2,5 млн дол., тому більшість компаній віддають перевагу досудовим домовленостям [12]). У червні 2012 р. компанія «Лабораторія Касперського» перемогла патентного троя у США (ПРАТ, позов щодо порушення патентів, які описують способи обмеження запуску комп'ютерних програм) [13, с. 18]. Судовий розгляд тривав майже чотири роки і обійшовся лабораторії у 2,5 млн дол. і хоча засновник російської антивірусної компанії закликає не піддаватись тиску і не погоджуватись на «мирне вирішення», аби зробити дії ПТ надто дорогими, тривалими і з невідомим результатом, однак чи багато компаній можуть дозволити собі подібні судові розгляди? Особливо, якщо врахувати, що для патентного троя один вдалий позов може окупити до 100 невдалих [13, с. 17].

Наслідками діяльності ПТ є: переорієнтування з піонерних винаходів на поліпшуючі інновації; патентування масових, майже стандартних процедур, оскільки саме такі патенти найбільше запозичуватимуться і, отже, принесуть «захисникам» найбільший прибуток; викривлення сутності венчурного бізнесу; нереалізовані ідеї; нестворені продукти; обмеження інвестицій в інновації. Оскільки компаніям-виробникам доводиться виплачувати роялті і компенсації, зростає ціна кінцевої продукції, тобто тягар витрат несуть і споживачі [13, с. 17]. За даними американських дослідників [9, с. 20], ризики стати жертвою ПТ істотно зростають після проведення НДДКР і випуску інноваційного продукту. Компанії не бажають купувати технології у клієнтів патентного троя через побоювання витрат у разі пред'явлення ним претензій. Витрати на врегулювання претензій ПТ складають вагомий «податок на інвестиції в інновації» (приблизне оцінювання виплат на користь ПТ у 2011 р. — 29,213 млрд дол. [9, с. 20]). За оцінками Бостонського університету, протягом останніх 20 років шкода від дій ПТ склала близько 500 млрд дол., а щорічні втрати світової економіки, починаючи з 2006 р., — близько 83 млрд дол. Складнощі боротьби з ПТ пов'язані з таким: неможливо подати зустрічний позов щодо порушення прав, оскільки патентний троль не виробляє продукцію; через високу вартість судових розглядів компанії намагаються домовитися з тролем і оформлюють ліцензії на використання патенту; розмитість вимог до винаходів.

Випадки, схожі на ПТ, трапляються і в Україні. У [9, с. 21] констатується, що в Україні патентне право є інструментом, за допомогою якого можна усунути з ринку небажаного конкурента, скоротити обсяг виробництва, заблокувати чи зупинити діяльність підприємства. Так, ПАТ «Вентиляційні

системи», вітчизняний виробник вентиляційного обладнання і систем кондиціонування, в 2012 р. подало позов проти мережі гіпермаркетів «Леруа Мерлен», звинувативши у виробництві продукції, при виготовленні якої неправомірно застосовується запатентована технологія, і вимагала заборонити на території країни діяльність усіх конкурентів, що застосовують їх інновацію. Остання являла собою пластмасову решітку, жалюзі якої розташовані під кутом 25–35 °, і захищалася двома патентами — на корисну модель і промисловий зразок [8]. Проблема полягає у тому, що такі патенти не можуть бути просто скасовані через відсутність новизни: це відбувається лише у судовому порядку. Як наслідок позивач відволікає ресурси конкурента на розгляд справи і тимчасово може призупинити реалізацію ним продукції. Тут відмінність від дій патентних тролів полягає у тому, що перші відшуковують патенти на дійсно інноваційні рішення, в Україні ж поширені випадки патентування загально-відомих технологій або зразків з подальшим перешкоджанням їх реалізації на території країни [13, с. 19].

Значні витрати, пов'язані з оплатою експертизи, отриманням та підтриманням чинності патенту, перешкоджають реалізації відповідного потенціалу малими інноваційними фірмами, сприяють поширенню влади ТНК. Сучасні технології, що полегшують незаконне використання ІВ, призводять до зростання витрат на контроль за дотриманням прав ІВ. Витрати на охорону і захист прав ІВ знову ж таки перекладаються на споживачів у вигляді невинуватено високої надбавки до ціни продукції, виготовленої з використанням об'єктів ІВ.

У [14] обґрунтовується думка, за якою наразі відбувається принципова підміна поняття *авторського права* поняттям *корпоративного авторського права*, що слугує засобом поневолення і експлуатації творчого індивідуума (у людини залишається єдина можливість реалізувати творчі здібності — лише всередині конкретної корпорації). За [15, с. 12], на тлі існуючих тенденцій розвитку сфери ІВ може сформуватись світ, в якому доведеться сплачувати «першовідкривачам», наприклад, ноти «ля», та в якому права ІВ неминуче перетворюються на предмет змагань за монопольну ренту, а шанси перемоги є вищими у тих, хто готовий більше інвестувати у «правильну» юридичну казуїстику. Як показано у [1], необмежені ідеальні права створюють серйозну загрозу правам на власність матеріальну: її використання стає неможливим, оскільки пов'язане з мільйонами накопичених раніше прав ІВ. Власник об'єкта ІВ набуває часткової влади над чужою власністю і може впливати на те, як треті особи її використовують. На думку С. Кінселли, для легітимації прав ІВ це втручання має отримати виправдання, якого поки що не існує [1].

Таким чином, проявом неефективності сучасної системи захисту прав ІВ є значне зростання трансакційних витрат у цій сфері за одночасного

скорочення інноваційної активності провідних корпорацій світу, відсутності «проривних» («піонерних») інновацій, дедалі більшого дисбалансу інтересів власників та споживачів інноваційного продукту. Можна констатувати *недотримання більшості* означених принципів управління БІВ. На наш погляд, посилення захисту прав ІВ, монополізація цього ринку в глобальних масштабах посилюють і без того гіпертрофовану фіктивну складову світової економіки. З одного боку, конкурентні переваги здебільшого досягаються за рахунок отримання і креативного використання інформації, а з другого — криза 2008–2009 рр. продемонструвала несталість ринкової вартості таких активів. Отже, постає завдання пошуку ефективних інституційних умов для генерування та абсорбції інновацій, розвитку сфери інтелектуальної власності, розвитку та ефективного використання інтелектуального потенціалу країн.

Свого часу Д. Норт дійшов висновку про те, що передумовою успіху сучасних найбільш розвинених країн світу стала так звана друга економічна революція, тобто докорінна зміна інститутів, що полягала у виникненні прав власності на об'єкти, які раніше знаходились у «відкритому доступі» (інтелектуальна продукція), результатом чого став зв'язок між діяльністю і віддачею від неї. Відбулося збільшення трансакційних витрат, але воно було перекрите зростанням продуктивності праці. Інноваційна діяльність отримала потужний додатковий імпульс у вигляді матеріальної зацікавленості, що зумовило систематичний характер такої діяльності. Погодимось із [16], що у цій концепції показано взаємозв'язок лише між інститутами та *інтенсивністю* інновацій, у той час як інститути впливають і на *спрямованість* останніх, що є важливим з позицій забезпечення суспільного розвитку. Ефективна система прав власності є лише одним із елементів інституціональної структури, визначальним для інтенсивності інновацій, а культурний контекст — головним чинником, що визначає спрямованість інновацій [16, с. 123]. Тож, для пошуку шляхів реформування глобальної системи охорони і захисту ІВ *недостатньо лише аналізу інститутів, що формують матеріальні стимулюючі механізми*. В економічній теорії існують концепції, за якими на творчий пошук не поширюються закони ринку і мотиви прибутку. Так, французька інституціональна школа визнає окреме існування ринкової та творчої підсистем: мотив прибутку має значення лише у першій, у другій мотивація полягає у прагненні оригінальності в рамках певної традиції [16]. За [17, с. 366–367], якість або поліпшення якості твору мало залежать від обсягу винагороди, адже мета інтелектуально-творчої праці знаходиться в ній самій, а не у тому, що людина отримує за неї. Матеріальних стимулів недостатньо, аби виник справді якісний інтелектуальний продукт. Отже, концепція другої економічної ре-

волюції може претендувати лише на пояснення інновацій, здійснюваних у тому сегменті творчої підсистеми, що відчуває на собі експансію ринкової і характерну для неї мотивацію. На наш погляд, сучасна світова «інноваційна пауза» (світову кризу пов'язують у тому числі з тим, що провідні країни світу припинили генерувати проривні інновації), відсутність революційних винаходів, перенесення активності у площину швидкоокупних розробок, патентних війн, посилення технологічного розриву між країнами слугують на користь цього аргументу. На думку О. Бугаліна та О. Калганова (наведено у [2]), із зростанням ролі знань та інформації в процесі виробництва приватна інтелектуальна власність з умови розвитку капіталістичного виробництва перетворилася на його гальмо, оскільки ставить перешкоди для більш широкого використання основного ресурсу сучасного виробництва. Підкорення інтелектуального виробництва критеріям отримання максимального прибутку хоча і відкриває можливості для досягнення певних успіхів у розвитку знаннево-інтенсивного виробництва, але й кладе край його розвитку, оскільки: 1) творчі працівники відгороджуються один від одного перепонами ІВ, комерційної таємниці; 2) отримання прибутку, відповідної матеріальної винагороди як головні цілі і мотиви діяльності вступають у конфлікт з умовами внутрішньої мотивації праці.

Аналіз і систематизація наукових джерел уможливають виокремлення таких перспективних напрямів подолання суперечності інтересів учасників ринку ІВ на сучасному етапі його розвитку (переважно стосуються патентного права).

1. Механізм примусового ліцензування [7, с. 5]. Застосовується у разі невикористання або неповного використання захищеного патентом технічного рішення, має не допустити ситуації неповного задоволення потреб суспільства в товарах чи послугах, захищених патентом. Зокрема, угода TRIPS залишає за урядами країн — членів СОТ право на видачу примусових ліцензій на технології, виключно важливі для населення, за умови виплати компенсації власнику патенту.

2. Концепція *FRAND-ліцензування*. Термін походить від «FRAND» — справедливий, розумний, недискримінаційний (див. таблицю). Концепція застосовується у ЄС та США, у нашій країні є маловідомою. Її сутність полягає у такому. На правовласників накладаються додаткові зобов'язання, що обмежують їх монополію на об'єкти патентного права. Наприклад, технології, що можуть стати частиною стандарту на товар чи послугу, запатентовані приватною особою. Включення таких технологій до обов'язкового стандарту надає правовласнику переваги перед іншими виробниками, що змушені будуть купувати у нього ліцензію і погоджуватися на будь-які вимоги. З метою по-

передження зловживань органи зі стандартизації визнають патент основоположним і включають запатентовану технологію до стандарту лише за умови, що власник патенту зобов'язується видавати всім бажаючим ліцензії на умовах FRAND. Користувачі технології отримують її за доступною ціною (наприклад, пул із декількох тисяч таких основоположних патентів, включених до стандарту кодексу H.264, коштує ліцензіату 20 центів [18, с. 42]), власник патенту — широке використання технології на основі ліцензійних договорів та відсутність необхідності доводити порушення у разі виробництва продукції за стандартом без отримання ліцензії. Якщо патенти — складові стандарту доступні всім виробникам, створювані ними продукти будуть сумісні між собою. Конкретний набір умов FRAND може відрізнятись у різних стандартах, різних органів зі стандартизації. Це правові рамки, в яких патентовласник може запропонувати свої умови. Зловживання патентною владою спричиняє накладення санкцій, передбачених антимонопольним законодавством.

Т а б л и ц я

Зміст зобов'язання FRAND — ліцензування [18, с. 42]

Вимога	Зміст
Справедливі умови	Захист конкуренції, формулювання певних заборон ліцензіару: договір не має включати вимог про безкоштовне зустрічне надання ліцензій ліцензіатом на його об'єкти ІВ; про обмеження прав ліцензіата на комерційні відносини з конкурентами ліцензіара; про обов'язкове придбання інших додаткових ліцензій тощо
Розумні умови	Обґрунтованість розміру винагороди за надання ліцензії за патентом, «який визнано основоположним», або усім патентним пулом стандарту
Недискримінаційні умови	Рівні умови для всіх ліцензіатів, що не можуть довільно змінюватися патентовласником

На практиці концепція реалізується непросто, існує потреба у більш чіткому викладенні її змісту, розробці механізмів щодо реалізації примусового виконання [18, с. 44]. Однак очікується, що саме ця модель взаємовідносин може бути надалі вельми перспективною, оскільки дозволяє розробити варіанти взаємодії правласників і користувачів, за яких досягається справедливий баланс взаємних інтересів і дотримання сформульованих вище основних принципів управління БІВ.

3. Розвиток процесів взаємного обміну ліцензіями між компаніями. У 2012 р. сума мирових угод і взаємного обміну ліцензіями в патентних спорах у світі сягнула 11,2 млрд дол., збільшившись на 30 % порівняно з 2010 р.

4. Підвищення соціальної відповідальності системи патентування, зокрема, через застосування механізму державно-приватного партнерства, що передбачав би, наприклад у фармацевтиці, передання найбільш важливої інформації до державних лабораторій для подальших досліджень [7, с. 6].

5. Зменшення строків захисту об'єктів ІВ (зважаючи на стрімкість розвитку технологій, особливо у сфері ІКТ).

6. Поліпшення якості патентної експертизи патентних відомств країн, обмеження на максимальний розмір відшкодування за порушення прав на патенти. Так, у 2013 р. у США заплановано провести ревізію вимог до патентів, зокрема ввести вимогу продемонструвати не менш як 10 ознак життєздатності винаходу та його користі, та винести дизайнерські патенти в окрему категорію.

7. Для боротьби з ПТ перспективним є розвиток такого сервісу: компанія скуповує патенти спеціально, аби вони не дісталися ПТ, потім за щорічний внесок надає ліцензійний доступ своїм клієнтам до технологій. Наприклад, компанії «RPX Corporation» (створена двома венчурними компаніями; клієнтами є 57 відомих виробників програмного забезпечення) та «Allied Security Trust» (18 клієнтів, які беруть участь у відборі патентів, що купуються, у тому числі Motorola, Ericsson, HP, IBM) [7, с. 7; 12].

8. Ретельний моніторинг зареєстрованих патентів учасниками ринку, аналіз митного реєстру об'єктів права ІВ.

Висновки. Аналіз сучасних тенденцій розвитку сфери ІВ дає змогу констатувати недотримання принципів управління БІВ, порушення інтересів як підприємців, творців, споживачів, так і суспільства в цілому. Високі трансакційні витрати функціонування системи захисту і охорони прав ІВ не перебиваються приростом продуктивності праці від генерування, впровадження та використання інновацій. Вплив на суспільний розвиток патентного (передусім) і авторського права є неоднозначним, спостерігається низка негативних наслідків функціонування сучасної системи прав ІВ, серед яких: гальмування НТП; уповільнення генерування піонерних інновацій; агресивна експансія ТНК, що створює загрози для НЕБ приймаючих країн; зростання трансакційних витрат захисту прав ІВ; перерозподіл ресурсів на користь відповідних видів діяльності; застосування інструментів захисту прав ІВ для блокування діяльності конкурентів та ін. Пошук шляхів реформування інституційних основ функціонування сфери ІВ наразі ведеться переважно в площині розробки заходів щодо обмеження строків і спектру прав ІВ. Перспективною з міркувань потенціалу узгодження інтересів усіх учасників відносин ІВ видається концепція FRAND-ліцензування. Однак переконливих відповідей на питання щодо підвищення ефективності сфери ІВ не існує. Стратегічний підхід до глобального реформування сфери ІВ поки що відсутній, як і до

розв'язання проблеми скорочення трансакційних витрат її функціонування, стимулювання проривних інноваційних розробок. На наш погляд, реформування інститутів, що формують передусім матеріальні стимулюючі механізми, є недостатнім для активізації інноваційних процесів з метою сталого економічного розвитку, зростання суспільного добробуту. Перспективними є подальші дослідження в напрямку пошуку дієвих механізмів стимулювання інтелектуальної творчої праці та впровадження її результатів у виробництво з позицій виокремлення творчої та ринкової підсистем, що мають різну мотивацію інноваційної активності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кинселла Стефан. Против интеллектуальной собственности [Электронный ресурс] / Стефан Кинселла. — Режим доступа: www.globallib.ru/read.php?id=262872.
2. Манжура О. В. Интеллектуальна власність як чинник економіки знань : монографія / О. В. Манжура. — Полтава : ТОВ НВП «Укрпромторгсервис», 2011. — 179 с.
3. Федулова Л. І. Економіка знань : підручник / Л. І. Федулова ; НАНУ, Ін-т екон. та прогнозування. — К., 2009. — 600 с.
4. Сивоконь П. Конец прогресса / П. Сивоконь // Инвестгазета. — 2012. — № 35. — С. 32–37.
5. Карпов А. Инжиниринговая платформа для трансфера технологий / А. Карпов // Вопр. экономики. — 2012. — № 7. — С. 47–65.
6. Интеллектуальна власність: новий світ прав і відрахувань // Інтелект. власність. — 2012. — № 9. — С. 64–68.
7. Єгоров І. Негативні аспекти процесу патентування: аналіз закордонного досвіду [Електронний ресурс] / І. Єгоров, В. Чехун // Вісн. Київ. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка. Економіка. — 2012. — № 137 — С. 4–8. — Режим доступу: <http://www.library.univ.kiev.ua>.
8. Государская И. Право на войну / И. Государская // Эксперт (Украина). — 2013. — № 15(388).
9. Андрощук Г. Збитки від дій патентних тролів (на прикладі економіки США) / Г. Андрощук // Наук.-техн. інформація. — 2013. — № 1. — С. 17–21.
10. 2000. — 2013. — № 1–2 (637). — С. А1.
11. Андрощук Г. Патентна система у світовій економіці: сценарії розвитку / Г. Андрощук // Теорія і практика інтелект. власності. — 2010. — № 4. — С. 36–53.
12. Мануков С. Патентные войны / С. Мануков // Эксперт (Россия). — 2010. — № 42.
13. Абдуліна І. Про патентних тролів / І. Абдуліна // Інтелект. власність. — 2012. — № 8. — С. 15–19.
14. Леонтьев А. Борьба с пиратством как инструмент эксплуатации глобальной периферии / А. Леонтьев // 2000. — 2013. — № 31(663). — С. F2.
15. Контракты. — 2012. — № 34. — С. 11–12.
16. Скоробогатов А. «Особый путь» России и стимулирование инновационной активности / А. Скоробогатов // Вопр. экономики. — 2009. — № 2. — С. 119–130.

17. Базилевич В. Д. Интеллектуальна власність: креативи метафізичного пошуку / В. Д. Базилевич, В. В. Ільїн. — К. : Знання, 2008. — 687 с.
18. Тарасов Д. Концепція FRAND — пошук балансу інтересів правовласників та користувачів / Д. Тарасов // Интелект. власність. — 2012. — № 9. — С. 41–44.

СОВРЕМЕННЫЕ ТРАНСФОРМАЦИИ ИНСТИТУЦИОНАЛЬНЫХ УСЛОВИЙ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ СФЕРЫ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЙ СОБСТВЕННОСТИ

Левковец Е. Н.

С позиций концепции национальной экономической безопасности проанализированы современные проблемы развития сферы интеллектуальной собственности (ИС). На примере патентной системы показаны противоречия влияния системы прав ИС на социально-экономическое развитие стран и общества в целом. Акцентировано, что эффективные условия развития сферы ИС определяются не только системой прав ИС. Представлены направления согласования интересов участников рынка ИС на современном этапе его развития.

Ключевые слова: интеллектуальная собственность, институциональные условия, трансформация, вторая экономическая революция, мотивация.

THE MODERN TRANSFORMATIONS OF INSTITUTIONAL CONDITIONS FOR FUNCTIONING OF THE INTELLECTUAL PROPERTY SPHERE

Levkovets H. N.

The modern problems of the intellectual property's (IP) sphere development on basis the national economical security conception were analyzed. On example the patent system the contradictions of influence the IP's rights system to social-economical development of countries and society in whole were demonstrated. It was accented that the effective conditions for IP sphere development were determined not only the IP rights system. The directions for overcoming of interests the IP market participants on the modern stage of its development were presented.

Key words: intellectual property, institutional conditions, transformation, the second economical revolution, motivation.

УДК 330.1:27

ЕКОНОМІКА І ХРИСТІЯНСЬКА РЕЛІГІЯ: ПРОБЛЕМИ І НАПРЯМИ ДОСЛІДЖЕННЯ

*І. А. Вовк, кандидат економічних наук, доцент
Національний університет
«Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*

Розглянуто напрями дослідження взаємодії та взаємовпливу християнської релігії і економіки в їх історичному розвитку. Звернено увагу на проблеми такого дослідження, сформульовано окремі методологічні засади останнього. Розкрито зміст і значення вивчення економічної доктрини християнства, аналізу ролі християнської релігії у формуванні економічних систем держав Європи та економічної поведінки людини.

Ключові слова: економіка, релігія, християнство, Європа, економічна поведінка.

Постановка проблеми. Економічна система суспільства, як і будь-яка соціальна система, за своєю природою є відкритою і реактивною, тобто такою, що формується і функціонує під впливом і зовнішніх, і внутрішніх чинників та закономірностей. Одним із джерел зовнішнього впливу на економічні процеси є релігія. У літературі відмічається, що «кожна релігія, відштовхуючись від власного розуміння священного, формулює або прагне сформулювати достатньо повну картину світу, в якій би містилися відповіді на всі основні питання життя віруючого» [1, с. 26]. Не є винятком і економіка, бачення якої релігія прагне вписати у свій світогляд. Протягом історії людства економічна поведінка, тип економічної формації, особливості розвитку господарських структур зазнавали і подекуди продовжують зазнавати релігійного впливу.

Для держав Європи дослідження зазначеної проблематики перебуває у площині аналізу кореляцій між економікою і християнством — релігією, яка суттєво позначилася на еволюції всіх без винятку структурних і функціональних інститутів європейських суспільств. Причому значення християнства у цьому разі не слід сприймати суто історично. Події ХХ ст. дозволяють говорити про хибність припущення щодо поступового відмирання релігії під тиском секуляризаційних процесів. Більше того, сучасний світ характеризується посиленням релігійності і релігії в цілому (наприклад, про це пише Ю. Габермас [2, с. 3]), яка намагається знову віднайти себе, модернізувавшись під впливом нових соціальних умов.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Одними з перших робіт у сфері вивчення впливу християнства на розвиток економіки Європи, які набули значення класичних, стали «Протестантський дух капіталізму» М. Вебера і «Буржуа» В. Зомбарта. Ці соціологи намагалися з'ясувати, як західні гілки християнства (католицтво і протестантизм) вплинули на формування капіталістичної моделі господарювання. Звернення до релігійної проблематики присутнє у роботах Ю. Габермаса, С. Марголіна, Е. де Сото, А. Хіршмана, в яких розглядаються різні аспекти економічної історії Європи в її зв'язках із сьогоденням. Серед сучасних авторів можна назвати Д. Вовка, Д. Раскова, В. Катасонова, Т. Стецюк, які приділяють увагу питанням економічної етики християнських церков, економічній активності релігійних громад тощо. Слід згадати про історичні та історико-правові розвідки Е. Аннерса, Г. Бермана, Т. Вудса, Ж. Ле Гоффа, присвячені розвитку окремих економічних інститутів під впливом християнської релігії (кредит, вексель, валютні операції тощо). При цьому взаємодія християнства і економіки внаслідок зрозумілих обставин перебуває не тільки у центрі наукової уваги. Християнські богослови, етики, філософи, релігійні діячі теж прагнуть долучитися до цього дискурсу (роботи Вселенського патріарха Варфоломія, Р. Маркса, Й. Ратцингера).

Формулювання цілей. Метою статті є визначення напрямів дослідження взаємодії економіки і християнської релігії, що є необхідною передумовою комплексного теоретичного осмислення даної проблеми.

Виклад основного матеріалу. Досить часто дослідження закономірностей взаємовпливу християнства і економіки хибують на те, що можна назвати «вадою ідеологічності». Ця вада системно присутня в багатьох дослідженнях, пов'язаних із релігією, і полягає в тому, що дослідники спираються не стільки на об'єктивні дані, скільки на власні ідеологічні настанови. Можна виокремити дві ідеологічні настанови, які шкодять науковому характеру робіт релігійно-економічної спрямованості.

Перша настанова полягає в тому, що у згаданих роботах досить часто наукова методологія «приноситься у жертву» релігійним уподобанням чи цілям авторів. Підкреслимо, що ми не заперечуємо можливість і навіть необхідність формулювання релігійного погляду на економіку, але цей погляд не має набувати наукового формату, видаватися за наукові студії. Наприклад, В. Катасонов, стверджуючи про несумісність ринкової економіки з християнськими догматами, посилається на власне розуміння сакральних текстів християнства у відриві від традиції їх тлумачення, «особливу місію, що її Бог поклав на Росію», метафізичні категорії (душа, соборність тощо) [3, с. 12]. Очевидно, що подібного роду аргументація може мати місце у богословському спорі (хоча до аналізу теологічних джерел В. Катасонов не звертається), але вона цілком не придатна для наукового вжитку, порушує принципи історичності

та об'єктивності — базові методологічні вимоги будь-якої пізнавальної діяльності.

Друга настанова може бути названа «антихристиянською» чи «антирелігійною». Вона утворює формальну протилежність і одночасно змістовну єдність із першою з виокремлених нами ідеологічних настанов. Ця настанова і досі притаманна багатьом суспільним наукам, проявляється в апіорі негативному ставленні до релігії, котра розглядається як причина, наприклад, гальмування економічного розвитку, спосіб закріплення соціальної нерівності, обмеженого доступу до економічних ресурсів, експлуатації одного класу іншим. Класичним прикладом є, звичайно, порівняння релігії з «опіумом для народу» К. Маркса. Останній писав, що «релігія — це подих пригніченої тварини, серце безсердечного світу, подібно до того як вона — дух бездушних порядків. Релігія — це опіум для народу» [4, с. 44]. «Пригнічені тварини» тут — члени класу, що експлуатується, для якого релігія виконує компенсаторну роль, зменшує відчуття соціального дискомфорту, тяжкість власного життя (слід згадати, що за часів Маркса опіум не вважався наркотиком, а був ліками), тим самим відволікаючи класи, що експлуатуються, від боротьби за свої права.

Як уже зазначалося, ця настанова змістовно нічим не відрізняється від релігійно забарвлених досліджень. У цьому разі твердження про виключно негативне значення інституту релігії для людства так само має метафізичний характер, як і тези про божественне походження світу чи «диявольську» сутність капіталізму. Причому якщо у XVIII–XIX ст. подібний підхід можна було якщо не виправдати, то принаймні пояснити намаганням відокремити науку від релігії, то в умовах сучасного секуляризованого суспільства він (цей підхід) навіть ідеологічно виглядає анахронізмом.

Змістовна єдність двох проаналізованих настанов обумовлює однаковість шляхів їх подолання. Дослідження впливу християнства та економіки має спиратися на такі методологічні позиції.

По-перше, християнство є соціальним фактом розвитку європейської цивілізації. Як і будь-яка суспільна система, воно не може оцінюватися виключно у позитивному чи негативному ключі. Думка про те, що торгівля чи інша господарська активність несумісні з християнськими догматами (часто прихильники такої позиції посилаються на відому притчу про Христа, який вигнав торговців із храму), є хибною вже тому, що у Середні віки церква була чи не найбільш активним економічним агентом, винайдені нею фінансові інструменти (наприклад, форми векселів та дорожніх чеків, які використовувалися релігійно-військовими орденами) були чинником прискорення господарської активності, а праці католицьких теологів (наприклад, Каетана) з економічних питань стали поряд з античними текстами підґрунтям для становлення сучас-

ної економічної науки. Як пише німецький теолог і етичний філософ Р. Маркс, церква ніколи не заперечувала ринкової економіки [5, с. 79].

Одночасно з цим наведені приклади демонструють важливий момент у розумінні взаємодії економіки і християнської релігії. Ця взаємодія має досліджуватися на декількох рівнях: нормативному (догматичному), доктринальному та діяльнісному.

Нормативний рівень показує, як християнські догмати впливають на економічну поведінку і господарську діяльність людини. Наприклад, загальновідома заборона лихварства, яка міститься у Старому завіті, була не тільки перепорою на шляху становлення банківської системи, страхування чи валютного обміну. Вона ще й сприяла залученню до відповідних сфер представників інших релігій, на яких заборона лихварства не поширювалась. Попри складну і неоднозначну історію економічних взаємин християн із нехристиянами це сприяло поширенню ідей про толерантність у європейських суспільствах, що спочатку мало саме економічний характер.

Доктринальний рівень дає можливість побачити, як розвивалася християнська економічна доктрина і яке вона мала значення для функціонування економіки на макро- чи мікрорівнях. Зокрема, саме через праці богословів відбулося примирення операцій з платного позичання грошей із положеннями Священного Писання. Розуміючи корисність кредиту для господарювання, католицькі теологи (наприклад, уже згаданий Каетан) обґрунтували можливість подібної діяльності й одночасно наголосили на її соціальній складовій — необхідності витратити частину отриманого прибутку на суспільно корисні справи, що фактично виступає прообразом сучасної ідеї соціальної відповідальності бізнесу.

Діяльнісний рівень відображає вплив християнства на економічні процеси, що відбувається на рівні практики християнських церков чи громад. Саме через конкретну практику можна побачити вплив економічних процесів на християнство, оскільки і схвалення церквою певних видів господарювання, і стимулювання ділової активності (наприклад, проголошення порушення договору гріхом) були наслідком практичної залученості церкви до відповідних економічних відносин і як економічного агента, і як структури, яка освячувала існуючий економічний устрій, що описує, зокрема, Д. Норт [6, с. 95]. Іншими словами, діяльнісний рівень демонструє, що зв'язок християнської релігії та економіки не можна уподібнювати дорозі з одностороннім рухом. Потреби економічного розвитку, інтерес церкви та її очільників у розподілі економічних благ, утягненість церковних структур до фінансової системи Європи справляли зворотний вплив, спрямовуючи розвиток християнського бачення економіки у житті людини чи суспільства в цілому.

По-друге, розуміння взаємовпливу економіки і християнства має відійти від упередженого ставлення до релігійного бачення економічних процесів. Крім уже згаданих ситуацій, коли християнські філософи і богослови оперують суто метафізичними категоріями й оголошують сучасну економічну систему «диявольською» чи «апокаліптичною», християнські погляди на економічні процеси (йдеться про їх гуманітарний і соціальний виміри) мають бути залучені до існуючих інтелектуальних дискусій і розглядатися як одна з можливих точок зору на розвиток світової і національної економіки. Це складний процес, адже він вимагає, з одного боку, пошуку спільного понятійного і методологічного апарату для носіїв світського і релігійного світогляду, а з другого — докладання зусиль для раціонального сприйняття релігійних доводів учасниками дискурсу. Однак, гадаємо, що особливо в аспекті проблем економічної етики це може бути достатньо корисним.

Підкреслимо, економічні закони, безумовно, мають об'єктивний характер і не можуть відкидатися тільки на основі суперечності цих законів власним аксіологічним чи онтологічним настановам. Проте розвиток економіки є цілеспрямованою діяльністю, що залежить від етичних настанов основних суб'єктів такого розвитку (економістів, фінансистів, політиків, учених та ін.). Праці християнських мислителів, в яких наголошується на необхідності гарантування прав працівників чи помірному збільшенні витрат на соціальну сферу, аналізуються моральні причини і наслідки фінансових та економічних криз, роблять свій внесок в осмислення цих проблем. Важливо також розуміти, що християнство і християнські церкви є не просто набором з ієрархій, догматів та певної доктрини. Християнство є ще й величезною сукупністю людей, що сповідують цю релігію чи принаймні є носіями християнської моралі (про відданість сучасних європейців християнським етичним ідеалам, попри загальну нерелігійність, пише Ф. Бродель [7, с. 328]). Отже, позиція християнської думки і церкви у цілому має потенціал значного впливу на людину та її економічну поведінку. Залучення християнської доктрини до загального дискурсу сприятиме поширенню в суспільстві думки про необхідність обережного поводження з кредитними ресурсами, доцільність економічної (підприємницької чи трудової) активності тощо.

Які напрями дослідження взаємовпливу економіки і християнства можна виокремити? На нашу думку, до таких напрямів належать: 1) дослідження ролі християнства у формуванні економічних систем держав Європи; 2) аналіз ролі християнської релігії в економічній поведінці людини; 3) вивчення економічної доктрини християнства.

Дослідження ролі християнства у формуванні економічних систем держав Європи, безумовно, має здебільшого історичний аспект. При цьому, якщо християнська історія Західної Європи в багатьох моментах уже написана, то

східноєвропейський (особливо пострадянський) простір лише чекає на подібні студії. Повною мірою це стосується й України. Перебування українських земель у складі різних імперій, радянська доба з її негативним ставленням до всього, пов'язаного з релігією, і особливо з християнством, нарешті відносна доктринальна нерозвиненість православних церков, які не спромоглися створити більш-менш цілісну економічну доктрину (лише зараз можна побачити кроки в цьому напрямі), з одного боку, ускладнюють розроблення даної проблематики, а з другого — додатково актуалізують подібні роботи.

Аналіз ролі християнської релігії в її економічній поведінці, навпаки, звернений до сучасності. Він має показати, як конфесійна належність особи впливає на її поведінку на ринку праці, у цивільних чи господарських відносинах. Ідеться не тільки і не стільки про абсурдні випадки дискримінації працівників через їх начебто невідповідність християнським догматам (наприклад, на одному з підприємств Росії власник вимагав від працівників припинення позашлюбних зв'язків (так званого цивільного шлюбу), погрожуючи звільненням), а скоріше про зв'язки між релігійністю і вподобаннями людини як споживача, її вибором на ринку праці, інвестиційними орієнтирами тощо.

Вивчення економічної доктрини християнства, як уже зазначалося, є важливим не тільки для більш ґрунтовного розуміння економічних поглядів і потреб віруючих, а й для використання позитивного соціального потенціалу релігії у боротьбі з тими загрозами і негативними тенденціями, які виникають на різних рівнях розвитку економіки. Християнство з його явно вираженим бажанням пристосуватися до сучасного світу і зберегтися в ньому є яскравим прикладом можливості такого використання. Активна позиція церков з приводу етичних, психологічних, гуманітарних, екологічних та інших проблем, що супроводжують економічний розвиток, становить важливу складову не тільки для артикулювання цих проблем для широких верств населення, а й для пошуку шляхів їх розв'язання.

Висновки. Викладене свідчить про актуальність і доцільність дослідження зв'язків між економікою і християнською релігією як в історичному вимірі, так і у контексті сьогодення. Наведені в цій статті міркування, звичайно, не охоплюють і не мають наміру охопити всі напрями такого дослідження, однак, сподіваємося, що вони сприятимуть приверненню уваги до цих питань з боку наукового загалу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вовк Д. Християнська правова традиція як категорія теорії права / Д. Вовк ; наук. ред. О. Петришин. — Х. : Юрайт, 2013. — 56 с.

2. Хабермас Ю. Между натурализмом и религией. Философские статьи / Ю. Хабермас ; пер. с нем. М. Б. Скуратова. — М. : Весь Мир, 2011. — 331 с.
3. Катасонов В. Ю. Религия денег: Духовно-религиозные основы капитализма / В. Ю. Катасонов. — М. : Кислород, 2013. — 408 с.
4. Маркс К. К критике гегелевской философии права; Нищета философии : пер. с фр. и нем. / К. Маркс ; вступ. ст. Л. Акселерод, С. Булгакова. — М. : Мир книги : Литература, 2007. — 416 с.
5. Маркс Р. Капітал: прикінцева промова для людей / Р. Маркс ; пер. з нім. І. Андрущенко. — К. : Темпора, 2013. — 296 с.
6. Норт Д. Насилие и социальные порядки. Концептуальные рамки для интерпретации письменной истории человечества / Д. Норт, Д. Уоллис, Б. Вайнгаст ; пер. с англ. Д. Узланера, М. Маркова, Д. Раскова, А. Расковой. — М. : Изд-во Ин-та Гайдара, 2011. — 480 с.
7. Бродель Ф. Грамматика цивилизаций / Ф. Бродель ; пер. с фр. Б. А. Ситников. — М. : Весь Мир, 2008. — 552 с.

ЭКОНОМИКА И ХРИСТИАНСКАЯ РЕЛИГИЯ: ПРОБЛЕМЫ И НАПРАВЛЕНИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ

Вовк И. А.

Рассмотрены направления исследования взаимодействия и взаимного влияния христианской религии и экономики. Обращено внимание на проблемы такого исследования, сформулированы отдельные методологические основы последнего. Раскрыты содержание и значение изучения экономической доктрины христианства, анализа роли христианской религии в формировании экономических систем государств Европы и экономического поведения человека.

Ключевые слова: экономика, религия, христианство, Европа, экономическое поведение.

ECONOMY AND CHRISTIANITY: PROBLEMS AND WAYS OF RESEARCHING

Vovk I. A.

In the article main ways of researching of economy and Christianity correlations are defined. Attention to the problems of such researching is paid. The author describes the importance of researching of economic doctrine of Christian churches, the analysis of the role of Christianity in genesis of economic systems of European countries and human economical behavior.

Key words: economy, economics, religion, Christianity, Europe, economical behavior.

УДК 330.564:330.565.012.23

СИСТЕМА ФОРМУВАННЯ ДОХОДІВ НАСЕЛЕННЯ В УКРАЇНІ: СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

*К. Г. Губін, кандидат економічних наук
Національний університет
«Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*

Охарактеризовано стан доходів українців та проблеми у цій сфері. Розкрито особливості та перспективи розвитку системи формування доходів населення в Україні. Викладено базові заходи, необхідні для розвитку соціально-ринкової системи формування доходів. Особливу увагу приділено вирівнюванню соціально-економічних сил та розвитку вільного асоціювання.

Ключові слова: *регулювання доходів населення, система формування доходів населення, соціальна держава, людський розвиток.*

Постановка проблеми. Розвиток системи формування доходів в Україні в останні тринадцять років характеризується суперечливими тенденціями. Незважаючи на високі темпи зростання доходів населення, їх середній рівень лишається низьким. Ситуацію ускладнює висока диференціація статків. Позитивною тенденцією є закріплення інституціоналізації доходів ринкового типу, проте поряд із ринковими зберігаються неринкові форми доходів, зокрема корупційна рента. Неринкова орієнтація на перерозподіл доходів та власності поки що не повністю заміщена ринковою орієнтацією на формування доходів на основі створення вартості.

Вивчення стану сфери доходів населення та тенденцій її розвитку необхідне для вдосконалення процесів, механізмів та інститутів, які забезпечують саморегулювання та регулювання розподілу і перерозподілу доходів. Для України ця проблема є особливо актуальною, оскільки на даний час сфера доходів утворює слабку та недостатньо стійку базу людського розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У статті «Спосіб формування доходів: дослідження еволюції» [1] охарактеризовано зміст категорії «спосіб формування доходів» та розкрито існування шести основних етапів розвитку способу формування доходів. Спосіб формування доходів охоплює систему регулювання доходів та систему їх саморегулювання і тому за допомогою цієї категорії можна найбільш широко і повно охарактеризувати стан сфери доходів населення.

У монографії «Безпека людського розвитку: економіко-теоретичний аналіз» [2] замість поняття «спосіб формування доходів» використовується поняття «система формування доходів» із аналогічним значенням. Охарактеризовано шість основних етапів розвитку системи формування доходів: колективний, приватний, управлінський, капіталістичний, соціально-ринковий та соціальний [2, с. 303–316].

У статті «Соціально-ринковий етап розвитку системи формування доходів населення» [3] розкрито визначальні риси та переваги притаманної розвиненим країнам соціально-ринкової системи формування доходів, а також закономірності її утворення.

Зазначені праці доповнили теоретико-методологічну базу аналізу змісту та сутності процесів, що відбуваються у сфері доходів населення в Україні, однак у них відсутня комплексна характеристика сучасного становища та перспектив розвитку вітчизняної системи формування доходів.

Формулювання цілей. Мета статті — використовуючи категорію «система формування доходів» та пов'язані з нею методологічні положення, охарактеризувати сучасний стан та перспективи розвитку сфери доходів населення в Україні.

Виклад основного матеріалу. Перш ніж розглянути головні структурні проблеми системи формування доходів в Україні, доцільно коротко охарактеризувати основні функціональні проблеми. За розрахунками ООН, у 2012 р. Україна із показником 0,74 посіла 78-ме місце у світі за індексом людського розвитку. За рівнем ВНД на душу населення наша країна знаходиться на 22 позиції нижче, а індекс людського розвитку, не пов'язаний з доходом, становить 0,813 [4, с. 145]. Тобто у структурі індексу людського розвитку ООН доходи є «слабкою ланкою» для України.

Такі низькі показники є передусім наслідком катастрофічного спаду економіки, яким супроводжувалася ринкова трансформація нашої соціально-економічної системи. Відновлення обсягів виробництва розпочалося у 2000 р. і переривалося лише у 2009 р. Зростання зарплати корелювало із збільшенням ВВП. Реальна заробітна плата зменшувалася лише до 2000 р. та у 2009 р. (сукупне зростання зарплати дивіться у таблиці).

З даних таблиці випливає, що темпи зростання реальної заробітної плати в Україні були високими на тлі як світових, так і регіональних показників. У 2012 р. реальна зарплатня зросла ще на 14,4 % [6]. Проте, оскільки взята за базу заробітна плата 2000 р. була вкрай низькою, то, незважаючи на високі темпи зростання, середня зарплата лишається низькою. У 2012 р. середньомісячна заробітна плата дорівнювала 3 026 грн, у січні — червні 2013 р. — 3 181 грн [7, с. 21], або лише близько 370 та 390 дол. США відповідно.

**Сукупне зростання реальної заробітної плати з 2000 р.
(індекс: 2000 = 100)¹**

Країна	2000	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Світ	100,0	112,8	116,1	117,3	118,8	121,3	122,7*
Розвинені країни та ЄС	100,0	103,3	104,5	104,1	104,9	105,5	105,0
Центральна та Південно-Східна Європа	100,0	204,4	233,9	253,4	244,4	257,9	271,3
Україна	100,0	286,2	322,0	342,3	310,8	342,5	372,3

* Попередя оцінка.

Складено на базі [5, с. 10; 6].

Якщо взяти до уваги податки та офіційно встановлений прожитковий мінімум, українець із середньою зарплатою за 2007 р. потенційно міг накопичити 6 587 грн, за 2009 р. — 9 815 грн та за 2011 р. — 13 365 грн. Однак офіційний рівень прожиткового мінімуму враховує далеко не всі важливі витрати. Виходячи з розширеного тлумачення прожиткового мінімуму, А. Коцюрубенко та І. Мартинюк підраховали, що за весь 2007 р., отримуючи середню зарплату та сплачуючи податки з неї, реально було накопичити лише 782 грн; у 2011 р. ця сума становила 1020 грн [8, с. 20].

Безумовно, головною причиною таких низьких розмірів оплати праці є невеликі обсяги ВНД України, який на душу населення за паритетом купівельної спроможності складає лише 63 % середньосвітового та у 2,2 разу нижче, ніж в Росії, і в 6,8 — ніж у США (розраховано на основі даних ООН [4, с. 144–147]). Проте постає питання щодо оптимальності частки оплати праці у ВВП. Позитивною тенденцією є зростання частки оплати праці у ВВП з 42,3 % у 2000 р. до 49,1 % у 2005 р., 49,9 % у 2010 р. [9] та 54,8 % у I кварталі 2013 р. [7, с. 5]. Ці показники є досить близькими до рівня Російської Федерації та поступаються більшості розвинених країн, але, якщо взяти до уваги податки та відрахування, частка «чистої» заробітної плати наблизиться до показників США та країн — членів ЄС [10, с. 3–4]. З другого боку, високі порівняно з Україною відрахування та податки на зарплату повертаються населенню розвинених країн у вигляді високого рівня соціального захисту, якісних державних послуг та суспільних благ, розвинутої інфраструктури тощо.

На додаток до низького середнього рівня доходів населення існує проблема їх надмірної диференціації, що вкрай негативно впливає на можливість розвитку людського потенціалу українців. Розподіл доходів, вільного часу та інших ресурсів людського розвитку в Україні набуває ознак бінарності подібно до управлінської системи формування доходів. Основній частині населення, що не має суттєвих ресурсів для забезпечення людського розвитку, протистоїть вузький прошарок багатих та надбагатих людей, які можуть собі дозволити доступ до всіх сучасних можливостей людського розвитку, включаючи освіту чи стажування за кордоном, а також послуги найкращих медичних закладів світу. Середній рівень ресурсів має невелика частина громадян.

Напрями використання ресурсів людського розвитку в більшості українців обмежені на противагу членам політико-економічної еліти, що іноді користуються надмірними, неприйнятними у розвинених країнах правами і свободами.

Розбудована в Україні система формування доходів нерідко стимулює не тих, хто приносить суспільству найбільшу користь, а тих, хто краще перерозподіляє створений продукт на свій зиск, тих, хто вміє використовувати механізми необґрунтованого збагачення. Тому спрямованість зусиль українців недостатньо порівняно з країнами із розвиненими ринковими інститутами сприяє людському розвитку.

Україні притаманний високий рівень загроз людському розвитку, що суттєво обмежує його темпи. Проблемою є й те, що порівняно із соціально-ринковою системою формування доходів умови та безпека людського розвитку в Україні значно тісніше корелюють із рівнем доходів, соціальним статусом та соціальним капіталом.

Як не важко побачити, сфера доходів у нашій країні утворює слабку та нестабільну базу людського розвитку, підвищення якості якого можна вважати кінцевою метою регулювання доходів населення.

Зазначені проблеми існують на тлі таких базових характеристик української системи формування доходів населення.

Основним механізмом координації господарської діяльності вже є ринок, проте він зазнає потужного впливу неринкових чинників та механізмів, через що конкуренція нерідко обмежена, а у деяких сегментах узагалі відсутня. Натомість необхідно, аби конкурентний ринок став основним механізмом координації господарської діяльності в усіх сегментах нашої економіки; неринкові та недоброчесні методи конкуренції мають бути заблоковані на законодавчому рівні, а також на рівні ділової етики і суспільної моралі.

Система державного регулювання економіки є недостатньо ефективною через корупцію та випадки «захоплення держави» окремими фінансово-

промисловими групами. Замість гармонійного поєднання державного, корпоративного та громадського регулювання в Україні велику роль відіграє регулювання соціально-економічних процесів великими фінансово-промисловими об'єднаннями. Необхідно зміщувати пріоритети регулювання доходів державою та фірмами у площину інтересів основної частини суспільства, а також розвивати регулювання доходів інститутами громадянського суспільства.

Ефективність господарської системи є невисокою (порівняно з іншими країнами регіону та світу). Без досягнення високої ефективності господарської системи неможливо розв'язати значну частину проблем та суперечностей у сфері доходів населення.

Баланс соціально-економічних сил у суспільстві зміщено на користь політико-економічної еліти. Необхідно збільшувати соціально-економічну силу основної частини населення, передусім найманих працівників.

Громадянське суспільство не здатне нав'язувати бізнесу принципи нееквівалентної справедливості (зокрема, у сфері розподілу і перерозподілу доходів). Необхідно розвивати громадянське суспільство та ефективні важелі його впливу на фірми.

Загалом базові характеристики української системи формування доходів населення на тлі особливостей соціально-ринкової системи не можна вважати задовільними. Недивно, що за таких базових умов вітчизняна система формування доходів набуває деяких негативних рис.

Зокрема, нерідко відбувається зрощення бізнесу і політичної влади, що породжує елітні економіки (тобто сфери господарювання для обмеженого кола осіб з високими вхідними бар'єрами, що забезпечують отримання надприбутків). Корупційні доходи деяких держслужбовців перетворюються на одне з головних джерел їх статків.

Простежується орієнтація частини політико-економічної еліти на перерозподіл доходів та власності, а не на створення вартості. Український негативний вплив має поширення корупції, крім вищих, на середні і нижчі шари суспільства, різноманітні сфери економіки, включаючи освіту і медицину.

В Україні трапляються випадки систематичної економічної експлуатації (зокрема, власників праці та землі), а також достатньо високого ступеня випадкової економічної експлуатації.

Ступінь соціальної захищеності населення низький, причому державний захист не відіграє головної ролі. Значного поширення набуває абсолютна бідність. Досить загрозливою ознакою бідності в Україні є висока частка бідних серед працюючого населення; на відміну від розвинених країн наявність роботи і високої кваліфікації не є гарантією хоча б мінімального статку.

У галузі державної економічної політики пріоритет нерідко надається поліпшенню життєвого рівня та інших умов людського розвитку в короткостроковій перспективі; довгостроковими тенденціями уряди не завжди переймаються (утім це проблема не тільки України).

Незважаючи на значний рівень невдоволення широких верств населення своїм соціально-економічним становищем та суспільним устроєм, незадоволення зазвичай не супроводжується об'єднанням людей для досягнення стратегічних соціально-економічних цілей. Тому багато проблем, конфліктів та суперечностей не розв'язуються, а консервуються.

Таким чином, замість розбудови притаманних соціально-ринковій системі формування доходів особливостей у перехідній економіці України виникає багато рис, властивих переважно управлінській та капіталістичній системам формування доходів.

Реформування вітчизняної системи формування доходів населення стикається із суттєвою загрозою: створення гібрида капіталістичної та управлінської систем замість соціально-ринкової може здатися вигідним деяким членам політико-економічної еліти. Адже це дозволить зробити еліту «закритим клубом», закріпивши за представниками вищих класів та їх нащадками привілейоване становище через створення перепон та обмежень для соціального, політичного та економічного просування інших членів суспільства.

Аби нівелювати цю загрозу, треба врахувати та використати досвід становлення соціально-ринкової системи формування доходів у країнах Заходу. Упродовж більшої частини історії суспільства боротьба соціальних груп здійснювалася переважно заради переміщення влади, власності і доходів від одних соціальних груп до інших за збереження політичної, соціальної та економічної нерівності класів.

Проте на певному етапі розвитку суспільства відбулася (особливо помітно — в економічно розвинених країнах) диверсифікація соціально-економічної сили, об'єктивно спричинена низкою процесів. Зокрема, розвиток демократії надав усім членам суспільства формально рівні політичні права. Ті, хто має економічну владу, відділилися від тих, хто наділений державою владними повноваженнями. Сама влада держави була обмежена і регламентована так, аби мінімізувати зловживання нею в особистих цілях. Значна частина членів суспільства стала власниками, залишаючись при цьому найманими працівниками. Підвищення життєвого рівня змістило центр уваги більшості людей від забезпечення фізіологічних потреб до забезпечення потреб духовних, зокрема у самоповазі та саморозвитку. Ті класи суспільства, що зазвичай не мали суттєвої суспільної ваги, привчилися її примножувати за рахунок само-

організації. На противагу державній владі та владі капіталу розвинулася влада громадянського суспільства.

Тому розбудова соціально-ринкової системи формування доходів в Україні має базуватися на збільшенні соціально-економічної сили основної частини населення на противагу політико-економічній еліті. Передусім це означає необхідність збільшення соціально-економічної сили найманих працівників, аби вона зрівнялася із силою політичної та економічної еліт (які слід максимально відокремити одна від одної).

Треба підкреслити, що велике значення мають також формування конкурентного ладу, поліпшення умов людського розвитку, розбудова високоефективної господарської системи, створення розвиненої системи державного та недержавного регулювання доходів, боротьба з корупцією, елітними економіками та низка інших заходів, проте самі по собі, без вирівнювання соціально-економічних сил, вони здатні утворити не соціально-ринкову, а капіталістичну систему формування доходів. І тільки збільшення соціально-економічної сили основної частини населення може гарантувати, що інтереси пересічних українців будуть цікаві і важливі владі та бізнесу. Без цього збільшення у політичної та економічної еліт залишиться можливість задовольняти інтереси мас тією мірою, в якій еліти вважатимуть це за необхідне.

Соціально-економічні сили в Україні мають вирівнюватися перш за все шляхом створення умов їх вирівнювання (що діють неупереджено до конкретних людей, їх матеріального чи соціального статусу), а не шляхом безпосереднього вирівнювання соціально-економічних сил конкретних членів суспільства. Умову вирівнювання соціально-економічних сил в Україні слід забезпечувати за двома головними напрямками.

1. Зниження нерівності соціально-економічних сил членів суспільства (передбачає вирівнювання соціально-економічних сил усіх членів суспільства, безвідносно до яких-небудь характеристик соціального або економічного характеру).

2. Зниження нерівності соціально-економічних сил власників різних чинників виробництва (аби забезпечити відсутність пригноблених чинників виробництва, власники яких експлуатуються за рахунок використання іншими власниками чинників виробництва своєї соціально-економічної сили; в Україні пригнобленими чинниками виробництва нерідко є праця і земля).

Відповідно до першого напрямку вирівнювання соціально-економічних сил в Україні необхідно:

- надати всім членам суспільства рівні (реально, а не формально) політичні та соціально-економічні права і свободи;
- створити ефективну систему соціального захисту найбільш соціально вразливих членів суспільства;

– сприяти диверсифікації джерел отримання доходів, аби основна частина громадян стала власниками інших чинників виробництва (капіталу, землі, інформації), залишаючись при цьому найманими працівниками;

– забезпечити вирівнювання стартових можливостей різних індивідів в економічній діяльності.

Другий напрям вирівнювання соціально-економічних сил в Україні потребує таких заходів.

1. Збільшення соціально-економічної сили найманих працівників. Визначальну роль має відіграти колективне збільшення соціально-економічної сили найманих працівників, тобто посилення впливу за рахунок об'єднання працівників для реалізації спільних цілей. На жаль, українські профспілки не мають історичного досвіду боротьби за права працівників, бо за радянської системи активні дії з відстоювання інтересів були неможливими. Інша проблема — поширеність «кишенькових» профспілок, що фактично віддзеркалюють інтереси роботодавців та стримують боротьбу робітників за свої соціально-економічні інтереси.

Тому необхідне збільшення реальних повноважень профспілок, знищення «кишенькових» профспілок і створення замість них активних об'єднань працівників із реальними робітничими лідерами на чолі. Визначальну роль мають відіграти зміна свідомості рядових найманих працівників, зростання їхньої суспільної активності. Люди повинні зрозуміти, що за нової соціально-економічної системи треба сподіватися передусім на власні сили, а не очікувати допомоги від влади, яка надходить не часто та переважно у зв'язку з електоральними потребами політиків.

Водночас необхідно підвищувати і соціально-економічну силу окремого працівника. Перш за все слід знизити його залежність від роботодавця за рахунок розширення можливостей змінювати місце роботи і кваліфікацію, а такий дієвий у соціально-ринковій системі захід, як підтримка життєвого рівня тимчасово безробітних на досить пристойному рівні, в Україні поки що не можна впровадити через обмеженість держбюджету та розвиненість неформальної зайнятості. Багато хто з неофіційно зайнятих отримуватиме допомогу; крім того, великі виплати з безробіття стимулюватимуть відхід «у тінь» все нових і нових працівників.

2. Збільшення соціально-економічної сили власників використовуваних у сільському господарстві чинників виробництва, передусім праці та землі. Якщо власники капіталу здатні перевести його із сільського господарства в інші сфери діяльності, підприємці можуть підвищити свої доходи за рахунок посиленої експлуатації праці і землі, то становище останніх двох особливо важке.

Для забезпечення гідних доходів власникам усіх чинників виробництва, що використовуються в аграрному секторі, потрібні державні закупівлі сільськогосподарських товарів за фіксованими цінами, що забезпечили б товаровиробникам нормальний прибуток. Необхідно встановлювати мінімальні закупівельні ціни для посередників, що продають сільськогосподарську продукцію за кордон (адже продукція сільського господарства стандартизована і її вартість на світовому ринку може бути легко з'ясована), які б забезпечили отримання всіма учасниками аграрного виробництва пристойних доходів.

3. Збільшення соціально-економічної сили дрібних власників (зокрема, акціонерів). В Україні дрібні акціонери нерідко практично не отримують дивідендів. Якщо великі акціонери здатні реалізувати свої економічні інтереси через низку неформальних механізмів, то дрібні акціонери володіють єдиним джерелом доходів від акцій — дивідендами (які часто не виплачуються у зв'язку з тим, що реальні власники переливають прибуток акціонерних товариств в організовані ними фірми).

Зрозуміло, що великому капіталу збільшення соціально-економічної сили найманих працівників не вигідне. Воно може бути забезпечене повною мірою лише за умови реалізації інших необхідних заходів. Зокрема, Україні потрібні розвиток реальної демократії, прихід до влади й опозиції політичних діячів та партій, реально здатних віддзеркалювати інтереси основної частини населення.

Слід знищити елітні економіки та підвищити ефективність боротьби з корупцією. Влада чиновників має бути обмежена і регламентована так, аби мінімізувати зловживання нею в особистих цілях. Необхідно налагодити громадський контроль за видатками політиків і держслужбовців та членів їх сімей. Потрібен розвиток соціального партнерства у соціально-трудої сфері. Також дуже важливо на противагу державній владі та владі капіталу розвивати владу громадянського суспільства.

Отже, Україна потребує реалізації комплексу тісно взаємопов'язаних заходів, базовим з яких є забезпечення приблизного балансу соціально-економічних сил. А з чого ж починати збалансування соціально-економічних сил? По-перше, слід наголосити, що індивідуальне збільшення, тобто збільшення соціально-економічної сили окремих індивідів, відповідно до українських реалій та світового досвіду боротьби мас за свої права є похідним від колективного (збільшення соціально-економічної сили людей за рахунок їх об'єднання). Тому головну увагу треба приділяти саме поєднанню українців заради посилення їх можливостей впливати на соціально-економічні та політичні процеси в країні.

Поєднавшись, люди зможуть внести зміни у механізми функціонування господарської системи, аби забезпечити збільшення соціально-економічної

та політичної ваги кожного окремого громадянина. Таким чином, колективне збільшення соціально-економічної сили пересічних українців із часом може призвести до її індивідуального збільшення.

Колективне збільшення соціально-економічної сили широких верств населення потребує їх організації, яка може відбуватися як «згори» (на основі діяльності державних органів чи великих політичних партій), так і «знизу» (на основі діяльності окремих представників мас). Зрозуміло, що в другому випадку більше ймовірність того, що мета об'єднання людей відповідатиме їх власним інтересам, а не нав'язаним «згори».

Задля колективного збільшення соціально-економічної сили мас «знизу» в Україні необхідно розвивати традиції вільного асоціювання.

Слід нагадати, що інститут соціального партнерства розвивався в країнах Заходу на двох засадах. Для Західної Європи більше значення мала система трипартизму та біпартизму, для США — вільне асоціювання, проте обидві засади соціального партнерства відіграли суттєву роль у розвинених країнах.

Поштовхом для розвитку вільного асоціювання на території сучасних США стала втрата переселенцями не тільки «могил предків», а й значної частини інституційної структури суспільства, що була залишена у Європі. У нових жорстких умовах було необхідно швидко ухвалювати рішення, чекати на наказ з метрополії не було часу.

Така ситуація дещо нагадує крах радянської інституційної структури, інституційний вакуум перших років незалежності та неефективність сподівань на рішення «зверху». Проте розвиток вільного асоціювання має в США багаторічну історію, а в українців було менше часу. До того ж за радянських років було винищено чи придушено як найактивнішу частину суспільства, так і традиції відповідальності за власну долю.

Якщо американці, побачивши нову проблему, потребу чи мету, добровільно створюють громадські комітети чи інші неформальні організації для вирішення питань, що виникли [11, с. 79], то українці переважно живуть за принципом «моя хата з краю». Люди не бажають поєднуватися заради розв'язання своїх проблем, не воліють докладати якихось зусиль, натомість жаліються на складність життя і бездіяльність влади.

Безумовно, розвиток вільного асоціювання — процес багаторічний, однак треба з чогось починати. На даний момент можна виділити два основних шляхи формування традицій вільного асоціювання в Україні: кризовий та покрововий.

Перший шлях пов'язаний із виникненням якоїсь кризової ситуації, яка примушує людей об'єднуватися та підійматися на боротьбу. Це відбувається

лише тоді, коли під загрозою опиняються докорінні інтереси особистості, коли необхідно вирішувати вкрай важливі питання, нерідко пов'язані із задоволенням базових потреб людей. У контексті цього шляху розвитку вільного асоціювання суттєву роль відіграла «помаранчева революція», яка привчила широкі маси українців до активного відстоювання своїх інтересів. Проте результати цієї «революції» викликали у багатьох розчарування у даному способі боротьби.

Покроковий напрям розвитку вільного асоціювання пов'язаний із поступовим привчанням людей до об'єднання. Спочатку українці кооперуються для вирішення найпростіших питань, наприклад прибирання чи ремонту під'їздів, установлення та обслуговування систем автономного опалення, ремонту прибудинкових доріг тощо. Набувши досвіду успішного співробітництва, вони можуть ставити перед собою більш складні завдання.

Поширення традицій вільного асоціювання тісно пов'язане із розвитком в Україні громадянського суспільства: ці процеси підсилюють один одного. Державні органи мають сприяти розвитку вільного асоціювання, формуючи відповідну нормативно-правову базу та надаючи організаційну допомогу ініціативам громадян у даній площині.

Завдяки розвитку традицій вільного асоціювання в Україні ті соціальні групи, що не мають значної ваги в суспільстві, повинні навчитися її примножувати за рахунок самоорганізації та суспільної активності.

Висновки. У нашій країні сфера доходів утворює слабку та недостатньо стійку базу людського розвитку. Крім очевидних проблем низького середнього рівня доходів та їх надмірної диференціації, існує комплекс проблем системного характеру. Замість розбудови притаманних соціально-ринковій системі формування доходів особливостей у перехідній економіці України виникає багато рис, властивих переважно управлінській та капіталістичній системам формування доходів.

У результаті ринкової трансформації існує загроза створення гібрида капіталістичної та управлінської систем формування доходів замість соціально-ринкової, бо це може бути вигідним деяким членам політико-економічної еліти. Аби нівелювати цю загрозу, необхідно збільшити соціально-економічну силу основної частини населення, передусім найманих працівників. Головну увагу слід приділяти колективному збільшенню соціально-економічної сили, тобто соціально-економічної сили людей за рахунок їх об'єднання. Причому це об'єднання має відбуватися «знизу», тому в Україні необхідно розвивати традиції вільного асоціювання.

Перспективним напрямом подальших досліджень вважаємо вивчення заходів, необхідних для розвитку традицій вільного асоціювання в Україні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Губин К. Г. Способ формирования доходов: исследование эволюции / К. Г. Губин // Социал. экономика. — 2006. — № 1–2. — С. 169–174.
2. Безпека людського розвитку: економіко-теоретичний аналіз : монографія / Л. С. Шевченко, О. А. Гриценко, Т. М. Камінська та ін. ; за ред. Л. С. Шевченко. — Х. : Право, 2010. — 448 с.
3. Губін К. Г. Соціально-ринковий етап розвитку системи формування доходів населення / К. Г. Губін // Вісн. Нац. ун-ту «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Сер.: Екон. теорія та право. — 2012. — № 1 (8). — С. 97–108.
4. Доклад о человеческом развитии 2013. Возвышение Юга: человеческий прогресс в многообразном мире : пер. с англ. / ПРООН. — М. : Весь Мир, 2013. — 203 с.
5. Доклад «Заработная плата в мире в 2012–2013 гг.»: Заработная плата и справедливый рост [Электронный ресурс] / ГТПДТ и Бюро МОТ для стран Вост. Европы и Центр. Азии. — М. : МОТ, 2013. — 118 с. — Режим доступа: http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/---publ/documents/publication/wcms_213968.pdf.
6. Темпи зростання номінальної та реальної заробітної плати (1995–2012) [Електронний ресурс] / Держ. служба статистики України. — 2013. — Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.
7. Соціально-економічний розвиток України за січень — червень 2013 року [Електронний ресурс] / Держ. служба статистики України. — 2013. — Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.
8. Коцюрубенко А. Н. Финансовый потенциал домохозяйства и методика его расчета / А. Н. Коцюрубенко, И. В. Мартынюк // Новый университет. Сер. Экономика и право. — 2013. — № 1 (23). — С. 17–21.
9. Структура валового внутреннего продукта за категориями дохода [Электронный ресурс] / Держ. служба статистики України. — 2013. — Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.
10. Уровень оплаты труда в экономике России [Электронный ресурс] / Ин-т народнохозяйств. прогнозирования РАН // Бюллетень «Проблемы социальной политики». — 2012. — Вып. № 4. — Режим доступа: <http://expert.ru/data/public/317514/397604/socpol4c.pdf>.
11. Коврига А. В. Идея «партнерства» в контексте институционального развития украинского общества и государства: культурно-историческое и организационно-техническое значение. Статья 2: Организационно-управленческий и политэкономический смысл и возможности «партнерства». Ч. 1. Институциональные основания отношений партнерства в Соединенных Штатах Америки / А. В. Коврига // Социал. экономика. — 2001. — № 2. — С. 60–97.

СИСТЕМА ФОРМИРОВАНИЯ ДОХОДОВ НАСЕЛЕНИЯ В УКРАИНЕ: СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ

Губин К. Г.

Охарактеризованы состояние доходов украинцев и проблемы в этой сфере. Раскрыты особенности и перспективы развития системы формирования доходов населения в Украине. Изложены базовые меры, необходимые для развития социально-рыночной системы формирования доходов. Особое внимание уделено выравниванию социально-экономических сил и развитию свободного ассоциирования.

Ключевые слова: регулирование доходов населения, система формирования доходов населения, социальное государство, человеческое развитие.

THE INCOMES FORMATION SYSTEM IN UKRAINE: CURRENT STATE AND PROSPECTS OF DEVELOPMENT

Gubin K. G.

This paper describes Ukrainians incomes condition and problems in this area. The features and prospects of development of incomes formation system in Ukraine are discovered. Basic measures required for the development of socially-market incomes formation system are expounded. Particular attention is paid to the alignment of social and economic forces and to the development of free association.

Key words: incomes regulation, incomes formation system, welfare state, human development.

УДК 336.563(477)

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЯ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ФИНАНСОВОЙ ПОДДЕРЖКИ МАЛОГО БИЗНЕСА В УКРАИНЕ

Л. И. Пронкина, кандидат экономических наук, профессор,
академик АЭН Украины

Харьковский торгово-экономический институт КНТЭУ

На основе анализа показателей развития малого бизнеса в Украине обоснована необходимость системного подхода к разработке средств и направлений государственной политики в сфере финансовой поддержки

субъектов малого предпринимательства. Раскрыты структура системы государственной финансовой поддержки, ее уровни и основные составляющие. Обоснована необходимость государственного содействия инвестициям в сфере малого бизнеса, развития государственно-частного партнерства.

Ключевые слова: *малый бизнес, малое предприятие, микропредприятие, система государственной финансовой поддержки малого бизнеса, внутренние и внешние источники финансирования, самофинансирование, государственно-частное партнерство.*

Постановка проблемы. Мировой опыт и практика убеждают, что важным элементом национальной экономики являются существование и взаимодействие больших, средних и малых предприятий. При этом малое предпринимательство рассматривается не только как дополнение к большому производству, но и как самостоятельная форма функционирования и развития современных производительных сил.

Одна из наиболее острых проблем деятельности большей части субъектов малого предпринимательства в Украине — привлечение финансовых ресурсов, необходимых для авансирования процесса хозяйствования. Поэтому особое значение для развития сектора малого бизнеса следует придавать развитию партнерства государства и бизнеса в финансовом обеспечении малых предприятий.

Анализ последних исследований и публикаций. В настоящее время характеристике различных аспектов государственной финансовой поддержки малого бизнеса посвящены работы многих отечественных и зарубежных экономистов: Л. Волощук, Т. Васильцева, З. Варналия, О. Квасницы, Е. Крухмаль, Л. Криворучко, В. Кредисова, Н. Приступы, С. Реверчука, С. Соболя, С. Филиппова. Существенно актуализируются исследования, реализующие системный подход к обоснованию роли государства в финансовом обеспечении субъектов малого предпринимательства, направлений и средств ее эффективной реализации.

Формулирование целей. Цель статьи — обоснование необходимости, основных направлений формирования и структурных элементов системы государственной финансовой поддержки субъектов малого предпринимательства в Украине.

Изложение основного материала. Финансовая стабильность страны непосредственно зависит от реализации экономического потенциала субъектов малого предпринимательства, возможностей и условий их финансового обеспечения. Поэтому эффективная система государственно-частного партнерства в сфере финансовой поддержки малого бизнеса имеет большое значение

не только для развития предпринимательства, но и для экономики страны в целом.

В настоящее время в развитых странах малое предпринимательство — один из ведущих секторов национальной экономики, во многом определяющий темпы экономического роста, состояние занятости населения, структуру и качество валового внутреннего продукта. Развитие малого бизнеса находится в русле общемировой тенденции формирования гибкой смешанной экономики, сочетающей различные формы собственности и модели хозяйствования, обеспечивающей синтез конкурентного рыночного механизма и государственного регулирования бизнеса. И если крупный бизнес — это скелет, ось современной экономики, то все многообразие малого и среднего предпринимательства — живая ткань хозяйственного организма общества.

В Украине критерии правовой идентификации субъектов малого предпринимательства, среди которых выделены субъекты микропредпринимательства, установлены в ст. 55 Хозяйственного кодекса Украины:

– субъектами микропредпринимательства являются: физические лица, зарегистрированные в установленном законом порядке как физические лица — предприниматели, и юридические лица — субъекты хозяйствования любой организационно-правовой формы и формы собственности, у которых средняя численность работников за отчетный период (календарный год) не превышает 10 человек и годовой доход от любой деятельности не превышает сумму, эквивалентную 2 млн евро, определенную по среднегодовому курсу Национального банка Украины;

– субъектами малого предпринимательства являются: физические лица, зарегистрированные в установленном законом порядке как физические лица — предприниматели, и юридические лица — субъекты хозяйствования любой организационно-правовой формы и формы собственности, у которых средняя численность работников за отчетный период (календарный год) не превышает 50 человек и годовой доход от любой деятельности не превышает сумму, эквивалентную 10 млн евро, определенную по среднегодовому курсу Национального банка Украины [1].

Указанные критерии микро- и малого предпринимательства установлены в Законе Украины от 16 января 2013 г. «О развитии и государственной поддержке малого и среднего предпринимательства в Украине» [2]. Поскольку предприятие в Украине является юридическим лицом, субъекты малого и микропредпринимательства — юридические лица — это соответственно малые и микропредприятия.

Показатели, характеризующие малый бизнес в Украине, приведены в таблицах 1, 2. Анализ данных этих таблиц дает основание для следующих выводов:

Таблиця 1

**Основные показатели деятельности субъектов малого предпринимательства
в Украине в 2012 г.**

Вид деятельности	Показатель									
	Количество предприятий					Объем реализованной продукции				
	малые предприятия		в том числе микро- предприятия		в том числе микропред- приятия	малые предприятия		в том числе микропред- приятия		% к общему объему реали- зации
	ед.	% к общей числен- ности пред- прия- тий	ед.	% к общей числен- ности пред- прия- тий		млн грн	% к обще- му объему реали- зации	млн грн	% к общему объему реали- зации	
1	2	3	4	5	6	7	8	9		
Всего	344048	94,3	286461	78,5	670491,6	15,9	211850,6	5,0		
Сельское, лесное и рыбное хозяйство	44622	93,4	39206	82,0	47546,4	29,0	14207,8	8,7		
Промышленность	41560	87,0	30556	64,0	73566,0	4,9	16989,2	1,1		
Строительство	32201	96,0	26143	77,9	52687,1	37,6	15515,7	11,1		
Оптовая и розничная торговля, ремонт авто- транспортных средств и мотоциклов	98671	95,8	84374	81,9	360210,5	21,7	116034,7	7,0		
Транспорт, складское хозяйство, почтовая и курьерская деятель- ность	13915	91,4	10725	70,5	27180,9	13,2	8612,1	4,2		

Окончание табл. 1

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Временное размещение и организация питания	9041	95,6	7198	76,1	4911,1	32,6	1602,5	10,6
Информация и телекоммуникации	13025	96,7	10725	79,6	17670,4	21,5	5773,3	7,0
Финансовая и страховая деятельность	4569	90,0	3832	75,5	9474,5	3,8	2203,9	0,9
Операции с недвижимостью	29144	97,5	25638	85,8	26562,2	51,2	10960,4	21,1
Профессиональная, научная и техническая деятельность	29870	97,2	26348	85,7	30170,3	38,3	12439,2	15,8
Деятельность в сфере административного и вспомогательного обслуживания	14500	93,6	11545	74,5	13945,5	41,0	5230,3	15,4
Образование	2091	96,3	1666	76,7	1017,3	55,5	374,8	20,5
Охрана здоровья и предоставление социальной помощи	4383	93,9	3218	69,0	2302,2	26,9	606,7	7,1
Искусство, спорт, развлечения и отдых	2044	93,9	1706	78,4	1191,4	15,0	546,1	6,9
Предоставление других видов услуг	4412	98,3	3581	79,8	2055,8	62,3	753,9	22,8

Составлено на основе: [3].

– *воспроизводственная структура малого бизнеса свидетельствует о его хозяйственной ориентации на услугу деятельность*, что соответствует глобальной тенденции социально-экономического развития: первичный сектор (сельское, лесное и рыбное хозяйство) — 13,0 % малых предприятий и 7,1 % объема реализованной продукции; вторичный сектор (промышленность и строительство) — соответственно 21,4 % и 18,8 %; третичный сектор (сфера услуг) — 65,6 % и 74,1 %;

– *в третичном секторе экономики основными сферами деятельности малого бизнеса являются*: торговля и ремонт автотранспортных средств, мотоциклов — 28,7 % малых предприятий и 53,7 % объема реализованной продукции; интеллектуальные услуги (информация и телекоммуникации, образование, охрана здоровья, профессиональная, научная и техническая деятельность) — соответственно 14,4 % и 4,8 %; операции с недвижимостью — 8,5 % и 4,0 %; транспортные, складские, курьерские и почтовые услуги — 4,0 % и 4,0 %;

– *микрпредприятия* составляют 78,5 % всех предприятий и 5,0 % общего объема реализации; 83,3 % малых предприятий и 31,6 % общего объема реализации их продукции;

– *приоритетными сферами микропредпринимательства* являются оптовая и розничная торговля, ремонт автотранспортных средств и мотоциклов; интеллектуальные услуги, операции с недвижимостью;

– *экономический потенциал малого бизнеса используется недостаточно*: наблюдается определенное несоответствие долей малых предприятий в общем количестве предприятий в Украине — 94,3 % и в объеме реализованной продукции — 15,9 %;

– *малый бизнес Украины не реализует в полном объеме такой социальной функции, как содействие занятости экономически активного населения* путем создания рабочих мест: на малых предприятиях, составляющих 94,3 % общего количества предприятий Украины, занято только 26,6 % работников и 25,7 % наемных работников.

Таблица 2

Занятость в сфере малого бизнеса в 2012 г.

Показатель занятости	Малые предприятия		В том числе микропредприятия	
	тыс. чел.	% к общему количеству занятых работников	тыс. чел.	% к общему количеству занятых работников
Количество занятых работников	2041,7	26,6	787,6	10,3
Количество наемных работников	1942,5	25,7	733,8	9,7

Составлено на основе: [4].

Таким образом, в Украине малый бизнес пока еще не выполняет своих социально-экономических функций, что обусловлено многими причинами, среди которых немаловажное значение имеет жесткая ограниченность финансовых ресурсов его функционирования и развития.

Источники финансирования малого бизнеса разделяются на внутренне — за счет собственных средств субъектов малого предпринимательства (прибыль и амортизационные отчисления, денежные накопления и сбережения предпринимателей) и внешние, среди которых: «средства банков и финансовых компаний, международных финансовых фондов и банков в рамках поддержки развития малого бизнеса, средства государственного и местных бюджетов, а также средства украинских фондов поддержки предпринимательства. Виды финансирования, доступные малому бизнесу — кредиты (банковские, международных банков и фондов, льготные кредиты за счет средств бюджета), целевое бюджетное финансирование, прямое и целевое субсидирование, лизинг, предоставление гарантий, страхование, франчайзинг» [5]. Финансирование за счет внутренних источников представляет собой самофинансирование малого бизнеса. Внешнее финансирование характеризуется национальным и региональным уровнями.

В Украине внутренние источники финансирования малого бизнеса существенно ограничены. Самофинансирование, как известно, осуществляется за счет прибыли, однако доля убыточных малых предприятий в их общем количестве составляла в 2008 и 2009 гг. соответственно 37,3% и 39,9% [6]. Конечно, это был период экономического кризиса, но и в настоящее время ситуация существенно не изменилась. Об этом, на наш взгляд, свидетельствует отсутствие увеличения количества малых предприятий на 10 000 населения: в 2010 и в 2011 гг. их было 70 единиц [7]. В соответствии с расчетами О. Квасницы, в 2010 г. убыточными были 41,1% малых предприятий Украины. Причем сальдо прибыли и убытков малых предприятий было отрицательным в таких сферах, как промышленность, строительство, деятельность отелей и ресторанов, деятельность транспорта и связи, финансовая деятельность, операции с недвижимостью, аренда, инжиниринг и предоставление услуг предпринимателям, охрана здоровья, предоставление коммунальных услуг и др. Позитивным было сальдо прибыли и убытков только в сельском хозяйстве, торговле и образовании [8].

Что касается внешнего финансирования малого бизнеса, то, например, банковские кредиты, как и лизинг, все еще недоступны большинству его субъектов, особенно это касается микропредприятий. Как подчеркивает заместитель начальника Управления кредитных операций ПАО «АВАНТ-БАНК» А. Моренко, «на сегодня ситуация в Украине такова, что практически все банки размещают активы в текущую деятельность предприятий кор-

поративного бизнеса и мультинациональных корпораций. Сегмент малого и среднего бизнеса банки кредитуют осторожно, учитывая последствия финансового кризиса, специфику экономики Украины и отсутствие на рынке «длинной» гривны, скрупулезно рассматривая финансирование долгосрочных проектов» [9]. Банковские учреждения не хотят иметь дело с таким клиентом, как малый бизнес. Причин этому несколько: отсутствие залога, небольшой размер займа и его краткосрочность, значительный риск и незначительная прибыль по сравнению с доходами от кредитования крупных заемщиков. Поэтому малые предприятия не являются сегодня привлекательными клиентами для банков. Наряду с этим ставки по кредитам слишком высокие для малых предприятий, что делает данный источник внешнего финансирования недоступным для этого сектора экономики.

В сложившейся ситуации значительно возрастает роль государственной финансовой поддержки малого предпринимательства. В Законе Украины «О развитии и поддержке малого и среднего предпринимательства в Украине» определены ее основные виды:

1) частичная компенсация процентных ставок по кредитам, предоставляемым на реализацию проектов субъектов малого и среднего предпринимательства;

2) частичная компенсация лизинговых, факторинговых платежей и платежей за пользование гарантиями;

3) предоставление гарантии и поручительства по кредитам субъектов малого и среднего предпринимательства;

4) предоставление кредитов, в том числе микрокредитов для открытия и ведения собственного дела;

5) предоставление займов на приобретение и внедрение новых технологий;

6) компенсация расходов на развитие кооперации между субъектами малого и среднего предпринимательства и крупными предприятиями;

7) финансовая поддержка внедрения энергосберегающих и экологически чистых технологий [2].

Как видим, государственная финансовая поддержка субъектов малого предпринимательства охватывает частичную компенсацию их расходов, связанных с использованием таких внешних источников финансирования, как банковские кредиты, лизинг, факторинг, займы и прямое финансирование.

По нашему мнению, государственная финансовая поддержка малого бизнеса должна представлять собой целостную систему, которая, во-первых, включает: а) прямое государственное финансирование (субсидии, гранты) и кредитование (ссуды); б) косвенное государственное финансирование —

частичные компенсации, предусмотренные названным Законом Украины, налоговые скидки, налоговые льготы, ускоренная амортизация; во-вторых, охватывает национальный (финансирование за счет средств государственного бюджета специализированных национальных фондов и др.) и региональный уровни (финансирование за счет средств местных бюджетов). Так, на региональном уровне видами косвенной финансовой поддержки малого бизнеса могут быть бизнес-образование и консультирование, аренда помещений, участие в ярмарках и др. на льготных условиях; в-третьих, система государственной финансовой поддержки малого бизнеса должна включать государственное регулирование внешних и внутренних источников финансовых ресурсов субъектов малого предпринимательства, в том числе развития инфраструктуры финансирования малого бизнеса.

Эффективным является развитие государственно-частного партнерства в сфере финансирования малого бизнеса. В Законе Украины «О развитии и поддержке малого и среднего предпринимательства в Украине» закреплено, что средства Украинского фонда поддержки предпринимательства, других общегосударственных, региональных и местных фондов поддержки предпринимательства формируются за счет бюджетных средств, добровольных взносов физических и юридических лиц, в том числе иностранных. Задачей государства в этом случае является создание необходимых организационно-правовых условий эффективного государственно-частного партнерства в данной сфере.

Важным является также «привлечение средств стратегических и портфельных инвесторов в виде взносов в уставный фонд предприятия, причем, если речь идет о финансировании предприятия на нулевом цикле, инвестиции становятся единственным способом привлечения стартового капитала» [10]. Важнейшим направлением государственной инвестиционной политики должна быть поддержка инвестиций в сфере малого предпринимательства.

Выводы. В связи с существенными финансовыми ограничениями развития малого предпринимательства в Украине первостепенное значение приобретает создание системы государственной финансовой поддержки субъектов малого предпринимательства, охватывающей прямое и косвенное государственное финансирование на национальном и региональном уровнях, а также государственное регулирование внешних и внутренних источников финансовых ресурсов субъектов малого предпринимательства, в том числе развития инфраструктуры финансирования малого бизнеса, содействия инвестициям и государственно-частного партнерства. Формирование указанной системы — важнейшее условие развития малого бизнеса, повышения его социально-экономической эффективности.

ЛИТЕРАТУРА

1. Господарський кодекс України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/436-15>.
2. Про розвиток та державну підтримку малого і середнього підприємництва в Україні [Електронний ресурс]: Закон України. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/4618-17>.
3. Кількість підприємств за їх розмірами за видами економічної діяльності у 2012 році. Обсяги реалізованої продукції (товарів, послуг) підприємств за їх розмірами за видами економічної діяльності у 2012 році [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.
4. Кількість зайнятих працівників на підприємствах за їх розмірами за видами економічної діяльності у 2012 році. Кількість найманих працівників на підприємствах за їх розмірами за видами економічної діяльності у 2012 році [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.
5. Крухмаль Е. В. Финансирование малого бизнеса в Украине: проблемы и возможности расширения [Электронный ресурс] / Е. В. Крухмаль, Л. Б. Криворучко. — Режим доступа: <http://www.be5.biz/ekonomika1/r2010/01478.htm>.
6. Основні показники розвитку малих підприємств [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.
7. Основні структурні показники діяльності суб'єктів господарювання [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.
8. Квасниця О. Ретроспективний аналіз розвитку малих підприємств в Україні [Електронний ресурс] / О. Квасниця. — Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Ecan/2011_9_2/pdf/kvasnytsya.PDF.
9. Как получить кредит на развитие малого бизнеса в Украине [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://banker.ua/credit/info/2013/06/03/1180461133/>.
10. Волощук Л. А. Проблемы финансирования предприятий малого бизнеса в Украине [Электронный ресурс] / Л. А. Волощук, С. В. Филлипова, Н. Ф. Приступа. — Режим доступа: <http://storage.library.opu.ua/online/periodic>.

ОСНОВНІ НАПРЯМИ РОЗВИТКУ ДЕРЖАВНОЇ ФІНАНСОВОЇ ПІДТРИМКИ МАЛОГО БІЗНЕСУ В УКРАЇНІ

Пронкіна Л. В.

На основі аналізу показників розвитку малого бізнесу в Україні обґрунтовано необхідність системного підходу до розробки засобів і напрямів державної політики у сфері фінансової підтримки суб'єктів малого підприємництва. Розкрито структуру системи державної фінансової підтримки, її рівні та основні складові. Обґрунтовано необхідність державного сприяння інвестиціям у сфері малого бізнесу, розвитку державно-приватного партнерства.

Ключові слова: малий бізнес, мале підприємство, мікропідприємство, система державної фінансової підтримки малого бізнесу, внутрішні і зовнішні джерела фінансування, самофінансування, державно-приватне партнерство.

THE BASIC DIRECTIONS OF DEVELOPMENT OF STATE FINANCIAL SUPPORT OF SMALL BUSINESS IN UKRAINE

Pronkina L. I.

Based on the analysis of the indicators of development of small business in Ukraine, the necessity of a systemic approach to the development of tools and guidelines of the state policy in the sphere of financial support of subjects of small business are justified. The structure of the system of state financial support, its levels and core components are disclosed. The necessity of state support investments in the sphere of business, development of public-private partnership are justified.

Key words: *small business, small-enterprise, micro-enterprise, the system of state financial support of small business, internal and external funding sources, self-financing, public-private partnership.*

УДК 364-785.64

ОБ'ЄКТИВНА ОЦІНКА СОЦІАЛЬНОГО СЕРЕДОВИЩА ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ НАСЕЛЕННЯ

О. В. Благоразумова, кандидат економічних наук

Харківський торговельно-економічний інститут

Київського національного торговельно-економічного університету

На основі прийнятої концепції розроблено систему одиничних і узагальнюючих показників оцінки соціального середовища та його структурних елементів — сфер життєдіяльності суспільства. Визначено їх кількісні значення. Розроблено пропозиції щодо використання запропонованої методики оцінки соціального середовища як інструментарію для вирішення практичних завдань, що виникають у процесі його розвитку та модернізації, ефективного використання бюджетних коштів, правильної розстановки пріоритетів при плануванні соціальних програм.

Ключові слова: соціальне середовище, сфери життєдіяльності, номенклатура показників, система показників, одиничні та узагальнюючі показники, соціальні стандарти.

Постановка проблеми. В умовах соціально орієнтованої економіки та цілеспрямованого підвищення ролі людського фактора в господарській і громадській діяльності актуальними є питання створення ефективних і чітко організованих механізмів регулювання процесів нарощування якості соціального середовища. Саме у ньому формуються умови для відтворення людського потенціалу та задоволення соціальних потреб індивіда. Вихідною операцією створення такого механізму регулювання є розроблення прикладної методики оцінки соціального середовища, що дозволить виявити ступінь відповідності параметрів і умов життєдіяльності, життєзабезпечення та життєздатності людини її потребам і ціннісним орієнтирам, уявленням про гідний, повноцінний рівень життя.

У практичній діяльності під час стратегічного планування у суб'єктів управління та інших учасників процесу формування якісного потенціалу соціального середовища інноваційного типу, порівняного з досягненнями розвинених країн світової спільноти, виникає потреба у достовірній об'єктивній інформації про стан об'єкта управління. Системний аналіз реальної ситуації спрямовано на визначення наявних проблем з метою створення дієвого механізму щодо їх розв'язання і розроблення заходів щодо забезпечення умов для гармонійного соціального розвитку суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В Україні продовжується будівництво соціально орієнтованої економічної системи. Її формування значною мірою залежить від створення сприятливого середовища проживання і життєдіяльності людини. На цей час накопичено значний науковий досвід з вивчення багатоаспектних проблем розвитку соціального середовища на макро- і мікрорівнях. Істотний внесок у досліджувану проблему здійснили Л. Абалкін, Д. Богиня, С. Глазьев, С. Гринкевич, О. Грішнова, Б. Данилишин, В. Данюк, Г. Задорожний, Т. Заславська, М. Кім, М. Львов, Р. Нурієв та ін. Соціальне середовище, зокрема соціальне середовище певної території або групи людей, є динамічним і суперечливим, що спричиняє необхідність постійного моніторингу притаманних йому процесів з метою доведення його до рівня прогресивних стандартів.

Формулювання цілей. Методика оцінки соціального середовища певних територій або груп людей дозволяє отримати інформаційно-аналітичні матеріали для ухвалення оперативних, тактичних та стратегічних рішень управлінськими органами різних рівнів щодо задоволення соціальних інтересів індивідів, колективів, суспільства, держави.

Для отримання достовірної інформації необхідно поставити низку організаційних питань і виконати такі завдання:

1) визначити ситуацію оцінювання (конкретизувати об'єкт оцінки, уточнити особливості життєдіяльності населення, намітити можливе використання результатів оцінки);

2) сформуванати оптимальну систему показників для оцінки соціального середовища території;

3) вибрати номенклатуру показників оцінки соціального середовища заданого об'єкта;

4) за кожним із показників номенклатури та загалом за системою показників навести розрахункові формули для отримання кількісних значень оцінки;

5) оцінити соціальне середовище з використанням конкретних показників території (об'єкта дослідження).

Виклад основного матеріалу. Соціальне середовище як компонент соціально-економічної системи виконує найважливіші функції в життєдіяльності людини із задоволення її сформованих потреб та інтересів [3–5]. Соціальні інтереси, їх взаємодія і переплетення лежать в основі механізму суспільних відносин. У разі розбіжності приватних, колективних і спільних інтересів держава контролює і регулює їх вияви, оскільки протиставлення інтересів загострює весь спектр суперечностей, притаманних соціальним і виробничим відносинам. До таких суперечностей можна віднести в першу чергу суперечності між обмеженими ресурсами і зростаючими потребами, ефективністю виробництва і зайнятістю економічно активного населення, соціальними групами населення на тлі поляризації суспільства тощо.

Сучасний підхід до управління розвитком соціального середовища засновано на базі нового типу соціального механізму, який являє собою систему цілеспрямованого суб'єктивно-об'єктивного перетворення одного рівня на інший і забезпечує найбільш ефективну реалізацію його цільової функції.

На прикладі адміністративної території невеликого міста розглянемо модель оцінки його соціального середовища. Місто як простір реалізації соціальної функції суспільства потребує створення повноцінного предметного середовища проживання і життєдіяльності соціуму, в якому людина могла б адаптуватись до сучасних вимог життя, вільно розвиватися, мати переваги в конкурентній боротьбі за власне благополуччя.

Інформаційним базисом для вирішення цього завдання можуть слугувати система вимірних показників соціального середовища та їх кількісні значення. Номенклатуру оціночних показників за сферами життєдіяльності соціального середовища, формули їх розрахунку і кількісні значення наведено в таблиці (за основу взяті середньостатистичні показники для українських міст за 2011 р. (з населенням до 200 тис. осіб)).

Т а б л и ц я

**Оцінка соціального середовища міської території
за сферами життєдіяльності**

Сфери і показники життєдіяльності	Алгоритм розрахунку	Значення показників
1	2	3
1. Ресурсна сфера 1.1. Індекс розвитку людського потенціалу 1.2. Рівень фінансових доходів населення	$I_{рлп} = \frac{I_{тж} + I_{ро} + I_{ввп}}{3},$ де $I_{тж}$ — індекс тривалості життя; $I_{ро}$ — індекс рівня освіти; $I_{ввп}$ — індекс ВВП на душу населення. $y_{фд} = \frac{З_{ср} \times Ч_{пр} + В_{сф} \times Ч_{сф}}{2M_{п} \times Ч},$ де $З_{ср}$ — середньомісячна заробітна плата; $В_{сф}$ — середній розмір виплат із соціальних фондів; $M_{п}$ — прожитковий мінімум; $Ч, Ч_{пр}, Ч_{сф}$ — чисельність (відповідно) постійного населення території, населення, що працює та отримує виплати із соціальних фондів	0,769 0,488
Узагальнююча оцінка		0,612
2. Трудова сфера 2.1. Рівень зайнятості 2.2. Продуктивність праці	$P_z = Ч_z / Ч_{(15-70)},$ де $Ч_z, Ч_{(15-70)}$ — чисельність (відповідно) зайнятого населення і загальна чисельність населення віком 15–70 років. $П_{пр} = ВВП / Ч_z,$ де ВВП — територіальний валовий внутрішній продукт	0,711 0,705
Узагальнююча оцінка		0,708
3. Інформаційна сфера 3.1. Охоплення населення: – телебаченням; – телефонною мережею; – персональними комп'ютерами; – мережею Інтернет	$O_{тб(тм,пк,І)} = \frac{Ч - Ч_{тб(тм,пк,І)}}{Ч \times T_{max}},$ де $Ч_{тб}, Ч_{тм}, Ч_{пк}, Ч_{І}$ — чисельність постійного населення території, охопленого (відповідно) телемовленням, телефонною мережею, персональними комп'ютерами, мережею Інтернет; T_{max} — значення показника, обраного для порівняння	0,944 0,792 0,466 0,393
Узагальнююча оцінка		0,608

1	2	3
4. Інфраструктурна сфера 4.1. Забезпеченість закладами культурно-дозвілєвого типу (на 10 тис. осіб)	$Z_{ук} = \frac{(K_{ф} : Ч) \times 10000}{K_{е}}$ де $K_{ф}$ — кількість закладів культурно-дозвілєвого типу; $K_{е}$ — кількість закладів культурно-дозвілєвого типу за стандартом (або максимальне значення показника-еталона)	0,440
Узагальнююча оцінка		0,440
5. Соціально-культурна та побутова сфера 5.1. Забезпеченість житлом 5.2. Охоплення дошкільними закладами 5.3. Збереження культурної спадщини	$Z_{ж} = S_{ф} / S_{н}$ де $S_{ф}$, $S_{н}$ — фактична і нормативна площі житлового фонду на одного мешканця території. $O_{ду} = Ч_{дз} / Ч_{д}$ де $Ч_{дз}$, $Ч_{д}$ — чисельність дітей, які відвідують дошкільні заклади, і загальна чисельність дошкільнят. $K_{кс} = K_{ф} / K_{н}$ де $K_{ф}$, $K_{н}$ — кошти, що фактично виділяються на підтримку і збереження культурної спадщини, і необхідні кошти	0,707 0,660 0,310
Узагальнююча оцінка		0,525
6. Екологічна сфера 6.1. Рівень антропогенного навантаження на воду, повітря, ґрунт 6.2. Екологічний рівень природного середовища	$P_{ан} = K_{ф} / K_{н}$ де $K_{ф}$, $K_{н}$ — кошти, що фактично виділяються на охорону природного середовища, і необхідні кошти. $P_{е} = \frac{K_{з} - K_{нз}}{K_{з}}$ де $K_{з}$, $K_{нз}$ — кількість замірів екологічного стану природного середовища всього і кількість замірів, що не відповідають екологічним стандартам	0,960 0,940
Узагальнююча оцінка		0,950
Інтегральний комплексний показник		0,641

Найменування показників, формули розрахунку, нормативні, стандартні та об'єктивні статистичні характеристики залучено з офіційних джерел [1; 2] та економічної літератури [6].

Узагальнююча оцінка за кожною сферою життєдіяльності (\bar{K}_j) визначається за формулою:

$$\bar{K}_j = \sqrt[n]{\prod_{i=1}^n K_{ij}}, \quad (1)$$

де K_{ij} — одиничні показники j -ї сфери;

n — кількість одиничних показників j -ї сфери.

Інтегральний комплексний показник соціального середовища за всіма сферами може бути розрахований різними способами і методами. Найбільше застосовуються два способи. По-перше, за формулою середньоарифметичної зваженої:

$$K_{\text{інт}} = \frac{\sum_{j=1}^n K_j \times K_m}{\sum_{j=1}^n K_m}, \quad (2)$$

де K_m — значення коефіцієнта вагомості узагальнюючої оцінки сфер життєдіяльності.

По-друге, за формулою середньоарифметичної простої. При цьому передбачається, що вагомість узагальнюючих оцінок, що входять у розрахунок, однакова:

$$K_{\text{інт}} = \frac{\sum_{j=1}^n \bar{K}_j}{n_j}, \quad (3)$$

де n_j — кількість сфер життєдіяльності.

Значення узагальнюючих показників оцінки кожної сфери життєдіяльності та інтегральної оцінки соціального середовища для наочності можна надати у вигляді графіка.

За результатами виконаних розрахунків видно, що рівень стану соціального середовища становить 64,1 % від сформованих еталонів, стандартів, максимальних значень базового рівня для конкретного місця і певного часу розвитку соціального життя. Спостерігається значна нерівномірність рівня розвитку сфер життєдіяльності в соціальному середовищі. Сфери: ресурсна (= 61,2 %), інфраструктурна (= 44,0 %), соціально-культурна та побутова (= 52,5 %) мають значення, значно нижчі базових еталонів. Такий стан справ мусить спонукати адміністрацію міської території до постійного відстеження динаміки зазначених сфер і активних дій щодо виправлення ситуації.

Можна констатувати, що стан, наприклад, інфраструктурної сфери нижче інтегрального показника соціального середовища на 20,1 пункту (64,1 % —

44,0 %). Уже відзначалося, що всі сфери життєдіяльності взаємопов'язані між собою і становлять єдине ціле. В інфраструктурній сфері створюються матеріальні умови для розвитку соціального виробництва і культурно-побутового комфорту населення. Тому її низький реальний рівень призводить до неповноцінного розвитку соціально-культурної та побутової сфер, обмеження можливостей ресурсної сфери. Значення останньої важко переоцінити: саме у ресурсній сфері забезпечуються нарощування якості та сталий розвиток соціального середовища за рахунок залучення в обіг нових ресурсів і потужностей, що приводить до зростання і розвитку економіки.

Незважаючи на високий рівень показника екологічної сфери (95,0 %), людський чинник своєю життєдіяльністю ініціює негативний вплив на природне середовище, постійно порушує його стійкість і біологічну регуляцію. У зв'язку з цим у країнах з розвинутою ринковою економікою органами системи управління й охорони навколишнього середовища та екологічного аудиту здійснюється постійний контроль рівня антропогенного навантаження на природу і навколишнє середовище. Рішення Міжнародної конференції ООН з питань навколишнього середовища і розвитку (Ріо-де-Жанейро, 1992 р.) потребують розроблення і поступової реалізації переходу до моделі сталого та екологічно безпечного розвитку української економіки.

Для більш повного уявлення про стан соціального середовища необхідно враховувати й інші питання щодо ситуації оцінювання, зокрема суб'єктивну оцінку задоволеності суспільства і людини різними послугами у сферах життєдіяльності. Такі показники можна отримати тільки за результатами спеціально організованого вибіркового спостереження, в якому відображаються очікування і настрої людей, нові стандарти матеріального споживання, рівні досягнутих свобод та безпеки існування, доступ до культурно-побутових благ, нові вимоги до якості життя та інші складові.

Висновки. Методологія конструювання інтегрального комплексного показника оцінювання соціального середовища виключає можливість маніпулювання даними, оскільки вони є вимірюваними, отриманими безпосереднім виміром або розрахунковим шляхом. Методика придатна для порівняльних часових і просторових (територіальних) досліджень.

Практичні результати дослідження полягають у такому:

отримані оціночні показники за сферами життєдіяльності можуть бути використані для коригування соціальних програм та формування бюджетно-інвестиційної політики;

інтегральний комплексний показник оцінювання соціального середовища можна застосовувати при розробленні плану соціально-економічного розвитку територій та їх бюджетів, соціальних програм і проектів, заходів щодо створення сприятливого середовища проживання і життєдіяльності людини (ін-

новації в соціальній структурі, нові конкурентоспроможні споживчі послуги, мультимедіа-технології в інформаційній сфері тощо);

система показників може обиратися залежно від спрямованості соціального вектора розвитку території. Оптимальний вибір дозволяє моделювати умови для розроблення організованого і чітко керованого соціального механізму, орієнтованого на забезпечення нової сутності соціального середовища інноваційного типу. Критеріями оцінювання обраних індикаторів мають слугувати сучасні вітчизняні соціальні стандарти або прогресивні стандарти розвинених країн.

ЛІТЕРАТУРА

1. Статистична інформація [Електронний ресурс] // Головне управління статистики у Харківській області : офіц. веб-сайт. — Режим доступу: <http://kh.ukrstat.gov.ua/>.
2. Статистична інформація [Електронний ресурс] // Держ. ком. статистики України : офіц. веб-сайт. — Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.
3. Благоразумова О. В. Методичні аспекти оцінки соціального середовища / О. В. Благоразумова // Проблеми і перспективи розвитку співробітництва між країнами Юго-Восточної Європи в рамках Чорноморського економічного співробітництва і ГУАМ : сб. науч. тр. — Албена ; Донецьк : ДонНУ, РФ НИСИ в г. Донецьке, 2012. — С. 60–63.
4. Благоразумова О. В. Модифікація соціальної середовища та її вплив на розвиток трудового потенціалу / О. В. Благоразумова // Проблеми розвитку міжнародних зв'язків і привертання іноземних інвестицій: регіональний аспект : сб. науч. тр. / Донец. нац. ун-т. — Донецьк : ДонНУ, 2011. — Ч. I. — С. 26–32.
5. Благоразумова О. В. Роль соціальної середовища в підвищенні конкурентоспроможності людського потенціалу / О. В. Благоразумова // Конкурентна політика в умовах модернізації економіки : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 18–19 жовт. 2012 р.) : у 2 ч. Ч. 2 / відп. ред. В. Д. Лагутін. — К. : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2012. — С. 104–108.
6. Карлова О. А. Оцінка ефективності організації взаємодії виробничої та соціальної інфраструктури міського комплексу / О. А. Карлова // Практичні аспекти функціонування підприємств міського господарства : монографія. — Х. : Точка, 2012. — С. 248–259.

ОБЪЕКТИВНОЕ ОЦЕНИВАНИЕ СОЦИАЛЬНОЙ СРЕДЫ ЖИЗНЕДЕЯТЕЛЬНОСТИ НАСЕЛЕНИЯ

Благоразумова О. В.

На основе принятой концепции разработана система единичных и обобщающих показателей оценивания социальной среды и ее структурных элементов — сфер жизнедеятельности общества. Определены их количествен-

ные значения. Выдвинуты предложения об использовании предлагаемой методики оценивания социальной среды как инструментария для решения практических задач, возникающих в процессе ее развития и модернизации, эффективного использования бюджетных средств, правильной расстановки приоритетов при планировании социальных программ.

Ключевые слова: социальная среда, сферы жизнедеятельности, номенклатура показателей, система показателей, единичные и обобщающие показатели, социальные стандарты.

OBJECTIVE ASSESSMENT OF THE SOCIAL ENVIRONMENT OF THE POPULATION VIABLE

Blagorazumova O. V.

It is developed a system of individual and aggregate indicators to assess the social environment and its structural elements — the spheres of the society on the basis of the adopted concept. It is developed their quantitative importance. It is put forward proposals for the use of the proposed methodology to assess the social environment as a tool to solve practical problems of the process of development and modernization, effective use of budget funds, the correct priority in the planning of social programs.

Key words: social environment, the sphere of viable, the range of indicators, the systems of indicators, single and summary indicators, social standards.

УДК 331.522.4

КАТЕГОРІЇ ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ І ВАРТОСТІ РОБОЧОЇ СИЛИ: ІСТОРИКО-ГЕНЕТИЧНИЙ ЗВ'ЯЗОК

О. М. Носик, кандидат економічних наук, доцент
Національний фармацевтичний університет

Доведено, що категорія вартості робочої сили є історично вихідною клітинкою людського капіталу, а їх змістовний зв'язок визначають категорії «людина», «робоча сила», «вартість робочої сили», «необхідний і додатковий продукти». Історичний розвиток економічних категорій визначено як єдність трансформацій суто економічної і соціальної складових їх змісту. Обґрунтовано зростання ролі соціального капіталу як складової людського капіталу в період постіндустріальних перетворень.

Ключові слова: *вартість робочої сили, людський капітал, формаційний та цивілізаційний підходи, соціальний капітал, економіка знань.*

Постановка проблеми. Становлення економіки знань спричиняє суттєві трансформації змісту, структури та соціально-економічної ролі людського капіталу, що значно актуалізує теоретичні дослідження його історичних витоків та перспектив. Теоретичне і практичне значення наукових розробок у цьому напрямі пов'язане також з тим, що в Україні у сучасний період спостерігається дисфункція людського капіталу, що виявляється у розривах між рівнями освіти і оплати праці, ринками освітніх послуг і праці, витратами у формування і накопичення людського капіталу та доходом його власника тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Концепція людського капіталу була започаткована у 60-ті роки ХХ ст. американськими вченими, лауреатами Нобелівської премії Т. Шульцем і Г. Беккером та отримала подальший розвиток у творах вітчизняних і зарубіжних учених-фахівців з економіки, соціології, філософії та ін. Але важливо пам'ятати, що ця концепція спирається на теоретичний фундамент, закладений економічною наукою протягом великого історичного періоду та представлений низкою економічних категорій, які у сукупності є у певному сенсі тими «елементарними клітинками» [1, с. 112], що формують зміст людського капіталу та визначають особливості і напрями його розвитку в умовах постіндустріальних перетворень — категорії праці, робочої сили, трудових ресурсів, людських ресурсів, людського потенціалу тощо [2; 3]. На нашу думку, до таких «елементарних клітинок» належить економічна категорія вартості робочої сили, яка є однією з історично-початкових форм соціально-економічних відносин з приводу формування, накопичення та реалізації людського капіталу в сучасних умовах.

Формулювання цілей. Метою статті є обґрунтування на базі історико-генетичного методу дослідження взаємозв'язку економічних категорій «вартість робочої сили» і «людський капітал», що є методологічною основою виявлення нових характеристик та змін у структурі людського капіталу в умовах постіндустріальних соціально-економічних перетворень.

Вклад основного матеріалу. Категорія людського капіталу є специфічною економічною категорією, що відображає соціально-економічні явища і процеси, притаманні сучасному етапу трансформації індустріального суспільства у постіндустріальне. Узагальнюючи сучасні визначення людського капіталу в економічних наукових джерелах, можна виокремити такі головні підходи до тлумачення його сутності: факторний, інвестиційний, комплексний (рис. 1).

Рис. 1. Головні підходи до визначення змісту економічної категорії «людський капітал»

У факторному аспекті людський капітал як чинник суспільного виробництва тлумачиться у зв'язку з такими категоріями, як робоча сила, ресурси. Це сукупність здатностей людини, що виступає фактором суспільного виробництва та зростання вартості. Так, М. Довбенко, розкриваючи наукові здобутки Т. Шульца, пише: «Згідно з теорією людського капіталу у виробництві взаємодіють два фактори — фізичний капітал (засоби виробництва) і людський капітал (здобуті знання, навички, енергія, що можуть бути використані у виробництві товарів та послуг) [4, с.180]. Н. Томчук вважає, що виділення фактора «людського капіталу» дозволяє ідентифікувати принципово важливе джерело економічного зростання, яким є знання і кваліфікація [6, с. 98]. С. Клімов визначає людський капітал як сукупність здатностей, що забезпечують можливість їх носію отримувати дохід [7, с. 15].

Людський капітал у ракурсі інвестиційного підходу «зводиться до оцінки суспільних витрат (держави та індивіда) на накопичення знань та навичок як інвестицій і визначення прибутку, який формується від їх реалізації впродовж усього трудового життя людини. Йдеться в широкому розумінні цього поняття про інвестиції у людину (освіту, перепідготовку кадрів, науку, здоров'я, екологію, духовний розвиток, фізичну культуру, мобільність формування інтелектуальної власності) та їх суспільно значущу (зокрема економічну) відтворювальну віддачу» [1, с. 441–442]. «Людський капітал — це вартість інвестицій у вигляді витрат із приводу формування, розвитку і використання здібностей і знань людини щодо створення доданої вартості» [8, с. 261].

Прикладом комплексного підходу до визначення людського капіталу, що поєднує факторний та інвестиційний підходи, може бути таке положення Т. Кір'яна: «Людський капітал — це соціально-економічна категорія, похідна від категорій “робоча сила”, “трудова ресурси”, “трудова потенціал”, “людський фактор”. Його можна розглядати як сукупність природних здатностей працівника (здоров'я, творчих здатностей та ін.), а також самостійно

ним накопичених (придбаних у результаті життєвого досвіду) і розвинених унаслідок інвестування в освіту, професійну підготовку й оздоровлення» [3, с. 73].

На нашу думку, категорія вартості робочої сили є важливою і необхідною складовою категоріального ряду концепції людського капіталу, насамперед у контексті комплексного підходу до визначення економічної природи останнього. Розглянемо зв'язок зазначених категорій на базі історико-генетичного методу дослідження, який «застосовують тоді, коли ставлять за мету дослідження сутнісної природи функціонуючої системи, визначення механізмів та етапів її становлення й саморозвитку. Йдеться про єдиний взаємопов'язаний комплекс завдань: зрозуміти суть системи можливо лише на основі дослідження закономірностей, що забезпечили її генезу, становлення і розвиток» [1, с. 111]. Дослідження людського капіталу та його змістовних перетворень на сучасному етапі міжсистемної трансформації потребує з'ясування його генетичного коду як системи економічних категорій, серед яких — категорія вартості робочої сили.

Перший етап дослідження на основі історико-генетичного методу полягає у виявленні першооснови системи, її елементарної клітинки, що являє собою, з одного боку, найпростішу абстракцію, а з другого — конкретно-історичну форму, з утвердження якої розпочинається процес становлення та розвитку відповідної системи [1, с. 111–112]. Однією з клітинок змісту людського капіталу є категорія вартості робочої сили, яка відображає специфіку соціально-економічних відносин індустріальної стадії суспільного розвитку на ринкових засадах, головним ресурсом якого виступає не праця, а капітал. Ці категорії змістовно пов'язують поняття «людина», «робоча сила», «товар робоча сила», «вартість товару робоча сила», «необхідний і додатковий продукти» (рис. 2).

По-перше, *людина як носій робочої сили та власник людського капіталу*: робочу силу — здатність до праці і людський капітал у контексті комплексного підходу як здатність до створення додаткового продукту та інвестиції у її формування та накопичення змістовно поєднують їх персоніфікація, олюднення, невіддільність (невідчужуваність) від людини.

По-друге, *товарна форма*: як в умовах індустріальної стадії, так і у період постіндустріальних перетворень включення людини (носія робочої сили чи власника людського капіталу) в суспільне виробництво базується на використанні ринкового механізму (ринків праці, інтелектуальної власності та ін.). Отже, можна стверджувати про наявність загального для робочої сили і людського капіталу важливого і необхідного етапу їх суспільної реалізації, суспільного визнання — етапу комерціалізації, набуття товарної форми. Треба підкреслити, що комерціалізація (набуття товарної форми) є необхідною умовою реалізації всіх складових людського капіталу.

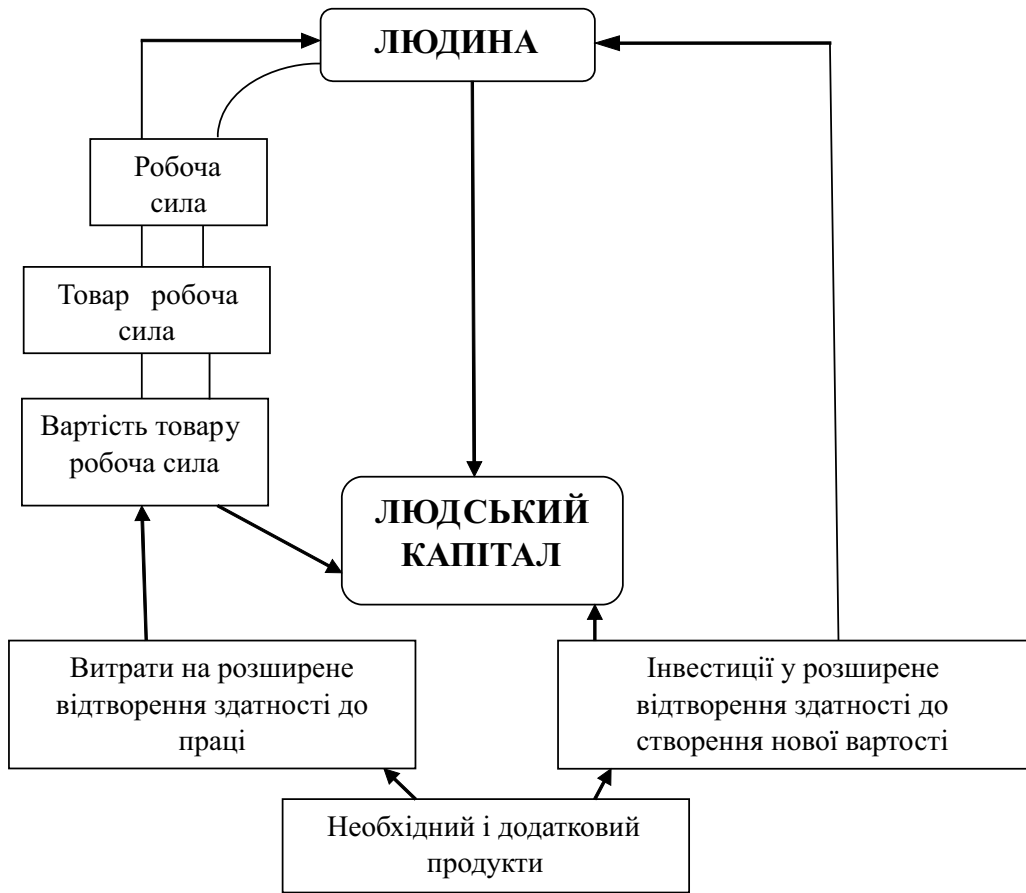

Рис. 2. Категоріальний ряд історико-генетичного зв'язку вартості робочої сили і людського капіталу

По-третє, *структура вартості робочої сили та людського капіталу*: головній складовій вартості робочої сили — витратам на задоволення фізіологічних потреб працівника та його родини, на навчання, історичний, моральний елемент і складовим людського капіталу: інтелектуальний, біофізичний, соціальний капітали притаманна певна змістовна єдність. Тільки вартість робочої сили формують витрати на розширене відтворення здатності людини до праці, а вартість людського капіталу — інвестиції у розширене відтворення здатності людини як його власника до створення нової вартості. Певна єдність притаманна також джерелам витрат і інвестицій, що розглядаються. Стосовно вартості робочої сили це насамперед необхідний продукт і та частка додаткового продукту, що використовується на розширене відтворення робочої сили; стосовно людського капіталу — це економічні форми необхідного і до-

даткового продуктів, що є доходами інституційних інвесторів у людський капітал (домогосподарств, бізнесу, держави): заробітна плата, прибуток, податки, що формують дохідну складову державного бюджету, тощо.

Таким чином, економічним категоріям вартості робочої сили і людського капіталу притаманний певний змістовний зв'язок: персоніфікація, комерціалізація, ринковий механізм суспільного визнання, єдність складових вартості, наявність загальних джерел витрат і інвестицій тощо. Це дає підстави для висновку про наявність між ними історико-генетичного зв'язку: категорія вартості робочої сили є однією з вихідних клітинок людського капіталу.

У процесі суспільного розвитку зміст категорії вартості робочої сили трансформується, набуваючи нових характеристик. Формування наукових поглядів щодо здатностей людини як на її людський капітал є відображенням цього змістовного розвитку.

Зміст економічних категорій характеризується суто економічною і соціальною складовими, що зумовлено соціально-економічною природою суспільного виробництва і відображає її. Суто економічна складова — це, поперше, критеріальні ознаки, притаманні економічним явищам та процесам незалежно від історичного етапу суспільного розвитку, сутнісне ядро змісту економічної категорії, основа її змістовної цілісності. По-друге, суто економічна складова змісту категорії включає ознаки, що є похідними від критеріальних, визначаються ними, а також соціальною складовою. Тобто, похідні ознаки суто економічного змісту категорії змінюються у процесі суспільного розвитку.

Соціальна складова змісту економічної категорії відображає ті характеристики економічного явища чи процесу, що спричинені специфікою певного етапу розвитку суспільства. Так, ще у 1972 р. професор Ленінградського державного університету А. Малофеев і кандидат економічних наук В. Скал, аналізуючи розвиток товарно-грошових відносин в умовах соціалізму, наголошували на тому, що зрілість тієї чи іншої економічної категорії визначається її соціальним змістом [9, с. 208].

Спираючись на знання соціальної складової змісту економічного явища можна визначити його історичні перспективи. Таким чином, розвиток економічного явища — це певні трансформації його суто економічного (насамперед похідних економічних ознак) і соціального змісту у їх взаємозв'язку і взаємозалежності протягом певного періоду суспільного розвитку.

Як приклад взаємозалежного розвитку економічної і соціальної складових змісту економічних категорій розглянемо змістовний розвиток категорії товару, застосовуючи формаційний підхід (табл.1). Як пише А. Гальчинський, традиційно вісь історичної еволюції розглядається у подвійній визначеності — крізь призму суспільно-формаційного розвитку і на основі принципів

загальноцивілізаційного процесу [1, с. 295]. Формацийний підхід є основою аналізу економіки докапіталістичних, капіталістичних, соціалістичних економічних відносин.

Таблиця 1

**Трансформації змісту економічної категорії товару
(формаційний підхід)**

Капіталізм	Соціалізм
<i>Товарне виробництво</i>	
Всезагальне (капіталістичне) товарне виробництво, спрямоване на отримання прибутку	«Відносини товарного виробництва не є самостійними, вони є включеними у систему відносин планомірно організованого виробництва» [10, с. 204]
<i>Соціальна складова змісту товару</i>	
Товар — втілення капіталістичних соціально-економічних відносин. «До жовтневої революції політична економія знала лише товари капіталістичного господарства, що втілювали у собі антагоністичні класові суперечності капіталізму, стихійну природу приватного виробництва» [9, с. 210]	Продукт соціалістичного виробництва, планомірно організованого та спрямованого на задоволення суспільних (державних) потреб. «Державний продукт — продукт соціалістичної фабрики, що обмінюється на селянське продовольство, не є товаром у політико-економічному сенсі, в будь-якому разі не тільки товар, уже не товар, перестає бути товаром» [11, с. 276]. «Продукти соціалістичних підприємств, що обмінюються на продукцію селянських господарств, не можна ототожнювати з товарами, що виробляються при капіталізмі. Такі продукти відображають вже інші виробничі відносини, іншу суспільну природу. Ще більш корінних якісних змін зазнає товар при соціалізмі» [9, с. 210–211]
<i>Похідні економічні ознаки</i>	
Всезагальна форма економічних відносин, клітинка капіталістичних економічних відносин. «Багатство суспільств, у яких панує капіталістичний спосіб виробництва, виступає як величезне скупчення товарів, а окремий товар — як елементарна форма цього багатства» [12, с. 43]	Обмеженість товарної форми економічних відносин. У соціалістичні економіці ознаки товару найбільш притаманні продуктам праці, що продаються на колгоспному ринку, найменш притаманні продуктам, що реалізуються у державній та кооперативній роздрібній торгівлі. Головна маса засобів виробництва планомірно розподіляється між підприємствами [10, с. 205]

Закінчення табл. 1

Капіталізм	Соціалізм
Критеріальні економічні ознаки (ядро) змісту товару	
Об'єкт обміну, єдність споживчої і мінової вартості	Об'єкт обміну, єдність споживчої і мінової вартості

Ядро суто економічної складової змісту товару — це ті його ознаки, на базі яких товарна форма економічного блага виокремлюється від нетоварної форми: об'єкт обміну, єдність споживчої і мінової вартостей, вартість, корисність, цінність та ін.; похідні економічні ознаки — матеріальність чи нематеріальність продукту, внутрішня структура, види; соціальна складова; якщо спиратися на формаційний підхід, то це відмінності товару при простому і всезагальному (капіталістичному) товарному виробництві, в умовах соціалізму тощо.

Як видно з табл. 1, історичний розвиток категорії товару в контексті формаційного підходу (капіталізм, соціалізм) становить процес взаємопов'язаної трансформації соціальної і суто економічної складових її змісту при збереженні критеріальних економічних ознак. Якщо спиратися на сполучення формаційного та цивілізаційного підходів, то на постіндустріальній стадії, наприклад, змісту таких специфічних товарів, як знання та інформація, притаманні суттєві економічні і соціальні відмінності, що спричиняє необхідність їх виокремлення з маси традиційних товарів.

Внутрішня структура та трансформації змісту категорії робочої сили як історичні зміни його економічної і соціальної складових у контексті формаційного підходу відображено у табл. 2.

Таблиця 2

**Трансформації змісту економічної категорії робочої сили
(формаційний підхід)**

Капіталізм	Соціалізм
Соціальна складова змісту робочої сили	
1. Марксистський підхід: відносини експлуатації найманої праці капіталом; витрати на робочу силу є перемінним капіталом. 2. Неокласичний підхід: відносини купівлі-продажу послуг робочої сили	Соціалістична робоча сила. «Мета соціалізму полягає не у простому відтворенні здатності працівника до праці, а у створенні умов для всебічного і гармонійного розвитку усього суспільства і кожного його члена окремо» [15, с. 83]

Капіталізм	Соціалізм
<i>Похідні економічні ознаки</i>	
1. Марксистський підхід: товар. Характерною особливістю капіталістичної епохи є той факт, що робоча сила для самого працівника приймає форму належного йому товару, а тому його праця приймає форму найманої праці [12, с. 178]. 2. Неокласичний підхід — товарна форма послуг робочої сили. При капіталізмі на відміну від робовласництва і кріпацтва робоча сила сама по собі не є предметом купівлі-продажу, продаються її послуги на певний обумовлений контрактом час [14, с. 185]	Робоча сила — не товар. Це безперечно. Але ця обставина не обмежує сфери товарних відносин, оскільки працівники при соціалізмі отримують заробітну плату і купують на неї предмети особистого споживання та ін. [9, с. 208]. Соціалістична робоча сила не є товаром, оскільки працівники з'єднуються з усупільненими засобами виробництва не за принципом відшкодування з виробленого продукту вартості робочої сили, а на основі принципу привласнення за працею [15, с. 83]
<i>Критеріальні економічні ознаки (ядро) змісту робочої сили</i>	
Здатність людини до праці	Здатність людини до праці

Із табл. 2 видно, що зміни у розумінні категорії робочої сили відповідно до формаційного підходу (капіталізм-соціалізм) у першу чергу притаманні соціальній складовій її змісту.

На нашу думку, змістовний розвиток вартості робочої сили як єдність трансформацій соціальної і суто економічної складових цієї категорії в умовах постіндустріальних трансформацій є одним з витоків концепції людського капіталу (табл. 3).

Спираючись на матеріал табл. 3, слід підкреслити, що на індустріальній стадії суспільного розвитку спостерігаються певні трансформації суто економічної і соціальної складових змісту категорії вартості робочої сили і категорій, що з нею пов'язані, залежно від суспільних умов: 1) здатність до праці може бути товаром або не мати товарної форми: представники неокласичного напрямку економічної теорії вважають, що товаром є послуга робочої сили чи послуга праці; 2) можливі різні підходи до визначення критеріїв вартості робочої сили, але так чи інакше вона безпосередньо пов'язана та є основою відтворення здатності до праці, у тому числі розширеного. В умовах постіндустріальних перетворень економічна теорія визначає витрати розширеного відтворення здатності до праці (вартість робочої сили) як інвестиції у людину,

тобто як людський капітал. «У людський капітал здійснюються інвестиції. Це витрати на підтримання здоров'я, на здобуття освіти, витрати, пов'язані з пошуком роботи, одержання необхідної інформації, міграцією, професійною підготовкою на виробництві тощо» [4, с. 180]. Таким чином, розвиток економічної і соціальної складових змісту вартості робочої сили безпосередньо пов'язаний із формуванням концепції людського капіталу.

Таблиця 3

Змістовний розвиток категорії вартості робочої сили як вихідної клітинки людського капіталу у контексті формаційного і цивілізаційного підходів

Категорія	Цивілізаційний підхід			Прості індустріальні перетворення
	Індустріальна стадія		Соціалізм	
	Формаційний підхід			
	Капіталізм	Соціалізм		
1	2	3	4	
Робоча сила	Здатність людини до праці	Здатність людини до праці	Сукупність здатностей людини до продуктивної діяльності	
Вартість робочої сили	1. Марксистський підхід: «Вартість робочої сили, як і будь-якого іншого товару, визначається робочим часом, необхідним для виробництва, а отже, і відтворення цього специфічного предмета торгівлі» [12, с. 178]. 2. Неокласичний підхід: «Вартість робочої сили може визначатися лише одним з наступних способів. Або це прожитковий мінімум («залізний закон»), або її довільно встановлює центральний орган (держава), або, нарешті, вартість робочої сили, як і решта вартості (рівноважні ціни), визначаються ринковим попитом та пропозицією. Саме цей останній, третій, принцип діє в ринковій	Працівники соціалістичних підприємств отримують за свою працю не вартість або ціну робочої сили, а певну частку в продукті своєї праці. Тому необхідні праця і продукт визначаються вже не вартістю робочої сили, а ступенем їх участі в суспільному виробництві, розвитком продуктивних сил суспільства, потребами всебічного розвитку особистості [9, с. 282]. Вартість робочої сили довільно встановлює держава [14, с. 185].	ЛЮДСЬКИЙ КАПІТАЛ	

1	2	3	4
	економіці. Але в такому разі формування вартості робочої сили здійснюється на основі принципів граничності [14, с. 185]		
Розширене відтворення робочої сили	Нижчу, або мінімальну, межу вартості робочої сили утворює вартість тієї товарної маси, без щоденного припливу якої носій робочої сили, людина, не був би спроможним відновлювати свій життєвий процес, тобто вартість фізично необхідних життєвих засобів. Якщо ціна робочої сили падає до цього мінімуму, то вона падає нижче вартості, оскільки за таких умов робоча сила може підтримуватися і виявлятися лише в хиріючому вигляді. Однак вартість будь-якого товару визначається робочим часом, який потрібен для виробництва товару нормальної якості [12, с. 182–183]	Зміст розширеного відтворення робочої сили включає в себе підтримку і безперервне відновлення здатності до праці [10, с. 246]	Інвестиції у розширене відтворення людського капіталу

Метою другого етапу історико-генетичного аналізу людського капіталу є дослідження історизму системи. «Реалізується це завдання на основі характеристики функціональних форм системи, що утворюються у процесі її розвитку» [1, с. 112]. Як уже підкреслювалося, категорія людського капіталу є специфічною економічною категорією, що відображає особливості постіндустріального суспільного розвитку.

Стверджуючи це, треба окремо розглянути наукову позицію авторів підручника «Сучасні економічні теорії» стосовно зв'язку категорій, що розглядаються: «...вартість робочої сили і людський капітал — категорії взаємопов'язані, оскільки за всіх відмінностей це інвестиції в людину. Але,

по-перше, як джерело ріки, з якого вона починається, не можна порівняти із самою рікою, так само не можна порівняти категорії «вартість робочої сили» і «людський капітал». По-друге, якщо ми хоч якоюсь мірою ототожнюємо ці дві категорії, то неминуче доходимо висновку, що начебто категорія «людський капітал» не породження нової, інформаційної економіки, а категорія, властива й індустріальному суспільству. Тим самим заперечується історичний характер цієї категорії, її конкретно-історична визначеність» [13]. Як видається, визначення вартості робочої сили вихідною клітинкою людського капіталу не є їх ототожненням. Між ними є історико-генетичний зв'язок, але це не є підставою для визначення людського капіталу загальною категорією індустріальної та постіндустріальної стадій суспільного розвитку.

На третьому етапі історико-генетичного аналізу «основна мета дослідження переноситься у площину виявлення, з одного боку, історично-конкретних характеристик системи, а з другого — перспектив її розвитку [1, с. 113]. На нашу думку, в умовах формування і розвитку економіки знань структура та функції людського капіталу суттєво трансформуються у напрямі значного зростання ролі такої його складової, як соціальний капітал. Якщо звернутися до історично вихідної клітинки людського капіталу — вартості робочої сили, то це у певному сенсі зростання значення історичного, морального елементу її структури. «Розмір так званих необхідних потреб, так само як і способи їх задоволення, самі являють собою продукт історії і залежать значною мірою від культурного рівня країни, між іншим, значною мірою і від того, за яких умов, а отже, з якими життєвими звичками і домаганнями сформувався клас вільних робочих» [12, с. 181]. У сучасний період соціальний капітал все більше визначає можливості накопичення і реалізації людського капіталу та його складових, зокрема інтелектуального, біофізичного капіталів.

Висновки. Категорія вартості робочої сили в історико-генетичному аспекті є однією з вихідних клітинок людського капіталу. Їх змістовно пов'язують поняття: «людина», «робоча сила», «товар робоча сила», «вартість товару робоча сила», «необхідний і додатковий продукти», «відтворення робочої сили». Певна єдність притаманна головним складовим вартості робочої сили: витрати на задоволення фізіологічних потреб працівника та його родини, на навчання, історичний, моральний елемент і складовим людського капіталу: інтелектуальний, біофізичний, соціальний капітали. Джерелами витрат, що формують вартість робочої сили, і інвестицій у людський капітал є необхідний і додатковий продукти, що приймають різні економічні форми.

Змістовний розвиток вартості робочої сили як єдність трансформацій соціальної і суто економічної складових цієї категорії є одним з історико-

генетичних витоків концепції людського капіталу. Знання елементарної клітинки людського капіталу є підґрунтям визначення особливостей та перспектив його розвитку в умовах постіндустріальних трансформацій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гальчинський А. С. Економічна методологія. Логіка оновлення : курс лекцій / А. С. Гальчинський. — К. : АДЕФ-Україна, 2010. — 572 с.
2. Дерій Ж. В. Теоретичні аспекти розвитку теорій людського капіталу / Ж. В. Дерій [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.rusnauka.com/2_KAND_2013/Economics/14_125292.doc.htm
3. Кір'ян Т. Людський капітал в історії економічної думки / Т. Кір'ян // Економіка України. — 2008. — № 9. — С. 64–73.
4. Довбенко М. В. Сучасна економічна теорія. Економічна нобелеологія : навч. посіб. / М. В. Довбенко. — К. : Вид. центр «Академія», 2005. — 336 с.
5. Пакуліна А. А. Розвиток соціального комплексу як домінанта формування нової інноваційної економіки XXI століття / А. А. Пакуліна // Materiály ix mezinárodní vědecko — praktická conference «Věda a technologie: krok do budoucnosti — 2013» (27 února — 05 března 2013 roku). — Díl 06. Ekonomické vědy: Praha: Publishing house «Education and science» s.r.o 2013. — 112 S.
6. Томчук Н. Эволюция научных взглядов на человеческое развитие / Н. Томчук // Экон. теория. — 2005. — № 3. — С. 95–105.
7. Климов С. М. Интеллектуальные ресурсы общества : монография / С. М. Климов. — СПб. : ИВЭСЭП, Знание, 2002. — 199 с.
8. Методология управления трудовыми ресурсами : монография / И. В. Гуськова, А. П. Егоршин, С. Н. Кулагина и др. ; под ред. И. В. Гуськовой, А. П. Егоршина. — Н. Новгород : НИМБ, 2008. — 352 с.
9. История политической экономии социализма. Очерки. — Л. : Изд-во ЛГУ, 1973. — 383 с.
10. Курс политической экономии : в 2 т. Т. II. Социалистический способ производства / под ред. Н. А. Цаголова. — М. : Экономика, 1970. — 670 с.
11. Ленин В. И. Наказ от Совета Труда и Оборона местным советским учреждениям / В. И. Ленин. — Полн. собр. соч. — 5 изд. — Т. 43. — С. 266–291.
12. Маркс К. Капітал. Т. 1, кн. 1: Процесс производства капитала / К. Маркс. — Маркс К., Энгельс Ф. Соч. — Т. 23.
13. Чухно А. А. Сучасні економічні теорії : підручник / А. А. Чухно, П. І. Юхименко, П. М. Леоненко ; за ред. А. А. Чухна. — К. : Знання, 2007. — 878 с.
14. Брагинский С. В. Политическая экономия: дискуссионные проблемы, пути обновления / С. В. Брагинский, Я. А. Певзнер. — М. : Мысль, 1991. — 299 с.
15. Ковалевский Г. Т. Обоснование трудовой субстанции частей общественной стоимости при социализме / Г. Т. Ковалевский // Стоимость в условиях социализма. — Минск : Наука и техника, 1971. — С. 86–138.

КАТЕГОРИИ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО КАПИТАЛА И СТОИМОСТИ РАБОЧЕЙ СИЛЫ: ИСТОРИКО-ГЕНЕТИЧЕСКАЯ СВЯЗЬ

Носик Е. Н.

Доказано, что категория стоимости рабочей силы является исторически исходной клеточкой человеческого капитала, а их содержательную связь определяют категории «человек», «рабочая сила», «стоимость рабочей силы», «необходимый и прибавочный продукты». Развитие экономических категорий определено как единство трансформаций чисто экономической и социальной составляющих их содержания. Обосновано повышение роли социального капитала как составляющей человеческого капитала в период постиндустриальных преобразований.

Ключевые слова: стоимость рабочей силы, человеческий капитал, формационный и цивилизационный подходы, социальный капитал, экономика знаний.

CATEGORIES OF HUMAN CAPITAL AND LABOUR COST: HISTORICAL-GENETIC LINK

Nosik E. N.

The category of the labour force is historically the original cell of human capital, and their meaningful communication define the category of «persons», «labour», «labour costs», «necessary and surplus products» are proved. Development of economic categories as the unity of transformations in the economic and social component of their content are defined. Enhancing the role of social capital as a component of human capital in the period of post-industrial transformation are justified.

Key words: cost of labor, human capital, formation and civilization approaches, social capital, knowledge economy.

УДК 331.101.262

ДОХОДЫ НАСЕЛЕНИЯ КАК ФАКТОР РАЗВИТИЯ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО ПОТЕНЦИАЛА

*А. В. Квитка, кандидат экономических наук
Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина*

Исследовано многогранное влияние доходов населения на развитие человеческого потенциала. Аргументирована фундаментальная роль этого фак-

тора. Показаны особенности его влияния в современных условиях. Проанализирована ситуация в области доходов населения на Украине.

Ключевые слова: человеческий потенциал, человеческое развитие, доходы населения.

Постановка проблемы. В современных условиях развития нашего общества все чаще обращается внимание на проблему развития и улучшения качества человеческого потенциала, без повышения и реализации которого невозможны кардинальные изменения в жизни и деятельности общества. Человеческий фактор оказывает глубокое воздействие на все общественные процессы, причем столь глубокое, что он становится в известном смысле решающим как при выборе стратегии дальнейшего развития, так и при ее осуществлении.

Концепция развития человеческого потенциала объединяет проблемы производства и распределения товаров и услуг с проблемами формирования и использования способностей и возможностей людей, которые во многом взаимосвязаны и взаимодополняют друг друга. При этом развитие человеческого потенциала рассматривается как двусторонний процесс. С одной стороны, это формирование человеческих способностей: укрепление здоровья, приобретение знаний, совершенствование профессиональных навыков, а с другой — реализация приобретенных способностей для производительных целей или отдыха, культурной, политической деятельности [2].

Анализ последних исследований и публикаций. Наибольший толчок в усилении акцента на человеческое развитие экономическая теория получила в связи с появлением в 40-х гг. XX в. нового направления экономической науки, занимающегося проблемами улучшения условий жизни людей в странах с низкими доходами. Исходной предпосылкой выступал тот факт, что увеличение совокупного объема производства (рост валового внутреннего продукта на душу населения) уменьшает масштабы нищеты и повышает общее благосостояние населения.

Формулирование целей. В этой статье наше внимание направлено на одну из важнейших составляющих развития человеческого потенциала — систему доходов населения, которые определяют материальный, социальный и духовный уровни жизни человека, отражают характер доступа к средствам производства и существования, обеспечивают достойный уровень жизни, формируют систему мотиваций и стимулов.

Изложение основного материала. Категория «доходы населения» является важной составляющей теории человеческого развития и фундаментальным фактором при принятии решений относительно инвестирования в развитие человеческого потенциала. Актуальность этой темы также может

подтвердить и то, что по данной проблематике проведены теоретические и эмпирические исследования, однако они были совершены преимущественно в развитых странах, хотя в странах с трансформационной экономикой эти проблемы тоже начали активно исследоваться в последние десятилетия. В частности, на постсоветском пространстве этой тематикой занимаются Д. Богиня, Е. Гришнова, А. Добрынин, С. Дятлов, В. Мандибура, Э. Либанова, С. Тютюнникова, Е. Цыренова и др.

Считаем, что именно категория «доходы» занимает одно из важнейших мест в теории человеческого развития. Интересное определение категории совокупных доходов содержится в монографии С. Тютюнниковой. Под ними автор понимает «доход-результат, состоящий из разнообразных доходных слагаемых, полученных в интегративном процессе реализации цели совместно-разделенной деятельности индивида, коллектива и государства, обособившихся в ходе распределения. Процесс достижения дохода-результата всегда имеет совместный характер, так как в хозяйственной практике роли агентов общественного производства определены. Государству отводится роль разработчика и арбитра «правил игры», коллектив обеспечивает объединение, направленность и координацию совместных усилий сотрудников фирмы, работник же непосредственно осуществляет производственную функцию» [4, с. 249].

Рыночный механизм формирования доходов является очень многообразным и его сущность заключается в том, что имеются разные направления и источники доходов, а также различные факторы, влияющие на конечный итог их получения. Важным моментом, на наш взгляд, здесь выступает не только размер дохода, но и способ его получения. Если человек ворует или занимается иной нелегальной деятельностью, он может получить огромные доходы. Но развивают ли эти доходы его личность? Они лишь удовлетворяют его некие физиологические потребности: в пище, одежде, роскоши и т. д., но развитие человека, его интеллект, культура, мировоззрение эти доходы удовлетворить не могут.

Доминирующая тенденция в сфере доходов в современных условиях заключается в том, что возрастающая роль в совокупных доходах отводится интеллектуальному доходу. Высшая форма развития человека состоит в его самореализации. Когда человек имеет высокий профессиональный статус и может получать доходы посредством интеллектуальной деятельности, то в этом случае удачно синтезируются процессы удовлетворения утилитарных и духовных потребностей через постоянное развитие и реализацию человеческих способностей.

Однако противоречие здесь заключается в том, что пока не будут удовлетворены первичные потребности, человек не сможет думать о «высоких

материях». Ведь все начинается с материального достатка. Когда будет достигнут определенный материальный уровень, человек удовлетворит свои первичные потребности. Только в этом случае он сможет направлять доходы и свободное время на удовлетворение других потребностей: духовных, социальных, культурных, на повышение уровня образования и т. д. А если человек будет заниматься только добыванием «хлеба насущного», то другие потребности для него будут неактуальными, и их аргументация произойдет только в том случае, когда потребность предыдущего уровня, а именно материального, будет удовлетворена.

Доходы отдельного домохозяйства, как правило, подразделяют на четыре группы:

1) доход, получаемый в виде оплаты за труд, принимающий форму заработной платы;

2) доход, получаемый за счет использования иных факторов производства:

– доход от владения капиталом — процент, прибыль;

– доход от владения землей — рента;

– доход от реализации способностей — предпринимательский доход;

3) трансфертные платежи:

– пенсия по возрасту;

– стипендия;

– дополнительные пособия (сверх заработной платы);

– пособие по безработице;

– пособия на детей;

4) доходы, получаемые от занятости в неформальном секторе экономики.

Следует помнить и о том, что некоторые домохозяйства также могут получать и доходы в натуральной форме, удовлетворять свои потребности бесплатно или пользуясь некими социальными привилегиями.

Категория «доходы» оказывает огромное влияние на жизнь человека, семьи, развитие потенциала населения. Кроме того, что доход является фактором материального благосостояния населения, он также в некой степени выступает и фактором духовного развития: деньги дают возможность покупать книги, заниматься музыкой, коллекционировать, путешествовать и т. д., что, безусловно, положительно влияет на развитие человеческого потенциала личности [3, с. 188].

В концепции человеческого развития показатели доходов населения используются в качестве меры контроля над ресурсами. Уровень доходов дает представление о материальных возможностях людей, особенно в странах с трансформационной экономикой, где этот уровень достаточно низкий. Так-

же величина доходов отображает возможности людей в сферах жизни, которые непосредственно не связаны с основными индикаторами человеческого развития и не отражаются в индексе развития человеческого потенциала (возможность отдыхать и путешествовать, строить новое жилье, общаться с родными и близкими, которые живут за границей, посещать культурно-массовые мероприятия и т. д.). Рост уровня доходов в этой концепции рассматривается как одно из основных средств, которые способствуют расширению возможностей человека и улучшению уровня благополучия [1].

Обратим внимание и на то, что в значительной мере продолжительность жизни человека (что является одной из составляющих расчета Индекса человеческого развития) тоже зависит от дохода: его величина в значительной мере определяет структуру и объемы потребляемых человеком товаров и услуг, качество жилищных условий и медицинских услуг, что в дальнейшем играет немалую роль в увеличении продолжительности жизни человека.

В странах с трансформационной экономикой за годы рыночных преобразований уровень доходов населения значительно снизился, и в большинстве стран и по сей день он остается достаточно низким, в некоторых из них не достигнув дореформенного уровня. Низкие доходы большинства граждан этих стран ограничивают доступ беднейших и бедных слоев населения к платным услугам, приводят к несбалансированной структуре потребления домохозяйств.

В сфере доходов между странами наблюдается существенная дивергенция. С 1970 по 2010 г. доход на душу населения в развитых странах рос в среднем на 2,3 % в год, в то время как в развивающихся странах — на 1,5 % [5, с. 292]. В 1970 г. средний доход страны, находящейся в верхней четверти мирового распределения дохода, был в 23 раза выше дохода страны, находящейся в нижней четверти. К 2010 г. эта разница увеличилась почти до 29 раз.

Дивергенция между развивающимися странами тоже стала заметнее. Некоторые из них, например, Китай, Малайзия и Таиланд, росли с 1970 г. быстрее, чем любая богатая страна [6, с. 215]. В то же время доходы ряда других стран, включая Иран и Сенегал, застыли на месте. Еще в нескольких странах, таких как Кот-д'Ивуар, Мадагаскар и Зимбабве, наступил экономический коллапс.

Показатели роста стран со временем улучшились как в абсолютном выражении, так и по отношению к развитым странам. Особенно заметно это стало в период глобального финансового кризиса, когда многие развивающиеся страны оказались способными сохранять высокие темпы роста. Тем не менее в последние 20 лет разрыв между развитыми и развивающимися странами продолжал увеличиваться.

Дистанция между богатыми и бедными странами увеличилась до размеров пропасти. Богатая на сегодняшний день страна Лихтенштейн в три раза богаче, чем самая богатая страна в 1970 г. [6, с. 215]. Бедная на сегодняшний день страна Зимбабве примерно на 25 % беднее, чем бедная страна в 1970 г. (тоже Зимбабве).

Основной формой дохода в Украине является заработная плата, что можно наглядно увидеть на рис. 1 и 2. В 2012 г. в общей структуре доходов населения Украины она занимает около 42 %. На втором месте среди доходов находятся социальная помощь и другие полученные трансферты, которые в 2012 г. составили 526,9 тыс. грн (38%), а меньше всего украинцы получают доход от собственности. В общей структуре доходов этот показатель занимает всего лишь 5 %, хотя в развитых странах он имеет гораздо больший удельный вес.

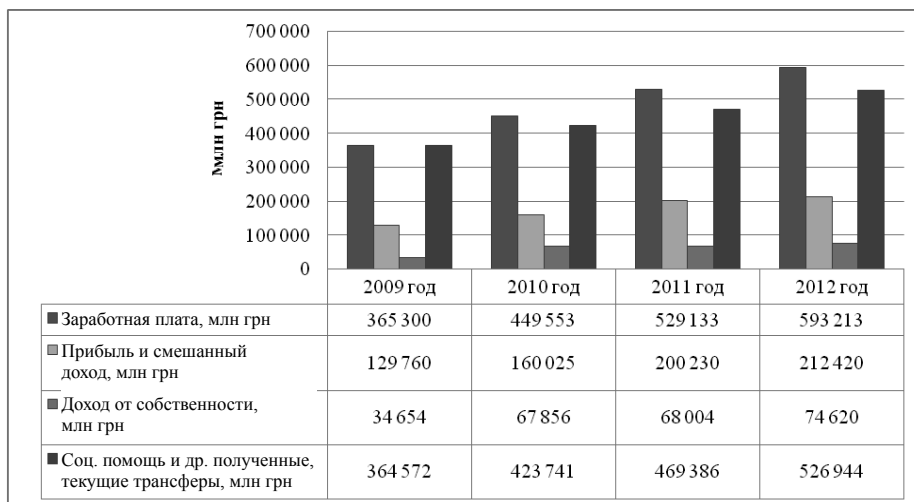

Рис. 1 Структура доходов населения Украины за 2009–2011 гг.

Источник: [7].

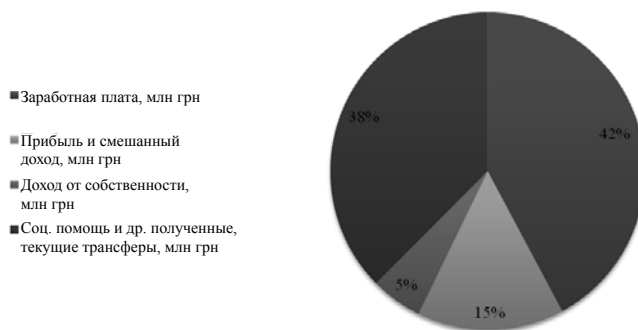

Рис. 2 Структура доходов населения Украины за 2012 гг., %

Источник: [7].

С мая 2012 по май 2013 г. средняя заработная плата в Украине выросла с 3015 до 3233 грн [7] (на 7,23 %), однако ее уровень в Украине все еще является низким по сравнению с высокоразвитыми странами, что плохо отражается на развитии человеческого потенциала, способствуя увеличению миграционных процессов. Экономически активное население выезжает за границу в поисках более приемлемых условий и уровня оплаты труда, что сказывается на развитии человеческого потенциала, приводит к его дальнейшему обесцениванию.

Характеризуя общемировые тенденции в развитии человеческого потенциала, можно отметить, что рейтинг некоторых стран по показателю ИРЧП значительно ниже, чем по показателю доходов, тогда как в других странах ситуация прямо противоположная. В Украине, например, индекс доходов населения является наиболее слабым среди остальных субиндексов ИРЧП (таблица). При анализе ИРЧП наиболее показательным моментом выступает изменение тенденций человеческого развития.

Т а б л и ц а

Общемировые тенденции в развитии человеческого потенциала

Год издания Доклад о развитии человека ПРООН	Индекс здоровья в Украине	Индекс образования в Украине	Индекс доходов в Украине	ИРЧП Украины	ИРЧП в мире	Место Украины в рейтинге стран по ИРЧП	Количество стран в рейтинге	Год подсчета данных
1993	0,786	0,711	0,632	0,809		45	173	1990
1998	0,756	0,745	0,522	0,756	0,772	102	174	1995
2000	0,747	0,782	0,513	0,744	0,712	78	174	1998
2005	0,749	0,839	0,574	0,766	0,741	78	177	2003
2006	0,749	0,845	0,585	0,774	0,741	77	177	2004
2007/2008	0,75	0,851	0,597	0,783	0,743	76	177	2005
2009	0,756	0,857	0,577	0,796	0,753	85	182	2007
2010	0,76	0,858	0,583	0,710	0,624	69	169	2008
2011	0,765	0,858	0,591	0,729	0,682	76	187	2009

Источник: [8].

Следует также отметить, что доход не представляет ценности сам по себе и не является целью развития человеческого потенциала. Доход — это среда для реализации целей развития, показатель контроля над ресурсами, которые могут быть направлены на расширение человеческих возможностей.

В любой стране высокий уровень неравенства доходов и возможностей служит препятствием на пути развития человека. Помимо того, что эти явления крайне неблагоприятно влияют на динамику экономики, тормозя ее рост и снижая дееспособность общества, они еще и ограничивают трансформацию этого роста в общественный прогресс.

Выводы. Во-первых, в настоящее время актуализирована потребность исследования категории доходов как ведущего экономического фактора развития человеческого потенциала, анализа их влияния на экономику и население страны с целью выявления и ликвидации негативных тенденций в этой сфере и содействия всестороннему развитию человека.

Во-вторых, доходы населения в современных условиях являются ведущей составляющей человеческого развития. Они играют важную роль в становлении не только материальных ориентиров личности, но и в совершенствовании его духовных потребностей, улучшении уровня культуры личности, образования и всех иных составляющих человеческого потенциала.

В-третьих, следует также обратить внимание на качественную составляющую совокупных доходов, способ их получения. Для полноценного развития человека доходы должны количественно и качественно соответствовать человеческой природе: количественно — позволять человеку чувствовать себя комфортно и удовлетворять его базовые потребности, а качественно — быть получены в процессе самореализации посредством интересной и творческой деятельности. В таком случае они способны содействовать развитию интеллекта человека, влиять на его самореализацию, создавать позитивные самоощущения.

В-четвертых, необходимо усилить государственную политику, направить ее на снижение неравенства и дифференциации доходов в обществе на основе принципа более тесной взаимозависимости между уровнем дохода индивида и его человеческим капиталом.

ЛИТЕРАТУРА

1. Грішнова О. А. Людський розвиток : навч. посіб. / О. А. Грішнова. — К. : КНЕУ, 2006. — 308 с.
2. Доклад о развитии человека 2007/2008. Борьба с изменениями климата: человеческая солидарность в разделенном мире : пер. с англ. — М. : Весь Мир, 2007. — 400 с.
3. Петруня Ю. Е. Основы экономической теории : учеб. пособие. — 4-е изд., перераб. и доп. / Ю. Е. Петруня, А. А. Задоя. — К. : Знання, 2008. — 420 с.
4. Тютюнникова С. В. Формирование доходов населения в условиях рыночной трансформации / С. В. Тютюнникова. — Х. : Основа, 1999. — 273 с.
5. Klasen S., Wink C. A Turning-Point in Gender Bias in Mortality? An Update on the Number of Missing Women / M. Pal, P. Bharati, B. Ghosh, and T. S. Vasulu // Gender

- and Discrimination: Health, Nutritional Status and the Role of Women in India. — New Delhi : Oxford University Press. — 2009. — P. 285–312.
6. Доклад о развитии человека 2010. Реальное богатство народов: пути к развитию человека : пер. с англ. — М. : Весь Мир, 2010. — 244 с.
 7. Официальный сайт Государственного комитета статистики Украины [Электронный ресурс]. — Режим доступа: www.ukrstat.gov.ua.
 8. United Nations Development Program: International Human Development Indicators [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://hdrstats.undp.org/en/tables/>

ДОХОДИ НАСЕЛЕННЯ ЯК ФАКТОР РАЗВИТКУ ЛЮДСЬКОГО ПОТЕНЦІАЛУ

Квітка А. В.

Досліджено складний, багатогранний вплив доходів населення на розвиток людського потенціалу. Аргументовано фундаментальну роль цього фактора. Показано особливості його впливу в сучасних умовах. Проаналізовано ситуацію у сфері доходів населення в Україні.

Ключові слова: людський потенціал, людський розвиток, доходи населення.

INCOME OF THE POPULATION AS A FACTOR OF HUMAN DEVELOPMENT

Kvitka A.V.

The article is devoted to the analysis of complex, multifaceted impact of household income on human development; the fundamental role of this factor was argued; the features of influence in modern conditions were shown; the situation in the field of household income in the Ukraine was analyzed.

Key words: human capital, human development, household income.

УДК 338.242.2

ОТ ЭКОНОМИЧЕСКОГО РОСТА К УСТОЙЧИВОМУ РАЗВИТИЮ: РОЛЬ ГОСУДАРСТВА

М. А. Слатенькова, аспирант

Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина

Рассмотрены проблемы формирования нового отношения к развитию государства с учетом акцентирования внимания на социальных и экологических составляющих развития. В современных условиях концепция экономиче-

ского роста подвергается жесткой критике в результате активно изменяющейся внешней среды, увеличения количества жителей планеты и усугубления экологической составляющей. Поэтому имеет смысл показать роль государства в рамках концепции устойчивого развития, которая на современном этапе более полно раскрывает насущные проблемы и их решение.

Ключевые слова: экономический рост, устойчивое развитие, государственная политика.

Постановка проблемы. Под влиянием различных трансформационных процессов, в том числе глобализации, мировое хозяйство находится на стадии серьезных перемен, связанных с выбором вектора дальнейшего развития. Без преувеличения можно сказать, что современная цивилизация оказалась перед выбором: глобальная катастрофа в случае сохранения тенденций традиционного пути или разработка и осуществление новой парадигмы развития, основанной на преодолении глобального экологического кризиса. В результате ответных действий экосферы на дальнейший рост разрушающего давления при сохранении современных тенденций развития человеческая популяция будет резко сокращена уже в следующем столетии.

Общепризнанным стал постулат, согласно которому мировая и национальная экономики не могут успешно развиваться на устаревших методах оценивания их эффективности без рисков нанесения непоправимого ущерба природной среде. Это дает основания для обращения к конфликту между капиталом и природой, который стал не менее существенным, чем вечный конфликт между трудом и капиталом. Преодолению этого конфликта может способствовать только экологизация общественной жизни, которая является одним из ключевых факторов гармонического развития общества, бизнеса и государства.

До тех пор, пока государство не будет уделять достаточно внимания воспроизводству потребленных его обществом условий природной среды и природных ресурсов, экономика будет находиться на неизменной позиции, даже если все остальные составляющие факторы развития станут более благоприятны, чем сегодня.

Анализ последних исследований и публикаций. Проблема взаимоотношения человека и природы рассматривалась еще мыслителями и философами древности (Аристотель, Гиппократ, Платон и др.). Однако особый интерес к ней, обусловленный нарастанием экологического кризиса и явственно обозначившейся необходимостью безотлагательного разрешения обостряющейся экологической ситуации, был актуализирован деятельностью «Римского клуба» — неправительственного международного научно-исследовательского объединения, образованного в 1968 г. и приходится на конец 60-х — начало

70-х годов. Именно с этого момента все стороны данной проблемы попали в центр пристального внимания ученых различных специальностей и направлений. Проблемам взаимодействия социума, природы, государства и устойчивому развитию посвящены работы как зарубежных (В. Беренс, Г. Брундтланд, Д. Медоус, А. Печчеи), так и отечественных экономистов (В. Алешина, В. Бойчук, С. Ведута, В. Гейц, В. Данилов-Данильян, Д. Зеркалов, М. Паламарчук, П. Скрипчук, В. Шевчук и др.).

Особую ценность в работах современных исследователей имеют положения, связанные с социализацией государства, его общей оценкой и конкретным содержанием, формами реализации, особенно концептуальные положения о социальном характере этих функций. Несмотря на большой объем исследований, посвященных обеспечению устойчивого развития, на наш взгляд, еще не достаточно разработанной является проблема роли государства в этом процессе.

Формулирование целей. Цель статьи — определение роли государства в решении актуализировавшихся социальных и экологических проблем человечества и обеспечении устойчивого развития как нового подхода к пониманию дальнейшего поступательного движения общества.

Изложение основного материала. Чем же вызван столь повышенный интерес к необходимости перелома принципов развития общества в целом? На самом деле довольно длительное время, да и нередко в сегодняшние дни ведущим экономическим показателем считается экономический рост в силу того, что он отражает способность национальной экономики удовлетворять потребности населения в благах, которые в дальнейшем дают возможность повысить уровень жизни.

Впервые проблема экономического роста была обозначена в начале XIX в. Ж. Б. Сеем и впоследствии развита в самостоятельное научное направление Е. Домаром, Р. Харродом, Р. Солоу. В отечественной науке интерес к проблеме экономического роста был спровоцирован возникновением депрессивных явлений в начале 1980 г., и для его трактовки первоначально использовался исключительно математический аппарат, а акцент делался на статистическую констатацию объемов и динамики основных экономических показателей. В современной науке существуют такие основные теории экономического роста, как неоклассическая, неокейнсианская и эволюционная [1, с. 65].

Все эти три направления исходят из определения экономического роста как сложного явления, для анализа и изучения которого необходима разработка уникального аналитического инструментария. Таким образом, наиболее полным будет определение экономического роста как реального увеличения объемов и масштабов, созданных за четко определенный промежуток време-

ни материальных и нематериальных благ, а также качественное усиление экономического потенциала национальной экономики и ее позиции в мировой экономике.

Сущность экономического роста заключается в разрешении и воспроизведении основного противоречия экономики: между ограниченностью производственных ресурсов и безграничностью общественных потребностей. Разрешить это противоречие можно двумя основными способами: во-первых, за счет увеличения производственных возможностей, во-вторых, за счет наиболее эффективного использования производственных возможностей и развития общественных потребностей. Однако на этом процесс не завершается, на каждом новом этапе развития при расширении производственных возможностей не все общественные потребности удовлетворяются. Общественные потребности всегда первичны по отношению к производственным ресурсам, хотя они возникают только тогда, когда производство товаров и услуг, удовлетворяющих эти потребности, уже освоено либо производителями данной страны, либо поставщиками импортируемых товаров и услуг. Это объясняется постепенным превращением возникающей потребности в массовую, что предполагает непрерывное развитие производства [2, с. 19].

Экономический рост по своей сути связан с количественным увеличением объемов произведенного блага в рамках национальной экономики. Понятно, что это возможно только при условии качественных преобразований форм и технологий производства. Это может происходить под влиянием не только экономических факторов, но и неэкономических — культуры, образования, политики, демографической ситуации.

Экономический рост оценивается с помощью количественной и качественной групп показателей и критериев, где количественные показатели экономического роста оценивают степень изменения на определенном временном промежутке объемов общественного или национального продукта, а качественная группа предполагает анализ возможности национальной экономики удовлетворять потребности населения в материальных и нематериальных благах [1, с. 66]. Обычно эти две группы показателей используются вместе, что позволяет оценить реальное состояние национальной экономики и динамику ее роста.

Основной целью экономического роста является удовлетворение потребностей населения на более высоком уровне, чем предшествующие. Реализация этой цели неизбежно связана с уравниванием двух факторов — неограниченности потребностей населения и ограниченности ресурсов, необходимых для их удовлетворения.

Немаловажное значение в формировании нового отношения к экономическому росту имеет определение его положительных и отрицательных сто-

рон. Так, среди основных благоприятных последствий экономического роста можно выделить рост индустриальной мощи страны и ее безопасности (обороноспособности), повышение производительности труда, рост богатства страны и благосостояния людей, удовлетворение более широкого круга потребностей и снижение социальной напряженности в обществе.

К негативным же последствиям экономического роста относятся уменьшение запасов невозобновляемых ресурсов, загрязнение окружающей среды как угроза существования всей человеческой цивилизации, необходимость переквалификации кадров и рост интенсивности труда, усиление разрыва в уровне жизни людей [3, с. 61].

Таким образом, можно констатировать, что в условиях активно изменяющейся внешней среды, увеличения количества жителей планеты и усугубления экологической составляющей ни одна из существующих теорий экономического роста в полной мере не способна разрешить противоречия современного развития и содействовать его всесторонней гармонизации. Здесь идет речь о создании новой модели, в которой будут сконцентрированы не только экономические показатели, характеризующие уровень экономического развития государства и общества, но и социальные факторы, влияющие на стабильность и благосостояние общества. Речь идет о применении совершенно иной системы адекватного оценивания и использования этих результатов в современных реалиях.

С одной стороны, проблема истощения озонового слоя, глобальное изменение климата, кислотные атмосферные осадки, загрязнение мирового океана, катастрофическое сокращение лесов и опустынивание — вот лишь некоторые из глобальных экологических проблем, с которыми столкнулось человечество. С другой стороны, рост социальных проблем представлен ростом преступности, терроризмом, наркоманией, классовой напряженностью, дифференциацией доходов. На наш взгляд, наиболее адекватным ответом современным вызовам и перечисленным глобальным социальным и экологическим проблемам является концепция устойчивого развития, которая подразумевает не ограниченное временем и ресурсами длительное существование и развитие человечества.

Важнейшей отправной точкой формирования концепции устойчивого развития стал доклад Римского клуба «Пределы роста», изданный в 1972 г., в котором впервые было показано, что природные ресурсы почти исчерпаны (нефть, газ, руда и т. д.), рост индустрии подошел к своим пределам и нужна новая концепция устойчивого развития мира [4, с. 45]. В результате во многих странах были приняты законы об охране окружающей среды, начали осуществляться перевод промышленного производства из крупных городов, закрытие вредных производств (угольные шахты, разрезы, карьеры и т. д.) и др.

В 1980-х гг. термин «устойчивое развитие» был использован в отчете Комиссии Брундтланд, сформированной ООН в целях разработки конкретных предложений по решению экологических проблем. В 1987 г. после нескольких лет работы Комиссия пришла к выводу о том, что устранение экологических проблем невозможно без решения социальных и экономических вопросов, и об устойчивом развитии необходимо говорить в широком смысле. В докладе, представленном Комиссией в ООН, понятие устойчивого развития определяется таким образом: «Устойчивое развитие — это такое развитие, которое удовлетворяет потребности настоящего времени, но не ставит под угрозу способность будущих поколений удовлетворять свои собственные потребности» [5, с. 59]. К определению был дан следующий комментарий: «Устойчивое и долгосрочное развитие представляет собой не неизменное состояние гармонии, а скорее процесс изменений, в котором масштабы эксплуатации ресурсов, направление капиталовложений, ориентация технического развития и институциональные изменения согласуются с нынешними и будущими потребностями» [5, с. 25].

Построение концепции устойчивого развития — это создание баланса между двумя противоположными точками зрения — антропоцентрической и биоцентрической, где в основе антропоцентрического подхода лежат интересы человека как главной ценности, а в основе биоцентрического — интересы природы как основной ценности [6, с. 8]. Концепция устойчивого развития часто подвергается критике, особенно ее определение. По своей сути устойчивое развитие является олицетворением коэволюции человека и природы, поскольку «стратегия устойчивого развития направлена на достижение гармонии между людьми, а также между человечеством и природой» [5, с. 81].

Переход к устойчивому развитию подразумевает сохранение природных экосистем на уровне, обеспечивающем реализацию потребностей нынешних и будущих поколений людей при одновременном сохранении устойчивости самих экосистем (всей экосферы в целом). В связи с этим устойчивое развитие можно определить как совместное выживание человека и биосферы.

Одним из центральных вопросов построения устойчивого развития общества является организация хозяйственной деятельности человека в рамках экологической емкости биосферы. Последняя должна рассматриваться как фундаментальная основа жизни, а не как источник ресурсов, поскольку без биосферы функционирование социально-экономической системы невозможно.

Концепция устойчивого развития содержит в себе три взаимосвязанные компоненты, такие как экологическая, социальная, экономическая [6, с. 25].

На наш взгляд, именно концепция устойчивого развития включает те подходы, которые необходимы для гармоничного развития человеческой цивили-

лизации. Поэтому очень важно определить роль государства в обеспечении этого развития. Все-таки решения принимаются, как правило, не всем населением, а соответствующими политическими и государственными структурами. Население же в лице своих массовых движений, партий и организаций может стать носителем ценностей устойчивого развития и через механизм демократического контроля, через средства массовой информации способствовать реализации его идей. А для этого в свою очередь нужны открытость и доступность информации, относящейся ко всем его узловым проблемам. Необходима хорошо поставленная система просвещения, особенно воспитания, направленная на формирование этических установок, отвечающих требованиям устойчивости как в экологическом, так и в социальном (гуманитарном) аспекте [7, с. 183].

Важнейшим аспектом разработки социальной политики государства является выбор правильных ориентиров. Анализ современной социально-экономической ситуации и хода реформирования в Украине свидетельствует об ошибочности выбранной стратегии и тактики социально-экономических преобразований и прежде всего определения конечной цели реформирования. Расширение зоны социальных бедствий явилось закономерным результатом осуществления стратегии развития, основной целью которой было формирование рыночной экономики.

Создание рыночного хозяйства выступило как самоцель, а не средство достижения более эффективной экономики и повышения уровня и качества жизни населения. Результаты преобразований, а также глобальные процессы гуманизации подвели украинское общество к пониманию важности социальной ориентации экономического развития. Однако это положение остается пока декларативным. Отношение к экономическому развитию и реформам как к самоцели продолжает занимать, к сожалению, доминирующую позицию в области выработки, обоснования и принятия решений на уровне государственного управления.

Одним из принципиальных условий преодоления сложившегося положения является изменение методологического подхода к разработке стратегии развития государства. В краткой форме суть этого изменения можно выразить так: при разработке программ социально-экономического развития речь должна идти не просто об увеличении внимания к социальным проблемам, а о том, чтобы социальные ориентиры стали целью экономических преобразований, хозяйственные задачи решались во взаимосвязи с проблемой повышения экономической эффективности, а также содействовали устранению социальных противоречий. Но цели и ограничения экономической подсистемы, не взаимоувязанные с целью системы, приводят к дисбалансу развития,

где экономическая система становится доминирующей [8, с. 25]. Таким образом, от действий государства зависит гармонизация интересов общества и экономики. Но нельзя забывать и об экологической составляющей, которая занимает не последнее место в сохранении благоприятного состояния общества. Только такой путь развития может обеспечить коэволюцию человеческой цивилизации.

Выводы. Концепции экономического роста исчерпали себя в силу того, что не удовлетворяют современным не только экономическим, но и социальным и экологическим требованиям. Среднестатистический человек, сам того не подозревая, в процессе жизни использует большое количество благ, которые наносят колоссальный урон экосистеме, ведь он является потребителем товаров и услуг тех предприятий, цель которых заключается не в удовлетворении социальных потребностей, а в увеличении собственной прибыли за счет привлечения нового потребителя. Следовательно, чрезмерное потребление и наращивание темпов экономического роста не только не содействуют решению экологических проблем, но и создают новые, а также увеличивают масштабы предыдущих. Именно здесь на «поле боя» выходит государство, которое, имея в своем арсенале целый ряд функций и инструментов, может повлиять на сложившиеся устои в обществе.

Разрешение острых экологических проблем возможно только путем вовлечения в процесс спасения всего мира, но, доказав, что определенные механизмы и методы работают в пределах одного государства, мы можем добиться успеха в рамках мирового хозяйства.

Речь идет не о полном отвержении концепции экономического роста, а о применении более адекватной системы оценивания и решения задач. Ведь экономические показатели не всегда объективно отражают современные проблемы, поэтому необходимо участие государства в формировании нового отношения к возникшим противоречиям между экономикой и природой.

Необходимость принятия концепции устойчивого развития обусловлена общепланетарной угрозой деградации окружающей среды. Эта угроза вызвана негативными последствиями научно-технического прогресса и усиливается из-за прироста населения. Принятие данной концепции связано с разрешением или, ко крайней мере, смягчением ряда коренных противоречий между национально-государственными интересами и интересами мирового сообщества, отдельных стран и регионов, требованиями устойчивого развития и интересами транснациональных корпораций. Непременным условием такой концепции являются формирование эффективных механизмов природоохранного регулирования, а также развитие новых ресурсосберегающих и экологически чистых технологий, в которых государство занимает позицию не только инициатора, но и непосредственного участника процесса.

ЛИТЕРАТУРА

1. Кошелев А. Н. Национальная экономика / А. Н. Кошелев. — М. : ЭСКОМО, 2008. — 160 с.
2. Ковынева, О. А. Управление качеством жизни: монография / О. А. Ковынева, Б. И. Герасимов; под науч. ред. Б. И. Герасимова. — Тамбов : Изд-во Тамбов. гос. техн. ун-та, 2006. — 88 с.
3. Экономика : учеб. пособие : в 2 ч. Ч. 2 : Макроэкономика / под ред. С. К. Ашваняна и Т. А. Сапожниковой. — Кемерово : Кемеров. технолог. ин-т пищ. промышленности, 2009. — 212с.
4. A Report for THE CLUB OF ROME'S Project on the Predicament of Mankind The limits to growth Donella H. Meadows, Dennis L. Meadows, Jürgen Randers, William W. Behrens III. A POTOMAC ASSOCIATES BOOK, Universe Books NEW YORK. — 205 p.
5. Доклад всемирной комиссии по вопросам окружающей среды и развития «Наше общее будущее», Генеральная Ассамблея ООН. — Брундтланд, 1987, 4.08.1987. — 412 с.
6. Зеркалов Д. В. Экологические проблемы устойчивого развития : монография / Д. В. Зеркалов. — К. : Основи, 2012. — 536 с.
7. Данилов-Данильян В. И. Перед главным вызовом цивилизации. Взгляд из России / В. И. Данилов-Данильян, К. С. Лосев, И. Е. Рейф. — М. : ИНФРА-М, 2005. — 224 с. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://lit.lib.ru/r/rejf_i_e/peredglawnymwyzowomciwilizacii.shtml.
8. Биктимирова, З. З. Качество жизни и современная экономическая теория / З. З. Биктимирова // Изв. Урал. гос. экон. ун-та. — Екатеринбург, 2006. — №4(16). — С. 23–30.

ВІД ЕКОНОМІЧНОГО ЗРОСТАННЯ ДО СТАЛОГО РОЗВИТКУ: РОЛЬ ДЕРЖАВИ

Слатенькова М. А.

Розглянуто проблеми формування нового ставлення до розвитку держави з урахуванням акцентування уваги на соціальних та екологічних складових розвитку. В сучасних умовах концепція економічного зростання піддається жорсткій критиці внаслідок активно мінливого зовнішнього середовища, збільшення кількості жителів планети і посилення екологічної складової. Тому має сенс дослідити роль держави в рамках концепції сталого розвитку, яка на сучасному етапі більш повно розкриває нагальні проблеми та їх розв'язання.

Ключові слова: економічне зростання, сталий розвиток, державна політика.

FROM ECONOMIC GROWTH FOR SUSTAINABLE DEVELOPMENT: THE ROLE OF THE STATE

Slatenkova M.A.

This article deals with the problems formation of a new relationship to national development including focusing on social and environmental development. In modern conditions concept of economic growth is subjected to severe criticism by actively changing the environment, increase the number of inhabitants of the planet and tightening environmental component. So it makes sense to consider the role of the state within the concept of sustainable development, which is at present more fully reveals the urgent problems and their solutions.

Key words: economic growth, sustainable development public policy.

УДК 339.9.009.12

КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНІСТЬ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

К. З. Назиров, аспірант

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Розглянуто уявлення стосовно змісту та структури національної конкурентоспроможності. Проаналізовано стан конкурентоспроможності України на сучасному етапі. Проведено порівняння рейтингу конкурентоспроможності пострадянських країн. Охарактеризовано зміни макроекономічного середовища, що вплинули на поліпшення конкурентоспроможності національної економіки.

Ключові слова: конкурентоспроможність, інновації, макроекономічне середовище, субіндекси, економічне зростання.

Постановка проблеми. Історично та логічно концепцію конкурентоспроможності національної економіки створено на теорії використання в розподілі праці порівняльних переваг національних економік (дешевої праці, багатих природних ресурсів, сприятливих географічних, кліматичних та інфраструктурних умов тощо).

Спочатку конкурентні переваги поширювалися на базові фактори виробництва індустріального типу. В постіндустріальному суспільстві до них приєдналися інноваційні чинники. Протиставлення базових та інноваційних

чинників є неправомірним, особливо в умовах нової індустріалізації. Завдяки їх інтеграції посилюється конкурентоспроможність країни у глобальному просторі.

Конкурентоспроможність країни — це сукупність властивостей, притаманних національній економіці, які визначають здатність країни конкурувати з іншими країнами. Рівень конкурентоспроможності країни визначається за різними методиками. У наукових дослідженнях глобальної конкурентоспроможності провідними міжнародними організаціями, які займаються ранжуванням країн за рівнем конкурентоспроможності, вважаються Всесвітній економічний форум (World Economic Forum) та Міжнародний інститут розвитку менеджменту (The International Institute for Management Development (IMD)).

Відповідно до методик Всесвітнього економічного форуму (ВЕФ) для кожної країни визначається зведений індекс, який розраховується на базі макроекономічних показників. Ці показники вважаються найбільш важливими для економічного зростання. Особливого значення набувають аналіз рейтингу конкурентоспроможності України, виявлення слабких місць та перспективних напрямів поліпшення економічного стану в середньо- та довгостроковому періодах.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. В економічній науці спостерігається посилення уваги до проблеми національної конкурентоспроможності. Стійкий інтерес до цієї проблематики пояснюється зростанням невідзначеності та необхідності пошуку шляхів ефективного реформування економіки країни задля підвищення її конкурентних переваг. Серед українських учених суттєвий внесок у дослідження національної конкурентоспроможності здійснили А. Гальчинський, В. Геєць, А. Гриценко, Г. Волинський, О. Яременко та ін.

Формулювання цілей. Метою статті є аналіз рейтингу конкурентоспроможності України, порівняння його з рейтингами інших пострадянських країн, виявлення найбільш проблемних питань, вирішення яких є першочерговими для національної економіки.

Вклад основного матеріалу. В економічній науці розрізняють глобальну конкурентоспроможність країни на світових ринках, конкурентоспроможність країни на національному ринку та конкурентоспроможність на макрорівні (рівні фірми). Згідно із заявленою метою зупинимося на дослідженні глобальної конкурентоспроможності країни.

Аналіз рейтингів конкурентоспроможності України та деяких інших країн здійснено за матеріалами щорічних доповідей з конкурентоспроможності, підготовлених ВЕФ.

ВЕФ розпочав розраховувати Глобальний індекс конкурентоспроможності (ГІК) та оприлюднювати щорічні звіти. З 1979 р. Україну було включено до рейтингу в 1997 р. Індекс складається з 12 субіндексів:

- державні та суспільні установи;
- інфраструктура;
- макроекономічна стабільність;
- охорона здоров'я та початкова освіта;
- середня, вища та професійна освіта;
- ефективність товарного ринку;
- ефективність ринку праці;
- рівень розвитку фінансового ринку;
- технологічна готовність;
- розмір ринку;
- вдосконалення бізнесу;
- інновації.

Оцінка даних субіндексів на 2/3 складається з даних, отриманих шляхом опитування респондентів, на 1/3 — зі статистичних даних. Зважаючи на складність проведення оцінки та охоплення значної кількості сфер життєдіяльності суспільства, в основу аналізу ГІК 2011/2012 покладено наявні на момент оцінки дані за 2009–2010 рр. Кількість країн-учасниць щодо попереднього Звіту 2010/2011 збільшено зі 139 до 142 (включено Беліз, Йемен і Гаїті) [1].

За даними Звіту загальний рейтинг очолила Швейцарія. Сполучені Штати Америки, які тривалий час залишалися лідером рейтингу, посіли п'яте місце. До десятки кращих (як і у 2010/2011 рр.) увійшли Сінгапур, Швеція, Фінляндія, Німеччина, Нідерланди, Данія, Японія та Велика Британія.

Україні після падіння протягом двох попередніх років на 17 пунктів, у рейтингу ГІК 2011/2012 вдалося піднятися на сім пунктів і зміститися з 89 (серед 139 країн у рейтингу ГІК 2010/2011) до 82 місця (серед 142 країн).

Серед країн СНД останнє місце у рейтингу посідає Киргизія (126-те в рейтингу ГІК), перше місце — Азербайджан (55-те місце). Поруч з Україною залишаються Грузія (88-ме місце) та Вірменія (92-ге місце), Росія посіла 66-те місце (погіршила свої позиції на три пункти). Завдяки змінам Україні вдалося скоротити відставання від Росії з 26 пунктів у попередньому рейтингу до 16 пунктів у поточному [2].

Проаналізуємо, за рахунок поліпшення яких складових Україні вдалося змінити своє місце у рейтингу.

Підвищення місця України у Глобальному рейтингу відбулося завдяки поліпшенню низки субіндексів, які знаходяться (за умовною класифікацією) у категорії критичних відставань (рисунок).

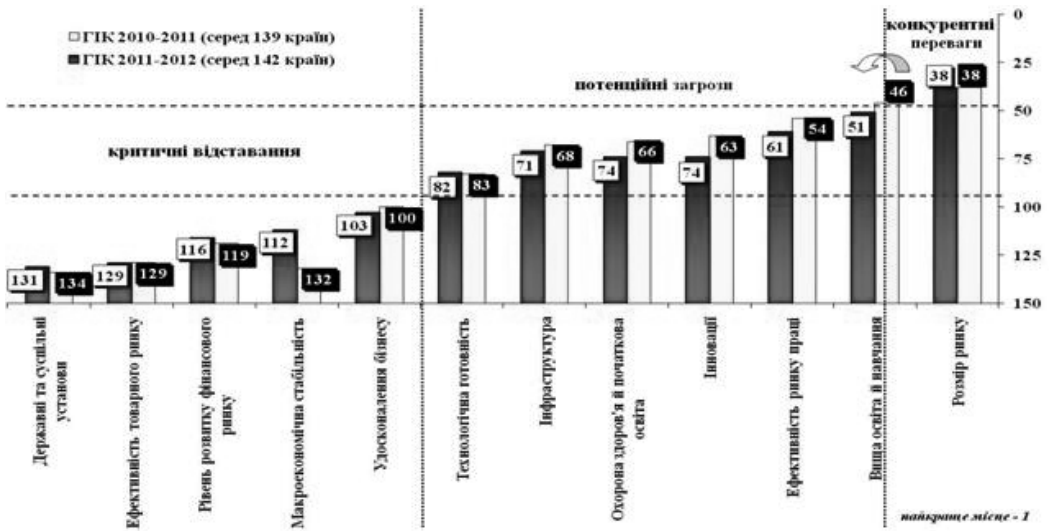

Рис. Структура ГК України у звітах 2010/2011 – 2011/2012

Найкращий результат серед складових індексу конкурентоспроможності України продемонстрував субіндекс «Макроекономічне середовище» — зростання на 20 пунктів. Поліпшення цього субіндексу сталося завдяки досягненню кращих показників розвитку національної економіки на тлі більш повільних темпів відновлення економік країн світу після фінансової кризи 2008–2009 рр. Так, рейтинг зріс за показниками «дефіцит державного бюджету» (на 29 пунктів), «дисконтна ставка центрального банку країни» (на 22 пункти), «рівень внутрішніх національних заощаджень» (на 11 пунктів) та «індекс споживчих цін» (на 8 пунктів). Завдяки загальній макроекономічній стабілізації показник «кредитний рейтинг країни» зріс на 9 пунктів. Однак нагромадження боргових зобов'язань у період розгортання фінансової кризи та подолання її наслідків призвело до зростання державного боргу, що негативно вплинуло на показник «державний борг» (зниження на 24 пункти).

Також у сфері критичного відставання поліпшилося оцінювання субіндексів «Рівень розвитку фінансового ринку» (на три пункти) та «Державні та суспільні установи» (на три пункти). Отримані позитивні результати стали можливими завдяки діям уряду України зі стабілізації ринку фінансових послуг та започаткуванню системної реформи в адміністративній сфері. Так, свої значення у субіндексі «Рівень розвитку фінансового ринку» підвищив показники доступності позикового капіталу (на сім пунктів) через зростання довіри банків до позичальників та збільшення їх ресурсної бази, а також показник присутності венчурного капіталу на внутрішньому ринку (на

2 пункти). Субіндекс «Державні та суспільні установи» поліпшувався в основному завдяки зростанню рівня неупередженості представників виконавчої влади (на 32 пункти), а також рівня суспільної довіри до політиків (на сім пунктів).

Як відмічають автори Звіту стосовно України, вона демонструє низку конкурентних переваг. Добре освічене населення, ефективний та гнучкий ринок праці, місткий ринок складають добру основу для подальшого економічного зростання та підвищення конкурентоспроможності країни [1].

У сфері критичного відставання України за ГІК 2011/2012 мали місце і протилежні до зростання тенденції. Так, значення субіндексу «Удосконалення бізнесу» скоротилося на три пункти, що пов'язано з погіршенням умов розвитку кластерної кооперації між виробництвом і науково-дослідною сферою (падіння на 13 пунктів), готовності делегувати повноваження у корпоративному правлінні (на 11 пунктів), а також сприяння розвитку підприємницької ініціативи на локальному рівні (на дев'ять пунктів). Без змін залишився субіндекс «Ефективність товарного ринку» (129-те місце).

Проаналізовані субіндекси у сфері критичного відставання висвітлюють ті проблемні питання, вирішення яких є першочерговим для національної економіки України. Але реформування економіки потрібно здійснювати з найменшими втратами. На жаль, у попередній період не вдалося запобігти таким втратам.

Наприклад, через втрату лише п'яти пунктів субіндекс «Вища освіта та навчання» перемістився зі сфери конкурентних переваг у сферу потенційних загроз. На погіршенні позиції України у сфері вищої освіти та навчання позначилися політика скорочення витрат на підвищення кваліфікації персоналу у вітчизняних компаніях в умовах посткризового відновлення (117-те місце), низька якість шкіл професійного менеджменту (116-те місце) тощо. Разом з цим серед досягнень світового рівня слід відмітити продовження поліпшення (на шість пунктів у ГІК 2011/2012) якості викладання математичних та дослідницьких наук (36-те місце).

У сфері потенційні загрози лише субіндекс «Технологічна готовність» продемонстрував зростання (на один пункт) в основному за рахунок продовження розвитку ринку інформаційних технологій, а саме через поліпшення пропускну здатності Інтернету та його якості, а також позитивних тенденцій у напрямі впровадження підприємствами нових технологічних процесів (зростання на 14 пунктів). Інші субіндекси, що належать до категорії потенційних загроз, демонструють тенденцію до погіршення рейтингу, при цьому найбільшої втрати (зниження на 11 пунктів) Україна зазнала за субіндексом «Інновації» (74-те місце). Разом з тим експерти відзначили стабілізацію си-

туації в інноваційній сфері за складовою «Підтримка урядом розвитку передових технологій» після її значного падіння: на 31 пункт у ГІК 2009/2010 та на 27 пунктів у ГІК 2010/2011.

У сфері конкурентних переваг залишився лише субіндекс «Розмір ринку», за яким Україна зайняла свою найвищу позицію — 38-ме місце без змін відносно рейтингу попереднього року. Отже, потенціальні ринки збуту для українських товарів, як внутрішній, так і зовнішній, залишаються досить місткими і здатні інтегруватися у міжнародний розподіл праці на засадах конкурентного змагання. Докладнішої оцінці факторів впливу на національну конкурентоспроможність присвячено праці [3; 4].

У цілому оцінювання країн світу в рейтингу конкурентоспроможності 2011/2012 відбувалося на тлі загострення нових ризиків фінансової стабільності. На початок 2011 р. темпи відновлення економічного зростання у світі в цілому були досить сталими в межах прогнозованого МВФ (у квітневому прогнозі) рівня 4,4 %. Але із середини поточного року спостерігалось загострення проблем обслуговування та погашення накопичених суверенних боргів в окремих країнах Єврозони та США, що спричинило значну волатильність на світових фінансових ринках та справило негативний вплив на розвиток світової економіки (у вересні прогноз МВФ було переглянуто у бік зниження на 0,4 в. п.) [2]. З огляду на це більшість розвинених країн демонструють млявий характер «одужання». Ці процеси відображено у ГІК 2011/2012, зокрема спостерігалось погіршення позицій макроекономічного середовища у США (90-те місце проти 87 у попередньому рейтингу), Греції (80-те місце проти 67), а також продовжилося скорочення відставання між розвиненими країнами і країнами, що розвиваються, з 1,3 бали у 2005 р. до 0,8 у 2011 р.

Слід визначити, що оцінки глобальної конкурентоспроможності є досить суб'єктивними. Наприклад, автори статті «Оцінка конкурентоспроможності країн» наводять приклад стосовно розходження результатів рейтингів, що проводять ВЕФ та Міжнародний інститут менеджменту та розвитку в Лозанні (The International Institute for Management Development — IMD). «Так, згідно з даними МЕФ за 2011 р. Велика Британія посідала за загальним індексом конкурентоспроможності 10-те місце, а за оцінкою IMD — лише 20-те; Швейцарія — відповідно перше і п'яте, Фінляндія — четверте і 15-те, Нідерланди — сьоме і 14-те, США — п'яте і перше, Індія — 56-те і 32-ге місця» [5, с. 14].

Існує безпосередній зв'язок між проблемою конкурентоспроможності економіки України і нагальними завданнями розвитку держави. Останніми роками досить чітко виявилися такі загрози конкурентоспроможності української економіки, як невдалі спроби адаптуватися до процесів глобалізації

економіки; підвищення залежності від кризових збурень цін на світовому ринку; посилення ризиків світових фінансових криз; високий рівень зовнішньої заборгованості; швидкі зміни валютного курсу національних грошей; незбалансованість бюджету і зростання інфляції; загострення соціальних проблем населення; значний рівень корупції і тінізації економіки та ін. На сьогодні Україна займає досить низькі позиції щодо конкурентоспроможності національної економіки. Таке відставання пов'язане з великою кількістю негативних економічних, політичних та соціальних факторів. Проте існують перспективи розвитку української економіки як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринку [6].

Висновки. Для створення державної стратегії конкурентоспроможності визначальну роль відіграє макрорівень або конкурентоспроможність національної економіки. Без науково вибудованої державної стратегії неможливо домогтися зростання конкурентоспроможності на мезо- та мікрорівнях. Підвищення конкурентоспроможності української економіки та перехід на інноваційний шлях розвитку є ключовим завданням державної економічної політики, головна мета якої — створення передумов до вступу України в ЄС зі зменшенням розриву в рівні та якості життя. Оцінювання конкурентоспроможності національної економіки відіграє велику роль у становленні та розвитку самої держави. За допомогою певних показників можна визначити загальний рівень розвитку держави, основні проблеми та перспективи розвитку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ізосімова Н. Конкурентоспроможність України після кризи: десять сходинок униз [Електронний ресурс] / Н. Ізосімова // Дзеркало тижня — 2010. — №25(805) — Режим доступу: <http://www.dt.ua/2000/2020/69942/>.
2. The Global Competitiveness Report 2011–2012. — Geneva, 2011; IMD World Competitiveness Yearbook, 2011. — Lausanne, 2011
3. Белейченко О. Г. Чинники впливу на конкурентоспроможність економіки / О. Г. Белейченко // Економіка та держава. — 2009. — №8. — С. 33–35.
4. Крищенко Д. В. Визначення рівня конкурентоспроможності української економіки / Д. В. Крищенко // Зовнішня торгівля: право та економіка. — 2008. — №4. — С. 51–57.
5. Кондратьев В. Оценки конкурентоспособности стран / В. Кондратьев, А. Егоров, С. Аукционек // Мировая экономика и междунар. отношения. — 2013. — №2. — С. 12–25.
6. Розгон І. В. Сучасні чинники впливу на конкурентоспроможність економіки / І. В. Розгон // Економіка та держава. — 2009. — №10. — С. 30–31.

КОНКУРЕНТОСПОБНОСТЬ УКРАИНЫ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ

К. З. Назыров

Рассмотрены представления по содержанию и структуре национальной конкурентоспособности. Проанализировано состояние конкурентоспособности Украины на современном этапе. Проведено сравнение рейтинга конкурентоспособности постсоветских стран. Охарактеризованы изменения макроэкономической среды, повлиявших на улучшение конкурентоспособности национальной экономики.

Ключевые слова: конкурентоспособность, инновации, макроэкономическая среда, субиндексы, экономический рост.

COMPETITIVENESS OF THE ECONOMY OF UKRAINE AT PRESENT

Nazyrov K. Z.

The ideas about the contents and structure of the national competitiveness are considered, the competitiveness of Ukraine at present is analyzed. Comparison of competitiveness of post-Soviet countries is investigated. The changes in the macroeconomic environment that influenced the improvement of competitiveness of the national economy are characterized.

Key words: competitiveness, innovation, macroeconomic environment sub-index, economic growth.

ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ ПРАВА

УДК 343.9:342.7

КРИЗА СУСПІЛЬНОЇ ДОВІРИ ДО ДЕРЖАВИ: СУЧАСНІ РЕАЛІЇ

*Г. Ю. Дарнопих, кандидат економічних наук, доцент
Національний університет
«Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*

Розглянуто сучасні проблеми консервації недовіри до держави в Україні. У контексті особливостей формування інституціональної довіри як базового суспільного інституту проаналізовано чинники і тенденції розвитку кризи довіри громадян до державних, правоохоронних та судових органів. Виділено певні напрями подолання кризи суспільної довіри до держави на макро-рівні.

Ключові слова: *довіра, інституціональна довіра, держава, недовіра, криза довіри до держави, влада, правоохоронні органи, судова гілка влади, мінізація, криміналізація, неправові дії, неправові практики.*

Постановка проблеми. У теперішній час відновлення суспільної довіри до держави як гаранта захисту прав людини є особливо актуальною проблемою. Тому соціологічний, економічний, кримінологічний аналіз інституту довіри є предметом наукових доробок багатьох учених і фахівців. Без належного рівня інституціональної довіри неможливі розвиток не тільки державних, а й суспільних інститутів та громадських організацій, а також розбудова правової, соціальної держави. Категорія довіри органічно пов'язана з низкою базових суспільних категорій економічної, політичної, правової сфер, і без урахування тенденцій розвитку процесів, що з нею пов'язані, важко розраховувати на очікування ефективного державного управління соціально-економічними і правовими відносинами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз методологічних засад дослідження інституту довіри, факторів формування довіри в просторі і часі, факторів консервації недовіри до держави в суспільстві є предметом дослідження багатьох вітчизняних і зарубіжних учених. Серед них можна виді-

лити Т. Артьому, В. Гейця, А. Гриценка, Т. Дідківську, В. Давиденко, В. Демет'єва, Я. Корнаї, В. Корнівську, Дж. Коулмана, Т. Кричевську, О. Кузьміна, Ю. Латова, А. Ляско, І. Малого, В. Мандибуру, Ю. Павленка, Т. Унковську, Є. Ясина, О. Яременка та ін.

Формування цілей. Метою статті є аналіз факторів консервації недовіри суспільства до державних інститутів; особливостей формування недовіри до окремих державних структур, зокрема правоохоронних і судових органів; шляхів подолання кризи довіри до Української держави.

Виклад основного матеріалу. У науковій літературі розроблено низку підходів до типології довіри як базового суспільного інституту. Зокрема, залежно від об'єкта довіри розрізняють міжособистісну довіру і довіру до інститутів [1, с. 31]. Довіру до інститутів держави ще називають інституціональною довірою [2, с. 46]. Її характеристика не просто відображає ставлення громадян та бізнесу до держави, а й має зворотний зв'язок: зростання довіри до інститутів держави підвищує ефективність роботи самого державного управління [1, с. 77].

Довіра є базовим компонентом такої соціально-економічної організації, як держава разом із категоріями відповідальності, терпимості і солідарності. Стабільність та ефективність функціонування держави та господарських суб'єктів формуються упродовж тривалого історичного періоду, оскільки спираються на неформалізовані інститути та цінності. На ранніх етапах становлення держави та розвитку цивілізації державна влада реалізовувалася через систему примушування. В сучасних умовах, на етапі самоусвідомлення людиною своєї гідності та значущості інструменти примушування не є визначальними. Тому сьогодні на передній план висувається інститут довіри, повнота вияву якої також залежить від таких цінностей, як громадська ідентичність, терпимість, солідарність, відповідальність, культура, лояльність тощо [1, с. 77].

Потрібно враховувати, що держава є специфічною соціально-економічною організацією. Специфіка її полягає у тому, що вона, по-перше, є генератором ствердження в суспільстві відповідної системи цінностей, які визначають інституційне середовище реалізації формальних і неформальних обмежень та правил; по-друге, держава є уособленням беззаперечної влади над людьми, і спосіб реалізації цієї влади й визначає ставлення до неї громадян та юридичних осіб; по-третє, держава формує цілі суспільного розвитку самої людини та її світогляду, що також визначає ступінь довіри до державної влади [3, с. 17].

Науковці зазначають, що формування довіри є досить складним і суперечливим процесом. Воно потребує значних зусиль, часу та витрат від самої людини, а також зумовлено впливом факторів у системі державного управ-

ління. По-перше, довіра громадян до державних інститутів є набагато складнішою та довготривалішою, ніж довіра, наприклад, до виробника якогось товару. Довіра до певного блага швидко перевіряється споживанням, через особистий досвід, який за ланцюговим принципом поширюється на інших споживачів. По-друге, в державному управлінні неможливо предметно та конкретно визначити достовірність і правильність прийнятих рішень, оскільки сама дія завжди має як позитивні, так і негативні наслідки. По-третє, поведінка людини залежить від її стану і системи цінностей, що стверджується в суспільстві. Тобто на ставлення людини до державних інститутів впливають не тільки самі рішення уряду, а й інші фактори і неформальні інститути, зміна системи цінностей у суспільстві і т. под. [1, с. 78–79].

Практика української державотворчості свідчить, що зазначені фактори поряд з іншими за роки незалежності не тільки не сприяли формуванню належного рівня довіри суспільства до держави, а навпаки, зумовили консервацію недовіри громадян до державних інститутів. Нині із усіх суспільних інститутів українці традиційно більш за все довіряють церкві («переважно» — 38,5 % і «повністю» — 32 %), ЗМІ (відповідно — 48 % і 10 %) та армії (відповідно 40 % і 8 %). Громадським організаціям в цілому довіряють 38 % громадян. А ось Президенту в цілому довіряють 26 % опитуваних, тоді як не довіряють 69 %, Уряду — відповідно 22 % і 71 % громадян, Верховній Раді — відповідно 16% і 77% [4, с. 13]. Деякі соціологічні опитування фіксують, що 80 % респондентів узагалі вважають нерезультативними дії влади і впевнені, що «країною управляють декілька людей на користь власним інтересам» [5, с. 5]. Люди незадоволені тим, що відбувається в країні: лише 3 % населення повністю задовольняє теперішня ситуація, ще 18 % — переважно задовольняє, незадоволених набагато більше — 29 % «переважно», а 45 % — «повністю» [4, с. 13].

Разом з тим протестувати проти такої ситуації готові далеко не всі. «Обов'язково візьмуть участь в мітингах і демонстраціях на захист своїх прав» — 9 % респондентів, «швидше за все» — 18 %, «нізачо не протестуватимуть» — 34 % громадян. Люди не вірять, що мітинги щось змінять (56 % опитуваних виправдовують цим неготовність громадян до протестів), не довіряють їх лідерам (32 %, а 33 % відмічають, що бояться репресій з боку влади) [4, с. 13].

Останній момент порушує ще один шар відносин між суспільством та державою з точки зору інституту довіри і змушує докладніше розглянути кризу довіри українців до таких державних структур, як органи правопорядку і судова гілка влади.

Довіра громадян до органів правоохоронної сфери є визначальним критерієм оцінювання діяльності як самих органів, так і держави в цілому, оскільки головним їх завданням є саме забезпечення безпеки громадян, захист їх

прав і свобод, утвердження в державі правопорядку. Суспільне оцінювання діяльності правоохоронних органів досить чітко відображає їх загальне і всебічне відчуття суспільством, яке формується різними шляхами: через відношення людей від повсякденних контактів з посадовцями правоохоронної сфери, від їх рішень з конкретних життєвих справ, від принципів, за якими ухвалюються такі рішення, від поведінки і способу життя їх працівників тощо. Науковці вважають, що таке відчуття є результатом різнобічного сприйняття і зазвичай його неможливо пояснити однією чи декількома причинами [6, с. 6].

Однак вектор такого сприйняття досить чіткий і стабільний. Останні соціологічні дослідження підтверджують, що громадяни вкрай негативно оцінюють діяльність правоохоронної системи країни. Діяльність міліції позитивно оцінюють 26 % опитуваних, негативно — 64 %; прокуратури: позитивно — 23 %, негативно — 63 %; судів: позитивно — 20 %, негативно — 69 % [6, с. 6]. Це означає, що люди вважають їх діяльність такою, що не відповідає суспільному призначенню цих органів: міліція і прокуратура не сприймаються громадянами як правоохоронні органи, а суд — як орган правосуддя.

Найвищу недовіру судовій системі респонденти демонструють не випадково. По-перше, в Україні суддів не обирає народ, а призначають посадовці різних гілок влади, в тому числі довічно. Це не надає легітимності суддям, натомість приводить до корупції під час призначення на посаду і здійснення правосуддя. По-друге, суддю в Україні фактично неможливо покарати, навіть у разі винесення завідомо неправосудного рішення, оскільки він має імунітет на фоні надскладної, неефективної процедури притягнення до дисциплінарної відповідальності. По-третє, кваліфікаційні комісії суддів практично складаються із самих же суддів, що унеможлиблює дисциплінарне покарання, оскільки спрацьовує корпоративний інтерес.

Так, у 2010 р. до Вищої кваліфікаційної комісії суддів України надійшло 6108 скарг на дії суддів, у 2011 р. — вже 17 538. Крім того, до Вищої ради юстиції на дії суддів надійшло у 2008 р. — 4 929 скарг, у 2009 р. — 4 533, у 2010 р. — 8 587, у 2011 — 8 613. У той же час станом на 2011 р. лише 52 судді були притягнуті до дисциплінарної відповідальності. Це означає, що тільки 0,3 % скарг спричиняють дисциплінарні наслідки для суддів [7, с. 6]. За період з 2005 до 2011 р. Вищою радою юстиції було прийнято лише 15 рішень про внесення представлення на звільнення суддів у зв'язку з набранням законної сили обвинувальних вироків проти них, а саме: 2005 р. — 0; 2006 р. — 2; 2007 р. — 0; 2008 р. — 1; 2009 р. — 0; 2010 р. — 10; 2011 р. — 2 [7, с. 6].

Що стосується діяльності органів МВС, то за результатами дослідження, проведеного у 2012 р. Центром Разумкова, довіру міліції висловили лише 6,7 %, не підтримують дії цієї структури — 57 %, а 43,3 % повідомили, що при зверненні до міліції не отримали допомоги. Учасникам опитування було запропоновано оцінити діяльність співробітників МВС за п'ятибальною шкалою в конкретних сферах — охорона громадського порядку, забезпечення безпеки громадян, розкриття кримінальних злочинів, діяльність ДАІ тощо. За всіма позиціями оцінки були нижче трьох балів [8, с. 1].

Цікаво, що ці результати практично повністю збіглися з підсумками аналогічного опитування, проведеного тим самим Центром у травні 2006 р.

Але суттєво змінилося ставлення громадян до міліції в іншому аспекті. У 2006 р. 19 % опитуваних оцінювали зустріч з міліціонером на пустій нічній вулиці як фактор небезпеки і 30,5 % — як фактор безпеки. Натомість у 2012 р. 31,2 % віднесли таку зустріч до небезпечної і лише 20,7 % відчували б себе захищеними. За результатами соціологічного опитування, проведеного Інститутом соціології в рамках моніторингу за 2012 р., на запитання: «Який рівень Вашої довіри міліції?» лише 0,8 % відповіли «Повністю довіряю», ще 8 % — «В цілому довіряю». Повністю відмовили міліції в довірі 30,9 % громадян, «швидше не довіряли» — 35,6 %. Спільні дослідження фонду «Демократичні ініціативи» і Центру Разумкова 2012 р. підтвердили цю тенденцію. Українська міліція опинилася в п'ятірці лідерів народної недовіри. Їй абсолютно не довіряють 39,8 % опитуваних, у цілому не довіряють 30,2 %. Повністю довіряють лише 3,2 % [8, с. 1].

Значною мірою це пояснюється гострою проблемою міліцейського свавілля, поширенням насильства і жорстокості у правоохоронних органах. За даними Харківського інституту соціальних досліджень 2012 р. масштаби застосування протиправного насильства в міліції надзвичайно великі. Оціночна кількість постраждалих склала 980 тис. чол. 60 % громадян вважають, що від застосування міліцейського насильства ніхто не застрахований, і загроза стати його жертвою існує для кожного, незважаючи на соціальний статус, належність до маргінальних груп, існування проблем кримінального характеру в минулому тощо [9, с. 5].

У свою чергу проведені конфіденційні бесіди з міліціонерами свідчать про те, що незаконне насильство стало частиною міліцейської субкультури, і правоохоронці розцінюють його як невід'ємну складову своєї професійної діяльності. 65 % опитуваних міліціонерів допускали можливість застосування тортур як ефективного засобу розкриття злочинів, а 40 % визнавали тортури нормальним покаранням за вчинені злочини [9, с. 5].

Тотальна недовіра міліції призводить до того, що далеко не завжди у завагах громадян до органів МВС міститься інформація про злочини. Наприклад,

до міліції м. Харкова за перше півріччя 2013 р. звернулося понад 73 тис. громадян, а зареєстровано було трохи більше 13 тис. злочинів [10, с. 7]. Зокрема, за даними дослідження «Барометр світової корупції» від Transparency International та Gallup International Association, не доповідають про випадки корупції –74 %, «тому що бояться наслідків» — 24 %; вважають, що «це нічого не змінить» — 63 % [5, с. 5].

Таким чином, аналіз наведених даних свідчить про те, що ситуація в Україні стосовно довіри до державних структур не змінюється у кращий бік і дедалі стає все більш загрозливою. Цьому сприяють сучасна поляризація політичних сил, посилення радикалізму з ключових питань, збереження корупції, яка охопила усі сфери суспільства, посилення злиття політики і бізнесу, концентрація влади і власності тощо. Провідні вчені навіть вважають, що поєднання зазначених тенденцій разом із зростанням невдоволення усім цим широким верством населення формує на майбутнє «вибухонебезпечну суміш» [11, с. 7]. На жаль, це вже сьогодні частково підтверджують дані соціологічних опитувань. У державі, де за Конституцією діє принцип верховенства права і функціонує потужний правовий механізм, кожний п'ятий громадянин переконаний у тому, що самосуд є єдиним способом здійснити правосуддя, а кожний третій допускає самосуд як форму правосуддя [6, с. 6]. Разом — це понад половини населення країни.

На наш погляд, витоки і причини такого стану речей слід шукати у минулих та існуючих способах і формах просування України до інституціонального простору зразка правової, соціальної держави. Три головні системоутворюючі інститути суспільства — економіка, політика і право — у процесі ринкових реформ зазнали перетворень неоднакового ступеня і не водночас. На сьогодні в найбільш пригніченому становищі залишається саме право.

Очікування демократичної частини суспільства стосовно ринкових перетворень були пов'язані насамперед із наданням інституціональній структурі українського соціуму таких соціальних якостей, як правовий характер, демократичність і ефективність державної влади; розвиненість, легітимність та захищеність приватної власності; різноманітність і зрілість структур громадянського суспільства; широта прав і свобод, надійність гарантій, що їх забезпечують.

І дійсно, процес соціальних перетворень розпочався з проголошення владою нових економічних і політичних прав громадян. Більшість цих прав сьогодні стали невід'ємними елементами інституціональної системи українського суспільства, наближаючи її (принаймні за формою) до західної. Це супроводжувалося також змінами у політичних інститутах (вибори на альтернативній основі, територіальна децентралізація управління, плюралізація ЗМІ, створення вільних асоціацій громадян тощо).

Разом з тим нові права упроваджувалися переважно у неправовому соціальному просторі. І за роки реформ він настільки розширився, що для більшості людей став більш реальним, ніж правовий. Результати досліджень соціологів показують, що тільки 1,5 % респондентів працездатного віку за останні три-чотири роки не стикалися з порушеннями своїх прав. Опитувані із трудовим стажем понад 25 років вказали, що в сучасних умовах їх законні права порушуються «частіше, ніж до реформ» — 42 %, «приблизно так само» — 26 %, «рідше» — лише 5 %. Респонденти вважають, які основними суб'єктами, що порушують права громадян, є влада різних рівнів (89 %). Протидія їй з боку пересічних українців у 3/4 випадках визнається марною і небезпечною, а ефективною буває не часто (3–14 % випадків). За таких умов чимало громадян використовують доступні неправові способи адаптації до нових реалій. Причому 42 % опитуваних вважають такі засоби більш ефективними за правові, і лише 29 % думають навпаки [12].

Цілком очевидно, що населення адаптується не тільки до появи нових прав і свобод, що передбачають зростання самостійності і незалежності. Водночас воно пристосовується й до неправового простору, який суттєво розширився за роки реформ і активно проникає в усі сфери суспільства, набуваючи все більш неприхованого характеру. Неправові дії — це важливий канал становлення нових соціальних нерівностей і суперечностей, потужний бар'єр, що стає на шляху пристосування до нових умов одних індивідів, та спосіб (завичай безпокараний) нелегітимного просування інших. Суттєве збільшення масовості і усталеності неправових соціальних дій по суті означає їх перетворення на неправові практики, що надає ліберальним за формою правам принципово іншого соціального змісту. Фахівці зазначають, що значне поширення і вкорінення таких практик стають однією з головних перешкод у реалізації як ліберального, так і соціал-демократичного сценаріїв розвитку суспільства взагалі [13, с. 7].

Становлення інституційної системи триває в умовах боротьби між різними політичними угрупованнями та економічними кланами й усередині владних структур (законодавчої та виконавчої гілок влади, різних відомств між собою, а також угруповань та осіб). Найсумнішим є те, що боротьба точиться не за реалізацію загальнодержавних інтересів, а за поліпшення власного становища або в інтересах клану. В такий спосіб гальмуються трансформація інституційної системи, а разом з нею — так необхідний процес гуманізації економіки та виробничого процесу, забезпечення економічної свободи громадян та гарантій рівних умов саморозвитку створенням «соціального ринку» (розширенням та активною, рівноправною участю в ринкових процесах усього працездатного населення). Натомість за необмеженої чиновницької монополії (давати дозвіл або забороняти відкривати власну справу) та неадекватних

підприємництву економічних умов триває тотальне відчуження громадян від засобів виробництва, управління, організації та результатів праці, спричиняючи дестабілізацію суспільства, десоціалізацію особистості [14, с. 40].

Паралельно відбуваються інституціональні зміни у формальних і неформальних правилах, завдяки яким зацікавлені організації намагаються досягти своєї мети шляхом реструктуризації системи трансакцій. Це спричиняє серйозні збитки структурам суспільства через послаблення бажання їх членів підтримувати традиційні соціально-економічні відносини та інституції. Суттєво підриває довіру до закону також усвідомлення безсилля держави перед злочинністю.

Результатом деформацій як в економічних відносинах, так і у свідомості людей є криміналізація господарської діяльності. У свою чергу корупція в економіці і криміналізація суспільних відносин зумовлюють тінізацію суспільної свідомості. Отже, спостерігається причинно-наслідковий зв'язок, що постійно поновлюється і відтворюється. До того ж, упровадження недосконалих нормативних актів дає ефект, прямо протилежний очікуваному. Відбувається тінізація правового, політичного мислення і взагалі суспільної свідомості.

Загострення проблем зайнятості населення, посилення його диференціації, зростання бідності призвели до незворотних процесів в економіці і суспільстві. Не стільки заради отримання додаткових доходів, скільки заради виживання більшості населення пов'язує свою діяльність із тіньовою економікою. Саме ця тенденція сприяє зростанню соціальної напруженості в суспільстві. Тіньова економічна діяльність для більшості населення стала формою не тільки виживання, а й боротьби та протесту проти правлячого режиму. Повністю відбулася соціальна реабілітація тіньової діяльності в економіці. Вона трансформувалася в первинно необхідний елемент функціонування суб'єктів підприємництва. Останні завдяки своїй активності швидко адаптувалися в тіньовому секторі і досконало оволоділи різними формами ухилення від сплати податків, навчилися корисно використовувати всі недоліки нормативно-правової бази.

Крім того, у тіньовому секторі економічно активні працівники реально вбачають результати і відчують адекватне визнання своєї діяльності. Тим більш, що вони працюють в умовах ефективного розподілу праці, сучасної організації виробництва, із використанням новітніх досягнень менеджменту, реального матеріального і морального стимулювання.

Саме ці учасники економічного буття є потенційним середнім класом, тобто таким прошарком, який зараз вважається соціальною основою сучасної економічної системи і сучасного суспільства і здатний забезпечити соціальну підтримку прогресивних реформ. До того ж, коли йдеться про такі категорії,

як соціальний капітал і довіра, то під ними розуміють насамперед ті цінності, мережі, структури, які закладаються на базі середнього класу. Отже, вимушена тіннізація середнього класу зміцнює тіншову економіку, виводить її на нові якісні рівні, і водночас цей клас вимивається із легального суспільства. Це є одним із головних наслідків розбалансування соціальної сфери під впливом дії економічних факторів. Вимивання середнього класу у свою чергу призводить до трансформації морально-ідеологічних уявлень у суспільстві, що супроводжується зростанням корупції і криміналізації економіки, а також створенням альтернативної системи цінностей у тій частині суспільства, яка не є законослухняною.

Серед головних завдань діяльності держави в сучасних умовах є обмеження та усунення багатьох факторів, що сприяли розвитку тіншової економіки. Це диктується вимогами забезпечення як економічної безпеки держави, так і економічної безпеки особи. Остання в умовах розквіту тіншової економіки не забезпечується навіть на підсистемі ринку, а тим більш — на підсистемі держави.

Фахівці Інституту економіко-правових досліджень НАН України пропонують схему процесу детіннізації економіки: 1) аналізу конкретних виявів тіннізації у різних сферах економіки; 2) типізація і класифікація цих виявів; 3) з огляду на виявлені прояви тіннізації аналізуються недоліки чинного господарського законодавства, державної економічної політики, що суттєво впливають на поширення таких виявів; 4) розроблення заходів щодо уникнення негативних виявів функціонування тіншової економіки та формування системи економіко-правових засобів її детіннізації [15, с. 3].

Конституційне визначення головного напрямку розвитку економіки — її соціальної спрямованості — створює необхідне підґрунтя для прийняття актів законодавства, які б докладніше регулювали відповідні відносини. Для цього існує й оптимальний правовий засіб — гармонійне поєднання приватноправового і публічно-правового регулювання. Метою такого регулювання має бути створення суспільного господарського порядку. Але слід враховувати, що правовий порядок в економіці визначається не тільки законодавством, а й тим, як воно реалізується на практиці. Застосування законодавства має також вкрай низький рівень. Можна навести безліч прикладів того, наскільки некваліфіковано застосовуються цілком виправдані і корисні правові норми. Поряд з цим поширилось явище, яке можна визначити як «кримінальне правозастосування». Вражає та витонченість, з якою використовуються ледве помітні неузгодженості у нормативних актах, а також деякі прогалини у них. Велика кількість таких фактів спостерігається у практиці оподаткування, ліцензування підприємництва, банківського кредитування, зовнішньоекономічної діяльності.

Маючи на увазі мету декриміналізації і детінізації суспільства, правозастосування слід розглядати як один із головних факторів державного управління в цілому, а також у такій його сфері, як державний контроль.

Висновки. Відновлення довіри громадян до державних інститутів є сьогодні нагальною проблемою українського суспільства, від розв'язання якої залежить подальший розвиток економічної, політичної, соціальної, правової, культурної та духовної сфер.

Важливою умовою щодо подолання кризи недовіри до держави є зростання рівнів відкритості та прозорості, професіоналізму, спрямованості на задоволення суспільних потреб, реальне забезпечення прав і свобод людини.

Оскільки довіра є базовим інститутом суспільства та існують відпрацьовані типології її виміру, доцільно запровадити в практику моніторинг за рівнем довіри населення до органів влади і оцінка їхньої діяльності на всіх рівнях з урахуванням цього показника, передбачивши можливість кадрових змін на основі критерію втрати довіри [1, с. 193].

ЛІТЕРАТУРА

1. Інститут довіри в координатах економічного простору-часу : монографія / за ред. чл.-кор. НАН України А. А. Гриценка. — К. : НАН України, Ін-т економіки та прогнозування, 2012. — 212 с.
2. Дементьев В. Доверие — фактор функционирования и развития современной рыночной экономики / В. Дементьев // Рос. экон. журн. — 2004. — № 8. — С. 46–65.
3. Ясин Е. Г. Модернизация и общество: доклад к VIII Междунар. науч. конф. «Модернизация экономики и общественное развитие» (Москва, 3–5 апр. 2007 г.) / Е. Г. Ясин. — М. : ИД ГУ ВШЭ, 2007. — 114 с.
4. Кириченко И. Ирина Бекешкина: «Дискредитация идеи демократии в стране была одной из причин прихода к власти Виктора Януковича» / И. Кириченко // Зеркало недели. — 2013. — № 26. — 13 июля.
5. Готовы к уличным протестам против коррупции // Время. — 2013. — № 92. — 11 июля.
6. Мельник Н. Фактор опасности / Н. Мельник // Зеркало недели. — 2012. — № 21. — 9 июня.
7. Подлущкий А. Преступление наказанием / А. Подлущкий, М. Шпаченко // Зеркало недели. — 2012. — № 4. — 4 февр.
8. Рахманин С. «Война миров» / С. Рахманин // Зеркало недели. — 2013. — № 27. — 20 июля.
9. Большинство милиционеров допускают применение пыток // Время. — 2013. — № 46. — 10 апр.
10. Генкин А. Убийства в Харьковской области в основном раскрываются / А. Генкин // Время. — 2013. — № 94. — 16 июля.

11. Геєць В. М. Вихід з кризи / В. М. Геєць, А. А. Гриценко // Економіка України. — 2013. — №6. — С. 4–19.
12. Права українців в Україні [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.unian.net/news/92866-prava-ukraintsiv-v-ukraini.html>.
13. Заславская Т. И. Социальные механизмы трансформации неправовых практик / Т. И. Заславская, М. А. Шабанова // Общест. науки и современность. — 2001. — №5. — С. 3–25.
14. Соціальна економіка : навч. посіб. / кол. авт. : О. О. Беляєв, М. І. Диба, В. І. Кириленко та ін. — К. : КНЕУ, 2005. — 196 с.
15. Хозяйственно-правовые средства детенизации и декриминализации экономики : сб. науч. тр. / НАН Украины. Ин-т экон.-правов. исслед. — Донецк, 2008. — 110 с.

КРИЗИС ОБЩЕСТВЕННОГО ДОВЕРИЯ К ГОСУДАРСТВУ: СОВРЕМЕННЫЕ РЕАЛИИ

Дарнопых Г. Ю.

Рассмотрены современные проблемы консервации недоверия к государству в Украине. В контексте особенностей формирования институционального доверия как базового общественного института проанализированы факторы и тенденции развития кризиса доверия граждан к государственным, правоохранительным и судебным органам. Выделены определенные направления преодоления кризиса общественного доверия к государству на макроуровне.

Ключевые слова: доверие, институциональное доверие, недоверие, кризис доверия, доверие к государству, власть, правоохранительные органы, судебная ветвь власти, тенизация, криминализация, неправовые действия, неправовые практики.

CRISIS OF PUBLIC CONFIDENCE IN THE STATE: MODERN REALITIES

Darnopykh G. U.

Modern problems of conservation distrust of government in Ukraine are considered. The factors and trends in the development of the crisis of public confidence in government, law enforcement and judicial authorities are analyzed in the context of the formation of institutional trust as a basic social institution. The different areas to overcome the crisis of public confidence in government at the macrolevel are marked.

Key words: trust, institutional trust, confidence, a crisis of confidence, confidence in the state, the government, law enforcement, the judicial branch, shadowing, criminalization, illegal actions, illegal practices.

УДК 346.3:615.1

ПРОБЛЕМИ ЗАСТОСУВАННЯ ОКРЕМИХ ПОЛОЖЕНЬ УГОДИ TRIPS НА ФАРМАЦЕВТИЧНОМУ РИНКУ

*В. М. Пашков, доктор юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри, провідний науковий співробітник
НДІ правового забезпечення інноваційного розвитку НАПрН України
Полтавський юридичний інститут
Національного університету
«Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*

Досліджено питання щодо імплементації положень Угоди з торговельних аспектів прав на інтелектуальну власність щодо впровадження системи примусового ліцензування виробництва лікарських засобів як засобу забезпечення публічних інтересів на фармацевтичному ринку.

***Ключові слова:** Угода TRIPS, охорона інтелектуальної власності, публічні та приватні інтереси, примусове ліцензування фармацевтичної продукції, паралельний імпорту на фармацевтичному ринку, «довічний патент».*

Постановка проблеми. Вважається, що одним із досягнень України як держави є оголошення її країною зі статусом ринкової економіки та вступ до СОТ. А невід'ємною умовою вступу України до СОТ є підписання Угоди про торговельні аспекти прав інтелектуальної власності (TRIPS). Як наслідок за останні роки Україна зробила важливі кроки щодо подальшого вдосконалення національного законодавства у сфері інтелектуальної власності.

Так, крім іншого, Указом Президента України від 30 серпня 2012 р. № 526/2012 МОЗ та Міністерству юстиції України було доручено опрацювати питання щодо імплементації положень Угоди TRIPS, зокрема щодо впровадження системи примусового ліцензування виробництва лікарських засобів у нашій країні.

Однак Угода TRIPS є документом, що викликає найбільш суперечливі оцінки фахівців, особливо в контексті, з одного боку, охорони права інтелектуальної власності, а з другого — забезпечення доступності лікування для

пацієнтів. З точки зору деяких дослідників в основу Угоди TRIPS покладено концепцію охорони інтелектуальної власності, відповідно до якої приватні інтереси домінують над публічними [1, с. 56]. Саме тому сьогодні спостерігається виразна тенденція посилення режимів патентного захисту. Це насамперед стосується фармацевтичної продукції, для якої через величезні та всезростаючі витрати на створення нових ліків і надзвичайно високі супутні ризики правова охорона винаходів є особливо важливою. Паралельно цьому триває дискусія з приводу надмірної жорсткості патентного законодавства стосовно лікарських засобів, що обмежує доступ населення слабкорозвинених країн до новітніх фармакотерапевтичних технологій і сприяє монополізації ринку, зростанню цін з метою отримання надприбутків. Таким чином, проблема захисту фармацевтичних патентів є досить актуальною і має низку тісно пов'язаних між собою економічних, соціально-політичних та етичних аспектів [2]. Невипадково, на погляд провідних вчених Масачусетського та Колумбійського університетів, дотримання прав інтелектуальної власності в угоді про вільну торгівлю може перекрити постачання доступних ліків [3].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі правові аспекти захисту інтелектуальної власності та патентування результатів інтелектуальної діяльності у високотехнологічних галузях висвітлено такими науковцями, як О. Вінник, Д. Задохайло, В. Мамотов, О. Подцерковний, В. Устименко, О. Шаповалова, В. Щербина та ін. Разом з тим висновки, що стосуються проблеми гармонізації законодавства стосовно патентного захисту, зокрема на фармацевтичному ринку, є предметом наукових дискусій.

Формулювання цілей. Мета статті — дослідження можливих шляхів підвищення ефективності правового функціонування системи патентного захисту на фармацевтичному ринку, забезпечення балансу публічно-правових та приватноправових інтересів при здійсненні патентного захисту фармацевтичної продукції та забезпечення її економічної доступності для пацієнтів.

Виклад основного матеріалу. Із прийняттям Угоди TRIPS, що вступила в дію для членів Світової організації торгівлі з 1 січня 1995 р., було встановлено мінімальні норми охорони права інтелектуальної власності, які повинні бути відображеними у національному законодавстві і дотримання яких є обов'язковим для всіх членів СОТ. Положення цієї Угоди охоплюють широкий спектр питань інтелектуальної власності, включаючи її захист, охорону авторського права і суміжних прав, винаходів, промислових зразків, торговельних марок, географічних зазначень, нерозголошеної інформації тощо.

Так, згідно з ключовими положеннями цієї Угоди члени СОТ зобов'язані забезпечити патентну охорону будь-яких винаходів у всіх галузях науки і техніки на строк не менше ніж 20 років. Однак, як зазначив доповідач на Гене-

ральній Асамблеї ООН з прав людини Ананд Гровер, ця Угода відрізняється від Паризької конвенції 1883 р., оскільки у ній не враховано різноманітність потреб різних країн. Наприклад у Паризькій конвенції та наступних угодах до неї вимагалось лише точно дотримуватися принципів недискримінації з урахуванням національних режимів та пріоритетності. Країнам надавався достатній ступінь гнучкості в їх діях з адаптації прийнятих режимів охорони прав інтелектуальної власності згідно з їх соціально-економічними потребами і цілями. Дозволялося також виводити окремі галузі народного господарства, зокрема фармацевтичну галузь, з патентної сфери та визначати період охорони відповідних прав [4]. Саме тому кількість країн, які підписали Паризьку конвенцію про захист промислової власності 1883 р., більша, ніж членів СОТ (175 учасників Паризької конвенції проти 159 членів СОТ станом на 2 березня 2013 р.). При цьому в контексті забезпечення доступності лікування для населення саме Угода TRIPS є неоднозначною, зокрема з точки зору патентування, у тому числі фармацевтичної продукції, враховуючи те, що спори, пов'язані із захистом прав інтелектуальної власності, повинні обов'язково розглядатися органами влади, уповноваженими на врегулювання таких спорів [5, с. 5].

У той же час із початку Уругвайського раунду про укладення Угоди TRIPS у 1986 р. країнам-учасникам надавалася можливість самостійно визначати строк дії патентів на своїй території. Як наслідок близько 50 країн вирішили взагалі не видавати патенти на фармацевтичну продукцію [6]. Крім того, у деяких країнах не приймалися до розгляду заявки на технологічні процеси фармацевтичних виробництв [5, с. 6].

Слід відзначити, що фармацевтична промисловість Індії фактично з'явилася та отримала відповідний розвиток в умовах відсутності патентного захисту фармацевтичної продукції [7]. Так, Патентний акт Індії від 1970 р. скасував патенти на фармацевтичну продукцію та забезпечив відповідний правовий режим, який дозволив індійським фармацевтичним компаніям виробляти генеричні копії патентованих лікарських засобів з мінімальними витратами. Цей стратегічний вибір дає змогу Індії не тільки забезпечити власні потреби у фармацевтичній продукції, а й перетворив фармацевтичну промисловість країни у величезного постачальника недорогих генеричних препаратів [5, с. 14].

Проте Угода TRIPS обмежила повноваження національного законодавства членів СОТ шляхом уведення обов'язкових стандартних вимог щодо охорони прав інтелектуальної власності. Ратифікація цієї Угоди була обов'язковою умовою прийняття України до СОТ. Однак, як зазначають фахівці, необхідно визнати, що уніфікація мінімальних стандартів охорони прав інтелектуальної власності в рамках СОТ справляє безпосередній вплив на доступність лікар-

ських засобів у державах-учасницях. Насамперед це зумовлено однаковим підходом до об'єктів, що можуть отримати охорону як винаходи, обсягу виключних прав, що надаються, а також вимог до охорони «нерозголошуваних» даних, які стосуються фармацевтичної продукції [8].

Невипадково за інформацією організації «Лікарі без кордонів» у країнах, на ринках яких препарати захищено патентами та відсутні генерики, вартість лікування значно вища, ніж у країнах, де такі ліки не захищено патентом або патентовласник дозволяє конкуренцію [9]. Крім того, порівняно із розвиненими країнами користь від патентування фармацевтичної продукції у найменш розвинених країнах та тих, що розвиваються, не така очевидна. Нерозвинені країни та ті, що розвиваються, змушені імпортувати лікарські засоби, купувати відповідні ліцензії на використання запатентованих винаходів, оскільки їх економічний стан не дає змоги розробляти новітні технології. Як наслідок відбувається відтік коштів із цих країн до розвинених, у яких знаходиться основний обсяг виробничих та наукових потужностей і власне з яких надходить більшість заявок на отримання патентів, у тому числі у фармацевтичній галузі [10].

Можливо тому нині існує точка зору, за якою Угода TRIPS створена та діє лише в інтересах країн з високим рівнем доходів та економікою, заснованою на інтелектуальних цінностях, оскільки саме такі країни є нетто-отримувачами доходів за рахунок запровадження права інтелектуальної власності та експорту відповідної продукції [5, с. 6]. Однак, як відмічають деякі дослідники, завдяки існуванню виключних майнових прав власник патенту може протягом визначеного законодавством строку обмежувати можливості конкурентів у використанні відповідної інновації. У такий спосіб реалізується механізм повернення коштів, укладених в інновації, з метою їх подальшого залучення для інвестування нових розробок [8]. Разом з тим, за даними ВООЗ, на розробку лікарських засобів від захворювань, до яких схильні 90 % населення світу, витрачається лише 10 % від щорічних витрат на проведення досліджень у сфері охорони здоров'я [11]. При цьому, наприклад, фармацевтична промисловість США витрачає на маркетинг більше коштів, ніж на розробку нової продукції [5, с. 12].

Однак, з точки зору розробників зазначеної Угоди цей документ містить низку положень, які дозволяють країнам-учасницям здійснювати відповідні заходи з метою поліпшення охорони здоров'я, зокрема для розширення доступності лікарських засобів для населення. Вони мають назву «гнучкі положення» Угоди [5, с. 8]. Крім того, Дохійська декларація про TRIPS та громадське здоров'я визначає важливість імплементації та інтерпретації Угоди TRIPS найбільш сприятливим для захисту суспільного здоров'я способом, шляхом забезпечення доступності для населення існуючих лікарських засобів

та створення умов для виробництва нових. У Декларації також наголошується на тому, що положення цієї Угоди не суперечать і не повинні суперечити праву країн-членів здійснювати відповідні заходи щодо захисту суспільного здоров'я.

Проте, на жаль, правовий статус Декларації до цього часу не визначено, тому питання її юридичної сили є спірним у праві СОТ [12]. Фактично з точки зору науковців з розвинених країн Дохійську декларацію можна розглядати як вираження політичних намірів та вибір подальшого курсу, що не має обов'язкової юридичної сили [13]. Прикладом цього є скарга уряду США до органу врегулювання відповідних спорів СОТ, у якій було піддано сумніву правомочність законодавства Бразилії стосовно дозволу на видання примусової ліцензії, у випадках, коли власники патентів відмовлялися впроваджувати свої винаходи на території країни [5, с. 8]. Хоча, якщо бути відвертим, то необхідно визнати, що пізніше уряд США з політичних міркувань відкликав скаргу.

Досвід країн-членів СОТ також свідчить про можливість вільного тлумачення окремих «гнучких положень» Угоди TRIPS з боку розвинених країн. Наприклад, Таїланд зазнав тиску після спроби застосування механізму примусового ліцензування на фармацевтичну продукцію з боку США. Так, у 2006–2007 рр. Таїланд видав примусові ліцензії на лікарські засоби для лікування ВІЛ/СНІДу та захворювань серцево-судинної системи. Однак уже у 2007 р. його було включено до пріоритетного контрольного списку в «спеціальному докладі 301» торговельним представництвом США. Позиція Європейської комісії також полягала в неприйнятті заходів, застосованих Таїландом [4].

У цьому контексті хотілося б звернути увагу на те, що перемовини про охорону права інтелектуальної власності в рамках вступу до СОТ, як правило, проводяться на двосторонньому рівні, і на країни-кандидати здійснюється тиск, з метою зобов'язання їх на уведення більш суворого режиму охорони права інтелектуальної власності, так званий «TRIPS плюс» [5, с. 9]. Зрозуміло, що це здійснюється розвиненими країнами, які перш за все захищають інтереси транснаціональних корпорацій. Саме великі світові ТНК, підкреслює Д. Задихайло, є носіями економічної влади, яка використовується у приватних інтересах домінуючих інвесторів та менеджменту компаній шляхом реалізації відповідних стратегій розвитку таких структур [14, с. 11–12]. Однак увага та інтерес ЄС до охорони інтелектуальної власності поза його межами існували ще до Уругвайського раунду, а після прийняття TRIPS тільки посилилися. Підхід ЄС щодо цього формували та продовжують формувати різні європейські промислові групи. Зокрема, активно працює в цьому напрямі технологічно розвинена фармацевтична промисловість. Більш того, незважаючи на

численні заклики Європейського Парламенту до Європейської Комісії не вимагати дотримання стандартів охорони «TRIPS плюс» у країнах, що розвиваються, особливо оскільки вони можуть впливати на доступ до лікарських засобів, ЄС активно працює над укладенням двосторонніх торговельних угод з іншими країнами, що містять зобов'язання «TRIPS плюс». Ці угоди часто містять детальні розділи, що стосуються різних питань — від вільної торгівлі, економічного співробітництва до зниження тарифів, інвестицій, конкурентної політики та, що найважливіше, охорони інтелектуальної власності. Перш ніж докладніше вивчати норми, передбачені цими угодами, що впливають на здоров'я населення і на доступ до лікарських засобів, треба чітко зазначити, що негативний вплив цих угод не обмежений цариною охорони здоров'я, а поширюється на багато аспектів, таких як розвиток, освіта, передача технологій тощо [15].

Саме тому науковці в галузі промислової фармації зауважують: «Очікувалось, що із впровадженням міжнародних підходів у сфері охорони прав інтелектуальної власності в Україні будуть створені умови для імпорту інноваційних лікарських засобів, експорту вітчизняних лікарських засобів та розробки і запровадження вітчизняних інноваційних препаратів. Натомість наша держава отримала обмеження доступу до життєво необхідних ліків; збільшення бюджетного фінансування на охорону здоров'я; монополізацію ринку лікарських засобів; зниження рівня розвитку вітчизняної фармацевтичної промисловості, яка орієнтована на генеричні препарати» [16].

Однак у контексті реалізації курсу на застосування міжнародного публічного права СОР співпрацює з низкою міжнародних організацій, у тому числі ВООЗ. Співпраця СОР та ВООЗ здійснюється для вирішення різних питань у сфері торгівлі та громадського здоров'я, у яких діяльність цих організацій перетинається. Формальної угоди про співпрацю між СОР та ВООЗ не укладено, проте ВООЗ має статус спостерігача в Комітеті СОР із санітарних та фітосанітарних норм та Комітеті СОР з технічних бар'єрів у торгівлі. Крім того, ВООЗ має статус спостерігача ad hoc в Раді з Угоди TRIPS та Раді Генеральної Угоди з тарифів і торгівлі. Секретаріати обох організацій тісно співпрацюють у сферах санітарних та фітосанітарних заходів, а також безпеки харчових продуктів. Їх особливу увагу приділено питанню доступності необхідних лікарських засобів для населення в контексті Угоди TRIPS та спробам подальшого посилення захисту прав інтелектуальної власності з боку розвинутих країн.

Така співпраця необхідна СОР у контексті розв'язання глобальних проблем, пов'язаних із охороною здоров'я. Оскільки СОР також тісно співпрацює з Всесвітньою організацією інтелектуальної власності, це дозволяє об'єктивніше оцінювати баланс між охороною здоров'я та охороною інтелектуальної

власності [12]. Так, ООН звернула увагу на так зване «довічне поновлення» патентів фармацевтичними компаніями. Під цим розуміється практика подовження патентного захисту на фармацевтичні препарати за рахунок внесення в патенти незначних змін. А таке подовження патентного захисту затримує виробництво генеричних препаратів [4].

До 2000 р. на більшість країн, що розвиваються, не поширювалася вимога щодо обов'язковості патентного захисту фармацевтичної продукції. А окремим країнам, зокрема Індії, Бразилії та Таїланду, була надана відстрочка до 2005 р. з подальшим приведенням внутрішнього законодавства щодо патентного захисту фармацевтичної продукції відповідно до вимог Угоди TRIPS у рамках СОР. Найменш розвиненим країнам з цього приводу була надана відстрочка до червня 2013 р., а Камбоджі та Непалу — до січня 2016 р. з можливістю продовження цього строку [5, с. 19]. Необхідно одразу відзначити, що на переговори щодо вступу в СОР Україна позиціонувала себе як розвинена держава, що прагне членства в Євросоюзі [17].

Отже, на сьогодні представники розвинених держав, які сприяли розробленню чинної Угоди TRIPS, визнають, що введення режиму патентного захисту на лікарські засоби в країнах з низьким або середнім рівнем доходів швидше за все стане на перешкоді подальшому розширенню доступності недорогих генериків для населення. Проте, на їх думку, країни у своєму внутрішньому законодавстві мають можливість самостійно встановлювати критерії патентоспроможності винаходів [5, с. 19–21]. Так, ст. 27 Угоди TRIPS встановлює три обов'язкові критерії патентоспроможності винаходів, а саме: «новизна», «рівень винаходу» та «промислова застосованість». Визначення критеріїв та порядок їх інтерпретації відсутні. Проте примітка до цієї статті дозволяє країнам-учасницям прирівняти термін «inventive step» (винахідницький крок), прийнятий у більшості європейських країн, до значення критерію «non-obvious» (неочевидний), що є стандартним у рамках патентної системи США. Тобто у країн-членів є можливість відмовляти у подовженні патентного захисту при внесенні в патенти незначних змін, на тій підставі, що останні не задовольняють умовам новизни, винахідницькому рівню або промисловій застосованості [18]. До речі, у звіті Європейської Комісії за 2000–2007 рр. відмічається зменшення кількості нових лікарських форм при збільшенні кількості поданих патентних заяв. Більшість із них (87 %) було подано на отримання так званих «другорядних» патентів. Така ситуація, як правило, спостерігається у розвинених країнах, зокрема США, Франції тощо [19]. В такий спосіб подовжують строк дії патентів шляхом незначної модифікації лікарського засобу. Факт задоволення такої заявки означає подовження патентного захисту ще на 20 років та недопущення на

ринок еквівалентних генериків, ціна яких значно нижча за ціну оригінальних препаратів [5, с. 23].

Таку практику використовує більшість розвинених країн, у свою чергу країни, що розвиваються, попереджаються про неприпустимість такої практики [20]. Деякі країни, що розвиваються, почали вживати заходів щодо недопущення надання патентів на нові форми та застосування. Зокрема, в патентному законодавстві Індії (Patents Act, розділ 3d) передбачено, що патентній охороні не підлягають відкриття нової форми відомої речовини, яка не призводить до підвищення раніше встановленої ефективності, або якщо в ході виготовлення такої речовини не використовується новий продукт чи принаймні один новий реагент. Тобто згідно з патентним законодавством Індії зазначені винаходи не визнаються та не можуть бути запатентованими. Як наслідок у 2007 р. в Індії було відмовлено транснаціональній фармацевтичній корпорації у наданні патенту на лікарській засіб для лікування онкозахворювань. Зазначена корпорація звернулася до суду щодо визнання розділу 3d Patents Act Індії таким, що суперечить Угоді TRIPS. У задоволенні позову судовими органами Індії було відмовлено [5, с. 24].

Для розширення можливостей національного фармацевтичного ринку, захисту публічних інтересів задовольняти потреби громадського здоров'я відповідно до норм міжнародного законодавства може застосовуватися примусове ліцензування.

Принцип примусового ліцензування закріплено у ст. 31 Угоди TRIPS, яка передбачає можливість використання патентованої продукції без дозволу патентоволодільця за умови виплати йому адекватної грошової компенсації. При цьому Угода TRIPS не передбачає обмеження підстав для застосування примусового ліцензування. Відповідно кожна країна має право самостійно розробити режим примусового ліцензування, який дозволить за певних умов або для досягнення стратегічних цілей виробляти чи імпортувати генеричні версії патентованих лікарських засобів.

Примусове ліцензування використовувалося урядами країн, зокрема Бразилії, Еквадору і Таїланду, з метою як виробництва готових лікарських засобів, так і їх імпорту з інших країн. Відомі випадки, коли лише погроза використання механізму примусового ліцензування призводила до значного зменшення цін на готові лікарські препарати [21]. Багато країн, у тому числі розвинених, зокрема США, видають примусові ліцензії з різних причин, а саме для використання державою або подолання наслідків антиконкурентної практики [22].

Дохійська декларація уточнює, що кожна країна самостійно визначає підстави для застосування процедури примусового ліцензування. Тобто причи-

ною застосування процедури примусового ліцензування не обов'язково повинна бути надзвичайна ситуація, більш того, за новелою Дохійської декларації держави самостійно визначають обставини, що вважаються ними надзвичайними. На жаль, в Україні відсутній порядок застосування процедури примусового ліцензування стосовно фармацевтичної продукції.

Крім того, одним із механізмів для захисту прав пацієнтів на доступні ліки і одночасно розширення господарської діяльності на фармацевтичному ринку можна вважати застосування процедури паралельного імпорту. Вона використовується тоді, якщо ціна на лікарський препарат конкретного виробника в різних країнах відрізняється. В такому разі краще імпортувати зазначені ліки з країн, де вони дешевше. Дохійська декларація визнає право кожної країни на застосування процедури паралельного імпорту. Але це, на нашу думку, потребує нормативно-правового регламентування, зокрема щодо державної реєстрації цих груп ліків. Для цього потрібен спеціальний правовий механізм як процедури реєстрації, так і ввезення. На нашу погляд, у разі виявлення порушення законодавства про економічну конкуренцію одночасно з процедурою паралельного імпорту доцільно застосувати примусове ліцензування.

Висновки. На сьогодні в рамках Угоди TRIPS можна відокремити такі механізми забезпечення балансу приватноправових інтересів щодо охорони права на інтелектуальну власність та публічно-правових інтересів щодо захисту прав пацієнтів на доступні ліки: посилення вимог до патентоспроможності винаходів з метою уникнення випадків надання патентів на незначні винаходи, що мають на меті отримати «довічний патент»; застосування процедури примусового ліцензування з розширенням підстав застосування такої процедури, і це не обов'язково має бути надзвичайна ситуація в країні, це може бути факт порушення антиконкурентного законодавства тощо; застосування процедури паралельного імпорту з визначення правового механізму такої процедури, зазначена процедура повинна бути безпосередньо пов'язана з процедурою примусового ліцензування.

Зазначене потребує прийняття відповідного нормативно-правового акта, з метою регламентації цих процесів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Потехіна В. Інтелектуальна власність / В. Потехіна ; за ред. І. І. Дахна. — К. : ЦУЛ, 2008. — 413 с.
2. Миронишина О. Економічні аспекти функціонування міжнародної системи патентного захисту у фармацевтичному секторі / О. Миронишина // Вісн. Львів. ун-ту. — 2008. — Вип. 40. — С. 158–163.

3. Джаядев А. Ліки від лобістів. Як Індія воює з монополіями фармринків / Арджун Джаядев, Джозеф Стігліц // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.kuluar.com.ua/2013/07/08/liky-vid-lobistiv-yak-indiya-voyuje-z-monopoliyamy-farmrynku/>
4. Поощрение и защита всех прав человека, гражданских, политических, экономических, социальных и культурных прав, включая право на развитие / Доклад Специального докладчика по вопросу о праве каждого человека на наивысший уровень физического и психического здоровья Ананда Гровера (31 марта 2009 г.) Одиннадцатая сессия Пункт 3 повестки дня — 40 с. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www2.ohchr.org/english/bodies/hrcouncil/docs/11session/A.HRC.11.12_ru.pdf
5. Руководство по надлежащей практике улучшения доступа к лечению путем применения гибких положений Соглашения ТРИПС ВТО в области общественного здравоохранения. Публикация Программы развития ООН. — New York, NY 10017, USA. — 78 с.
6. Li X. The Impact of Higher Standards in Patent Protection for Pharmaceutical Industries under the TRIPS Agreement — A Comparative Study of China and India. The World Economic, 2008. — С. 1367–1382.
7. Dhar B., Rao C. Transfer of Technology for Successful Integration into the Global Economy: a Case Study of the Pharmaceutical Industry in India. (UNCTAD/ITE/IPC/2003/6). New York and Geneva: United Nations; 2003. — P. 87–140.
8. Міндрул А. Значення Угоди про торговельні аспекти прав інтелектуальної власності у правовому регулюванні фармацевтичної сфери / А. Міндрул // Право України — 2011. — №3. — С. 101–112.
9. Как распутать «паутину» вокруг снижения цен на антиретровирусные препараты / 13-е издание июль 2010г. Перевод на русский язык раздела «Общая информация». Подготовлено инициативой «Доступ к основным лекарственным средствам» Института «Открытое общество» с разрешения организации «Врачи без границ». [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://d2pd3b5abq75bb.cloudfront.net/2012/10/23/15/13/27/333/UTW_13_RUS_Jul2010_Intro.pdf
10. Patent Applications by Country of Origin (1995-2008) — Country Rankings [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.photius.com/rankings/patent_applications_by_country_1995-2008.html
11. The 10/90 Report on Health Research, 1999 Text. /Global Forum for Health Research. — Geneva: WHO, 1999. — 174 p.
12. Херувімова Т. Трансформація права особи на захист здоров'я в аспекті захисту інтелектуальної власності відповідно до права СОТ / Т. Херувімова, І. Половець // Юрид. журн. — 2010. — №6(96). — С. 43–49.
13. James Thuo Gathii THE LEGAL STATUS OF THE DOHA DECLARATION ON TRIPS AND PUBLIC HEALTH UNDER THE VIENNA CONVENTION ON THE LAW OF TREATIES / Harvard Journal of Law & Technology Volume 15, Number 2 Spring 2002. — 317 p.
14. Задихайло Д. В. Господарсько-правове забезпечення економічної політики держави : монографія / Д. В. Задихайло. — Х. : Юрайт, 2012. — 456 с.

15. Мохаммед ель-Саїд. Угоди про вільну торгівлю Європейського Союзу (УВТ ЄС) і ТРИПС-плюс: виклики та можливості для України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.undp.org.ua/images/stories/IPRandAEM_Kyiv/EU%20TRIPS-Plus%20Rules%20Ukraine_UKR.doc.
16. Якименко А. Доступність лікарських засобів: правові аспекти / А. Якименко // Здоров'я України. — 2012. — № 3(280). — С. 62–63.
17. Міндрул А. Деякі аспекти реалізації вимог Угоди TRIPS щодо охорони нерозголошеної інформації в законодавстві України в контексті забезпечення доступу до лікарських засобів / А. Міндрул // Теорія і практика інтелектуал. власності. — 2010. — № 2. — С. 3–12.
18. Correa C., Integrating Public Health Concerns into Patent Legislation in Developing Countries. Geneva, South Centre, 2002. — 22 p.
19. A. Review of New Drugs in 2004: Floundering innovation and increased risk — taking // PRESCRIBE INTERNATIONAL APRIL 2005/VOLUME 14 N 76. — P. 68–73.
20. Commission on Intellectual Property Rights 2002. Integrating Intellectual Property Rights and Development Policy. London September 2002. — 178 p. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.biopirateria.org/libros/02-1%20Integrating%20Intellectual%20Property.pdf>.
21. Kerry, VB; Lee, K (2007) TRIPS, the Doha declaration and paragraph 6 decision: what are the remaining steps for protecting access to medicines? Globalization and health, 3. p. 3. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://researchonline.lshtm.ac.uk/9769/1/1744-8603-3-3.pdf>.
22. Love J. Palmedo M. Examples of Compulsory Licenses of Intellectual Property in the United States. CPTECH Background Paper 1, 2001. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.cptech.org/ip/health/cl/us-cl.html>.

ПРОБЛЕМЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ОТДЕЛЬНЫХ ПОЛОЖЕНИЙ СОГЛАШЕНИЯ TRIPS НА ФАРМАЦЕВТИЧЕСКОМ РЫНКЕ

Пашков В. М.

Исследованы вопросы по имплементации положений Соглашения о торговых аспектах прав на интеллектуальную собственность по внедрению системы принудительного лицензирования производства лекарственных средств как способа обеспечения публичных интересов на фармацевтическом рынке.

Ключевые слова: *Соглашение TRIPS, охрана интеллектуальной собственности, публичные и частные интересы, принудительное лицензирование фармацевтической продукции, параллельный импорт на фармацевтическом рынке, «вечный патент».*

PROBLEMS OF USING CERTAIN PROVISIONS OF THE TRIPS AGREEMENT ON PHARMACEUTICAL MARKET

Pashkov V. M.

The issues have been studied here about the implementation of the Agreement provisions of trade-related aspects of intellectual property rights in the part of the compulsory licensing production of drugs system implementation as a way of the public interests supporting on the pharmaceutical market.

Key words: TRIPS agreement, intellectual property protection, public and private interests, compulsory licensing of pharmaceutical products, parallel imports on the pharmaceutical market, «perpetual patent».

УДК 346.7

ЗАПРОВАДЖЕННЯ СПЕЦІАЛЬНОГО РЕЖИМУ ГОСПОДАРЮВАННЯ ДЛЯ СУБ'ЄКТІВ РИБНОГО ГОСПОДАРСТВА

*О. В. Буткевич, кандидат юридичних наук, доцент
Кримський юридичний інститут
Національного університету
«Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*

Проаналізовано чинне законодавство щодо питання необхідності підтримки розвитку рибної галузі. Констатовано, що законодавчо закріплена державна підтримка є вибірковою, оскільки запроваджується для окремих видів суб'єктів рибного господарства та не враховує специфічних особливостей рибної галузі. Обґрунтовано необхідність запровадження спеціального режиму господарювання для суб'єктів рибного господарства.

Ключові слова: *рибне господарство, суб'єкти рибного господарства, державна підтримка, спеціальний режим господарювання.*

Постановка проблеми. Рибна галузь України відіграє значну роль для розвитку продовольчого комплексу країни, а тому потребує створення сприятливих умов для стабілізації та нарощування виробництва конкурентоспроможної рибної продукції з метою гарантування продовольчої безпеки країни та задоволення потреб населення в рибній продукції.

На сучасному етапі рибне господарство України перебуває в незадовільному (кризовому) стані, який викликаний низкою факторів різного характеру: економічних, пов'язаних з незадовільним фінансовим станом як рибогосподарських підприємств, так і технологічно пов'язаних з ними підприємств та організацій, які забезпечують діяльність та розвиток галузі (підприємств рибпромислового флоту, рибоперероблення, оптово-роздрібною рибної торгівлі, допоміжних підприємств портової інфраструктури та ін.) та відсутністю між ними тісного взаємозв'язку, який забезпечив би безперебійне виробництво рибної продукції; екологічних, оскільки успішне та ефективне функціонування рибної галузі можливе тільки завдяки задовільному (екологічно чистому) стану нерестовищ та води; нормативно-правових, пов'язаних з відсутністю закріплення державної підтримки розвитку рибного господарства України у нормативно-правових актах.

Слід погодитися з фахівцями у тому, що в сучасних умовах розв'язання проблем розвитку рибної галузі вимагає виваженої політики з боку держави, регулювання і підтримки виробництва рибної продукції [1, с. 22]. Причому таку підтримку слід здійснювати шляхом запровадження спеціального режиму господарювання для всіх суб'єктів рибної галузі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій за обраною темою свідчить про те, що загальні питання запровадження спеціального режиму господарювання та необхідності державної підтримки суб'єктів господарювання досліджувалися А. Бобковою, О. Вінник, Д. Задихайло, О. Зельдіною, Л. Таран, В. Мамутовим, В. Щербиною та ін. Безпосередньо проблемам запровадження пільг для суб'єктів господарювання рибної галузі та необхідності запровадження державної підтримки розвитку цієї галузі присвячено низку праць учених-економістів [1–5]. У той же час проблеми державної підтримки розвитку рибної галузі та питання запровадження спеціального режиму господарювання для суб'єктів рибної галузі України недостатньо досліджені в юридичній науці.

Формування цілей. Метою статті є аналіз чинного законодавства України щодо питання необхідності державної підтримки суб'єктів рибної галузі та обґрунтування необхідності запровадження спеціального режиму господарювання для зазначених суб'єктів.

Виклад основного матеріалу. Аналіз історичних та статистичних даних показує, що рибним підприємствам у часи СРСР надавалася велика державна підтримка. Так, за рахунок державних централізованих капітальних вкладень рибогосподарські підприємства будували чи купували основні засоби, в тому числі рибпромисловий флот. Флот на промислі централізовано забезпечувався пально-мастильними матеріалами, тарою, продуктами харчування тощо. Витрати, пов'язані з експлуатацією флоту і перебуванням у портах за кордо-

ном, фінансувалися із централізованих валютних запасів держави. Для покриття збитків і підтримки стабільних цін на рибну продукцію, яку могла б купувати переважна частина населення СРСР, що мала низькі заробітки, щорічно виділялися дотаційні кошти з державного бюджету [2, с.178]. На сьогодні такі механізми державної підтримки відсутні. Недостатньо фінансуються державою витрати на участь України у міжнародних організаціях з управління рибальством у певних районах Світового океану, відсутня державна підтримка реформування флоту рибного господарства; відсутнє субсидювання вартості пального.

Як свідчать статистичні дані, рибне господарство України після розпаду СРСР почало знижувати свої результати: з 1990 до 2011 р. загальний обсяг вилову риби та інших водних живих ресурсів знизився з 1066 тис. т до 210 тис. т, або на 80%, з них у відкритих районах Світового океану та морських економічних зонах інших держав — з 753 тис. т до 98 тис. т, або на 87,0 %; в Азово-Чорноморському басейні з 225,4 тис. т до 74,5 тис. т, або на 70,0 %; вилов водних живих ресурсів у внутрішніх водоймах країни зменшився з 87,6 тис. т до 37,0 тис. т, або на 58% [2, с.179]. Більше п'ятнадцяти років Українська держава не виділяла кошти на розвиток інфраструктури рибної галузі, майже не здійснюється капітальний ремонт гідротехнічних споруд, які знаходяться у державній власності, не відбуваються модернізація і будівництво нових рибовідтворювальних та рибопереробних заводів [6].

Актуальною проблемою сьогодення є те, що українська рибна продукція є неконкурентоспроможною порівняно з імпортованою. Це пояснюється тим, що рибна продукція, яка надходить з держав ЄС, Китаю та деяких інших країн, виловлена і вирощена з наданням державної підтримки (у тому числі державних субсидій), у зв'язку з чим вона пропонується на світових ринках за досить низькими цінами [6]. Новим явищем у світовому рибному господарстві стало більш масштабне субсидування частини витрат на паливо для риболовних суден [7].

Крім того, рибна галузь України має низку специфічних особливостей:

– близько 80 % сировини добувається в межах виключних економічних зон іноземних країн та відкритій частині Світового океану і лише 20 % риби — у виключній економічній зоні держави та внутрішніх водоймах України, включаючи товарне рибництво. Зазначені особливості спричиняють необхідність будівництва суден рибпромислового флоту різного призначення (промислових, переробних, транспортних та ін.), а також створення обслуговуючої їх інфраструктури (бази флоту, судноремонтні заводи, порти тощо);

– рибогосподарський комплекс тісно пов'язаний з іншими галузями і залишається потенційним постачальником сировини для виготовлення біоло-

гічно активних речовин, лікувальних препаратів, а також кормового рибного борошна для підприємств і організацій агропромислового комплексу;

– водночас рибне господарство є споживачем продукції та послуг значної кількості галузей народного господарства, зокрема суднобудування, машинобудування, транспорту та ін. [8];

– ефективне функціонування рибогосподарського комплексу можливе за умови його цілісності і завершеності, чіткого взаємозв'язку і співпраці всіх суб'єктів рибного господарства (юридичних осіб і фізичних осіб — підприємців, діяльність яких пов'язана з вивченням водних біоресурсів, їх охороною, відтворенням, спеціальним використанням, переробленням, реалізацією та ін.).

Отже, специфічні особливості галузі та сучасний стан рибного господарства вимагають здійснення невідкладної державної підтримки щодо створення сприятливих умов у сфері кредитування, податкової та митної політики, фінансування за рахунок коштів державного бюджету, виділених для організацій, що займаються вивченням, охороною та відтворенням рибних запасів, і науково-дослідних організацій, які виконують тематичні роботи, що мають загальнодержавне значення [8].

Аналіз нормативно-правових актів щодо розвитку рибної галузі свідчить про те, що законодавець неодноразово проголошував необхідність державної підтримки суб'єктів господарювання цієї галузі.

Згідно з розділом 3 Концепції розвитку рибного господарства України, схваленої постановою Верховної Ради України від 13 липня 2000 р., для забезпечення сталого функціонування та розвитку рибного господарства необхідно внести зміни до чинних законів України щодо віднесення рибної продукції до сільськогосподарської продукції, а підприємств рибної галузі — до сільськогосподарських товаровиробників. Причому в Законі України від 19 лютого 2004 р. № 1516-IV «Про Загальнодержавну програму розвитку рибного господарства України на період до 2010 року» [9], яка була затверджена на підставі зазначеної Концепції, це вже не передбачалося.

Разом з тим ст. 53 Закону України від 8 липня 2011 р. № 3677-VI «Про рибне господарство, промислове рибалство та охорону водних біоресурсів» [10] однією з основних засад пріоритетного розвитку рибного господарства називає визнання суб'єктів рибогосподарського комплексу, діяльність яких пов'язана з промисловим виловом водних біоресурсів на водних об'єктах загальнодержавного значення, розведенням, вирощуванням та переробленням власної продукції, товаровиробниками сільськогосподарської продукції.

Аналіз чинних нормативно-правових актів показує, що положення стосовно віднесення суб'єктів рибогосподарського комплексу до товаровиробників сільськогосподарської продукції частково було враховано та закріплено в чин-

ному законодавстві. Зокрема, відповідно до ст. 14.1.235 Податкового кодексу України [11] та ст. 1 Закону України від 9 лютого 2012 р. № 4391-VI «Про особливості страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою» [12] сільськогосподарський товаровиробник — це юридична особа незалежно від організаційно-правової форми, яка займається виробництвом сільськогосподарської продукції та/або розведенням, вирощуванням та виловом риби у внутрішніх водоймах (озерах, ставках та водосховищах) та її переробленням на власних чи орендованих потужностях, у тому числі власновиробленої сировини на давальницьких умовах, та здійснює операції з її постачання.

Отже, аналіз чинного законодавства свідчить про те, що законодавець визнає необхідність запровадження державної підтримки для суб'єктів рибпромислової галузі, але реальні шляхи зроблено лише в одному напрямі щодо визнання сільськогосподарськими товаровиробниками рибогосподарських підприємств. Причому зроблено це вибірково, оскільки загальноствановленим є правило щодо державної підтримки та сплати фіксованого сільськогосподарського податку стосовно товаровиробників, які мають статус юридичної особи, тому норма, закріплена у ст. 53 Закону України «Про рибне господарство, промислове рибальство та охорону водних біоресурсів» має декларативний характер щодо прирівняння до сільськогосподарських товаровиробників усіх суб'єктів рибного господарства, до яких згідно зі ст. 1 зазначеного Закону належать і фізичні особи — підприємці. Податковий кодекс України та Закон України «Про особливості страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою» до сільськогосподарських товаровиробників відносять тільки юридичних осіб незалежно від організаційно-правової форми, які займаються розведенням, вирощуванням та виловом риби у внутрішніх водоймах (озерах, ставках та водосховищах) та її переробленням. У той же час суб'єкти рибної галузі представлені рибогосподарськими підприємствами, які здійснюють свою діяльність у морських водах і водах океанів та їх діяльність має важливе значення для економіки країни з урахуванням того, що близько 80 % сировини добувається в межах виключних економічних зон іноземних країн та відкритій частині Світового океану. Крім того, важливою є діяльність суб'єктів рибогосподарської діяльності, яка пов'язана з вивченням водних біоресурсів та інноваційними розробками у сфері вирощування та вилову, перероблення риби, пільги для яких не запроваджуються.

Законодавцем не враховано специфічні особливості рибної галузі, тісний взаємозв'язок суб'єктів рибогосподарської діяльності з іншими суб'єктами господарювання морегосподарського комплексу, не розроблено спеціальний комплексний механізм запровадження спеціального режиму господарювання

для цих суб'єктів, про необхідність запровадження якого свідчить низка факторів:

– спеціальний режим господарювання встановлює особливий порядок організації та здійснення господарської діяльності у певній галузі економіки, що відрізняється від загального режиму господарської діяльності, передбаченого законодавством, і вводиться державою з метою забезпечення розумного сполучення публічних і приватних інтересів за допомогою встановлення обмежень та/або заохочень для суб'єктів господарювання [13, с. 5];

– запровадження спеціального режиму господарювання є формою співпраці держави/органів місцевого самоврядування з приватними підприємцями/підприємницькими організаціями [14, с. 60], а враховуючи те, що більшість суб'єктів рибної галузі належать до приватного сектору економіки, ця форма співпраці є важливою; крім того, спеціальний режим господарювання може запроваджуватися як до суб'єктів господарювання — юридичних осіб, так і до фізичних осіб — підприємців;

– створивши спеціальний режим господарювання в рибній галузі, держава реалізує свої економічні функції на відміну від адресного директивного планування, притаманного адміністративно-командній економіці [15, с. 143];

– організаційно-правовий інструментарій спеціального правового режиму господарювання включає не тільки різні форми державної підтримки, а й гарантії, пільги, обмеження та заборони, додаткові санкції за порушення спеціальних норм [16, с. 527; 17, с. 9]. За допомогою зазначеного інструментарію можливе запровадження різних економічно та технологічно обґрунтованих пільг для різних груп суб'єктів рибного господарства залежно від виду та напрямку їх діяльності (наприклад, для підприємств рибпромислового флоту необхідно передбачити субсидювання вартості пального, для науково-дослідних організацій — фінансування за рахунок державного бюджету пріоритетних інноваційних проектів у сфері рибної галузі);

саме конструкція спеціального режиму господарювання може врахувати тісний зв'язок суб'єктів рибного господарства з іншими суб'єктами господарювання морегосподарського комплексу, що призведе до позитивного економічного ефекту не тільки в рибній галузі, а й в інших складових морегосподарського комплексу (наприклад, запровадження пільг для підприємств рибпромислового флоту за умови закупки та ремонту рибпромислових суден в українських суднобудівних компаніях позитивно позначиться на діяльності всіх вказаних суб'єктів).

Висновки. Аналіз чинного законодавства України, економічних та статистичних даних свідчить про те, що рибне господарство не може ефективно розвиватися без державної підтримки внаслідок специфічних, притаманних галузі особливостей. Тому необхідним є здійснення невідкладної державної

підтримки щодо створення сприятливих умов у сферах кредитування, податкової та митної політики, фінансування за рахунок коштів державного бюджету інноваційних проектів. Тому доцільним є запровадження спеціального режиму господарювання для суб'єктів господарювання рибного господарства. Визначення його змісту є перспективою подальших розробок у сфері дослідження проблем господарсько-правового забезпечення розвитку рибпромислової галузі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Борейко В. І. Аналіз стану рибного господарства України / В. І. Борейко, Н. П. Павлюк // Вісн. Нац. ун-ту водного господарства та природокористування. Серія Економіка. — 2011. — №2. — С. 17–22.
2. Дроник В. С. Теоретико-методичні аспекти державного регулювання розвитку рибного господарства України / В. С. Дроник // Держава та регіони. Серія: Право та державне управління. — 2012. — №2. — С. 178–182.
3. Качний О. С. Державне регулювання розвитку рибного господарства України: автореф. дис. ... канд. наук з держ. управління : спец. 25.00.02 / О. С. Качний ; Акад. муніцип. управління. — К., 2010. — 18 с.
4. Величко О. В. Стан та особливості функціонування рибогосподарського підкомплексу / О. В. Величко // Вісн. Хмельниць. нац. ун-ту. — 2011. — №2 (Т. 3) — С. 13–16.
5. Мазур Ю. П. Ефективність функціонування та перспективи розвитку підприємств рибного господарства : автореф. дис. ... кан. екон. наук: спец. 08.00.04 / Ю. П. Мазур ; ПФ «Кримський агротехнологічний університет». — НАУ. — 2007. — 22 с.
6. Щодо напрямів підвищення інвестиційної привабливості приморських регіонів України: Аналітична записка [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/1168/>
7. Бобылов Ю. А. О субсидировании в рыбном хозяйстве России в условиях присоединения к ВТО / Ю. А. Бобылов // Дальневосточный регион — Рыбное хозяйство. — 2008. — №3 (12).
8. Про Концепцію розвитку рибного господарства України : Постанова Верховної Ради України від 13.07.2000 № 1885-III // Відом. Верхов. Ради України. — 2000. — №41. — Ст. 344.
9. Про Загальнодержавну програму розвитку рибного господарства України до 2010 року : Закон України від 19.02.2004 № 1516-IV // Відом. Верхов. Ради України. — 2004. — №22. — Ст. 313.
10. Про рибне господарство, промислове рибальство та охорону водних біоресурсів : Закон України від 08.07.2011 № 3677-VI // Відом. Верхов. Ради України. — 2012. — №17. — Ст.155.
11. Податковий кодекс України від 02.12.2010 №2755-VI // Відом. Верхов. Ради України. — 2011. — №13–14, №15–16, №17. — Ст. 112.

12. Про особливості страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою : Закон України від 09.02.2012 № 4391-VI // Відом. Верхов. Ради України. — 2012. — № 41. — Ст. 491.
13. Зельдіна О. Р. Теоретичні аспекти спеціального режиму господарювання : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. : спец. 12.00.04 / О. Р. Зельдіна. — К., 2007. — С. 5.
14. Актуальні проблеми господарського права : навч. посіб. / за ред. В. С. Щербини. — К. : Юрінком Інтер, 2012. — 528 с.
15. Задохайло Д. В. Правовий господарський порядок в Україні: десятирічний досвід конституційно-правового забезпечення / Д. В. Задохайло // Вісн. Акад. прав. наук України. — 2007. — № 3 (46). — С. 143–153.
16. Задохайло Д. В. Инвестиционное право Украины: сборник нормативно-правовых актов с комментариями / Д. В. Задохайло. — Х. : Эспада, 2002. — С. 527.
17. Крупа Л. Содержание специального правового режима в свободных экономических зонах Украины (концептуальный подход) / Л. Крупа // Підприємництво, госп-во і право. — 2001. — № 9. — С. 7–9.

ВВЕДЕНИЕ СПЕЦИАЛЬНОГО РЕЖИМА ХОЗЯЙСТВОВАНИЯ ДЛЯ СУБЪЕКТОВ РЫБНОГО ХОЗЯЙСТВА

Буткевич О. В.

Проанализировано действующее законодательство по вопросу необходимости поддержки развития рыбной отрасли. Констатировано, что законодательно закрепленная государственная поддержка является избирательной, поскольку вводится для отдельных видов субъектов рыбного хозяйства и не учитывает специфические особенности рыбной отрасли. Обоснована необходимость введения специального режима хозяйствования для субъектов рыбного хозяйства.

Ключевые слова: *рыбное хозяйство, субъекты рыбного хозяйства, государственная поддержка, специальный режим хозяйствования.*

INTRODUCTION OF A SPECIAL MANAGEMENT REGIME FOR SUBJECTS OF FISHERIES

Butkevich O. V.

The analysis of the current legislation on the need to support the development of the fishing industry was carried out. It is concluded that the legally enshrined public support is selective, as introduced for certain types of entities Fisheries and

does not account for the specific features of the fishing industry. The necessity of introducing a special regime for the fisheries subjects is grounded.

Key words: *fisheries, subjects of fisheries, government support, a special mode of management.*

УДК 346.9:620.9(477)

МІСЦЕ АЛЬТЕРНАТИВНОЇ ЕНЕРГЕТИКИ НА ЕЛЕКТРОЕНЕРГЕТИЧНОМУ РИНКУ УКРАЇНИ

М. М. Кузьміна, кандидат юридичних наук, асистент
Національний університет

«Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого»

Присвячено визначенню поняття та місця ринку альтернативної енергетики в енергетичній системі України, а також стану та проблемам правового регулювання приєднання об'єктів альтернативної енергетики та реалізації енергії в енергетичній мережі.

Ключові слова: *альтернативні (відновлювальні) джерела енергії, оптовий ринок електричної енергії, генерація, постачання, передача електричної енергії.*

Постановка проблеми. Уряди багатьох країн світу вживають заходів щодо збільшення частки альтернативної енергетики в енергобалансі своїх країн, особливо після аварії на АЕС Фукусіма. Німеччина ухвалила рішення про заморожування або відмову від своїх програм щодо ядерної енергетики та додаткової підтримки розвитку ВДЕ. Сьогодні у Німеччині частка ВДЕ становить понад 20 % і в планах уряду — довести її частку до 80 % до 2050 р. Згідно з Директивою ЄС 2009/28/ЄС до 2020 р. частка відновлювальних джерел енергії у країнах — членах ЄС повинна становити 20 % від загального обсягу. Світовий попит на відновлювальні джерела енергії стрімко зростає і за прогнозами ООН до середини нинішнього століття їх частка у глобальному енергетичному балансі становитиме 35–40 %.

Станом на 1 січня 2013 р. в Україні встановлена потужність об'єктів енергетики, які виробляють електроенергію з відновлюваних джерел, складає 649 МВт, а це менше 1 % у загальному енергобалансі країни. За 2012 р. ними вироблено 784,2 млн кВт · год електроенергії [1]. Функціонують вітропарки,

сонячні станції, біоенергетичні об'єкти, малі гідроелектростанції. Крім цього, на різних стадіях розвитку перебувають й нові проекти. Звісно, це невелика частка в рамках енергетичної системи України, адже тільки одна теплова електростанція здатна виробляти стільки енергії, але альтернативна енергетика в Україні розвивається та з часом неминуче стане повноцінною частиною електроенергетичного комплексу країни. Значну роль у цьому процесі відіграє ефективне правове регулювання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В юридичній науці питання енергетики розглядають С. Свірков, А. Вершинін, С. Білоцький та ін., але сфера альтернативної енергетики залишається недостатньо дослідженою.

Формулювання цілей. Метою статті є визначення поняття та місця ринку альтернативної енергетики в енергетичній системі України, а також стан і проблеми правового регулювання приєднання об'єктів альтернативної енергетики та реалізації енергії.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до Закону України від 16 жовтня 1997 р. «Про електроенергетику» виробництво електричної енергії — це господарська діяльність, пов'язана з перетворенням енергетичних ресурсів будь-якого походження, у тому числі альтернативних джерел енергії, на електричну енергію за допомогою технічних засобів з метою її продажу в межах оптового ринку електроенергії, тобто ринку, що створюється суб'єктами господарської діяльності для купівлі-продажу електричної енергії на підставі договору.

Виробництво електроенергії (генерація) не закінчується тільки технічним процесом виробництва з відповідними параметрами (тиск пари в котлі, швидкість обертання ротору парової турбіни тощо). Технічною умовою генерації електроенергії є її наступне передавання для використання, а економічним — реалізація електроенергії. Генерація за змістом та регулюванням суттєво відрізняється від діяльності з передачі чи постачання електричної енергії, а генеруючі компанії мають інший правовий статус, ніж енергопостачальні організації [2]. Це передусім стосується форми власності на об'єкти енергетики. Так, більшість генеруючих компаній поки що є суб'єктами господарювання державної форми власності. Обленерго, що розподіляють енергію споживачам, є корпоративними підприємствами та природними монополістами на регіональних ринках. Наприклад, основними акціонерами «Київенерго» є компанія ДТЕК (72,39 % акцій) і НАК «Енергетична компанія України» (25 % акцій). Генерацію електричної енергії «Київенерго» здійснює на двох теплоелектроцентралях — ТЕЦ-5 та ТЕЦ-6. Транспортування електроенергії забезпечується мережею повітряних і кабельних ліній, що є власністю держави та виступають як природна монополія на передавання електроенергії. Безперебійне та безаварійне функціонування мереж постачання

електричної енергії забезпечує централізоване диспетчерське управління, що здійснюється на підставі договору між членами оптового ринку електричної енергії України.

Отже, єдиний оптовий ринок енергії України створюється суб'єктами електроенергетики, до яких належать: виробники енергії, постачальники електричної енергії, що отримали відповідні ліцензії, державне підприємство «Енергоринок», що отримало ліцензію на право здійснення підприємницької діяльності з оптового постачання електричної енергії, державне підприємство «Національна енергетична компанія “Укренерго”», що здійснює централізоване диспетчерське (оперативно-технологічне) управління об'єднаною енергетичною системою України і передавання електричної енергії магістральними та міждержавними електричними мережами. В цілому така модель ринку на даному етапі досить ефективно функціонує, але з'являються нові виробники енергії з альтернативних видів джерел, що мають також ефективно працювати в рамках енергетичного комплексу.

Сьогодні в Україні чинною є Енергетична стратегія на період до 2030 р., прийнята у 2006 р. Міністерство енергетики та вугільної промисловості України оприлюднило проект оновленої Енергетичної стратегії України на період до 2030 р. Документ містить надто маленькі показники перспективного розвитку відновлювальної енергетики. Так, до 2020 р. частка електроенергії із відновлювальних джерел у загальному обсязі виробництва повинна зрости до 1,7 %, а до 2030 р. — лише до 4,6 %. Тобто додатковий попит на електроенергію повинен покриватися за рахунок інтенсивного розвитку атомної енергетики та теплових електростанцій, які працюють на вугіллі, газі та іншому викопному паливі, вважають у Міністерстві. Такі положення є неприйнятними, адже Україна відповідно до своїх зобов'язань в Енергетичному співтоваристві повинна до 2020 р. збільшити частку електроенергії із відновлювальних джерел енергії у загальному енергобалансі до 12 % [3]. Саме тому підготовлений Міністерством енергетики та вугільної промисловості України проект оновленої Енергетичної стратегії України на період до 2030 р. вимагає значних поправок.

Отже, альтернативна енергетика визначена в Енергетичній стратегії як частина енергетичного комплексу, але для її повноцінного розвитку необхідна зважена політика Уряду, що закладається у стратегіях та програмах розвитку. Перш за все на теоретичному та законодавчому рівнях є необхідність виділяти ринок альтернативних джерел енергії, що потребує окремого правового регулювання.

До складу чинного національного законодавства у сфері відновлювальної енергетики входять закони України «Про альтернативні джерела енергії», «Про альтернативні види палива», «Про електроенергетику», «Про енергозбере-

ження», «Про комбіноване виробництво теплової та електричної енергії (когенерацію) та використання скидного енергопотенціалу».

Господарсько-правове забезпечення механізму господарювання у сфері альтернативної енергетики складається з таких елементів:

1) суб'єкти альтернативної енергетики з державної та приватної форми власності, створені у таких організаційно-правових формах: державне підприємство, комунальне підприємство, товариство з обмеженою відповідальністю, акціонерне товариство, приватне підприємство, фізична особа — підприємець, виробничо-енергетичне об'єднання, зовнішньоекономічна асоціація;

2) державними органами влади у сфері альтернативної енергетики є: Кабінет Міністрів України, Міністерство енергетики та вугільної промисловості України, Національна комісія, що здійснює регулювання в сфері енергетики України (НКРЕ), Державне агентство з енергоефективності та енергозбереження, Державна інспекція з експлуатації електричних станцій і мереж;

3) для регулювання альтернативної енергетики застосовуються спеціальні засоби правового регулювання: «зелений» тариф, податкові пільги, фінансові пільги щодо приєднання до електричних мереж тощо.

Таким чином, ринок енергії з альтернативних джерел є частиною електроенергетичного комплексу України та являє собою сферу діяльності суб'єктів господарювання незалежно від їх відомчої належності та форм власності, що займаються виробництвом, передаванням, постачанням електричної енергії, генерованої з альтернативних джерел.

Ефективність відновлювальних джерел підтримується за рахунок спеціальних режимів господарювання, що створюються державою у відповідному сегменті електроенергетичного комплексу та залежить значною мірою від можливості приєднання до електричної мережі об'єктів альтернативної енергетики та реалізації в ній виробленої енергії.

Деякі кроки в цьому напрямі вже зроблені законодавцем. Так, відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 19 лютого 2009 року № 126 «Про особливості приєднання до електричних мереж об'єктів електроенергетики, що виробляють електричну енергію з використанням альтернативних джерел» енергопостачальники зобов'язані приєднувати виробників електричної енергії з альтернативних джерел енергії до мереж.

Приєднання електроустановки — це надання електропередавальною організацією послуги замовнику із створення технічної можливості для передачі (прийняття) в місце приєднання електроустановки замовника відповідної потужності до електричних мереж електропередавальної організації (у тому числі новозбудованих) електричної енергії необхідного обсягу з дотриманням показників її якості та надійності. Електропередавальна організа-

ція — суб'єкт господарювання, який здійснює підприємницьку діяльність з передавання електричної енергії відповідно до ліцензії, транспортує електричну енергію за допомогою електричних мереж на підставі договору про приєднання, що укладається за типовою формою, невід'ємною частиною якого є технічні умови.

Відповідно до Правил приєднання електроустановок до електричних мереж, затверджених постановою НКРЕ від 17 січня 2013 р. № 32, електропередавальна організація безоплатно готує та видає замовнику підписаний проект договору про приєднання до електричних мереж електроустановки, яка виробляє електричну енергію з використанням альтернативних джерел енергії. Технічні умови видаються замовнику безоплатно не пізніше 15 робочих днів від дня подання заяви замовника про приєднання електроустановки та 30 робочих днів у разі необхідності їх узгодження з власником магістральних/міждержавних електричних мереж.

Відповідно до «Методики розрахунку плати за приєднання електроустановок до електричних мереж», затвердженої постановою НКРЕ від 12 лютого 2013 р. № 115, надання послуги з приєднання електроустановки замовника до електромережі включає: 1) розробку технічних умов і підготовку проекту договору про приєднання та, у разі розроблення проектної документації замовником, її погодження; 2) роботи, які безпосередньо пов'язані з будівництвом та/або реконструкцією електричних мереж, що необхідні для забезпечення приєднання електроустановки замовника, у тому числі такі витрати (без ПДВ): на будівництво та/або реконструкцію мереж (підстанцій, повітряних та/або кабельних ліній) згідно з проектною документацією; на обладнання систем захисту; на обладнання вузлів обліку; на інші роботи, безпосередньо пов'язані з наданням послуг з приєднання; 3) підключення електроустановки замовника до електричних мереж.

Тобто для суб'єктів альтернативної енергетики безоплатно готуються проект договору про приєднання та технічні умови до нього, інші послуги приєднання є оплатними. Приєднання об'єктів альтернативної енергетики фінансується за рахунок замовника, але з можливістю повернення коштів шляхом встановлення «зеленого» тарифу та поворотної фінансової допомоги протягом 10 років. Ця процедура є досить довготривалою, тому інвестори змушені покривати всі витрати, в тому числі на будівництво ліній електропередач, які є державною власністю, самостійно. Слід погодитися з точкою зору експертів, що висловлюється в засобах масової інформації стосовно фінансових привілеїв або пільг (наприклад, більш висока ставка «зеленого» тарифу), які могли б отримувати компанії, що профінансували розвиток інфраструктури за власний рахунок. Це стало б доброю мотивацією для іноземних і вітчизняних інвесторів розвивати інфраструктуру мереж [4].

Електрична енергія, вироблена на об'єктах електроенергетики з альтернативних джерел енергії, може бути реалізована (ч. 3 ст. 15 Закону України «Про електроенергетику»):

1) на оптовому ринку електричної енергії України або за договорами з енергопостачальниками. Відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 19 лютого 2009 р. «Про особливості приєднання до електричних мереж об'єктів електроенергетики, що виробляють електричну енергію з використанням альтернативних джерел» оптовий ринок електричної енергії України та енергопостачальники зобов'язані купувати у суб'єктів господарювання, яким встановлено «зелений» тариф, всю електричну енергію, вироблену на об'єктах електроенергетики з альтернативних джерел енергії (крім доменного та коксівного газів, а з використанням гідроенергії — вироблену лише мікро-, міні- та малими гідроелектростанціями), за «зеленим» тарифом незалежно від величини встановленої потужності чи обсягів її відпуску. Примірний договір купівлі-продажу електричної енергії, виробленої з використанням альтернативних джерел, затверджує Національна комісія регулювання електроенергетики.

Електрична енергія, вироблена з енергії сонячного випромінювання об'єктами електроенергетики (генеруючими установками) приватних домогосподарств, величина встановленої потужності яких не перевищує 10 кВт, придбавається енергопостачальниками, що здійснюють постачання електричної енергії за регульованим тарифом на території провадження ліцензійної діяльності, за «зеленим» тарифом в обсязі, що перевищує місячне споживання електроенергії такими приватними домогосподарствами.

Слід відмітити, що в Німеччині домогосподарства значну частину електроенергії спрямовують в енергобаланс країни. Електроенергетичний комплекс України, побудований ще за радянських часів, являє собою єдину систему, що функціонує за рахунок великих мереж, у якій немає «розумних» мереж, розмежування за регіонами. У Німеччині систему розділено за районами, тому можна поставити прилад обліку на господарство, за яким сплачуватимуть за вироблену енергію за «зеленим» тарифом, а господарство купуватиме енергію за ринковою ціною. В Україні планується сплачувати тільки за частину енергії, яка не була використана, а для господарства важко виробляти енергію з надлишком [5];

2) за договорами зі споживачами. В Україні функціонує «модель єдиного покупця» стосовно оптового ринку електроенергії, яка передбачає, що одна спеціально створена компанія (ДП «Енергоринок») закуповує всю вироблену в країні електричну енергію та одночасно є єдиним оптовим продавцем такої енергії розподільчим компаніям, «Обленерго» та великим споживачам. По-

ложення щодо продажу енергії за договорами зі споживачами є дуже важливим, тому що створює особливий режим для ринку альтернативних джерел, запроваджує лібералізовану модель єдиного покупця, наступним етапом якої є перехід до моделі двосторонніх договорів з балансуєчим ринком. Наступною тенденцією розвитку енергетичних ринків є утворення бірж електричної енергії. Двосторонні договори укладаються між сторонами у процесі безпосередніх прямих переговорів, а електроенергетичні біржі є інструментом, за допомогою якого стандартизовані договори на виробництво та постачання електричної енергії можуть продаватися просто, швидко та безпосередньо перед самим моментом поставки. Біржі електричної енергії зараз функціонують практично в усіх країнах ЄС.

Можливість продажу за прямими договорами є прототипом «зелених» сертифікатів. З 2000 р. в Данії діє система «зелених» сертифікатів, що підтверджує факт виробництва кожної МВт · год електроенергії з відновлюваних джерел. Країна встановлює обов'язкову квоту на обсяг «зеленої» електроенергії в загальному обсязі виробництва. «Зелена» енергія має пріоритет у доступі до мережі. Енергорозподільчі компанії зобов'язані її прийняти та оплатити, а споживачі — купувати її відповідно до встановлених квот. Якщо виробник (постачальник) електроенергії не може виконати цю квоту, він має купити «зелені» сертифікати на ринку або заплатити штраф, сума якого зазвичай вище вартості «зелених» сертифікатів. Іноді зобов'язання по квоті «зеленої» електроенергії накладається не на виробника (постачальника), а на споживача електроенергії. В Данії сертифікати є цінними паперами, які можна продати чи купити незалежно від продажу енергії [6].

Висновки. Нині в Україні активно формується ринок альтернативних джерел енергії, адже діють суб'єкти господарювання, що генерують енергію з альтернативних джерел, створено органи державного регулювання, розроблено нормативно-правову базу та засоби державного регулювання в цій сфері. Звісно, ринок альтернативних джерел може існувати окремо від оптового ринку електричної енергії, для задоволення локальних потреб, але для забезпечення енергетичної безпеки держави в майбутньому необхідним є його впровадження в енергетичний комплекс країни, що має відбуватися на технічному, економічному та правовому рівнях. Для цього обов'язковою є розробка Національної стратегії розвитку альтернативної енергетики, де мають бути чітко визначені показники розвитку виробництва енергії з альтернативних джерел та шляхи їх реалізації, особливості регіонального розвитку з можливістю заміни у деяких регіонах традиційних джерел (наприклад, у Криму та Карпатах). Відповідний документ має співвідноситися зі стратегією інноваційного розвитку, наприклад, щодо оновлення мереж постачання електрич-

ної енергії, впровадження в Україні «розумних мереж», без яких неможливою є повноцінна синхронізація об'єктів традиційної та (поки що) альтернативної енергії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Сучасний стан альтернативної енергетики [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://saee.gov.ua/vidnovlyuvana-energetika>.
2. Вершинин А. П. Энергетическое право. Учебно-практический курс / А. П. Вершинин. — СПб. : Изд. дом С.-Петербур. гос. ун-та. 2007. — 248 с.
3. Україна повинна до 2020 р. довести частку відновлювальної енергетики до 12% — Держенергоефективності [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.ppa.gov.ua/press_center/economic_news/33664/.
4. Альтернативная энергетика: что мешает развиваться рынку возобновляемых источников энергии [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://kontrakty.ua/article/61687>
5. Альтернативний міністр. Інтерв'ю з М. Пашкевичем, головою Державного агентства енергоефективності // Інвестгазета. — № 14. — С. 25–27.
6. Кузьміна М. М. Європейський досвід забезпечення розвитку альтернативної енергетики / М. М. Кузьміна // Вісн. Нац. ун-ту «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: Екон. теорія та право. — 2012. — № 4 (11). — С. 120–127. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://dspace.nulau.edu.ua/handle/123456789/3307>.

МЕСТО АЛЬТЕРНАТИВНОЙ ЭНЕРГЕТИКИ НА ЭЛЕКТРОЭНЕРГЕТИЧЕСКОМ РЫНКЕ УКРАИНЫ

Кузьмина М. Н.

Посвящено определению понятия и места рынка альтернативной энергетики в энергетической системе Украины, а также состоянию и проблемам правового регулирования присоединения объектов альтернативной энергетики и реализации энергии в энергетической сети.

Ключевые слова: *альтернативные (возобновляемые) источники энергии, оптовый рынок электрической энергии, генерация, поставка, передача электрической энергии.*

PLACE OF ALTERNATIVE ENERGY IN THE ELECTRICITY MARKET OF UKRAINE

Kuzmina M. N.

This article is devoted to the definition of the renewable energy and market place of the renewable energy in the energy system of Ukraine. The article views

the status and problems of legal regulation of the accession of alternative energy and implementation of energy in the power grid.

Key words: *alternative (renewable) sources of energy, wholesale electricity market, generation, supply, transmission of electric energy.*

УДК 346.12:658.821 (477)

ЗАСОБИ ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ КОНКУРЕЦІЇ В ДЕРЖАВНОМУ СЕКТОРІ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ

О. С. Верещагіна, аспірантка

Національний університет

«Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»

Розглянуто засоби правового забезпечення економічної конкуренції в державному секторі економіки України. Наведено авторське бачення перспективних сфер господарювання, у рамках яких господарська діяльність підприємств державної форми власності вбачається такою, що здатна скласти конкуренцію підприємствам приватної форми власності, а також іноземним підприємствам.

Ключові слова: *державний сектор економіки, приватизація, державний інтерес, антимонопольно-конкурентна політика, економічна конкуренція.*

Постановка проблеми. Поклавши в основу розвитку національної економічної системи модель ринкової економіки, наша держава звернулася до такого базового механізму ринку, як конкуренція. Важливість конкуренції для національної економіки підтверджує норма, закладена в Конституції України, відповідно до якої держава бере на себе обов'язок забезпечити захист конкуренції у підприємницькій діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасній антимонопольно-конкурентній політиці питанню забезпечення конкуренції в державному секторі економіки приділено вкрай мало уваги. Це можна пояснити, по-перше, тим, що державний сектор зараз знаходиться у занепаді, по-друге, тим, що правове регулювання державного сектору як окремої частини загальнонаціональної економіки має фрагментарний характер. Другий фактор, вочевидь, цілком логічно випливає з першого. Через це до розгляду бралися праці вчених, які окремо займалися загальними питаннями державного сектору

економіки та конкуренції, зокрема, А. Беченева, Т. Гоголева, Г. Клейнера, Д. Петросяна, О. Вінник, О. Білорусова, В. Мамутова та ін. Разом з тим за основу було взяте положення чинного законодавства України.

Формування цілей. Метою статті є визначення спеціальних засобів забезпечення конкуренції в державному секторі економіки України, які на практиці пропонується використовувати в рамках антимонопольно-конкурентної політики, а також розгляд низки сфер господарської діяльності державних підприємств, що вбачаються перспективними та конкурентоздатними.

Вклад основного матеріалу. Звертаючись до питання забезпечення економічної конкуренції в державному секторі економіки, відмітимо, що провадження антимонопольно-конкурентної політики безпосередньо зумовлено державними інтересами. Тому пропонуємо провести диференціацію антимонопольно-конкурентної політики в державному секторі економіки за такими ознаками.

Залежно від державних інтересів, на забезпечення яких спрямована антимонопольно-конкурентна політика:

– антимонопольно-конкурентна політика, спрямована на забезпечення та профілактику вітальної безпеки (йдеться про створення належних умов життя та праці громадян, охорону здоров'я дорослого населення та немовлят зокрема, забезпечення лікарськими засобами, виробництво якісних продуктів харчування тощо);

– антимонопольно-конкурентна політика, спрямована на забезпечення економічної безпеки (особливо економічної самостійності) та державного суверенітету шляхом збереження у державній власності стратегічно важливих підприємств;

– антимонопольно-конкурентна політика, спрямована на збереження національних культурних багатств, довкілля, природного середовища та природних ресурсів, які є основним багатством українського народу;

– антимонопольно-конкурентна політика, спрямована на підвищення ефективності діяльності природних монополій та збереження їх у власності держави як стратегічно важливих суб'єктів господарювання;

– інші інтереси, які з'являються на різних етапах розвитку держави.

Зазначені державні інтереси зумовлюють напрями антимонопольно-конкурентної політики, а також відповідний інструментарій, який включає державні підприємства, державні замовлення та закупівлі, ціноутворення, приватизацію і реприватизацію тощо. Серед переліченого інструментарію окремо виділяються державні підприємства, які також виступають суб'єктом антимонопольно-конкурентної політики, та її об'єкт, а тому визначають антимонопольно-конкурентну політику. Через це другий пункт класифікації

пов'язується зі способом утворення та організаційно-правовою формою господарюючого суб'єкта.

Залежно від типу організаційно-правової форми господарюючого суб'єкта антимонопольно-конкурентна політика формується та реалізується в рамках:

- державних акціонерних товариств (у статутному капіталі яких частка держави перевищує 50 %, а також 100 % акцій яких належать державі);
- державних комерційних підприємств;
- державних казенних підприємств;
- комунальних підприємств;
- природних монополій, які, власне, не є окремою організаційно-правовою формою суб'єктів господарювання, однак через специфічні умови їх господарської діяльності вимагають запровадження окремого напрямку антимонопольно-конкурентної політики (у тому числі участі держави у формуванні).

Економічна конкуренція в державному секторі економіки є складовою частиною економічної конкуренції в рамках усього економічного простору з урахуванням певних особливостей її суб'єктного складу, завдань та обмежень. Через це у системі засобів забезпечення конкуренції в державному секторі економіки виділяємо загальні (передбачені Законом України «Про захист економічної конкуренції») та спеціальні засоби. Так, до загальних засобів, притаманних також приватному сектору, належать: захист від антиконкурентних узгоджених дій (ст. 6 Закону), запобігання антиконкурентним діям органів влади, органів місцевого самоврядування, органів адміністративно-господарського управління та контролю (розділ III Закону), недопущення обмежувальної та дискримінаційної діяльності суб'єктів господарювання, об'єднань (розділ IV Закону), запобігання концентрації (розділ V Закону) [1]. В той же час у рамках забезпечення економічної конкуренції в державному секторі слід використовувати окрему систему засобів, якими урахуватимуться зазначені особливості державного сектора (див. п. 3.1).

Розглядаючи роль держави в аспекті їх співпраці з підприємництвом, Д. Задихайло відмічає, що держава може виступати: 1) гальмом розвитку підприємництва, коли вона створює вкрай несприятливу обстановку для розвитку підприємництва або навіть забороняє його; 2) стороннім спостерігачем, коли вона прямо не протидіє розвитку підприємництва, але водночас і не сприяє його розвитку; 3) прискорювачем підприємницького процесу [1, с. 171].

З метою формування цілісної концепції антимонопольно-конкурентної політики в державному секторі економіки пропонуємо до засобів забезпечення конкуренції в державному секторі віднести такі.

1. Удосконалення механізму управління об'єктами державної власності. Зокрема, йдеться про розподіл повноважень із володіння, регулювання, управління та контролю за діяльністю державних підприємств.

2. Механізм визначення оптимальної частки державного сектору, який базується на нормативно закріплених і науковообґрунтованих методичних рекомендаціях щодо визначення: 1) обов'язкової мінімальної частки державного сектору економіки; 2) механізму та критеріїв визначення стратегічно важливих державних підприємств, приватизація яких забороняється; 3) встановлення підстав та випадків перетворення державних унітарних підприємств на казенні та навпаки. Зазначене гарантуватиме збереження економічної самостійності держави на деяких ринках, сприятиме розвитку конкурентних відносин, а також дозволить відійти від практики штучного доведення до банкрутства конкурентоздатних державних підприємств.

3. Забезпечення механізму функціонування внутрішньосекторальної конкуренції. Зазначене можливе через діяльність державних підприємств, які зможуть конкурувати між собою на відповідних сегментах ринку. Це не тільки сприятиме економічному зростанню кожного окремого підприємства, а й стане поштовхом до залучення у діяльність підприємств інноваційних досягнень.

4. Запровадження інституту державного менеджменту. Заміна трудових відносин з управління державними підприємствами на контрактні спричинена необхідністю зацікавити управлінців державних підприємств у забезпеченні ефективної роботи останніх, що позитивно впливатиме на прибутковість та конкурентоздатність таких підприємств у рамках конкретної сфери господарської діяльності.

5. Науково обґрунтований підхід у забезпеченні національних інтересів через механізм приватизації, який не перетворюється на засіб наповнення державної скарбниці, а дозволяє нерентабельним та збитковим підприємствам знайти «друге життя». При цьому до процесу приватизації мають залучатися відповідні органи (РНБО, АМКУ), які надаватимуть висновки щодо доцільності приватизації. А для потенційного покупця встановлюватиметься низка обов'язкових умов щодо: 1) надання плану розвитку підприємства на найближчі п'ять років; 2) збереження робочих місць за колишніми працівниками; 3) заборона перепродажу підприємства упродовж майбутніх п'яти років. Хоча прибічники приватизації державних підприємств і посиляються на збитковість державних підприємств та слабкі позиції на ринках порівняно з підприємствами приватного сектору, така позиція не витримує критики. Підтримуємо науковців, які вбачають у державних підприємствах високу конкурентоздатність та ефективність, але в разі їхнього функціонування в умовах конкуренції за законами ринкової економіки, а не тільки із

розрахунку на бюджетне фінансування, допомоги, пільги тощо [2, с. 155]. І тут слід конкретизувати, що підтримка держави має виявлятися не стільки у фінансуванні, допомозі чи пільгах, скільки у використанні такого інструменту, як державне замовлення, що дозволить тому чи іншому підприємству здійснювати господарську діяльність. Однак реалії сьогодення свідчать про те, що приватизація може виступати і як інструмент, що використовується для досягнення інших цілей: 1) усунення конкурента з ринку; 2) доступ до дешевої сировини (інтерес власника викликають підприємства, які відкривають доступ до корисних копалин, надр тощо). У першому випадку йдеться про штучне усунення/знищення конкурента шляхом доведення його до банкрутства. Яскравим прикладом цього є приватизація французькою компанією «Лафарж» — великим виробником цементу Балаклейського цементного заводу, який виробляв відомий у всьому світі цемент марки 900, що використовувався для потреб оборонно-промислового комплексу та космічної промисловості, унаслідок чого Балаклейський завод припинив свою діяльність, а вартість цементу марки «Лафарж» виросла у декілька разів [3]. Щодо другого пункту, то йдеться про приватизацію підприємств (як правило, іноземцями), які відкривають доступ до різного роду сировини: вугілля, металу, продукції хімічної промисловості та ін. Володіння такими підприємствами дозволяє власникам за безцінь вивозити сировину за межі України. Як приклад наведемо ситуацію з приватизацією компанією Mittal Steel, Криворіжсталі, що виконує роль проміжної ланки виробничого ланцюга, яким керує зазначена сталеливарна компанія.

6. Раціональне використання природних ресурсів як основного багатства українського народу, що ґрунтується на забезпеченні національних інтересів.

Узагальнюючи наведене, відмітимо, що конкуренція в державному секторі економіки залежно від конкурентного середовища та безпосередньо господарюючих суб'єктів може виявлятися на декількох рівнях: 1) внутрішньосекторальна конкуренція; 2) конкуренція між державними та приватними підприємствами; 3) конкуренція між державними та іноземними підприємствами. Крім того, необхідно відмітити, що конкуренція між окремими суб'єктами господарювання може набувати таких форм: 1) конкуренція цін; 2) конкуренція продукції (товарів, робіт, послуг); 3) конкуренція рівня техніки; 4) конкуренція рівня знань; 5) конкуренція інтелектуальної власності; 6) конкуренція рівня соціального забезпечення; 7) конкуренція управління. Зазначене має враховуватися під час формування антимонопольно-конкурентної політики для підприємств державного сектору економіки, а також використовуватися разом із засобами забезпечення конкуренції у відповідних сферах господарювання. Розглянемо сфери господарської діяльності, які за умов проведення

відповідних реформ є перспективними та конкурентоздатними на всіх зазначених рівнях, а також у рамках яких пропонується використовувати наведені засоби забезпечення конкуренції.

1. У сфері житлово-комунальних господарств пропонується надати можливість комунальним підприємствам конкурувати між собою за споживача, скасувавши територіальну прив'язку при обслуговуванні населення. За таких умов споживач матиме змогу зробити вибір, порівнюючи якість послуг, що надаються відповідними комунальними господарствами, а в останніх, у свою чергу, з'явиться стимул до поліпшення організації власної роботи з метою приваблювання споживача.

2. Налагодження виробництва дитячого харчування державними підприємствами, що пов'язується із популярністю зазначеної продукції серед населення, а також із необхідністю забезпечення в державі вітальної безпеки. Йдеться про те, що участь держави у виробництві дитячого харчування є запорукою більш суворого контролю за якістю та безпечністю сировини, процесом виробництва, а отже, за якістю кінцевої продукції, що є привабливим для більшості покупців. Через це можна стверджувати, що в зазначеній сфері можуть існувати повноцінні конкурентні відносини як між державними підприємствами, що виробляють однорідну продукцію, так і між державними та приватними підприємствами. Необхідно відмітити, що в окресленій сфері на сьогодні існують позитивні зрушення, зумовлені прийняттям Державної цільової соціальної програми розвитку виробництва продуктів дитячого харчування на 2012–2016 р., основною метою якої є створення сприятливих умов для розвитку виробництва безпечних та якісних продуктів дитячого харчування.

3. Монопольне становище державних підприємств у виробництві етилового спирту, передбачене Законом України «Про державне регулювання виробництва і обігу спирту етилового, коньячного і плодового, алкогольних напоїв та тютюнових виробів», у рамках зазначеного напрямку господарської діяльності є яскравим прикладом секторального принципу в конкуренції, коли державні підприємства змагаються між собою за ринки збуту.

4. У сфері охорони здоров'я пропонується реформувати господарсько-правовий статус медичних закладів та порядок надання ними відповідних послуг. Хоча Конституція України і гарантує надання безоплатної медичної допомоги в державних та комунальних закладах охорони здоров'я, треба констатувати, що на сьогодні безоплатна медицина фактично відсутня, а це, безумовно, є несприятливим фактором для вітальної безпеки. Оскільки дотримання прав і свобод людини і громадянин у сфері охорони здоров'я та забезпечення пов'язаних з ними державних гарантій є одним із принципів охорони здоров'я, з метою забезпечення конституційних засад у цій сфері

видається актуальним запровадити такі механізми: 1) перехід до контрактної форми надання медичних послуг, що забезпечить конкуренцію між закладами охорони здоров'я, а також прозорість у їхній діяльності; 2) страхова медицина; 3) державне замовлення та безоплатне надання медичних послуг певним категоріям громадян, перелік яких має визначитися відповідним нормативним актом; 4) встановлення відповідальності за неякісно надані послуги. Запровадження такого механізму сприятиме підвищенню рівня послуг, що надаються медичними закладами, а отже, забезпечуватиме конкуренцію між ними.

5. Організація державною охоронних послуг, які на сьогодні є дуже затребуваними, що, власне, дозволить конкурувати з іншими господарюючими суб'єктами, які спеціалізуються на таких послугах. На сьогодні держава має необхідну базу — органи внутрішніх справ, у структурі яких може функціонувати служба з надання охоронних послуг.

6. Оскільки право на освіту, зокрема вищу, є однією із гарантій, закріплених в Конституції України, підвищення рівня якості надання освітніх послуг має стати одним із пріоритетних напрямів діяльності держави. І хоча законодавство не визнає вищі навчальні заклади суб'єктами господарювання, проте аналіз ознак господарської діяльності та суб'єктів господарювання підтверджує, що ВНЗ мають всі «класичні» ознаки господарюючих суб'єктів. Не вдаватимемося у докладний аналіз таких ознак, оскільки це є предметом окремого дослідження. Зазначимо лише, що конкуренція між ВНЗ, які знаходяться у державній (комунальній) власності, за державне замовлення є цілком реальним явищем. Крім того, конкуренція у цій сфері існує на декількох рівнях: 1) серед державних (комунальних) ВНЗ; 2) між державними ВНЗ та ВНЗ приватної форми власності; 3) між національними ВНЗ та ВНЗ, що знаходяться за кордоном. Через таку широку географію конкуренції якість та рівень надаваних послуг мають відповідати світовим стандартам.

7. Відповідно до ст. 4 Закону України «Про підприємництво» діяльність, пов'язана з охороною окремих особливо важливих об'єктів права державної власності, перелік яких визначається у встановленому Кабінетом Міністрів України порядку, а також діяльність, пов'язана з проведенням криміналістичних, судово-медичних, судово-психіатричних експертиз та розробкою, випробуванням, виробництвом та експлуатацією ракет-носіїв, у тому числі з їх космічними запусками і будь-якою метою, може здійснюватися тільки державними підприємствами та організаціями. Через такий «особливий» статус зазначені види діяльності державних підприємств слід віднести до державної монополії. Однак це не виключає необхідність, можливість та доцільність існування між підприємствами відповідного профілю конкурентних

відносин, заснованих на суперництві за найкращі умови виробництва, вигідну позицію на ринку тощо завдяки власним досягненням.

8. Державні підприємства лісового господарства, географія яких є широкою, а товар, що пропонується до продажу, — популярним. Отже, у зазначеній галузі існує низка сприятливих умов, що спричиняють конкуренцію.

Висновки. З огляду на зазначене необхідно відмітити, що забезпечення економічної конкуренції в державному секторі економіки, яка є ключовим об'єктом загальнодержавної антимонопольно-конкурентної політики, є одним з першочергових завдань, що має бути реалізоване в рамках державної економічної політики, оскільки й дотепер державний сектор залишається важливим важелем впливу держави на ринкові процеси, а також є тим важливим механізмом, що забезпечує такі найважливіші державні інтереси, як вітальна безпека, економічна самостійність, державний суверенітет, збереження національних культурних багатств, довкілля, природного середовища та природних ресурсів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Задихайло Д. В. Основи господарського права України : навч. посіб. / Д. В. Задихайло, В. М. Пашков. — Х. : Юрайт, 2012. — 328 с.
2. Єщенко П. С. Сучасна економіка : навч. посіб. / П. С. Єщенко, Ю. І. Палкін. — К. : Вища шк., 2005. — 327 с.
3. Общенациональный еженедельник ВРЕМЯ.UA [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://vremia.ua/rubrics/ehkonomika/4234.php>.

СПОСОБЫ ПРАВОВОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ КОНКУРЕНЦИИ В ГОСУДАРСТВЕННОМ СЕКТОРЕ ЭКОНОМИКИ УКРАИНЫ

Верещагина Е. С.

Рассмотрены способы правового обеспечения экономической конкуренции в государственном секторе экономики Украины. Предоставлено авторское видение перспективных сфер хозяйствования, в рамках которых хозяйственная деятельность предприятий государственной формы собственности видится такой, что способна составить конкуренцию предприятиям частной формы собственности, а также иностранным предприятиям.

Ключевые слова: *государственный сектор экономики, приватизация, государственный интерес, антимонопольно-конкурентная политика, экономическая конкуренция.*

THE WAYS OF LEGAL SUPPORT OF COMPETITION POLICY IN THE PUBLIC SECTOR OF UKRAINE

Vereshchagin O. S.

This article investigates the ways of legal support of the economic competition in the public sector of Ukraine. The author explicates her own opinion concerning the perspective areas of economic activity of the state-owned enterprises referring to the aptitude of such enterprises to be able to compete with private and foreign enterprises.

Key words: public sector, privatization, public interest, antimonopoly and competition policy, economic competition.

УДК 346.14:67.08

СУБ'ЄКТНИЙ СКЛАД ГОСПОДАРСЬКИХ ВІДНОСИН У СФЕРІ ПОВОДЖЕННЯ З ВІДХОДАМИ

О. О. Гончаров, здобувач

Національний університет

«Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»

Досліджено питання визначення господарсько-правового статусу суб'єктів поводження з відходами та проблеми здійснення підприємницької діяльності у цій сфері.

Ключові слова: господарсько-правовий статус, суб'єкти поводження з відходами, екологічне підприємництво.

Постановка проблеми. Дуже важливу роль у справі охорони навколишнього природного середовища відіграють вимоги, що ставляться до суб'єктів у сфері поводження з відходами, встановлення заходів запобігання утворенню відходів, визначення окремих вимог щодо поводження з небезпечними відходами тощо.

Закон України «Про відходи» окремо висуває вимоги до громадян України, іноземців, а також до господарських організацій у сфері поводження з відходами. До обов'язків останніх відповідно до ст. 17 Закону входять: запобігати утворенню та зменшувати обсяги утворення відходів; забезпечувати приймання та утилізацію використаних пакувальних матеріалів і тари, у яких знаходилася продукція цих підприємств; визначати склад і властивості від-

ходів, що утворюються, а також, за погодженням із спеціально уповноваженими органами виконавчої влади у сфері поводження з відходами, ступінь їх небезпечності для навколишнього природного середовища та здоров'я людини; виявляти і вести первинний поточний облік кількості, типу і складу відходів, що утворюються, і подавати щодо них статистичну звітність; забезпечувати повне збирання, належне зберігання та недопущення знищення і псування відходів, для утилізації яких в Україні існує відповідна технологія; брати участь у будівництві об'єктів поводження з відходами; здійснювати відповідні заходи для максимальної утилізації відходів; не допускати змішування відходів, якщо це не передбачено існуючою технологією; не допускати зберігання та видалення відходів у несанкціонованих місцях чи об'єктах; здійснювати контроль за станом місць чи об'єктів розміщення власних відходів; своєчасно в установленому порядку вносити плату за розміщення відходів; надавати місцевим органам виконавчої влади і місцевого самоврядування та іншим відповідним органам інформацію про відходи та пов'язану з ними діяльність, у тому числі про випадки несанкціонованого потрапляння відходів у навколишнє природне середовище та вжиті щодо цього заходи; призначати відповідальних осіб у сфері поводження з відходами; забезпечувати розроблення в установленому порядку та виконання планів організації роботи у сфері поводження з відходами; при плануванні будівництва або реконструкції об'єкта поводження з відходами мати дозвіл на виконання цих дій відповідно до законодавства про містобудування, виконувати інші обов'язки, передбачені законодавством щодо запобігання забрудненню навколишнього природного середовища відходами.

Відповідно до ст. 13 Закону України «Про відходи» суб'єктами у сфері поводження з відходами є громадяни України, іноземці та особи без громадянства, а також підприємства, установи та організації усіх форм власності, діяльність яких пов'язана із поводженням з відходами.

При цьому Закон України «Про відходи» відокремлює такі категорії суб'єктів у сфері поводження з відходами.

Це, по-перше, виробник відходів — фізична або юридична особа, діяльність якої призводить до утворення відходів (ст. 1).

По-друге, власник відходів — фізична або юридична особа, яка відповідно до закону володіє, користується і розпоряджається відходами (ст. 1). При цьому (ст. 9) суб'єктами права власності на відходи є громадяни України, іноземці, особи без громадянства, підприємства, установи та організації усіх форм власності, територіальні громади, Автономна Республіка Крим і держава. Територіальні громади є власниками відходів, що утворюються на об'єктах комунальної власності чи знаходяться на їх території і не мають власника або власник яких невідомий (безхазяйні відходи). Держава є влас-

ником відходів, що утворюються на об'єктах державної власності чи знаходяться на території України і не мають власника або власник яких невідомий, а також в інших випадках, передбачених законом. Від імені держави управління відходами, що є державною власністю, здійснюється Кабінетом Міністрів України. Суб'єкти права власності володіють, користуються і розпоряджаються відходами в межах, визначених законом. Але слід пам'ятати, що суб'єктами господарської діяльності (ст. 55 ГК України) визнаються учасники господарських відносин, які здійснюють господарську діяльність, реалізують господарську компетенцію, мають відокремлене майно і несуть відповідальність за їх зобов'язаннями у межах цього майна. Саме тому О. Вінник визначає такі основні ознаки суб'єктів господарських правовідносин: безпосереднє здійснення господарської діяльності чи керівництво нею; набуття статусу суб'єкта господарських відносин у встановленому законом порядку; наявність майна, необхідного для здійснення господарської діяльності чи керівництва нею; наявність господарської правосуб'єктності [1, с. 57–58]. Взагалі, нагадує В. Пашков, поняття «суб'єкт господарювання» вживається і в ч. 4 ст. 13 Конституції України в контексті забезпечення державою захисту прав усіх суб'єктів права власності і господарювання, а також соціальної спрямованості економіки. Отже, суб'єкт господарювання є самостійним учасником господарських відносин [2, с. 75–77]. Однак необхідно відзначити, що в окремих дослідників, зокрема, С. Й. Кравчук [3, с. 25], Л. А. Жук, І. Л. Жук, О. М. Неживець [4, с. 9], точка зору щодо статусу суб'єктів господарського права кардинально відмінна від зазначеної. Проте вона, вважає В. М. Пашков, суперечить законодавству та доктринальному господарсько-правовому вченню [2, с. 74–76].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання дослідження суб'єктного складу у сфері господарювання були предметом дослідження багатьох учених-господарників, а саме: О. Вінник, Д. Задихайла, В. Мамутова, В. Пашкова, О. Подцерковного, В. Устименко, О. Шаповалової, В. Щербини та ін. Але ці науковці при опрацюванні зазначених питань не розглядали їх у контексті такої специфічної системи відносин, як поводження з відходами.

Формулювання цілей. Метою статті є дослідження господарсько-правового статусу суб'єктів поводження з відходами та особливостей їх господарської компетенції.

Виклад основного матеріалу. Здійснення ринкових трансформацій в Україні відкрило нові можливості для розвитку підприємництва. З одного боку, розвиток підприємництва є передумовою та необхідною складовою сучасної моделі ринково-конкурентного господарювання, а з другого — подальший розвиток підприємництва в Україні без достатнього врахування екологічних факторів, може призвести до ще більшого підвищення навантаження на нав-

колишнє середовище. За таких умов основним напрямом підтримки цілісності еколого-економічної системи є реалізація ефективних природоохоронних заходів, серед яких — активний розвиток різних форм підприємницької діяльності екологічного спрямування.

Зараз в Україні немає достатніх засобів, аби забезпечити екологічно стійкий розвиток країни. Відповідно до оприлюднених даних щорічно необхідно залучати близько 40 млрд дол. іноземних інвестицій, у тому числі близько 10 млрд дол. — для реалізації програм і проектів першочергового державного значення, аби забезпечити екологічну й енергетичну безпеку, розвиток сучасних екотехнологічних сфер та інфраструктури. У цьому напрямі має бути переорієнтована державна інвестиційна і податкова політика щодо механізму залучення екоінвестицій і стимулювання розвитку екобізнесу [5].

Доцільно виділити такі напрями розвитку екологічного підприємництва, як екологічний маркетинг та інжиніринг (реінжиніринг); екологічний аудит та екологічна сертифікація послуг; екологічний лізинг; екологічний консалтинг; концесія природних ресурсів (об'єктів); екологічне страхування; виробництво екологічнобезпечної продукції; діяльність у сфері поводження з відходами [6]. З точки зору окремих дослідників екологічне підприємництво — не галузь, а безпосередньо вид економічної діяльності [7]. Однак виникає доцільне запитання про потребу виокремлювати деякі напрями екологічного підприємництва в окремий вид економічної діяльності, якщо кожна діяльність відповідає визначеній державою Класифікації видів економічної діяльності.

Аналіз податкового законодавства дозволив дослідникам згрупувати податкові пільги, що стосуються природоохоронної діяльності, у шість груп: «перша група тих пільг, що сприяють впровадженню природоохоронних заходів суб'єктами господарювання, є найменшою, тоді як найчисленнішими є соціальні пільги юридичним або фізичним особам, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи» [8]. Крім цього відзначається, що передбачені пільги для стимулювання природоохоронної діяльності у Законі України «Про охорону навколишнього природного середовища» не підтверджуються положеннями податкового законодавства, а пільги, зазначені у Законі України «Про відходи», також не знаходять законодавчої підтримки у відповідному податковому законодавстві [9].

В Україні у цьому напрямі, на жаль, зроблено лише перші кроки, зокрема з прийняттям Закону України від 7 березня 2002 р. «Про відходи», яким передбачено стимулювання заходів щодо утилізації відходів та зменшення обсягів їх утворення (ст. 40), фінансування заходів у сфері поводження з відходами, у тому числі й за рахунок коштів Державного бюджету України, передбачених на проведення заходів, що включаються до Державної програми соціального та економічного розвитку України (ст. 41). Окремі по-

ложення щодо розвитку екологічно спрямованої підприємницької діяльності закріплено в інших документах, однак такий стан організаційно-правового забезпечення цієї діяльності є недостатнім, на що неодноразово звертали увагу різні фахівці [10].

Одним із основних факторів розвитку екологічного підприємництва в Україні є активна позиція держави, задекларована у Конституції України (статті 3, 16, 50), Законі України «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року» та інших документах, що може бути втілена шляхом впровадження господарського керівництва (нормативне правове регулювання, планування, управління та контроль) таким підприємством. Важливе місце серед зазначених видів керівної діяльності посідає планування, від якого безпосередньо залежать як усі інші названі види такої діяльності держави, так і розвиток цього підприємництва в Україні. Це цілком збігається і з позицією тих учених, які неодноразово звертали увагу на необхідність державного довгострокового соціально-економічного планування як умови збереження економічної та політичної самостійності держави [11]. Разом з тим наразі планування як використання природних ресурсів, екологічної безпеки, охорони довкілля, так і екологічно спрямованої підприємницької діяльності не відповідає сучасним потребам через фрагментарність, непослідовність, відсутність правового та фінансового забезпечення таких відносин.

Планування розвитку такого підприємництва є складовою прогнозування та планування економічного і соціального розвитку, спрямування та основні форми якого визначено ст. 11 ГК України та іншими законами, серед яких закони України від 23 березня 2000 р. «Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України», від 18 березня 2004 р. «Про державні цільові програми», від 11 липня 2001 р. «Про пріоритетні напрями розвитку науки і техніки» та ін. У кожному із них йдеться про необхідність розв'язання екологічних та науково-технічних проблем, створення принципово нових технологій, засобів виробництва тощо, проте фахівці щорічно констатують погіршення стану довкілля та здоров'я населення, критичний рівень застарілих технологій, надмірні витрати ресурсів. Із цього випливає, що закріпленого наразі підходу до планування в екологічній сфері недостатньо для розв'язання зазначених проблем, а тим паче щодо екологічного підприємства. Однією з головних причин такого стану є відсутність державної стратегії стосовно розвитку цієї галузі економіки, на що вказує і досвід багатьох розвинених країн, де результативність такого підприємства стала можливою саме після чіткої орієнтації держави на розв'язання відповідних проблем. При цьому така політика має виявлятися насамперед у здійсненні планування розвитку екологічного підприємства та його за-

конодавчій визначеності. Зважаючи на довгостроковий характер окупності вкладених у таке підприємництво інвестицій, значення для потреб суспільства результатів його діяльності, планування за умови визначення його показників на рівні закону виступає головним чинником успішного розвитку цього підприємства.

Відповідно до Закону України «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року», відокремлені позиції, серед яких необхідно приділити увагу: 1) розробленню та виконанню до 2020 р. державних цільових програм із впровадження новітніх технологій очищення промислових стічних вод та утилізації їх осадів; 2) створення до 2015 р. системи поводження з пакувальними матеріалами і тарою; системи збирання, видалення, знешкодження та утилізації відпрацьованих мастил; системи збирання, заготівлі та утилізації зношених шин, гумотехнічних виробів та відходів гумотехнічного виробництва; системи збирання та утилізації непридатних до використання транспортних засобів тощо. На окрему увагу заслуговує передбачене цим Законом завдання щодо створення до 2015 р. економічних стимулів та сприятливих умов для широкого впровадження новітніх екологічно збалансованих технологій та екологічно ефективних інновацій у сфері природокористування, що може охопити певну частину видів екологічно спрямованої господарської діяльності.

Методологічний аналіз вітчизняного податкового законодавства підкреслює недосконалість податкового середовища щодо впровадження активної господарської діяльності у природоохоронній сфері. Пасивність законотворчого органу із прийняття ефективних рішень спонукає до пошуку оптимальної схеми поєднання податкового тягаря, податкових пільг, зменшення негативного екологічного ефекту та фінансового зміцнення. Невідповідність податкової системи України потребам екологічного підприємництва можна пояснити тим, що до суб'єктів екологічного підприємництва недоцільно застосовувати податки і податкові збори та платежі, що стягуються із суб'єктів господарювання, діяльність яких поставлена на отримання тільки економічного результату — прибутку [12].

У завершеному вигляді підприємництво у сфері поводження з відходами має являти собою розвинений спеціалізований сектор національної економіки, який об'єднує підприємства та організації різних форм власності, цільовим призначенням яких є переробка вторинних ресурсів та надання послуг природоохоронного призначення. Це завдання орієнтоване на довгострокову перспективу, проте уже зараз необхідно визначити основні підходи, реалізація яких забезпечить комплексну ефективність екологічного підприємництва. Центральне місце при цьому має належати питанням формування економічного механізму, який відповідає таким основним вимогам: відповідність

ринковим принципам функціонування економіки та організації підприємницької діяльності; врахування специфіки екологічного підприємництва як об'єкта господарсько-правового регулювання; узгодження економічних інтересів виробників і споживачів продукції природоохоронного призначення; відповідність реальним економічним та фінансовим можливостям.

Питання про посилення інвестиційної активності має вирішуватися у взаємозв'язку з розробленням кластерної моделі поведження з ТПВ. Під кластерною структурою тут розуміється принцип концентрації високотехнологічних виробництв раціонального поведження з ТПВ, розташованих в безпосередній близькості до джерел вторинних ресурсів. Відмітною особливістю запропонованої системи кластерного рішення утилізації ТПВ є підвищення ефективності цього виду діяльності на території регіону, фінансування діяльності, спрямованої на впровадження інноваційних технологій у сферу поведження з твердими побутовими відходами. Воно є високоризикованою діяльністю. Тому, на наш погляд, доцільно поєднувати традиційні джерела фінансових ресурсів з новим для України джерелом, таким як венчурне фінансування, головна мета якого — фінансування високоризикованих інноваційних проектів, зокрема перероблення ТПВ.

Об'єктом лізингу в галузі екології є основні засоби, що використовуються для контролю за очищенням викидів, скидів забруднених вод, питної води та ін.

Традиційно лізингові операції в Україні застосовуються в промисловості, сільському господарстві, на транспорті. На відміну від екологічної галузі у цих галузях технологія використання лізингу достатньою мірою відпрацьована.

Лізинг у галузі екології, природоохоронної справи та екологічної модернізації виробництв (екологічний лізинг) має суттєві особливості, тому його впровадження в Україні лише розпочинається. Ці особливості полягають у тому, що більшість проектів у цій галузі або є безприбутковими, або дають низьку рентабельність, а в разі підготовки проектів екологічного лізингу потрібне здійснення екологічного аудиту для досягнення найбільшого ефекту.

Світовий досвід показує, що послуги екологічного лізингу дають реальну можливість розв'язати чимало екологічних проблем із мінімальними первинними витратами. За допомогою лізингу новітніх технологій і сучасного обладнання успішно вирішуються питання енергозбереження; раціонального використання природних ресурсів; перероблення та утилізації побутових і промислових відходів; зменшення негативного впливу діючих виробництв на навколишнє середовище.

Екологічний консалтинг — це особливий напрям екологічного підприємництва. Як правило, його здійснюють спеціальні консалтингові структури, що мають відповідну ліцензію та необхідний кадровий потенціал. Серед по-

слуг таких компаній можуть бути здійснення процедур екологічного аудиту, екологічної експертизи, екологічного бізнес-планування, методичне супроводження інвестиційних проєктів тощо. Слід відмітити, що ця діяльність за шкалою підприємницьких ризиків є однією з найменш ризикових. Результатами діяльності таких структур є зменшення екодеструктивного впливу на довкілля, підвищення прибутковості підприємств, економія ресурсів, зменшення відходів.

Концесійні відносини у сфері природокористування ще недостатньо розвинені, але існує достатній зарубіжний досвід у цьому напрямі, який можна імплементувати в Україні.

Екологічне страхування здійснюється за рахунок фінансових коштів суб'єктів господарювання для компенсації збитку, що завдається довкіллю внаслідок надзвичайних ситуацій. В Україні цей вид екологічного підприємництва поки що не розвинений, однак зарубіжний досвід показує, що ця площа підприємництва є найбільш прибутковою і одночасно ризиковою. Особливо це стосується екологічного страхування звалищ, яке широко застосовується у деяких країнах Заходу. Компанії, що займаються цим видом діяльності, формують так звані страхові фонди за рахунок внесків забруднювачів і тим самим забезпечують захист навколишнього середовища. Екологічному страхуванню підлягають об'єкти, які є носіями екологічного ризику [13].

Оскільки екологічне підприємництво є безпосередньо одним з різновидів традиційного підприємництва, для нього справедливі як загальні принципи підприємництва з урахуванням особливостей сфери функціонування, так і принципи сталого розвитку (оскільки цей вид підприємницької діяльності визначено одним з механізмів реалізації Концепції сталого розвитку). Із огляду на це основними принципами екологічного підприємництва є такі: можливість задоволення екологічних потреб та інтересів суспільства є основною передумовою ефективного функціонування екологічного підприємництва; екологізація сприймається як мета появи та розвитку екологічного підприємства; ефективність екологічної підприємницької діяльності оцінюється крізь призму трьох систем: екологічної, соціальної, економічної; необхідність використання найкращих з доступних технологій; зміщення зусиль екологічного підприємництва на початковий етап залучення та використання властивостей і якостей природних ресурсів замість існуючої практики ліквідації наслідків нераціонального природокористування; дотримання принципу превентивності екологічних неблагодолуч; поширення екологічно безпечних технологій і методів управління виробництвом [14].

Обов'язковою передумовою розвитку екологізації підприємництва є те, що вона повинна бути імплементована до чинної системи владних повноважень. Отже, становлення та розвиток екологічного підприємництва можливі лише за сприяння держави.

Важливу роль у цьому процесі повинні відігравати механізми державної підтримки відповідно до тих, що існують в ЄС. Як останні можуть виступати цільові замовлення на екологонебезпечних підприємствах, консультаційна та технічна допомога, забезпечення кредитних ліній (як вітчизняних, так і міжнародних).

Висновки. Аналіз розвитку підприємництва у сфері поводження з відходами у країнах з розвинутою ринковою економікою показує, що воно базується на діяльності суб'єктів малого підприємництва. І хоча в сучасних умовах поводження з відходами існують і взаємодіють великі, середні та малі підприємства, малий бізнес має свої позитивні особливості. Він може скласти основу у сфері поводження з відходами, а саме спроможний реалізувати широку свободу ринкового вибору, визначати темпи, структуру і якісний бік розвитку сфери перероблення вторинних ресурсів, забезпечувати її додатковими робочими місцями. До основних переваг малого підприємництва слід віднести: юридичну й економічну незалежність суб'єктів господарювання; значні можливості мобілізації фінансових, сировинних, трудових, природних ресурсів; високу гнучкість і пристосованість до вимог ринку; незначну капіталомісткість; короткі строки освоєння і швидку окупність капітальних вкладень; широкі можливості для вияву ініціативи і розумного ризику.

Діяльність комерційних структур у сфері поводження з відходами може мати неприбутковий характер, а тому уявляється за доцільне впровадження такого механізму регулювання, як механізм державного кредитування.

Доцільним також може бути створення спеціальних державних фінансових інститутів, які надають кредити на умовах більш сприятливих, ніж у комерційних банках; запровадження механізму державного гарантування позик і страхування кредиту, наданого суб'єктам господарювання; механізму залучення до фінансового забезпечення суб'єктів господарювання кредитів комерційних банків через звільнення від оподаткування прибутків, отриманих комерційними банками від вкладання коштів у сферу поводження з відходами; запровадження НБУ продажу кредитних ресурсів комерційним банкам за умови використання певної частини коштів для цільового довгострокового кредитування сфери поводження з відходами тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вінник О. М. Господарське право : курс лекцій / О. М. Вінник. — К. : Атіка, 2004. — 624 с.
2. Пашков В. М. Проблеми господарсько-правового регулювання відносин у сфері охорони здоров'я (господарсько-правовий контекст) / В. М. Пашков. — К. : МОРІОН, 2009. — 448 с.
3. Кравчук С. Й. Господарське право України : навч. посіб. / С. Й. Кравчук. — К. : Кондор, 2007. — 264 с.

4. Господарське право : навч. посіб. / Л. А. Жук, І. Л. Жук, О. М. Неживець та ін. — К. : Кондор, 2007. — 400 с.
5. Васюкова Г. Т. Екологія : підручник / Г. Т. Васюкова, О. І. Грошева. — К. : Кондор, 2009. — 524 с.
6. Жарова Л. В. Екологічне підприємництво та екологізація підприємництва: теорія, організація, управління : монографія / Л. В. Жарова, Є. Ю. Какутич, Є. В. Хлобистов ; за ред. Б. М. Данилишина. — Суми : Університ. книга, 2009. — 20 с.
7. Коренюк П. І. Екологічне оподаткування та екологічне підприємництво / П. І. Коренюк, О. В. Лук'янчикова // Механізм регулювання економіки. — 2010. — №4. — С. 24–34.
8. Веклич О. О. Екологічне оподаткування в Україні: реалії та напрями вдосконалення з урахуванням світового досвіду : наук. вид. / О. О. Веклич. — К., 2001. — 47 с.
9. Шоган Г. И. Экономический инструментарий формирования экологического предпринимательства : дис. ... канд. экон. наук : 08.08.01 / Г. И. Шоган. — Сумы, 1999. — 236 с.
10. Бобкова А. Щодо правових засад планування екологічного підприємництва / А. Бобкова // Право України. — 2011. — №2 — С. 124–132.
11. Мамутов В. Без общегосударственного планирования экономику и страну не поднять (о новом подходе к проблемам государственного управления) / В. Мамутов, А. Ющик // Голос Украины. — 2010. — 23 июня.
12. Коренюк П. І. Екологічне оподаткування та екологічне підприємництво / П. І. Коренюк, О. В. Лук'янчикова // Механізм регулювання економіки. — 2010. — №4. — С. 24–34.
13. Екологічне підприємництво у забезпеченні сталого економічного зростання : автореф. дис. ... канд. экон. наук : 08.00.06 / Є. Ю. Какутич ; НАН України. Рада по вивч. продукт. сил України. — К., 2007. — 20 с.
14. Мішеніна Г. А. Особливості розвитку екологічного підприємництва в системі сталого розвитку / Г. А. Мішеніна // Екологічний менеджмент у загальній системі управління : зб. тез доп. Дванадцятої щоріч. Всеукр. наук. конф., м. Суми, 18–19 квіт. 2012 р. / відп. за вип. О. М. Теліженко. — Суми : СумДУ, 2012.

СУБЪЕКТНЫЙ СОСТАВ ХОЗЯЙСТВЕННЫХ ОТНОШЕНИЙ В СФЕРЕ ОБРАЩЕНИЯ С ОТХОДАМИ

Гончаров О. О.

Исследованы вопросы определения хозяйственно-правового статуса субъектов, работающих с отходами, проблемы осуществления предпринимательской деятельности в этой сфере.

***Ключевые слова:** хозяйственно-правовой статус, субъекты обращения с отходами, экологическое предпринимательство.*

SUBJECTIVE COMPONENT OF BUSINESS IN THE FIELD OF WASTE MANAGEMENT

Honcharov O. O.

The article deals with the determination of the economic and legal status of the business of waste management and challenges of doing business in this area.

Key words: *economic and legal status, the subjects of waste management, environmental entrepreneurship.*

УДК 346.543

ГОСПОДАРСЬКО-ПРАВОВА ПОЛІТИКА ДЕРЖАВИ ЩОДО РОЗВИТКУ ІННОВАЦІЙНИХ ВИРОБНИЦТВ

В. А. Самойлова, здобувачка

Національний університет

«Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»

Досліджено механізми інноваційної політики держави, елементи інноваційної інфраструктури. Обґрунтовано та законодавчо визначено напрями інноваційної діяльності, спрямовані на забезпечення конкурентоспроможної продукції та елементи господарсько-правової політики держави щодо розвитку інноваційних виробництв.

Ключові слова: *інноваційна діяльність, інноваційна продукція, інноваційні виробництва, інноваційна активність підприємств.*

Постановка проблеми. Особливими вимогами до характеру та темпів розвитку національної економіки після її виходу із багаторічного глибокого кризового стану мають стати завдання щодо відтворення інноваційних процесів на новій технологічній основі, а також забезпечення соціальної спрямованості інноваційної діяльності, досягнення випереджальних темпів динаміки розвитку порівняно з провідними країнами світу відповідно до напрямку прогресу світової економіки [1]. Однак на сьогодні рівень використання інновацій є вкрай незадовільним. В Україні проблема конкурентоспроможності вітчизняної продукції є значно гострішою, ніж у промислово розвинених державах. Про це свідчать, зокрема, результати аналізу статистичних даних Держкомстату України і ООН, виконаного фахівцями Інституту прогнозування НАН України. Нині Україна має низький рівень конкурентоспроможності

машинно-технічної та іншої наукомісткої продукції (тільки в 1,8 % створених зразків їхній технічний рівень перевищує світовий); незначні розміри експортного потенціалу (експорт продукції, що припадає на душу населення в Україні, становить 0,2–0,3 тис. дол. США, у той час як у розвинених країнах — 2,0–5,6 тис. дол.); низький рівень «інтелектуалізації» експорту (в структурі експорту України більш ніж 80 % становлять сировина і напівфабрикати) [2].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Загальні засади проблем розвитку інноваційної діяльності розглядалися у працях таких науковців-господарників, як Ю. Атаманова, О. Вінник, Д. Задихайло, В. Мамутов, В. Пашков, О. Шаповалова, В. Щербина та ін. Однак питання сутності господарсько-правової політики держави щодо розвитку не тільки інноваційної діяльності, а й промислового сектору, зайнятого виробництвом інноваційної продукції, не отримали належного висвітлення.

Формулювання цілей. Метою статті є дослідження господарсько-правової політики держави щодо розвитку інноваційних виробництв.

Виклад основного матеріалу. Необхідність інноваційного розвитку національної економіки і перш за все підприємств базових галузей промисловості ставить нові вимоги до змісту, організації, форм та методів управління даним процесом, а це зумовлює необхідність формування інноваційної політики [3]. Зрозуміло, що збереження існуючої моделі розвитку промислового сектору України з орієнтацією на низькотехнологічне виробництво та експорт може призвести до подальшого нарощування технологічного відставання від розвинених країн та зниження конкурентних позицій національної економіки. Тому пріоритетним завданням державної політики на сучасному етапі є здійснення комплексу заходів щодо збалансованого розвитку всіх підсистем національної інноваційної системи, підтримання інноваційної активності вітчизняних суб'єктів господарювання на всіх стадіях інноваційного процесу, стимулювання попиту на результати наукових досліджень і розробок, кваліфікований персонал, створення сприятливих умов для виробництва інноваційної продукції з високим рівнем доданої вартості.

При цьому кожна держава, яка прагне стати конкурентоспроможною, має підтримувати на високому рівні власні науковий та інноваційний потенціали, демонструвати швидкі темпи нововведень. Інновації виступають матеріальною основою підвищення ефективності виробництва якісної продукції (послуг), зниження витрат, що є найважливішою умовою економічного зростання, яке відбувається на платформі якісного оновлення виробничого комплексу. Саме впровадження новітніх науково-технічних розробок і технологічних процесів формує структурні технологічні зміни в усіх сферах діяльності, в тому числі промисловості. Тобто на сучасному етапі розвитку світового господарства

принципово важливим фактором економічного зростання є господарсько-правова політика держави щодо розвитку інноваційних виробництв. Оскільки сьогодні інновації стосуються майже всіх галузей економіки, то державна інноваційна політика все тісніше переплітається з іншими елементами державного регулювання соціально-економічних процесів, а саме: загальноекономічною стратегією; науковою та науково-технічною політикою; інвестиційною політикою; структурною політикою; промисловою політикою; соціальною політикою; військовою політикою [4].

Однак на сьогодні в Україні діють лише окремі елементи інноваційної інфраструктури, що перешкоджає створенню національної інноваційної системи України, яка б відповідала сучасним ринковим вимогам та давала можливість налагодити завершений цикл інноваційної діяльності у промисловості — від створення інновацій до впровадження їх у виробництво. За офіційною інформацією в Україні функціонують 12 технопарків, 20 інноваційних центрів, 24 інноваційних бізнес-інкубатори, 11 центрів комерціалізації інтелектуальної власності, 15 центрів науково-технічної й економічної інформації [5]. Проте відповідно до інформації Української асоціації бізнес-інкубаторів та інноваційних центрів насправді реально працюють лише вісім технопарків. При цьому, на думку експертів, найбільш успішним (деякі експерти навіть вважають, що єдиним) заходом у стимулюванні інновацій було створення технопарків. Упродовж 2000–2008 рр., попри податкові пільги, технопарки сплатили у центральні та місцеві бюджети різні податки на суму майже 905 млн грн, а також створили 3000 нових робочих місць. Вони ефективно працювали аж до початку 2005 р., коли надані технопаркам пільги було скасовано. Зараз ефективно працюють лише два-три технопарки. Більш того, за оцінками експертів, на сьогодні в Україні існують лише 10 активних бізнес-інкубаторів. Крім того, аби бути рентабельними, вони займаються суто комерційною діяльністю, і в них не залишається ресурсів для роботи з інноваційними компаніями, не кажучи вже про нові компанії [6, с. 19–20]. Крім того, за інформацією дослідників, існуючі інструменти підтримки досліджень і розробок (приватні фундації, технопарки, бізнес-інкубатори, лізингові центри) не оснащені належним чином, персонал не отримує відповідну підготовку і, що найважливіше, фінансові ресурси вкрай обмежені. І хоча держава відіграє важливу роль у фінансуванні НДДКР, але основна частина державних коштів витрачається на підтримання державних академій наук, у тому числі НАН України [6, с. 9].

Роль бізнес-сектору має тенденцію до послаблення з точки зору як фінансування, так і виконання НДДКР, особливо в період економічної кризи. Вища освіта та неприбутковий приватний сектор не відіграють значної ролі у фінансуванні НДДКР (їхня частка несуттєво змінювалася з тенденцією до

зменшення). З другого боку, більше двох третин фахівців з науковим ступенем працюють у галузі вищої освіти. Відповідно до національних статистичних даних вони виконують майже 77 % наукових досліджень. Подібна ситуація спостерігається з різними національними документами щодо охорони прав інтелектуальної власності, включаючи патенти. Традиційно університети відіграють другорядну роль у системі наукових досліджень в Україні [6, с. 9].

При цьому ідея економіки, заснованої на знаннях, рушійною силою якої є інновації, була дискредитована в українському суспільстві через неефективні та непослідовні дії влади і анонсування заходів, які так і не було втілено в життя. Обов'язки основних учасників не було чітко визначено. В Україні існувало декілька державних міністерств і відомств, відповідальних за підтримку інноваційної діяльності в країні, але сфери їх компетенції перетинались і дублювались, вони не були чітко окресленими (така ситуація спостерігається й донині). Більшість цих установ історично не мали достатніх ресурсів для ефективного втілення інноваційної політики.

Крім того, механізми реалізації інноваційної політики, як правило, потерпають через недостатню увагу з боку державної влади до інноваційної політики. Законодавчі акти щодо підтримки інновацій у багатьох випадках мають більш низький пріоритет порівняно з деякими іншими нормативними актами держави (наприклад, Законом України «Про Державний бюджет»). Це призводить до блокування інноваційних ініціатив. Такий несприятливий розвиток подій створив розрив між наукою, освітою та економікою (бізнесом) [6, с. 44].

Доктринально вважається, що про політику держави стосовно розвитку інноваційних виробництв свідчить перш за все розвиток нормативно-правової бази. Тому дослідимо перш за все, якими нормативно-правовими актами врегульовано правовідносини щодо розвитку інноваційних виробництв. Виконання інноваційною інфраструктурою важливих для активізації **інноваційної діяльності** функцій неможливе без докладного визначення і закріплення змісту основних її понять, видів, складових, етапів формування, методів регулювання і стимулювання у відповідній нормативно-правовій базі.

Вихідні правові передумови державної інноваційної політики закладено в Конституції України (ст. 54), у якій громадянам гарантовано свободу наукової і технічної, а також інших видів творчості, захист інтелектуальної власності, їхніх авторських прав. У цій самій статті визначено, що держава сприяє розвитку науки, встановленню наукових зв'язків України зі світовим співтовариством. Але при цьому курс на розвиток економіки України за інноваційною моделлю було проголошено в Угоді про партнерство та співробітництво між Європейськими співтовариствами і Україною, яка набула чинності 1 березня 1998 р., та Стратегії інтеграції України до Європейського Союзу,

затвердженої Указом Президента України від 11 червня 1998 р. У свою чергу Концепція науково-технічного та інноваційного розвитку України, затверджена постановою Верховної Ради України від 13 липня 1999 р., містить основні цілі, пріоритетні напрями та принципи державної науково-технічної політики, механізми прискореного інноваційного розвитку, орієнтири структурного формування науково-технологічного потенціалу та його ресурсного забезпечення. Вона визначає засади взаємовідносин між державою і суб'єктами наукової та науково-технічної діяльності, які ґрунтуються на необхідності пріоритетної державної підтримки науки, технологій та інновацій як джерел економічного зростання, складника національної культури, освіти та сфери реалізації інтелектуального потенціалу громадян. Дія Концепції розрахована на період стабілізації економіки та досягнення її постійного розвитку.

Відповідно до законодавства державну підтримку отримують суб'єкти господарювання всіх форм власності, що реалізують в Україні інноваційні проекти, у тому числі підприємства всіх форм власності, які мають статус інноваційних.

Державні пріоритети інноваційної діяльності викладено в Законі України «Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні», що визначає правові, економічні та організаційні засади формування і реалізації пріоритетних напрямів інноваційної діяльності в країні. До них можна віднести науково, економічно і соціально обґрунтовані та законодавчо визначені напрями інноваційної діяльності, спрямовані на забезпечення потреб суспільства у високотехнологічній конкурентоспроможній, екологічно чистій продукції, високоякісних послугах та збільшення експортного потенціалу держави.

Для стимулювання залучення інвестицій в інноваційну діяльність встановлено систему державних гарантій (ст. 329 ГК України) та низку інших заходів. Держава гарантує суб'єктам інноваційної діяльності: підтримання інноваційних програм і проектів, спрямованих на реалізацію економічної та соціальної політики держави; підтримання створення та розвитку суб'єктів інфраструктури інноваційної діяльності; охорону та захист прав інтелектуальної власності, захист від недобросовісної конкуренції у сфері інноваційної діяльності; вільний доступ до інформації про пріоритети державної економічної та соціальної політики, інноваційні потреби та результати науково-технічної діяльності, крім випадків, передбачених законом; підтримку щодо підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації кадрів у сфері здійснення інноваційної діяльності.

Програмою розвитку інвестиційної діяльності на 2002–2010 рр., затвердженою постановою Кабінету Міністрів України від 28 грудня 2001 р. № 1801, також було передбачено комплекс заходів, спрямованих на стимулювання інноваційної діяльності, зокрема: створення системи пільгового рефінансу-

вання комерційних банків у разі надання ними пільгових кредитів для реалізації інвестиційних проектів з розробки і впровадження високотехнологічного устаткування та іншої інноваційної продукції; розширення практики пільгового кредитування під заставу майна суб'єктів господарської діяльності; створення пайових інвестиційних фондів для реалізації великих інноваційних проектів; розширення форм кредитування інноваційних підприємств шляхом здійснення лізингових, факторингових та інших операцій.

Отже, реалізація державної інноваційної політики передбачає створення законодавчої та нормативно-правової бази, розробку і практичне застосування різноманітних методів стимулювання інноваційної активності, формування відповідної інфраструктури. Остання для забезпечення ефективного регулятивного впливу державних органів влади та створення сприятливих для всіх суб'єктів **інноваційного процесу** умов має включати законодавчі та підзаконні акти різних рівнів — від загальнодержавних кодексів і законів до відомчих та регіональних нормативних актів.

Однак оцінка якісного стану нормативно-правової бази розвитку **інноваційної інфраструктури** свідчить про її фрагментарність, суперечливість та нестабільність. Відсутні послідовність і змістовна зв'язаність між різними законодавчими та підзаконними актами у цій сфері. Так, перелік елементів інноваційної інфраструктури, визначених у різних нормативних актах, включає: **державні інноваційні фінансово-кредитні установи, венчурні компанії** та фонди, зони інтенсивного науково-технічного розвитку (технополіси), соціотехнополіси, технологічні парки, наукові парки, **інноваційні центри, бізнес-інкубатори** (інноваційні, технологічні), центри високих інформаційних технологій, центри трансферу технологій, регіональні інноваційні кластери, **бізнес-центри, консалтингові центри**, інформаційні мережі науково-технічної інформації та ін. Проте для переважної більшості з них не визначено як змістовне наповнення, так і порядок створення, особливості діяльності, механізми державного регулювання тощо. Крім того, згідно зі звітом IFC за 2010 р., економічне відновлення після кризи 1990-х років обмежувалося мінімальними поліпшеннями нормативно-правового середовища, незначним зростанням продуктивності та незавершеністю економічних реформ. Українська економіка зростала в основному завдяки сприятливим зовнішнім факторам, таким як швидке світове зростання попиту та цін, зокрема на сталь, значний приплив іноземного капіталу в поєднанні з цінами на енергоресурси, рівень яких залишився нижчим за світовий. Останній фактор мав суттєве значення, оскільки надходження від експорту були значною мірою сконцентровані в енергоємних галузях важкої промисловості України (особливо металургійній та хімічній) з дуже обмеженою інноваційною складовою [6, с. 12], хоча єдність та системність державної інноваційної політики полягають

у широті її впливу: вона спрямовується на підтримання генерації ідей у сфері інновацій; забезпечує початковий попит на результати інноваційної діяльності; сприяє залученню в інноваційну діяльність фінансово-кредитних та інформаційних ресурсів; створює для інновацій сприятливий політичний та правовий клімат [7].

Однак, як показує досвід, прийняття відповідної нормативно-правової бази не є «панацеєю». Так, свого часу постановою Кабінету Міністрів України від 14 травня 2008 р. № 447 «Про затвердження Державної цільової економічної програми «Створення в Україні інноваційної інфраструктури» на 2009–2013 роки», реалізація якої має створити підґрунтя для активізації інноваційної діяльності, створення інноваційної і науково-виробничої інфраструктур, у 2011–2012 рр. було передбачено видатки державного бюджету на загальну суму 60 550 тис. грн. Проте за інформацією, наданою Міністерством економічного розвитку і торгівлі України, фактично фінансування за кошти державного бюджету не здійснювалося [8]. Зрозуміло, що це ставить під загрозу можливість досягнення запланованих у ній результатів.

Невипадково серед наявних особливостей розвитку національного технологічного ринку є низка «неспроможностей ринку», з яких слід виділити такі: 1) у сфері технологічної пропозиції: а) висока вартість фундаментальних наукових досліджень, що лежать в основі створення технології; б) процес істотного зниження темпів розвитку вітчизняної прикладної науки; в) недостатній рівень «технологічного попиту», що спричинено відсутністю приватноправового та централізованого фінансування розробки технологій; г) складний процес організації та формування необхідних передумов для створення та розробки технологій; г) недостатня кількість наукових фахівців високої кваліфікації; 2) у сфері інфраструктури ринку технологій: а) майже повна відсутність інфраструктури ринку технологій як такої; б) відсутність суб'єктів господарювання — посередників, що здійснюють купівлю та продаж технологій; в) відсутність єдиної системи інформаційного забезпечення відносин, пов'язаних зі створенням, передачею прав та втіленням технології; 3) у сфері технологічного попиту: а) високий ступінь економічних ризиків, пов'язаних із втіленням технологій; б) конкуренція з боку транснаціональних корпорацій та наявні технологічні можливості інших країн; в) особлива структура виробничого сектору національної економіки, зосереджена на виробництві продукції декількох різновидів, що у свою чергу визначає вузькоспрямований попит; г) недостатність внутрішніх фінансових ресурсів, що направляються на придбання технологій [9].

Взагалі, тільки 3,9 % від загальної кількості інноваційно активних підприємств фінансуються за рахунок державного бюджету і місцевих бюджетів. Це призвело до того, що в промисловому комплексі України домінують вироб-

ництва третього та четвертого технологічних укладів (важке машинобудування, виробництво і прокат сталі, суднобудування, кольорова металургія, органічна та неорганічна хімія), частка яких разом становить від 75 до 94 %. П'ятий уклад (комп'ютеризація, інформатизація, сучасні галузі електротехнічної промисловості і приладобудування, авіаційна, медична, хімічна, фармацевтична промисловість) не перевищує 6–10 %, шостий (мікробіологічна промисловість, наукоємна і високотехнологічна медична техніка, види діяльності, засновані на біотехнологіях, генній інженерії) — 0,6–1 % [10].

Висновки. Аналіз стану господарсько-правової політики держави щодо розвитку інноваційних виробництв свідчить про те, що інноваційне законодавство потребує подальшого вдосконалення, адже, незважаючи на розгалужену систему правових актів, говорити про цілісну і взаємоузгоджену систему законодавства наразі передчасно. Слід відзначити досить значну кількість нормативно-правових актів, які регулюють інноваційну діяльність, що зменшує її привабливість. Національне законодавство у сфері регулювання інноваційної діяльності нестабільне, нормативно-правова база зазнає постійних змін, оскільки в процесі її формування одні нормативно-правові акти приймаються, інші скасовуються або їх положення відображаються в інших нормативно-правових актах.

Основні завдання господарсько-правової політики щодо розвитку інноваційної діяльності і як наслідок збалансованого соціально-економічного зростання полягають у такому: формуванні міжгалузевої структури інноваційного виробництва, яка повинна відповідати світовим стандартам і потребам економіки держави, підвищенні соціально-екологічної орієнтації галузей, збільшенні у структурі промислового виробництва частки легкої і харчової промисловості; обмеженні розвитку сировинних і напівфабрикатних виробництв, поетапному зменшенні обсягу експорту продукції видобувних та інших ресурсо- й енергоємних галузей, нарощуванні обсягу виробництва продукції, що має закінчений технологічний цикл і сприяє сталому використанню власного природно-ресурсного потенціалу; технічному переоснащенні виробництва на основі впровадження новітніх наукових досягнень, енерго- і ресурсоощадливих та безвідходних технологій, широкому застосуванні відновлюваних джерел енергії, розв'язанні проблеми утилізації відходів, що утворюються у процесі господарської та іншої діяльності; формуванні раціональної структури виробництва, розподілі та використанні енергії, підвищенні технічного рівня та екологічної безпеки інноваційного виробництва.

ЛІТЕРАТУРА

1. Яремко Л. А. Роль уряду у формуванні інноваційного розвитку економіки / Л. А. Яременко // Актуал. проблеми економіки. — 2006. — № 8. — С. 23–32.

2. Нежиборець В. І. Розвиток інноваційної діяльності в Україні як умова забезпечення конкурентоспроможної економіки / В. І. Нежиборець // Теорія і практика інтелектуал. власності. — 2009. — № 5. — С. 48–54.
3. Гончарова Н. П. Теоретико-методические аспекты формирования инновационной политики / Н. П. Гончарова // Актуал. проблеми економіки. — 2008. — № 4. — С. 62–72.
4. Каракай Ю. Роль держави у стимулюванні інноваційної діяльності / Ю. Каракай // Економіка України. — 2007. — № 3. — С. 14–21.
5. Інформаційно-аналітичні матеріали Державного агентства з питань науки, інновацій та інформатизації України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.dkni.gov.ua/2010-09-09-12-22-00/2010-09-09-12-25-43/235-2010-12-07-11-34-29>. Перевірено: 14.07.2013 р.
6. Інновації в Україні: Європейський досвід та рекомендації для України. — Т. 3 : Інновації в Україні: пропозиції до політичних заходів. Остаточний варіант (проект від 19.10.2011) / за ред. Джорджа Строгілопулоса, Гудруна Румпфа. — К. : Фенікс, 2011. — 76 с.
7. Черібкус Д. Системні підходи до державного регулювання інноваційного розвитку України в умовах глобалізації / Д. Черібкус // Економіст. — 2007. — № 9. — С. 4–6.
8. Щодо державної політики підтримки розвитку інноваційних кластерів у промисловості України : аналітична записка [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/1069/> Перевірено: 14.07.2013 р.
9. Давидюк О. М. Господарсько-правове регулювання обігу технологій в Україні: перспективи доопрацювання / О. М. Давидюк // Вісн. Нац. юрид. акад. України імені Ярослава Мудрого. Серія: Екон. теорія та право. — 2010. — № 1. — С. 150–158.
10. Ключев А. Тільки переведення економіки на інноваційний режим є гарантією сталого розвитку держави / А. Ключев // Уряд. кур'єр. — 2004. — 28 квіт.

ХОЗЯЙСТВЕННО-ПРАВОВАЯ ПОЛИТИКА ГОСУДАРСТВА ПО РАЗВИТИЮ ИННОВАЦИОННЫХ ПРОИЗВОДСТВ

Самойлова В. А.

Проанализированы механизмы инновационной политики государства, элементы инновационной инфраструктуры. Обоснованы и законодательно обозначены направления инновационной деятельности, которые обеспечивают конкуренцию продукции и элементы хозяйственно-правовой политики государства по развитию инновационных производств.

Ключевые слова: *инновационная деятельность, инновационная продукция, инновационные производства, инновационная активность предприятий.*

ECONOMIC AND LEGAL STATE POLICY ON DEVELOPMENT OF INNOVATIVE PRODUCTION

Samoilova V. A.

The mechanisms of innovation policy and the elements of the innovation infrastructure are analyzed. The areas of innovative activity that provide competitive products and elements of the economic and legal policy of the state on the development of innovative industries are justified and legally designated.

Key words: *innovation, innovative products, innovative production, innovation activity of enterprises.*

УДК 346.12+346.5

ПИТАННЯ СИСТЕМАТИЗАЦІЇ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ У СФЕРІ ЗАСТОСУВАННЯ НАДЗВИЧАЙНИХ РЕЖИМІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ

*Н. С. Сергєєва, здобувачка
Національний університет
«Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*

Досліджено питання господарсько-правового регулювання організації і здійснення господарської діяльності суб'єктами господарювання в умовах введення надзвичайних режимів. Проаналізовано та подано системний опис основних законодавчих актів, які регулюють діяльність суб'єктів господарювання у період дії надзвичайних режимів господарювання. Вказано на суттєві недоліки і прогалини в законодавстві України із зазначеної проблематики та запропоновано можливі шляхи його вдосконалення.

Ключові слова: *спеціальний режим, режим воєнного стану, режим надзвичайного стану, режим надзвичайної екологічної ситуації, надзвичайний режим господарювання, систематизація законодавства.*

Постановка проблеми. У розвитку економічної системи будь-якої країни важливу роль відіграє ефективне правове регулювання організації та здійснення господарської діяльності. Особливо важливою в сучасних умовах поступового реформування економіки ця проблема є для України. «Реформування економічних процесів обумовлює необхідність законодавчого за-

кріплення нової економічної політики, що свідчить про важливість удосконалення та кодифікації чинних норм права з урахуванням економічних реалій» [7, с. 5].

Одним із видів правових режимів, розв'язання проблем правового регулювання яких має велике значення для економіки, є спеціальний режим господарювання. Цей термін був уведений у Господарський кодекс України, однак не отримав визначення на законодавчому рівні. Наукове визначення спеціального режиму господарювання було запропоновано О. Зельдіною: «Правовий режим, який визначає порядок організації та здійснення господарської діяльності на певній території, у певній галузі економіки, відрізняється від загального режиму господарської діяльності, передбаченого законодавством, і вводиться державою з певною метою для забезпечення розумного сполучення публічних і приватних інтересів за допомогою встановлення обмежень та/ або заохочень для суб'єктів господарювання» [7, с. 15].

ГК України у розділі 8 «Спеціальні режими господарювання» встановлює такі види спеціальних режимів: спеціальні (вільні) економічні зони, концесії та інші види спеціальних режимів господарювання. До інших видів спеціальних режимів господарювання, яким присвячено главу 41 розділу 8 ГК України, віднесено, зокрема, такі: виключна (морська) економічна зона України, режим державного кордону, господарське забезпечення Збройних Сил України, режим господарювання в окремих галузях народного господарства, санітарно-захисні та інші особливо охоронні території, території пріоритетного розвитку, режим надзвичайного стану, режим надзвичайної екологічної ситуації, режим воєнного стану.

О. Зельдіна запропонувала поділ спеціальних режимів господарювання на такі види: обмежувальні, обмежувально-заохочувальні та заохочувальні режими [8, с. 22]. Однак наразі у науковій літературі аналізуються головним чином проблеми функціонування спеціальних економічних зон та територій пріоритетного розвитку, що є різновидами заохочувального спеціального режиму господарювання, тобто такого режиму, введення якого пов'язано з необхідністю розв'язання соціально-економічних проблем, залучення інвестицій шляхом надання суб'єктам господарювання певних заохочень. У той же час іншим видам спеціального режиму господарювання, зокрема обмежувальним, тобто режимам, де законодавець шляхом встановлення обмежень у процесі здійснення господарської діяльності досягає певних цілей з охорони територій, об'єктів і под., у наукових дослідженнях приділяється недостатня увага. Зокрема, нормативно-правові акти, які регулюють режим надзвичайного та воєнного стану, режим надзвичайної екологічної ситуації, є досить стислими (обмеженими), а сформований нині механізм правового регулювання діяльності господарюючих суб'єктів під час введення в дію надзвичайних

режимів ставить перед науковцями та законодавцями низку питань, що потребують вирішення.

Причиною такого дещо однобічного підходу до дослідження проблеми функціонування спеціальних режимів господарювання є, на нашу думку, актуальність та нагальна необхідність з огляду на сучасну економічну ситуацію в Україні розв'язання економіко-правових проблем, пов'язаних із поліпшенням інвестиційного клімату та прискоренням інноваційного розвитку країни, чому сприяють саме заохочувальні режими. Однак, вважаємо, що не слід залишати без уваги і ті аспекти правового регулювання спеціальних режимів господарювання, які, можливо, не мають вирішального значення і не є життєво важливими в короткостроковій перспективі, проте вони, на наш погляд, є важливими в ситуаціях, які за певних обставин можуть виникнути у будь-який час. Отже, правова система повинна бути здатною ефективно реагувати на подібні виклики.

Таким чином, проблема законодавчого регулювання здійснення господарської діяльності за умов уведення надзвичайних режимів зараз є важливою та актуальною. Тому, на нашу думку, виникає необхідність у виокремленні з-поміж спеціальних режимів господарювання саме надзвичайних режимів господарювання, які у свою чергу потребують більш поглибленого вивчення і докладного, поетапного, системного, логічного та продуманого розробки механізмів правового регулювання діяльності суб'єктів господарювання в умовах виникнення надзвичайних ситуацій. Оскільки існуюча зараз нормативно-правова база лише частково регулює питання, що виникають і можуть виникнути в майбутньому у господарюючих суб'єктів, існує нагальна необхідність наукової розробки цієї актуальної проблеми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Слід зазначити, що питання регулювання господарських правовідносин у період дії надзвичайних режимів, які розглядаються в цій статті, незважаючи на їх актуальність, наразі залишаються поза увагою науковців і майже не відображені в науковій літературі. Окремі аспекти цієї проблематики лише фрагментарно розглядаються в роботах, присвячених дослідженню проблем спеціального режиму господарювання, зокрема у працях О. Зельдіної, проте основну увагу дослідниця приділяє заохочувальним спеціальним режимам, таким як С(В)ЕЗ, ТПП та ін.

Формулювання цілей. Метою статті є аналіз та спроба систематизації чинного законодавства України, що регулює господарську діяльність суб'єктів господарювання в умовах введення в дію надзвичайних режимів.

Виклад основного матеріалу. На думку дослідників, якщо розглядати право як засіб соціального регулювання, то слід визнати, що в надзвичайних ситуаціях зазнають змін зміст та процес реалізації права, а останній стає більш

авторитарним, жорстким і у деяких випадках приймає форми надзвичайного або спеціального порядку [9]. Відповідно до чинного законодавства оголошення надзвичайного стану супроводжується встановленням особливого правового режиму діяльності органів державного управління, органів місцевого самоврядування, підприємств, організацій, установ, що виявляється в обмеженнях здійснення конституційних прав і свобод, а також у закріпленні додаткових зобов'язань. І хоча в науці висловлюється думка про те, що господарська діяльність в умовах будь-якого зі встановлених державою видів спеціального режиму господарювання може здійснюватися тільки за наявності волевиявлення з боку як держави, так і суб'єкта господарювання [7, с. 36], слід зауважити, що стосовно надзвичайних режимів господарювання ситуація дещо інша.

Отже, проблему правового регулювання господарської діяльності в умовах дії обмежувальних режимів господарювання, у тому числі надзвичайних, на наш погляд, слід розглядати в межах більш широкої проблеми — визначення меж державного регулювання економіки, а саме проблеми співвідношення і збалансування публічних та приватних інтересів. Зокрема, обмежуючи права суб'єктів господарювання та накладаючи на них додаткові обов'язки, необхідно передбачити законодавчо закріплені механізми відшкодування та інші правові стимули. При цьому, зауважимо, що в умовах надзвичайної ситуації дія багатьох правових механізмів припиняється, а отже, на думку дослідників, загальне законодавство не дозволяє створити дієву систему правових зв'язків, що здатна забезпечити поєднання інтересів суб'єктів, які здійснюють господарську діяльність в умовах надзвичайної ситуації, і держави в цілому [8, с. 94].

Так, законодавець, передбачивши у деяких випадках обмеження прав суб'єктів господарювання, повинен внести зміни до законодавства щодо посилення гарантій і передбачити заходи контролю, які б сприяли захисту прав (наприклад, захисту права власності щодо примусового відчуження чи вилучення майна) та унеможливили б зловживання з боку державних органів влади в період дії надзвичайних режимів. Також можна передбачити певні заохочення чи пільги в майбутньому для тих суб'єктів господарювання, чиє майно було примусово відчужене.

Чинне законодавство визначає основні ланки юридичної конструкції, яка забезпечує здійснення господарської діяльності в умовах надзвичайної ситуації, однак прогалини, що є в законодавстві, невиправдане дублювання норм права не дозволяють забезпечити ефективне функціонування цього складного господарсько-правового механізму. Таким чином, питання систематизації законодавства у цій сфері правовідносин є нині актуальним для України.

Правову основу введення в дію спеціальних режимів у першу чергу становить Конституція України, а саме норми статей 92 та 106, розділ 8 ГК

України, а також ще низка ключових нормативно-правових актів, якими є закони України від 16 березня 2000 р. «Про правовий режим надзвичайного стану», від 6 квітня 2000 р. «Про правовий режим воєнного стану», від 13 липня 2000 р. «Про зону надзвичайної екологічної ситуації», від 21 жовтня 1993 р. «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію». Ці закони визначають основні напрями державної політики у період надзвичайних ситуацій, і хоча вони передбачають тимчасовий характер дії цих режимів, однак все ж таки встановлюють на цей період обмеження прав громадян і юридичних осіб, що передбачені Конституцією України. Зокрема, оголошення надзвичайної ситуації передбачає встановлення особливого режиму функціонування державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, що виражається як у встановленні додаткових обов'язків, так і в обмеженні здійснення конституційних прав і свобод.

«Аксіомою» для юридичної науки є загальновизнане правило, за яким конкуренція (колізія) загальної і спеціальної норм вирішується на користь останньої. Отже, оскільки нормативно-правові акти, які регулюють діяльність господарюючих суб'єктів під час введення надзвичайних станів, є спеціальними нормами, то їх повнота, а отже, й ефективність з точки зору як теорії, так і практики, очевидно, мають неоціненне значення для суспільства в умовах сьогодення, коли ризик виникнення різноманітних надзвичайних ситуацій неухильно зростає.

Правовий режим воєнного або надзвичайного стану, зон надзвичайної екологічної ситуації відповідно до п.19 ст. 92 Конституції України визначається виключно законами України, однак положення, що стосувалося б регулювання мобілізаційної діяльності і мобілізації виключно законами, Конституція не містить. У цьому контексті слід також зазначити, що ст. 106 Конституції, яка визначає повноваження Президента України, встановлює, що Президент приймає у разі необхідності рішення про введення в Україні або в окремих її місцевостях надзвичайного стану, оголошує в разі необхідності окремі місцевості України зонами надзвичайної екологічної ситуації з наступним затвердженням цих рішень Верховною Радою України, а також приймає відповідно до закону рішення про загальну або часткову мобілізацію та введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях у разі загрози нападу, небезпеки державній незалежності України. Отже, логічно було б доповнити ст. 92 Конституції України пунктом про те, що виключно законами України регулюються також ті суспільні відносини, що виникають з приводу «мобілізаційної підготовки та мобілізації». Це сприяло б реалізації положень ст. 19 Конституції України щодо діяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб у межах повноважень на підставі та у спосіб, що встановлені Конституцією та законами України.

ГК України у розділі 8 у статтях 416 та 417 передбачає, хоча й фрагментарно, порядок здійснення господарської діяльності в умовах надзвичайного, воєнного стану, а також зазначає, що положення ст. 416 ГК щодо правового регулювання надзвичайного стану застосовуються до господарської діяльності у разі оголошення окремих місцевостей зонами надзвичайної екологічної ситуації. На нашу думку, існує необхідність у розширенні цього розділу, оскільки ГК України є кодифікованим нормативно-правовим актом, який повинен містити основи регулювання господарських відносин, тобто відносин, у які вступають організації, підприємці в процесі організації та безпосереднього здійснення господарської діяльності, незалежно від правового режиму, у якому вони функціонують. Зокрема, вважаємо, що слід було б доповнити цей розділ нормами, які б більш детально, тобто шляхом установлення чітких процедур, забезпечували правове регулювання діяльності суб'єктів господарювання за умов дії спеціальних режимів. Такий підхід, на наш погляд, є достатньо виправданим з огляду на те, що захист прав і законних інтересів як самих юридичних осіб, так і держави має бути одним із пріоритетних напрямів державної політики.

Закон України «Про правовий режим надзвичайного стану» передбачає примусове відчуження або вилучення майна у юридичних осіб, мобілізацію та використання ресурсів підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, для відвернення небезпеки та ліквідації надзвичайних ситуацій з обов'язковою компенсацією понесених витрат. У той же час у Законі не передбачено саму процедуру вилучення такого майна. У ст. 26 цього Закону закріплено, що юридичним особам, майно і ресурси яких використовувалися для відвернення або ліквідації ситуацій, що стали причиною введення надзвичайного стану, відшкодовується їх повна вартість у встановленому порядку. Якщо майно, яке було примусово відчужене у юридичних і фізичних осіб, після скасування правового режиму надзвичайного стану збереглося, колишній власник або уповноважена ним особа має право вимагати повернення такого майна у судовому порядку або вимагати надання йому взамін іншого майна, якщо це можливо. Тут, вважаємо, доцільно спростити процедуру повернення майна власнику після скасування режиму надзвичайного стану, якщо він цього вимагає, оскільки це б гарантувало захист прав та законних інтересів суб'єктів господарювання з меншими витратами часу і сприяло б розвитку бізнесу. Так, можливо, треба було б замінити процедуру звернення до суду щодо повернення майна колишньому власнику на процедуру звернення цього власника до уповноваженої особи із заявою про повернення такого майна і після визначення його залишкової вартості і відшкодування останньої передбачити надання права на повернення цього майна знову у власність попереднього власника. А у разі виникнення суперечностей внаслідок

неможливості досягнення домовленості щодо повернення майна передбачити судовий порядок повернення раніше відчуженого майна.

Крім того, в Україні прийнято Закон України від 17 травня 2012 р. «Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного або надзвичайного стану», який, однак, також чітко не визначає, з яких саме підстав і яке майно може бути примусово відчужене або вилучене для потреб держави. Зауважимо також, що в чинному Законі не прописано порядок відшкодування вартості майна, який, на наш погляд, було б доцільно закріпити саме в Законі. На сьогодні передбачено тільки Порядок розгляду заяв та здійснення виплат для наступної повної компенсації за майно, примусово відчужене в умовах правового режиму воєнного або надзвичайного стану, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 31 жовтня 2012 р. № 998. Такі неузгодженість і відсутність механізму примусового відчуження або вилучення майна, на нашу думку, можуть сприяти зловживанням з боку органів державної влади та їх посадових осіб, що є неприпустимим в умовах, які складаються під час введення спеціальних режимів, оскільки відсутні чіткі й ефективні механізми захисту прав та інтересів суб'єктів господарювання.

Крім зазначених питань сьогодні в поточному законодавстві існує ще низка проблем, які потребують розв'язання і взаємоузгодження. Однак у рамках однієї статті висвітлення всіх актуальних питань і проблем, що існують у цій сфері праввідносин, на жаль, є неможливим. Отже, це питання, безперечно, потребує спеціального монографічного дослідження.

Висновки. Проведений аналіз чинного законодавства дозволяє констатувати, що сьогодні в Україні немає чіткої нормативно-правової бази у сфері регулювання господарських відносин у період дії спеціальних режимів, яка б була повністю взаємоузгоджена і відповідала сучасним вимогам Конституції України, що у свою чергу порушує велику кількість питань, пов'язаних із застосуванням відповідних правових норм суб'єктами господарювання, оскільки тією чи іншою мірою діючі нині нормативні акти містять суперечності і прогалини. Все це зумовлює актуальність наукової розробки цієї проблематики в теперішніх умовах розвитку національної економіки України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України // Офіц. вісн. України. — 2003. — № 11. — Ст. 462.
2. Господарський кодекс України // Відом. Верхов. Ради України. — 2003. — № 18, 19–20, 21–22. — Ст. 144.
3. Про правовий режим надзвичайного стану : Закон України від 16.03.2000 р. № 1550-III // Відом. Верхов. Ради України. — 2000. — № 23. — Ст. 176.

4. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 06.04.2000 р. № 1647-III // Відом. Верхов. Ради України. — 2000. — № 28. — Ст. 224.
5. Про зону надзвичайної екологічної ситуації : Закон України від 13.07.2000 р. № 1908-III // Відом. Верхов. Ради України. — 2000. — № 42. — Ст. 348.
6. Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного або надзвичайного стану : Закон України від 17.05.2012 р. № 4765- VI // Відом. Верхов. Ради України. — 2013. — № 15. — Ст. 99.
7. Зельдина Е. Р. Специальный режим хозяйствования: проблемы и пути их решения: монография / Е. Р. Зельдина / НАН Украины. Ин-т экон.-правов. исслед. — Донецк : ООО «Юго-Восток, Лтд», 2004. — 247 с.
8. Зельдина Е. Р. Специальный режим хозяйствования: теоретические вопросы и направления модернизации : монография / Е. Р. Зельдина / НАН Украины. Ин-т экон.-правов. исслед. — Донецк : ООО «Юго-Восток, Лтд», 2007. — 327 с.
9. Кравець С. Національна безпека України: механізм дії права в умовах надзвичайних ситуацій / С. Кравець // Право України. — 1998. — № 8. — С. 67–74.

ВОПРОСЫ СИСТЕМАТИЗАЦИИ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА УКРАИНЫ В СФЕРЕ ПРИМЕНЕНИЯ ЧРЕЗВЫЧАЙНЫХ РЕЖИМОВ ХОЗЯЙСТВОВАНИЯ

Сергеева Н. С.

Исследованы вопросы хозяйственно-правового регулирования организации и осуществления хозяйственной деятельности субъектами хозяйственной деятельности в условиях введения в действие чрезвычайных режимов. Проанализировано и представлено системное описание законодательных актов, регулирующих деятельность хозяйствующих субъектов в период действия чрезвычайных режимов хозяйствования. Указано на существенные недостатки и пробелы в законодательстве Украины в этой сфере и предложены возможные пути его усовершенствования.

Ключевые слова: специальный режим, режим военного положения, режим чрезвычайного положения, режим чрезвычайной экологической ситуации, чрезвычайный режим хозяйствования, систематизация законодательства.

PROBLEMS OF SYSTEMATIZATION OF UKRAINIAN LEGISLATION IN THE SPHERE OF APPLICATION OF EMERGENCY ECONOMIC REGIMES

Sergejeva N. S.

The problems of economic legal regulation of organization and realization of economic activity by businesses under conditions of state of emergency declaration were studied. The article provides a detailed analysis and system description of the

legislative enactments regulating businesses' activity during operation of emergency economic regimes. A number of significant weak points and gaps in the legislation of Ukraine dealing with this sphere of legal relations were identified and possible ways of its improvement were proposed.

Key words: *special regime, state of martial law regime, state of emergency regime, ecological emergency regime, emergency economic regime, systematization of legislation.*

УДК 346.12:658.821 (477)

МОДЕРНІЗАЦІЯ ГОСПОДАРСЬКОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ ЩОДО ЕКОНОМІЧНОЇ КОНЦЕНТРАЦІЇ В КОНТЕКСТІ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ

К. О. Стадник, аспірант

Національний університет

«Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»

Проаналізовано сучасний стан економічного розвитку, конкурентоспроможності та господарського законодавства України у світлі євроінтеграційних процесів. Досліджено економічну інтеграцію країни на європейський ринок, її монополістичні утворення на державному та регіональному рівнях. З'ясовано основні позитивні та негативні риси економіки України, які перешкоджають розвитку бізнесу. Запропоновано конкретні шляхи вдосконалення господарсько-правової політики.

Ключові слова: *європейська інтеграція, конкурентоспроможність, економічна інтеграція та її етапи, природні монополії, Європейський Союз, господарсько-правова політика, процеси економічної концентрації.*

Постановка проблеми. Світовий економічний розвиток має своєю основою рушійною силою дослідження конкурентоспроможності. Найконкурентніші світові ринки — це ринки США, Європейського Союзу (ЄС) та Азії. У разі підписання Угоди про Асоціацію між Україною та ЄС перед нашою країною відкриється найбільший торговельний простір (понад 500 млн споживачів), однак можливі найзапекліша конкуренція та діяльність висококонцентрованих структур. Із цих позицій Україна має суттєві недоліки, перш за все в господарському регулюванні.

Вітчизняне законодавство про економічну концентрацію зараз не відповідає європейським вимогам, що спричиняє нагальну потребу в його модер-

нізації. Також неможлива швидка інтеграція вітчизняних економічних груп до світової економічної системи в умовах технологічно застарілих виробничих фондів [1, с. 91].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На шляху до євроінтеграції аналіз сучасного стану господарського законодавства та економічних процесів в Україні є актуальною та недостатньо розробленою тематикою. Загальну характеристику євроінтеграції як об'єкта наукового дослідження ще не розглянуто, однак дослідженням деяких аспектів цього питання займалися Д. Задихайло, Ю. Палагнюк, О. Піддубний, А. Голюков, І. Грицяк, Б. Райзберг, О. Мережко, Т. Анакіна, Г. Ільющенко, С. Старосвіт, І. Макачук та ін.

Формулювання цілей. Метою статті є аналіз господарського законодавства щодо економічної концентрації та пропозиції стосовно його модернізації на шляху підписання Угоди про Асоціацію між Україною та ЄС.

Виклад основного матеріалу. Європейська інтеграція на теоретичному рівні розглядається з двох аспектів. По-перше, це етапи та процеси становлення ЄС як міждержавної організації. Останніми роками інтеграційні об'єднання стали невід'ємним елементом відносин у рамках світової економіки [2, с. 445]. По-друге, це етапи розвитку та становлення вже у межах самого ЄС інститутів забезпечення економічного благополуччя країн-учасниць та третіх країн (Митний союз, запровадження єдиної валюти та ін.). Отже, у щорічному Посланні Президента України до Верховної Ради України закріплено, що інтеграція в європейський політичний, економічний та гуманітарний простір є стратегічним орієнтиром і системоутворювальним чинником розвитку держави [3, с. 186].

Європейська інтеграція передбачає інтеграцію політичну (наслідок і форма прояву інтернаціоналізації всього суспільного життя — однієї з провідних тенденцій світового цивілізаційного розвитку, що прискорюється з науково-технічним прогресом, поліпшенням інформаційного обміну, усвідомленням необхідності спільного розв'язання глобальних проблем сучасності тощо [4, с. 237]), юридичну (реформування національного законодавства та впровадження в нього норм та практики міжнародного законодавства) та економічну. Найважливішим аспектом для України є саме економічна інтеграція як процес зближення і взаємного пристосування окремих національних господарств [5, с. 111], що виявляється як у розширенні та поглибленні виробничо-технологічних зв'язків, спільному використанні ресурсів, об'єднанні капіталів, так і у взаємному створенні сприятливих умов для здійснення економічної діяльності, знятті взаємних бар'єрів [6, с. 138], а також *передбачає створення поглибленої і всеосяжної зони вільної торгівлі, котрій притаманні деякі риси спільного ринку* [7, с. 57].

На теоретичному рівні виділяють такі чотири етапи економічної інтеграції:

1. Зона вільної торгівлі (скасування мита, квот та інших обмежень у торгівлі між державами-учасницями при збереженні їх автономії у митній і торговельній політиці стосовно третіх країн).

2. Митний союз (запровадження спільних зовнішніх тарифів і перехід до єдиної торговельної політики стосовно третіх країн).

3. Єдиний внутрішній (спільний) ринок (ліквідація бар'єрів між державами у взаємній торгівлі для переміщення робочої сили і капіталу).

4. Економічний і валютний союз (єдиний внутрішній ринок та гармонізація і координація економічної політики держав-учасниць на основі спільного прийняття рішень і контролю за їх виконанням, заміна національних валют єдиною, єдина валютна і грошова політика).

Проте сучасний стан економічного розвитку України далекий від європейських реалій. За класифікацією Всесвітнього економічного форуму Україна належить до країн перехідного типу від першого до другого етапу разом з Венесуелою, Вірменією, Грузією, Єгиптом та ін. Загалом спостерігаються значне відставання України від інших країн групи та низький рівень ефективності нормативно-правового регулювання, регуляторної діяльності. Неефективними є товарні та фінансові ринки, що має своїм наслідком стримування конкуренції та перешкоджання розвитку підприємництва в Україні. Найгіршими для ведення бізнесу в Україні є показники ефективності системи оподаткування; ступеня монополізації товарних ринків; легкості доступу до кредитів; ефективності антимонопольної політики; тягаря митних процедур; стійкості банківської системи; корупції; неефективності державного управління; недоліків інфраструктури; валютного регулювання; політичної нестабільності та ін. До позитивних же моментів можна віднести високий загальноосвітній рівень населення; гнучкий та ефективний ринок праці; великий обсяг внутрішнього ринку і зовнішньої торгівлі та ін.

Одним із факторів економічного процвітання є конкурентоспроможність, яка формується під впливом економічних, політичних та структурних чинників, які визначають умови ведення бізнесу в країні, та означає певний рівень її продуктивності, який визначає відповідний рівень добробуту населення [8]. Так, основним економічним критерієм Копенгагенських критеріїв членства в ЄС є критерій здатності витримувати конкурентний тиск і дію ринкових сил у рамках ЄС.

Європейське законодавство про економічну концентрацію має своїм головним завданням протидію «надмірній» концентрації компаній; підтримання конкурентної структури ринку та забезпечення достатнього контролю за всім розмаїттям операцій компаній для того, аби останні не посягали на свободу

дій інших компаній та споживачів; протистояння будь-якому ризику щодо конкуренції, який може виникнути в результаті змін у структурі ринку, що пов'язані з концентрацією та ін. Головною метою державного контролю за процесами економічної концентрації більшості країн Європи є поліпшення якості продукції за рахунок повноцінного розвитку конкуренції. Він базується на двох принципах — заборона монополій та регулювання їх діяльності.

Дієвість чинного господарського законодавства України щодо економічної концентрації зараз є неефективною і потребує вдосконалення. Так, концентрація в Україні здійснюється у таких сферах: чорна металургія, страхова, фармацевтична, агропромислова, банківська, ринкова, туристична діяльність. Особливе місце в цьому переліку посідає концентрація капіталу. Однак за-сильством монополій український ринок не перевантажено. В Україні, хоча і не досить досконало, діє система стримувань і противаг. На загальнодержавному ринку України сьогодні діють вісім суб'єктів природних монополій: ДП «Національна енергетична компанія “Укренерго”»; Державна адміністрація залізничного транспорту (Укрзалізниця); Українське державне підприємство поштового зв'язку «Укрпошта»; дочірня компанія «Укртрансгаз»; ДП з обслуговування повітряного руху України; концерн радіомовлення, зв'язку та телебачення; ВАТ «Одеський припортовий завод»; ВАТ «Укртранснафта». Загалом на регіональних рівнях діють 1583 суб'єкти природних (державних) монополій.

На законодавчому рівні закладено основи наближення вітчизняного господарського законодавства до європейського (наприклад, Законом України від 18 березня 2004 р. № 1629-IV «Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» встановлено, що адаптація законодавства України — планомірний процес і пріоритетною є сфера визначення та здійснення правил конкуренції; у Концепції Загальнодержавної програми розвитку конкуренції на 2014–2024 рр. від 19 вересня 2012 р. № 690-р наголошується на тому, що на законодавчому рівні не врегульовано питання стосовно реформування системи державної допомоги суб'єктам господарювання та наближення законодавства про захист економічної конкуренції до законодавства Європейського Союзу. Проблему передбачається розв'язати шляхом удосконалення державної політики у сфері захисту економічної конкуренції, зокрема в частині подальшої гармонізації законодавства про захист економічної конкуренції з європейським законодавством у відповідній сфері. Виконання Програми має забезпечити зменшення негативного впливу на економічну конкуренцію внаслідок порушення вимог законодавства про захист економічної конкуренції, захист інтересів суб'єктів господарювання та споживачів, гармонізацію законодавства про захист економічної конкуренції з європейським законодавством у відповідній сфері).

Позитивним кроком на шляху до євроінтеграції є проект Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, схвалений Кабінетом Міністрів України 18 вересня 2013 р. Документ складається із семи розділів і 486 статей, низку з яких присвячено діяльності медіа, захисту персональних даних, захисту інтелектуальної власності тощо. Згідно з проектом Угоди цілями асоціації є: сприяння поступовому зближенню сторін; поглиблення участі України у політиці, програмах та агентствах ЄС; запровадження умов для посилення економічних і торговельних відносин, які вестимуть до поступової інтеграції України у внутрішній ринок ЄС, у тому числі завдяки створенню поглибленої та всеосяжної зони вільної торгівлі, поглибленню співпраці у сфері безпеки з метою забезпечення верховенства права та поваги до прав людини і основних свобод.

Також заслуговує на увагу прийняття Кабінетом Міністрів України Розпорядження від 9 липня 2008 р. № 947-р «Про схвалення Концепції проекту Загальнодержавної цільової економічної програми розвитку промисловості на період до 2017 року», у якій наголошується на перспективах конкурентоспроможності України (зокрема промисловості), забезпечення ринку конкурентоспроможними промисловими товарами та прискорення інтеграції промислового комплексу у світове виробництво, посилення конкуренції на світовому ринку машинобудівної продукції, збільшення випуску наукоємної конкурентоспроможної продукції, а також усунення суперечностей між процесом концентрації промислового виробництва і заходами антимонопольного регулювання.

Висновки. Європейський ринок є одним з найпотужніших у світовій економіці і тому конкурування вітчизняних товарів на ньому є нагальним питанням. У країнах — членах ЄС конкурентне законодавство вже давно розроблене та постійно оновлюється відповідно до вимог сучасного ринку. Так, до конкурентного права ЄС належать правила, що регулюють порядок концентрації суб'єктів господарювання, яка є однією з найбільш поширених форм об'єднання діяльності суб'єктів господарювання. Процеси глобалізації та зростаюча конкуренція на європейському ринку виступають факторами, що змушують компанії об'єднувати зусилля, однак слід ураховувати і можливий негативний вплив концентрації на конкуренцію, яка може бути обмежена внаслідок створення або посилення домінуючого становища на ринку [9, с. 7].

Угода про Асоціацію між Україною та ЄС є великим економічним проектом. Вступ України до ЄС гарантуватиме належну реалізацію національного законодавства і дасть змогу скористатися багатьма перевагами членства, зокрема захиститися від недобросовісної конкуренції; сповна реалізувати чотири свободи — вільного руху товарів, капіталу, робочої сили і послуг; отримати фінансову допомогу від структурних фондів; за рахунок численних

європейських програм активізувати інноваційну діяльність; підняти рівень зайнятості; збільшити інвестиційну привабливість регіонів тощо [10, с. 55].

Основним недоліком економічної політики держави є відсутність господарсько-правової політики, яка виступає умовою ефективності модернізації господарського законодавства і самих відносин господарювання, а отже, й ефективності функціонування національної економіки [11, с. 27]. Головною ж сферою модернізації є система господарського законодавства щодо економічної концентрації, яка має здійснюватися в напрямках: адаптації національного законодавства до європейського; стимулювання інтеграційних процесів; удосконалення державного контролю; поліпшення якості продукції; розвитку техніко-технологічних систем; широкого запровадження інноваційних технологій; добросовісної торгівлі; стимулювання конкуренції та ін.

ЛІТЕРАТУРА

1. Задохайло Д. В. Концентрація суб'єктів господарювання в сучасних умовах та проблема її законодавчого забезпечення [Електронний ресурс] / Д. В. Задохайло // Вісн. Нац. ун-ту «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: Економічна теорія та право. — 2012. — № 3 (10). — С. 86–96. — Режим доступу: http://dspace.nulau.edu.ua/bitstream/123456789/3285/1/Zadykhailo_86.pdf.
2. Политическая энциклопедия : в 2 т. / Нац. обществ.-науч. фонд ; рук. проекта Г. Ю. Семигин ; науч.-ред. совет : пред. совета Г. Ю. Семигин. — М. : Мысль, 2000. — Т.1. — 750 с.
3. Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2012 році : щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/docs/posl.pdf>
4. Політологічний енциклопедичний словник / упоряд. В. М. Горбатенко ; за ред. Ю. С. Шемчушенка, В. Д. Бабкіна, В. М. Горбатенка. — 2-ге вид., допов. і переробл. — К. : Генеза, 2004. — 736 с.
5. Палагнюк Ю. В. Поняття «європейська інтеграція» в державному управлінні [Електронний ресурс] / Ю. В. Палагнюк // Актуальні проблеми державного управління, педагогіки та психології. — С. 110–115. — Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Apdup/2011_2/2-5-17.pdf.
6. Райзберг Б. А. Современный экономический словарь / Б. А. Райзберг, Л. Ш. Лозовской, Е. Б. Стародубцева. — 2-е изд., испр. — М. : ИНФРА-М, 1999. — 479 с.
7. Анакіна Т. М. Особливості політики Східного партнерства у контексті європейської інтеграції України [Електронний ресурс] / Т. М. Анакіна // Європейський Союз і Україна: особливості взаємовідносин на сучасному етапі / Нац. акад. правов. наук України, НДІ держ. буд-ва та місц. самоврядування. — Х. : Оберіг, 2012. — Розд. 2. — С. 48–61. — Серія «Наукові доповіді»; вип. 1. — Режим доступу: <http://dspace.nulau.edu.ua/bitstream/123456789/2192/1/ANAKINA.pdf>

8. Актуальні тенденції в динаміці показників глобальної конкурентоспроможності [Електронний ресурс] / Аналітична записка. — Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/379/>
9. Регулювання відносин у сфері контролю за концентраціями у законодавстві Європейського Союзу та в Україні / за ред. О. О. Мережка. — К. : Центр учб. л-ри., 2007. — 120 с.
10. Модернізація державного управління та європейська інтеграція України : наук. доп. [Електронний ресурс] / авт. кол. : Ю. В. Ковбасюк, К. О. Ващенко, Ю. П. Сурмін та ін. ; за заг. ред. д-ра наук з держ. упр., проф. Ю. В. Ковбасюка. — К. : НАДУ, 2013. — 120 с. — Режим доступу: http://www.academy.gov.ua/doc/koment-inter_prezident/wystup_2013_04_25.pdf
11. Задихайло Д. В. Правові засади формування та реалізації економічної політики держави : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук / Д. В. Задихайло. — Х., 2013. — 38 с.

МОДЕРНИЗАЦИЯ ХОЗЯЙСТВЕННОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА УКРАИНЫ ОБ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ КОНЦЕНТРАЦИИ В КОНТЕКСТЕ ЕВРОИНТЕГРАЦИИ

Стадник Е. А.

Проанализировано современное состояние экономического развития, конкурентоспособности и хозяйственного законодательства Украины в свете евроинтеграционных процессов. Исследованы экономическая интеграция страны на европейский рынок, ее монополистические образования на государственном и региональных уровнях. Выявлены основные позитивные и негативные черты экономики Украины, которые препятствуют развитию бизнеса. Предложены конкретные пути усовершенствования хозяйственно-правовой политики.

***Ключевые слова:** европейская интеграция, экономическая интеграция и ее этапы, природные монополии, конкурентоспособность, Европейский Союз, хозяйственно-правовая политика, процессы экономической концентрации.*

THE MODERNIZATION OF UKRAINE'S COMMERCIAL LEGISLATION ABOUT ECONOMIC CONCENTRATION IN THE CONTEXT OF EUROPEAN INTEGRATION

Stadnyk K. O.

The author analyzes the current state of economic development, competitiveness and economic legislation of Ukraine in the light of European integration processes. The economic integration of the country with the European market and its monopoly

at the top and regional levels are investigated. Highlights The main positive and negative features of the economy of Ukraine that hinder business development are revealed. Concrete ways to improve the economic and legal policy are proposed.

Key words: *European integration, economic integration and its stages, natural monopolies, competitiveness, European Union, economic and legal policy, processes of economic concentration.*

УДК 346.7:669(477)

ТЕХНОЛОГІЇ МЕТАЛУРГІЙНОГО ВИРОБНИЦТВА ЯК ЧИННИК ГОСПОДАРСЬКО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

К. В. Плавшуда, аспірант
Національний університет

«Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»

Досліджено основні технології виробництва металу та сталі в Україні. Визначено їх характерні ознаки, економіко-організаційні особливості їх функціонування та розвитку за сучасних умов. Окрему увагу приділено інноваційним технологіям видобутку металу та сталі як на території України, так і на світовому рівні. Обґрунтовано необхідність їх застосування в сучасному металургійному виробництві та необхідність законодавчого стимулювання їх впровадження. Доведено необхідність формування системи законодавчих засобів технологічного розвитку металургійного виробництва.

Ключові слова: *технології виробництва, інноваційні технології, металургійне виробництво, екологічні проблеми, законодавче забезпечення інноваційної діяльності.*

Постановка проблеми. Нині Україна є однією з провідних країн-виробників металургійної продукції у світі. На чорну металургію припадає близько 42 % від загальних обсягів експорту України, близько 80 % металопродукції експортується до країн Європи, Азії, Близького Сходу, Південної Америки. В Україні вже сформувалися усталені технології виробництва металу та сталі, якими користуються металургійні підприємства й до сьогодні. До них належать: конвекторний спосіб отримання металу, прокатка, волочіння, лиття, штампування, кування, пресування і т. д. Проте найбільш поширеним за сучасних умов є виробництво металу та сталі в конвекторах, мартенівських

печах та електричних печах. Кожна з таких технологій має низку недоліків та переваг. Однак найбільш досконалою та новітньою технологією сьогодні є отримання сталі в електричних печах. Основними перевагами останньої над іншими технологіями є висока продуктивність та екологічність. Зокрема, питання екології є одним з найактуальніших для нашої країни, оскільки не існує державних норм, які б регулювали екологічні відносини саме в металургійній промисловості. На жаль, на виробництво металу в електричних печах в Україні припадає лише 4 %, у той час як у світовому просторі — більш ніж 31 %. Такий низький показник пояснюється тим, що повне переоснащення підприємств новітніми технологіями потребує значних матеріальних витрат, що не є вигідним для більшості металургійних підприємств в Україні. Разом з тим тиск світової конкуренції робить впровадження нових технологій у металургійному виробництві безальтернативним шляхом розвитку. Для цього мають бути застосовані будь-які засоби, включаючи створення спеціальних режимів господарювання, прийняття відповідних актів господарського законодавства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Особливості розвитку та функціонування технологічної бази в металургійній промисловості України фактично залишилися поза увагою науковців-господарників. Тому ця тема є новою та актуальною для наукових досліджень.

Формулювання цілей. Метою статті є дослідження і характеристика основних технологій виробництва металу та сталі як на території України, так і на світовому рівні, визначення їх позитивних та негативних особливостей, аналіз найбільш інноваційних технологій у галузі, які могли б стати основою металургійного виробництва в Україні.

Виклад основного матеріалу. Чорна металургія є однією з найважливіших галузей важкої промисловості, яка охоплює виробництво чорних металів, спорідненої сировини та напівфабрикатів і порівняно з іншими галузями промисловості визначає загальносоюзну спеціалізацію господарства. Металургійний комплекс включає низку виробничих процесів, таких як: коксування вугілля, виробництво чавуну, сталі та прокату, феросплавів, видобуток, збагачення та агломерування залізних, марганцевих та хромітових руд, виробництво вогнетривів та допоміжних матеріалів для них, повторне використання металеві сировини, виробництво чорних металів, труб, електросплавів, коксохімічне і вогнетривке виробництво тощо.

Основою цього процесу є металургійна переробка, яка відбувається за принципом чавун — сталь — прокат, а інші види виробництв забезпечують технологічний процес у галузі металургійної промисловості.

Чорна металургія як базова галузь індустріального виробництва є дуже складною процедурою, яка включає низку етапів, безпосередньо пов'язаних

між собою. До них належать виробництво феросплавів, виплавка електросталі, прокату, порошкова металургія, коксохімія, виробництво вогнетривких металів та ін.

За рівнем виробництва чорних металів Україна посідає одне з провідних місць у світі, а саме: 98 % чавуну та 97 % сталі виробляються на підприємствах із щорічним виплавленням понад 1 млн. Найпоширенішою формою організації виробництва чорної металургії є комбінати. Сьогодні в Україні сформувалися 13 таких комбінатів, більшість з яких належать до числа підприємств повного циклу, тобто підприємств металургійно-енерго-хімічного профілю. Крім того, в металургійній промисловості мають місце й інші види комбінатів, профілем яких є виплавлення чавуну та сталі або тільки сталі та прокату. Також існують підприємства, які не мають чавунного виробництва. Їх прийнято називати підприємствами переробної металургії. Крім цього, функціонує «мала металургія», яка діє на машинобудівних підприємствах і спеціалізується на виплавленні сталі та прокату. Окремо виділяються підприємства, що виробляють феросплави.

Сьогодні в Україні сформувалося три основні металургійні райони: Придніпров'я, Донецьк та Приазов'я.

У Придніпров'ї металургійна промисловість є провідною комплексуючою галуззю. На її основі там сформувалися впливові промислові центри, на які припадає близько 50% виробництва чорних металів. Вони взаємопов'язані і мають стійкі зв'язки зі споживачами як на території України, так і по всьому світу. На території Дніпропетровщини розташовано 14 заводів. До Дніпровського металургійного вузла входять металургійні заводи Дніпропетровська, Дніпродзержинська та Новомосковська. До їх компетенції належить виробництво чавуну, сталі, прокату, колес для залізничного транспорту, блях, мостових конструкцій, сплавів. Дніпропетровський завод «Дніпросталь» займається сучасним сталеплавильним виробництвом. Запорізький металургійний вузол включає такі металургійні заводи: «Запоріжсталь», електросталеплавильний завод «Дніпроспецсталь» та феросплавний завод. «Запоріжсталь» виготовляє чушковий чавун, листову сталь, сталеві відливки, трансформаторну сталь, білу бляху, холоднокатаний сталевий лист для автомобільної промисловості тощо. «Дніпроспецсталь» спеціалізується на сталі для машинобудівної промисловості. Криворізький металургійний вузол складається з найбільших в Україні шахт, п'яти гірничозбагачувальних комбінатів, металургійного заводу, трубопрокатного і феросплавного заводу Нікополя. До кременчуцького вузла чорної металургії належить Дніпровський гірничозбагачувальний комбінат, який працює для потреб металургії Придніпров'я і Донбасу.

У Донецькому металургійному районі розміщено 13 металургійних заводів. Донецько-Макіївський вузол включає чотири металургійні заводи,

а також коксохімічні підприємства. У Макіївці і Донецьку домінують трубо-прокатне виробництво, коксохімія і деякою мірою виробництво вогнетривів. Єнакієвський вузол складається з металургійного заводу, проте його чітку виробничу позицію не визначено, оскільки він постійно реконструюється. У Донецькій області виділяють також Харцизький, Краматорський, Костянтинівський металургійні заводи.

Приазовський район чорної металургії складають заводи Маріуполя, а також залізородні родовища Керченського басейну та металургійні заводи у Керчі, профілем яких є виробництво чавуну, сталі та прокату.

Чорна металурія Приазов'я виробляє метал для місцевих машинобудівних підприємств і тісно пов'язана з коксохімією, виробництвом добрив та будівельних матеріалів.

Отже, чорна металурія включає весь процес виробництва металів: видобуток і підготовку руд, палива, випуск металу, виробництво допоміжних матеріалів (вогнетривів, кисню тощо). Тому в металургійному виробництві широко розвинуто комбінування, тобто об'єднання на одному підприємстві (комбінаті) кількох технологічно та економічно пов'язаних між собою виробництв різних галузей.

Чорні метали нині виплавляються на комбінатах — великих підприємствах, які складаються з низки взаємопов'язаних виробництв: доменного, сталеплавильного та прокатного. Заводи, що мають всі три виробництва, називають підприємствами повного циклу. Сучасні комбінати включають низку допоміжних: коксохімічний завод, електростанцію, агломераційну фабрику, на якій збагачують залізну руду (концентрат), спікають її вапняком і отримують агломерат. Усі цехи і заводи, комбінати взаємопов'язані. Кокс разом з агломератом і флюсами завантажується в домни, у яких отримують чавун. Частина чавуну йде для отримання виливків, цей чавун називається ливарним. Сталь виплавляють у мартенівських печах, конвертерах та електропечах. У мартенівських печах, крім чавуну, може бути проведено переплавлення металевого брухту, руди і флюсу. Паливом слугують газ (суміш доменного, коксувального та генераторного) і підігріте повітря. У мартенівських печах може бути проведено переплавлення металевого брухту (до 60–70 %), можливі автоматизація процесу плавки, підвищена точність хімічного складу сталі. Недоліки плавлення сталі в мартенівських печах такі: періодичність процесу плавлення, складність обладнання, більш висока вартість виплавленої сталі. Для інтенсифікації виробництва сталі в мартенівських печах застосовують кисень, що забезпечує підвищення продуктивності печей на 25–30 %. Більшу економію палива дає використання теплоти холонучих мартенівських печей, для чого використовують принцип роботи двохванних печей, за якого теплота від однієї ванни спрямовується в сусідню, а потім відбувається зміна напрямку потоку, теплоти.

Конверторний спосіб отримання сталі дозволяє використовувати як шихту рідкий чавун, до 50 % металевого брухту, руди, флюсу. Стиснене повітря під тиском 0,3–0,35 МПа надходить через спеціальні отвори. Теплота, необхідна для нагрівання сталі, отримується за рахунок хімічних реакцій окислення вуглецю і домішок, що знаходяться в чавуні. Виробництво сталі в конверторах поступово витісняє її виробництво в мартенівських печах. Найбільший розвиток отримує киснево-конверторне виробництво сталі, оскільки додаткове використання кисню забезпечує різке підвищення продуктивності (на 40 % і вище). Недоліки способу: підвищена витрата вогнетривів та високий угар металів.

Прокатка — найпоширеніший вид гарячої обробки сталі, до 90 % всієї виплавленої сталі переробляють цим методом. При прокатці метал обжимають між двома валиками прокатного стану, що обертаються в різні боки, в результаті чого відбуваються обтиснення заготовки і збільшення її довжини та ширини. Після такого оброблення можна отримати прокат різної форми і розмірів. Якщо необхідна значна деформація перерізу, то повторюють прокатку виробу до 10–15 разів, а щоб уникнути холостих пробігів злитка застосовують додаткові валки, які забезпечують прокатку і при зворотному ході злитка. Стани, в яких при зворотному напрямку руху валиків заготівля рухається у зворотному напрямку, називають реверсивними.

Волочінням є процес протягування прутка або дроту через отвір у волоці (матриці), розміри поперечного перерізу якого менше розмірів вихідної заготовки. Волочіння проводять на волочильних станах для отримання найтоншого дроту, калібрування прутків і труб круглого та фасонного перетину із сталі і кольорових металів.

Пресування — процес, у результаті якого метал видавлюють через кругле або фасонне очко в матриці. Форма і розміри очка визначають форму і перетин пресованого виробу — прутків, труб та фасонних профілів з кольорових металів і їх сплавів, а також сталей. Пресування проводять на гідравлічних або механічних пресах.

Кування металу полягає в обтисканні заготовки між верхнім та нижнім бойками із застосуванням різноманітного ковальського інструменту. Розрізняють вільну ковку (метал тече в сторони) і ковку в штампах (метал примусово повинен заповнювати порожнину штампа). При куванні відбувається зміна мікроструктури металу з утворенням подрібненого зерна або волокнистої структури. У будівництві ковку застосовують для виготовлення болтів, тяжів, анкерів, хомутів, скоб, бугелів і под. Шляхом кування пневматичними клепальними молотками або машинами виробляють нероз'ємне з'єднання окремих листів і фасонних профілів (клепка).

Штампунням виготовляють значну кількість будівельних конструкцій. Це процес деформації металу в штампах, при якому забезпечуються одно-

рідність і точність кувальних поверхонь, які не потребують додаткової обробки. Розрізняють об'ємне та листове штампування.

При об'ємному штампуванні попередньо нагріту заготовку деформують в замкнутій порожнині штампа на молотах, пресах або горизонтально-кувальних машинах.

Лиття широко застосовують у виробництві різного виду виробів або заготовок з металу. При литті деталі виготовляють шляхом виливання розплавленого металу у форми. Приблизно четверту частину всіх виливок отримують у разових піщаних формах і Vs — спеціальними видами лиття. Чавун плавиться у вагранках, які забезпечують розплавлення рідкого чавуну при мінімальному угарі і економній витраті палива. Для масового виробництва точних виливок успішно використовують спеціальні види лиття, що забезпечують підвищену точність, а у деяких випадках не потребують подальшого механічної обробки. Існує більш ніж 50 способів спеціальних видів лиття, основними з яких є: лиття в металеві форми, лиття під тиском, відцентрове лиття, лиття за виплавлюваними моделями, лиття в оболонкові форми (кіркве лиття) та ін.

Лиття в металеві форми забезпечує багаторазову оборотність форм (100–50 000 разів). Форми виготовляють із чавуну, сталі та інших сплавів. Лиття під тиском здійснюється у металевих формах і найчастіше застосовується для кольорових металів. Відцентрове лиття, яке здійснюється шляхом заливання рідкого металу в обертову форму з подальшим охолодженням, найчастіше застосовують для виробів, що мають форму тіл обертання (труб, втулок тощо). Особливостями цього методу є велика щільність виливки і можливість отримання тонких стінок. Лиття по виплавлюваних моделях (прецизійне) рекомендується проводити при виготовленні дрібних деталей складної форми з високим ступенем точності. При кірквовому литті підігріта металева модель обсипається спеціальною сумішшю піску і пульвербакелітової смоли. При спіканні суміші на моделі утворюється кірка міцністю до 7,5 МПа. Дві приготовані в такий спосіб напівформи з'єднуються і утворюють ливарну форму для відливання виробу. Особливостями цього виду лиття є висока точність і можливість автоматизації процесу виливки [1].

Отже, сьогодні виробництво сталі в конвекторах і мартенівських печах є найбільш поширеним і усталеним видом технологій в металургійному виробництві України. На частку перших припадає близько 55 % виготовлення сталі в Україні і 67 % у світі. Що стосується мартену, то на нього припадає близько 41 % в Україні і 2 % у світі. Навіть відсоткове співвідношення свідчить про те, що виробництво сталі в мартенівських печах є досить недосконалою технологією, яка в нашій країні витісняється конвекторним виробництвом

і практично повністю втрачає свої позиції у світовому просторі. Його недоліками є:

- висока енергоємність процесу виплавки сталі;
- низький рівень виробництва (виплавка 100 т займає 7–10 годин);
- дуже екологічно забруднене виробництво.

Крім того, повне виведення з експлуатації мартенівських печей дозволить знизити валові викиди забруднюючих речовин в атмосферне повітря більш ніж у 2,5 раза (порівняно з мартенівським способом виробництва).

Зараз розвиток металургійної промисловості залежить в першу чергу від переходу на інноваційний рівень розвитку в даній сфері. У світовій практиці вкоренилася низка економічних інструментів науково-технічної, інноваційної та промислової політики, за допомогою якої може бути здійснене якісне управління інноваційними процесами на всіх етапах його становлення. Проте слід зазначити, що перехід на будь-який новий більш удосконалений етап виробництва потребує значних фінансових вкладень, що не завжди є матеріально вигідним навіть для країн з найбільш стабільним економічним становищем. Разом з тим у настільки прямолінійному підході немає необхідності, оскільки одні й ті самі інструменти працюють неоднаково в різних умовах. Тому найголовнішою метою у цьому разі є виділення та застосування на практиці на рівні узагальненого світового досвіду найбільш ефективних за певних умов засобів управління і зосередження у них наявних суспільних ресурсів.

Виробництво сталі в електричних печах — найбільш досконалий спосіб отримання спеціальних і високоякісних сталей. Сталь виплавляють у дугових або індукційних електропечах. Найбільш поширеними є дугові електропечі ємністю до 270. При електроплавці сталі використовують як сталевий скрап і залізну руду, так і рідкі сталі, що надходять з мартенівської печі або конвертера. Аналіз особливостей роботи електропечей показує, що на сьогодні є невикористані резерви підвищення техніко-економічної ефективності ДСП. Одним з перспективних напрямів удосконалення електроплавки є розробка технологічних рішень щодо подальшого зниження витрат електроенергії і підвищення стійкості футеровки ДСП [1]. На жаль, в Україні виробництво сталі в електропечах займає близько 4 %, що порівняно зі світовою практикою (31 %) є дуже низьким показником. Це викликано тим, що повне впровадження інноваційних технологій на металургійних підприємствах України є не зовсім матеріально вигідним для власників цих підприємств. Для електроплавки характерний високий рівень виробництва сталі: виплавка 100 т займає 60 хвилин, що порівняно з мартенівським видом виробництва є більш досконалою технологією. Основна перевага сучасної електроплавки — висока продуктивність (до 300 т/год) при роботі на ломі — досягається за рахунок

уведення в піч електричної енергії за допомогою трансформаторів високої питомої потужності до 1000 кВА/т і більше. До недоліків традиційних систем управління електричним режимом ДСП слід віднести відсутність інтуїтивно зрозумілої мнемосхеми подання інформації технологічному персоналу. Інформація подається у вигляді розмальованих статичних таблиць з мінімумом динамічно змінюваних параметрів. Наявність інтуїтивно зрозумілої мнемосхеми і можливість на її основі перегляду архіву параметрів попередніх плавок дозволить підвищити якість і скоротити строки навчання плавильного персоналу. Запропонований новий підхід до контролю і управління процесами, що протікають у приелектродному просторі потужних триелектродних ДСП змінного струму, полягає у виборі засобів і методів управління дуговим режимом ДСП на базі технічних можливостей, що надаються сучасною перетворювальною та комп'ютерною технікою, а також сучасними інформаційними технологіями.

До того ж від рівня інноваційності технологій безпосередньо залежить екологічна захищеність навколишнього середовища, адже металургійне виробництво з кожним роком продовжує завдавати значної шкоди довкіллю у вигляді шкідливих викидів в атмосферу та водні ресурси, а також накопичує відвали металургійних шлаків. Через невирішеність питання утилізації шлаків загострилася проблема їх подальшого складування в дорогих складних гідротехнічних спорудах. Подальше складування шлаків підвищує собівартість основної продукції і потребує відведення нових земельних угідь. Незважаючи на те що сьогодні діє низка нормативних актів, за допомогою яких регулюються екологічні відносини (серед них Водний кодекс України [2], закони України «Про охорону навколишнього середовища» [3], «Про відходи» [4], «Про об'єкти підвищеної небезпеки» [5], «Про охорону атмосферного повітря» [6], «Про екологічну експертизу» [7] і т. д), єдиного і цілісного нормативного акта, за допомогою якого б здійснювалося регулювання екологічних відносин саме у сфері металургійного виробництва в Україні, не існує. За сучасних умов це є великою прогалиною в законодавстві, оскільки екологічну ситуацію в Україні можна без перебільшень назвати кризовою. Заводи в Україні, враховуючи екологічний стан в нашій країні, мають бути оснащені сучасною системою газовідчищення та газовиділення, яка б дозволила ефективно вловлювати газ та пил, що утворюються при виплавленні сталі. За таких умов пил осідав би у фільтрах і через це в атмосферу викидалися б очищені, практично чисті гази з вмістом пилу в кілька разів нижче встановлених норм. Сучасні системи водопостачання можуть забезпечити повністю замкнуту систему оборотного водопостачання заводу без скидання промислових стічних вод у річки та інші водойми.

Сьогодні на металургійних підприємствах має робитися акцент на модернізації виробничих потужностей та введенні нових технологій. Також слід звернути увагу на суміжні види господарської діяльності, а саме на сферу бруктозаготівельної мережі. Розвиток останньої може відбутися за рахунок інвестицій у збільшення потужностей з перероблення брухту та інвестицій в розширення мережі зі збирання і первинного перероблення брухту.

Отже, пріоритетом для металургійної галузі за сучасних умов мають стати: господарсько-правове стимулювання виробництва кінцевої продукції; господарсько-правове стимулювання виробництва видів металу з великою доданою вартістю; господарсько-правові засоби стимулювання виробництва найбільш інноваційних видів сталі за принципами «якість», «собівартість», «екологічність».

У цьому контексті слід зазначити, що функції господарського законодавства полягають, згідно із текстом преамбули до ГК України, в забезпеченні зростання ділової активності суб'єктів господарювання, розвитку підприємництва і на цій основі підвищенні ефективності суспільного виробництва, його соціальної спрямованості відповідно до вимог Конституції України, утвердженні суспільного господарського порядку в економічній системі України, сприянні її гармонізації з іншими економічними системами [8]. Їх виконання в сучасних умовах загострення світової конкуренції покладає на законодавче регулювання відповідного типу господарських відносин низку відповідальних завдань у першу чергу стимулюючого, активізуючого характеру.

Висновки. Вплив законодавства на господарські відносини повинен мати абсолютно точний і визначений за метою характер. Передусім це стосується стимулювання інноваційних перетворень у характері виробництва. В будь-якому разі законодавець сьогодні не може стимулювати просто інновації, а має втручатись у зміст та рівні ефективності тих чи інших конкретних технологій, з'ясовувати коротко- та довготермінові економічні наслідки їх впровадження, властивості мультиплікаційних ефектів, що виникають, тощо. Таким чином, «технологізація» сучасного господарського законодавства є неминучою.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про державне регулювання діяльності у сфері трансферу технологій : Закон України від 14.09.2006 р. № 143-V// Відом. Верхов. Ради України. — 2006. — № 45.
2. Водний кодекс України : затв. Законом України від 06.06.2005р. № 213/95 ВР // Офіц. вісн. України. — 1995. — № 24.
3. Про охорону навколишнього середовища : Закон України від 25.06.1991 р. № 1264-XII // Відом. Верхов. Ради України. — 1991. — № 41.

4. Про відходи : Закон України від 05.03.1998 № 187/98-ВР // Офіц. вісн. України. — 1998. — № 36–37.
5. Про об'єкти підвищеної небезпеки : Закон України від 18.01.2001 № 2245-III // Офіц. вісн. України. — 2001. — № 15.
6. Про охорону атмосферного повітря : Закон України від 16.10.1992 № 2707-XII // Відом. Верхов. Ради України. — 1992. — № 50.
7. Про екологічну експертизу : Закон України від 09.02.1995 № 45/95-ВР // Відом. Верхов. Ради України. — 1995. — № 8.
8. Господарський кодекс України : затв. Законом України від 09.06.2003 р. № 436-IV // Офіц. вісн. України. — 2003. — № 18.

ТЕХНОЛОГИИ МЕТАЛЛУРГИЧЕСКОГО ПРОИЗВОДСТВА КАК ФАКТОР ХОЗЯЙСТВЕННО- ПРАВОВОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ

Плавшуда Е. В.

Исследованы основные технологии производства металла и стали в Украине. Определены их характерные признаки, экономико-организационные особенности их функционирования и развития в современных условиях. Отдельное внимание уделено инновационным технологиям добычи металла и стали как на территории Украины, так и на мировом уровне. Обоснованы необходимость их применения в современном металлургическом производстве и необходимость законодательного стимулирования их внедрения. Доказана необходимость формирования системы законодательных средств технологического развития металлургического производства.

Ключевые слова: технологии производства, инновационные технологии, металлургическое производство, экологические проблемы, законодательное обеспечение инновационной деятельности.

TECHNOLOGIES OF METALLURGICAL PRODUCTION AS A FACTOR OF ECONOMIC-LEGAL SUPPORT

Plavshuda K. V.

The article investigates the basic technologies in production of metal and steel in Ukraine, defines their characteristic features, economic and organizational peculiarities of their functioning and development under the modern conditions. Special attention is given to the innovative technologies of production of metal and steel on the territory of Ukraine and at the global level and the necessity of their application in the modern metallurgical production and the necessity of legislative

incentives for their implementation. The necessity of forming of legal tools of technological development of the metallurgical development is justified in the article too.

Key words: *production technologies, innovative technologies, metallurgical production, environmental problems, legislative support of innovative activity.*

УДК 346: 332.82

БУДІВЕЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЯК ОБ'ЄКТ ГОСПОДАРСЬКО-ПРАВОВОЇ ПОЛІТИКИ ДЕРЖАВИ (ВВЕДЕННЯ В ПРОБЛЕМАТИКУ)

В. А. Ціленко, здобувач
Національний університет
«Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»

Досліджено питання господарсько-правового забезпечення будівельної політики держави. Визначено загальні вади організації будівництва та шляхи подолання кризових явищ.

Ключові слова: *будівельна політика, будівництво, будівельна діяльність, будівельні кластери.*

Постановка проблеми. Безумовно, розвиток економіки країни залежить від прогресу в галузевих сферах: промисловості, сільському господарстві, транспорті та зв'язку, будівництві, освіті тощо. Всі галузі економіки пов'язані між собою. Кожна галузь взаємодіє з іншою і вплив однієї галузі на іншу визначає стратегію розвитку як самої галузі, так і економіки в цілому. Залежно від ступеня впливу кожної галузі на іншу розвивається вся економіка. Будівельна галузь виконує роботи з нового будівництва, реконструкції та розширення виробничих потужностей інших галузей. А також будівельна галузь використовує результати виробничої діяльності інших галузей. На сучасному етапі розвитку економіки України все більшого значення набуває стратегічне планування, за допомогою якого розробляється план і коригуються завдання відповідно до тих змін, які вносяться особливостями розвитку та взаємодії різних галузей економіки. Стратегія розробляється на основі довгострокових завдань згідно з прийнятою політикою використання ресурсів і досягнення поставленої мети. При цьому значна увага звертається на розробку і використання інструментів впливу взаємозв'язків між галузями економіки.

Ефективність розвитку економіки та її галузі оцінюється значеннями прийнятих макроекономічних показників: валовий внутрішній продукт, дохід, випуск продукції, основні засоби тощо. Ефективність інструментів взаємодії між галузями оцінюється за допомогою методів порівняння галузей за прийнятими показниками. Вибір політичної, соціально-економічної стратегії є компромісом між факторами, що характеризують галузі економіки. Оскільки будівельний комплекс є важливою галуззю економіки, що істотно впливає на розвиток інших галузей та економіки в цілому, то визначення величини впливу будівельної галузі на інші галузі і навпаки як інструментів впливу будівельної галузі на інші є важливим завданням при розробці стратегічної політики країни [1].

Аналіз останніх джерел і публікацій. Важливі теоретико-методичні проблеми забезпечення регулюючого впливу держави на господарську діяльність, що є основою дослідження будівельної політики держави, посідають вагоме місце в роботах науковців усіх напрямів права, а саме: О. Вінник, Д. Задихайла, В. Мамутова, В. Пашкова, О. Подцерковного, В. Устименка, О. Шаповалової, В. Щербини та ін. Але ці науковці при опрацюванні зазначених питань не приділили достатньої уваги конкретним питанням щодо будівельної діяльності, розглядаючи її лише в межах такого поняття, як «капітальне будівництво».

Формулювання цілей. Метою статті є дослідження шляхів забезпечення впливу держави на будівельну діяльність та особливостей будівельної політики держави.

Виклад основного матеріалу. На підставі аналізу нормативно-правових актів і публікацій в аспекті новоприйнятих ЦК і ГК України можна стверджувати, як вважають деякі вчені-господарники, що будівельна діяльність є господарською діяльністю, пов'язаною зі створенням нових, відновленням, розширенням та вдосконаленням наявних об'єктів виробничого і невиробничого призначення, що належить до основних фондів. Будівельна діяльність охоплює комплекс робіт — проектних, будівельних, монтажних, пусконаладжувальних та ін., пов'язаних із будівництвом об'єкта, що виконується у технологічній послідовності з метою створення будівельної продукції. Вона відображається через будівництво. У зв'язку з цим звертає на себе увагу визначення терміна «будівництво», який передбачений у Рекомендаціях щодо безпеки та гігієни праці у будівництві від 20 червня 1988 р. № 175. Так, відповідно до п. 2 розділу 1 Рекомендацій термін «будівництво» охоплює: будівельні роботи, серед них земляні роботи і спорудження, конструктивні зміни, реставраційні роботи, капітальний і поточний ремонт (куди входять чищення і пофарбування) та знесення усіх видів будинків чи будівель; цивільне будівництво, куди входять земляні роботи і спорудження, конструктивні зміни,

капітальний і поточний ремонт та знесення, наприклад, аеропортів, доків, гаваней, внутрішніх водних шляхів, гребель, захисних споруд на берегах річок і морів поблизу зон обвалів автомобільних доріг і шосе, залізниць, мостів, тунелів, віадуків та об'єктів, пов'язаних з наданням послуг, таких як комунікації, дренаж, каналізація, водопостачання і енергопостачання; монтаж, демонтаж будов і конструкцій з елементів заводського виробництва, а також виробництво збірних елементів на будівельному майданчику [2].

Наведене свідчить про те, що поняття «будівельна діяльність» і «будівництво» не тотожні. При цьому будівельна діяльність — це сукупність організаційно-правових засобів, спрямованих на забезпечення і координацію роботи проектних будівельних контролюючих суб'єктів організаційно-правових повноважень з метою забезпечення будівництва. Будівництво, як уже зазначалося, — це види робіт, пов'язаних із спорудженням нових, відновленням, реконструкцією, вдосконаленням об'єктів виробничого і невиробничого призначення [2].

У свою чергу такі вчені-господарники, як О. Вінник, В. Щербина та ін., використовують поняття «капітальне будівництво», яке було запроваджене ще В. Мамутовим.

Так, О. Вінник зазначає, що термін «капітальне будівництво» використовується у двох основних значеннях. У першому значенні капітальне будівництво визначається як комплексна галузь економіки сфери матеріального виробництва, завдання якої — інвестування шляхом створення чи відтворення основних фондів, перетворення інвестицій на будівельну продукцію. Класифікатор будівельної продукції містить понад 1700 її найменувань. У другому значенні — це форма інвестиційної діяльності, а саме: господарської діяльності щодо виробництва основних фондів, яка полягає у здійсненні суб'єктами інвестиційної діяльності щодо реалізації інвестицій у будівельну продукцію [3, с. 531–532].

Господарські правовідносини, які виникають при здійсненні будівельної діяльності, крім ГК та ЦК України регулюються законами України «Про інвестиційну діяльність», «Про основи містобудування», «Про відповідальність підприємств, їх об'єднань, установ та організацій за правопорушення у сфері містобудування», «Про архітектурну діяльність», «Про майнову відповідальність за порушення умов договору підряду (контракту) про виконання робіт на будівництві об'єктів», «Про планування і забудову територій» та ін.

Поняття «будівництво», підкреслює О. Віхров, у законодавстві охоплює широке коло робіт, пов'язаних зі створенням нових, відновленням, розширенням та вдосконаленням існуючих об'єктів виробничого і невиробничого призначення, що належать до основних фондів [4, с. 120].

Основним інтегрованим засобом макроекономічного впливу держави на розвиток будівельної галузі є ухвалення відповідних прогнозних і програмних

документів. Програми розвитку галузей економіки розробляються з метою реалізації державної структурно-галузевої політики щодо стимулювання розвитку відповідних галузей економіки, концентрації фінансових, матеріально-технічних та інших ресурсів, виробничого і науково-технічного потенціалу країни, а також координації діяльності центральних і місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування для розв'язання найважливіших проблем галузі. Реалії сьогодення вимагають від держави програмної діяльності і щодо окремих ринків як системних та комплексних об'єктів правового регулювання. Зокрема, чи не найбільшої уваги з боку держави вимагає і будівельний ринок, адже йому потрібна комплексна система державного регулювання, яка б за своїм змістом мала стимулюючий характер [5]. Невипадково В. Пашков, досліджуючи правовідносини, зазначав, що вони виникають на підставі норм права індивідуалізованого суспільного зв'язку між особами, який характеризується наявністю суб'єктивних прав та обов'язків і гарантується примусовою силою держави [6, с. 22]. У цьому сенсі політика держави в цілому та місцевих органів влади зокрема у кожній окремій галузі має ґрунтуватися на знанні економічних процесів, достовірних багатоваріантних прогнозах та мати антикризову спрямованість. У цьому контексті будівництво є специфічною галуззю, з одного боку, для національного господарства воно виступає важелем економічного зростання, оскільки реалізує більшу частину інвестицій в основний капітал усіх галузей виробничої сфери та інфраструктури, фактично формуючи структуру економіки; а з другого — цивільне будівництво відображає певні результати соціально-економічного розвитку. У свою чергу житлове будівництво може виступати рушійною силою економіки. На національному та регіональному рівнях така двоїстість виробничо-споживчих якостей будівництва виявляється у дуже складному і ще маловивченому економічному механізмі його взаємовідносин з іншими галузями економіки. Так, будівництво залежить від тенденцій на фінансових ринках, соціальної, економічної та фінансової політики держави, зокрема щодо методів державного регулювання галузі в умовах ринкових відносин, прямої державної підтримки будівництва [7]. Тобто, зазначає Д. Задихайло, за цих умов основний тягар виконання державних програм покладається на організаційні та ресурсні заходи, які зазвичай виявляються мало-ефективними [8, с. 62].

Будівництво як особлива сфера господарювання, котрій притаманні значні ризики, що складно виміряти і відповідно враховувати в поточній діяльності, слугує важливим показником стабільності в державі. Разом з цим будівельна галузь залежить від впливу факторів зовнішнього і внутрішнього середовища, а її розвиток — від правильності обраних управлінських рішень як на загальнодержавному, так і на місцевому рівні [9, с. 197–202]. Узагальнення існуючих

підходів до визначення поняття ризику дозволило встановити властивості ризику, що виникає на рівні галузі. Він має бути вимірним (можливість передбачення і точність оцінки), прогнозованим (можливий результат, наслідки, характер впливу на макроекономічні параметри), керованими (можливість установа, захисту, регулювання), альтернативним (містити декілька варіантів рішень щодо захисту), класифікованим (здатність до ідентифікації), мати сферу оточення (джерело, фактори, природа виникнення), охоплення (масштаб наслідків), реальність вияву (достовірність оцінки, ймовірність виникнення), місце впливу (прогноз конкретних мінімальних і максимальних наслідків), тривалість дії (постійний, періодичний, тимчасовий). Зазначені властивості можуть бути покладені в основу класифікації ризиків у будівництві. До факторів, що визначають вплив ризиків на ефективність господарських рішень у будівництві, пропонується віднести загальну тенденцію розвитку галузі протягом визначеного періоду; небезпеки у внутрішньому та зовнішньому середовищі будівництва; місце ризиків у формуванні загального економічного результату функціонування галузі та окремих суб'єктів господарювання, що представляють галузь [10].

Загальною вадою організації будівництва в Україні є високі транзакційні витрати, пов'язані із громіздкою системою отримання дозволів і погоджень. За рейтингом Світового банку, Україна за дозвільним законодавством у будівництві знаходиться на 179-му місці зі 183 країн. Також спостерігається тенденція до зростання цін на продукцію галузей, що забезпечують будівництво. Водночас розвитку будівництва в Україні може сприяти зниження під час кризи цін на житлову нерухомість [11].

З метою подолання кризових явищ у будівельній галузі у Законі України «Про запобігання впливу світової фінансової кризи на розвиток будівельної галузі та житлового будівництва» передбачено такі заходи з підтримки будівельної галузі та житлового будівництва: викуп у забудовників (фінансових установ) нереалізованого житла в об'єктах, що будувалися із залученням коштів фізичних осіб у разі неспроможності забудовників продовжувати будівництво; державна підтримка громадян на будівництво (придбання) доступного житла; створення умов для отримання громадянами житла в оренду з викупом; надання пільгових кредитів на житлове будівництво і компенсаційних ставок за ними; викуп державою іпотечних кредитів, отриманих фізичними особами. Також заплановане збільшення статутних капіталів державних банків та Державної іпотечної установи з метою надання кредитів на завершення будівництва багатоквартирних житлових будинків. При цьому основними джерелами фінансування окреслених заходів визначено кошти державного бюджету, зокрема Стабілізаційного фонду; кошти місцевих бюджетів; інвестиції юридичних та фізичних осіб, а також кошти інших джерел, якщо це не суперечить законодавству України [10].

Головна проблема будівельної галузі України — формування позабюджетних інвестицій. На сьогодні існують декілька можливих способів залучення ресурсів для кредитування будівництва і придбання житла. Джерелами цих ресурсів, зокрема, можуть виступати: населення, яке потребує поліпшення житлових умов; підприємства, які бажають розв'язати житлові проблеми своїх співробітників; державні органи управління і місцеві адміністрації; фінансові інвестори.

Зараз, у період продовження фінансово-економічної кризи в Україні, одним з оптимальних шляхів розвитку вітчизняної економіки та будівельного сектору зокрема може бути формування будівельних кластерів по всій території України. Проте відповідно до рекомендацій ЄС щодо розвитку кластерів важливими аспектами впровадження активної політики кластеризації повинні бути: чітке бізнес-середовище, довіра до влади, активне зростання регіонів та політика підтримки розвитку кластерів на рівні держави та на рівні регіонів [12]. Саме ці аспекти мають бути враховані вітчизняними центральними та регіональними органами влади для активного просування політики кластеризації, особливо у напрямі розвитку будівельних кластерів. Кластери повинні бути відкритими, гнучкими та зацікавленими у максимальному залученні як вітчизняних, так і міжнародних розробок та напрацювань у будівельній сфері [13]. Саме кластери сприяють удосконаленню діяльності у сфері послуг та здатні інтегрувати малі, інноваційні будівельні організації та підприємства. Європейський досвід показує, що кластери є тим мікроекономічним фактором, який впливає на процвітання регіону. Економічне процвітання різних регіонів європейських держав прямо залежить від рівня розвитку кластерів у них [14, с. 30].

Одним із шляхів фінансового забезпечення житлового будівництва може стати довгострокове кредитування, або іпотека. Іпотека — це застава землі та нерухомого майна для отримання в банку довгострокового кредиту. Нині іпотека є найпоширенішим видом фінансових операцій у розвинених країнах. Вкладання коштів в іпотечне кредитування будівництва житла можна віднести до найліквідніших банківських активів. Сутність іпотеки зводиться до того, що вартість житла, яке клієнт бажає збудувати, розбивається на дві нерівні частини — базову і термінову; базову вартість клієнт сплачує відразу за рахунок власних коштів, тоді як термінова гаситься за рахунок банківського або будь-якого іншого кредиту.

Якщо розглядати будівництво у вузькому значенні, зокрема житлове будівництво, то можна відокремити такий спосіб інвестування будівництва, як надання субсидій, тобто одноразових безоплатних коштів, що надаються державою малозабезпеченим верствам населення, які потребують поліпшення житлових умов.

Висновки. Будівельну політику держави слід розглядати як її цілеспрямований вплив на господарську діяльність у будівництві, межі та сутність якого

зумовлені особливостями будівельних відносин як комплексної, технологічно складної та залежної від зовнішніх факторів системи. Важливим елементом будівельної політики держави має бути визначення доцільності впровадження будівельних кластерів та інвестицій з використанням державних програм субсидування громадян та іпотечного кредитування. У свою чергу будівельна політика держави має підтримуватися прийняттям відповідних нормативно-правових актів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Сазонова Л. І. Порівняльний аналіз розвитку будівельного комплексу і суміжних галузей : автореф. дис. ... канд. екон. наук : спец. 08.07.03 / Л. І. Сазонова ; Харк. нац. акад. міськ. госп-ва. — Х., 2006. — 21 с.
2. Смолин Г. В. Господарське право України. Особлива частина : навч. посіб. / Г. В. Смолин. — Л., 2010. — 646 с. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://ibook.at.ua/forum/29-198-1>
3. Вінник О. М. Господарське право : навч. посіб. — 2-ге вид., змін. та допов. / О. М. Вінник. — К. : Всеукр. асоц. видавців «Правова єдність», 2008. — 760 с.
4. Віхров О. П. Правове регулювання господарських відносин в окремих галузях економіки : курс лекцій / О. П. Віхров. — Чернігів : КП «Видавництво “Чернігівські обереги”», 2003. — 207 с.
5. Ковальова О. П. Проблеми законодавчого забезпечення ЖБК в контексті будівельної політики держави / О. П. Ковальова // Вісн. Нац. ун-ту «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». — 2012. — №2 (9). — С. 167–177.
6. Господарське право : підручник / Д. В. Задихайло, В. М. Пашков, Р. П. Бойчук та ін. ; за заг. ред. Д. В. Задихайла, В. М. Пашкова. — Х. : Право, 2012. — 696 с.
7. Куйбіда В. Уроки кризи і оновлене бачення будівництва / В. Куйбіда // Дзеркало тижня. — 2010. — 30 січ. №3 (782). [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.ssr.org.ua/content/ukr/archiv/dzerkalo_tyzhnya.pdf
8. Задихайло Д. В. Господарсько-правове забезпечення економічної політики держави : монографія / Д. В. Задихайло. — Х. : Юрайт, 2012. — 456 с.
9. Лігоненко Л. О. Антикризове управління підприємством: теоретико-методологічні засади та пактичний інструментарій : монографія / Л. О. Лігоненко. — К. : Наук. думка, 2000. — 390 с.
10. Паліга Н. Б. Підходи до оцінки ризиків організаційно-технічного і кадрового забезпечення будівельної галузі / Н. Б. Паліга // Економіка будівництва і міськ. госп-ва. — 2008. — №4, Т. 4. — С. 197–202.
11. Сухоруков А. Щодо напрямів антикризової політики у будівельному секторі України. Аналітична записка / А. Сухоруков, Т. Крупельницька / [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/367/>.
12. Communication from the Commission to the Council, the European Parliament, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. Towards world-class clusters in the European Union: Implementing the broad-based innovation strategy. — Brussels, 2008-11 p.

13. Белоконева Ю. В. Возможности великих і малих підприємств у створенні будівельного кластеру Донецької області / Ю. В. Белоконева, В. Н. Ращупкіна. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.rusnauka.com/11_EISN_2010/Economics/64058.doc.htm.
14. The Concept of clusters and cluster policies and their role for competitiveness and innovation: main statistical results and lessons learned. Europe INNOVA/PRO INNO Europe paper №9. — Luxembourg, 2008. — 84 p.

СТРОИТЕЛЬНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ КАК ОБЪЕКТ ХОЗЯЙСТВЕННО-ПРАВОВОЙ ПОЛИТИКИ ГОСУДАРСТВА (ВВЕДЕНИЕ В ПРОБЛЕМАТИКУ)

Циленко В. А.

Исследованы вопросы хозяйственно-правового обеспечения строительной политики государства, общие препятствия в организации строительства и пути преодоления кризисных явлений.

Ключевые слова: строительная политика, строительство, строительная деятельность, строительные кластеры.

CONSTRUCTION ACTIVITY AS AN OBJECT OF ECONOMIC AND LEGAL POLICY STATE (START ISSUES)

Tsilenko V. A.

We study the issues of economic and legal support construction policy, common obstacles in the construction and the ways to overcome the crisis.

Key words: building policy, building, construction deyaelnost, building clusters.

УДК 342.95

МИТНИЙ РЕЖИМ: ОСНОВИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

*М. Г. Шульга, кандидат юридичних наук, доцент, професор
Національний університет
«Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*

Розглянуто проблеми визначення митних режимів за новим Митним кодексом України.

Ключові слова: митне законодавство, митний режим, митне оформлення.

Постановка проблеми. Тривала робота з відновлення Митного кодексу України (МК України) завершилася його прийняттям 13 березня 2012 р. [1]. Необхідність заміни старого Митного кодексу (2002 р.) [2] не викликала сумнівів ні у вчених, ні у практиків. Для постійного вдосконалення регулятивної системи зовнішньоекономічних зв'язків у розвиток попереднього МК України необхідно було видати сотні нормативних актів і регулярних роз'яснень. Учасникам зовнішньоекономічної діяльності насилу доводилося в них орієнтуватися.

Така ситуація склалася у різних напрямках митної діяльності — митному контролі, митно-тарифному регулюванні, порядку переміщення товарів і транспортних засобів, визначенні митної вартості.

Одна з основних митних процедур, що визначає сукупність вимог та умов переміщення товарів і транспортних засобів через митний кордон України, а також статус товарів і транспортних засобів для митних цілей — митний режим, не стала винятком.

Митний режим — це одне з найбагатогранніших понять у митній справі. Його умови стосуються порядку оформлення товарів, стягнення митних платежів і надання пільг, встановлення меж прав фізичних і юридичних осіб з розпорядження товарами, що перебувають у їх володінні, і транспортними засобами, ввезеними на митну територію України, вивезеними з цієї території або переміщуваними транзитом та ін.

Учасники зовнішньоекономічної діяльності зобов'язані переміщувати товари через митний кордон, помістивши товар під один з митних режимів, передбачених МК України. Вони мають право вибору митного режиму. За їх заявою один митний режим може бути замінений на інший при дотриманні вимог щодо конкретного митного режиму. Товари можуть бути поміщені тільки під ті режими, які встановлені в МК України.

У зв'язку з наведеним і враховуючи, що принципово важливим аспектом митної справи завжди було і залишається адміністративно-правове регулювання митних режимів, є потреба в осмисленні теоретичних положень щодо митних режимів, визначених у новому МК України, та окресленні подальших напрямів удосконалення митного законодавства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Митний режим та його складові певною мірою були предметом науково-теоретичних досліджень таких учених, як Б. Габрічідзе, О. Гребельник, В. Драганов, С. Ківалов, О. Козирін, В. Науменко, П. Пашко, К. Сандровський та ін.

Огляд наукових праць приводить до висновку про існування численних відображень у наукових публікаціях підходів. Така тенденція проглядається і в наукових, і в науково-практичних коментарях, до яких можна віднести коментарі до Митного кодексу України 2002 р. (другого за часів незалежності), де надано пояснення до розділів кодексу і прийнятим у його розвиток

підзаконним актам [3; 4]. Разом з тим слід відмітити, що після прийняття МК України 2012 р. таких праць поки що не з'явилося. Таким чином, питання митних режимів та принципів їх застосування залишаються малодослідженими та дискусійними в юридичній науці взагалі та митному праві зокрема і потребують подальшого ґрунтового наукового дослідження.

Формулювання цілей. Мета статті полягає в аналізі нормативно-правових актів та наукової літератури щодо визначення митного режиму і втілення напрацювань у новому МК України.

Виклад основного матеріалу. Під митним режимом у чинному МК України розуміється комплекс взаємопов'язаних правових норм, що відповідно до заявленої мети переміщення товарів через митний кордон України визначають митну процедуру щодо цих товарів, їх правовий статус, умови оподаткування і зумовлюють їх використання після митного оформлення (п. 25 ст. 4) [1]. МК України встановив, що: а) декларант має право обрати митний режим, у якій він бажає помістити товари; б) обраний митний режим може бути змінено на інший; в) поміщення товарів у митний режим здійснюється шляхом їх декларування та виконання митних формальностей, передбачених МК України.

Залежно від мети, строків ввезення або вивезення товарів, а також інших обставин установлюються правила використання митних режимів. Вони виявляються в певному поєднанні адміністративно-правових і фінансово-правових засобів регулювання, за допомогою яких регламентуються відносини, що виникають у зв'язку з переміщенням товарів і транспортних засобів через митний кордон. Вони містять певну сукупність вимог і умов, що визначають порядок оформлення, оподаткування, застосування обмежень (заборон) та пільг. Статус товарів і транспортних засобів у межах митного режиму залежить від мети їх переміщення через митний кордон і використання як на митній території України, так і за її межами. Митний режим визначає передусім правове становище товару, що перебуває під його дією. Статус товарів і транспортних засобів, що переміщуються через митний кордон, включає права і обов'язки осіб, які беруть участь у ньому щодо переміщуваних предметів.

У МК України 2012 р. передбачено 14 митних режимів.

Митним режимом імпорту (випуску для вільного обігу) є такий режим, за яким ввезені іноземні товари після сплати всіх митних платежів та виконання усіх необхідних митних формальностей залишаються на митній території України для вільного обігу. До таких товарів, крім митного контролю, може застосовуватися державний санітарно-епідеміологічний, ветеринарно-санітарний, фітосанітарний, екологічний та радіологічний контроль. Такі товари набувають статусу українських товарів [1, ст. 74]. Підтверджує даний факт митна декларація, за якою ці товари випущено у вільний обіг. Особа, на

яку покладається дотримання вимог митного режиму, повинна: а) подати митному органу для оформлення всі необхідні документи; б) сплатити митні платежі; в) виконати заходи нетарифного регулювання.

Реімпорт — це митний режим, у якому українські товари, що були вивезені або оформлені для вивезення за межі митної території України, випускаються у вільний обіг на митній території України зі звільненням від сплати митних платежів та без застосування заходів нетарифного регулювання [1, ст. 77]. Цей режим може бути застосовано до товарів, що надходять на митну територію України, та до товарів, що зберігаються під митним контролем або поміщені в інший митний режим. Наприклад, товари: а) були вивезені за межі митної території України у митному режимі тимчасового вивезення та повертаються до завершення строку дії цього режиму; б) були вивезені за межі митної території України у митному режимі переробки за межами митної території та повертаються до завершення строку дії цього режиму; в) були поміщені у митний режим експорту і повертаються у зв'язку з невиконанням (незалежним виконанням) умов зовнішньоекономічного договору в строк, що не перевищує шести місяців з дати вивезення. Застосування режиму обмежується вимогами повернення товару в такому самому стані, у якому товар вивозився (крім природних змін його якісних та/або кількісних характеристик за нормальних умов транспортування, зберігання та використання); можливістю забезпечення ідентифікації (ця вимога не застосовується до товарів, що не мають індивідуальних ознак); та в деяких випадках вимогами щодо особи, яка застосовує цей режим (п. 5 ст. 79 МК України).

Українські товари, поміщені у митний режим реімпорту, зберігають статус українських товарів, іноземні товари набувають статусу українських товарів (реімпорт за умов, визначених у п. 3 ч. 2 ст. 78 МК України).

Митний режим експорту передбачає, що українські товари випускаються для вільного обігу за межами митної території України без зобов'язань щодо їх зворотного ввезення [1, ст. 82]. Цей режим застосовується до товарів: а) що призначені для вивезення з митної території України; б) вже вивезені та перебувають під митним контролем. При застосуванні цього режиму товари втрачають статус українських з моменту їх фактичного вивезення за межі митної території України; такі, що знаходяться за її межами, — з моменту поміщення у режим експорту [1, статті 83–84].

Митний режим реекспорту надає можливість вивозити за межі митної території України товари, які раніше були ввезені на митну територію України або на територію вільної митної зони, без сплати вивізного мита та без застосування заходів нетарифного регулювання зовнішньоекономічної діяльності [1, ст. 85]. Цей режим застосовується до товарів, які на момент ввезення на митну територію України мали статус іноземних: а) після ввезення не були

поміщені в митний режим; б) були поміщені в митні режими тимчасового ввезення, переробки на митній території України, митного складу, вільної митної зони, безмитної торгівлі; в) помилково ввезені.

Умовами поміщення товарів у митний режим реекспорту є: збереження того самого стану, у якому товари ввозилися на митну територію України, крім природних змін їх якісних та/або кількісних характеристик за нормальних умов транспортування і зберігання [1, пп. 2–4 та п. 5-б ч.1 ст. 86]; вивозяться протягом шести місяців з дати поміщення у митний режим імпорту [1, п. 5-а ч. 1 ст. 86]; подання митному органу документів і відомостей про оформлення товарів, їх ідентифікацію та у випадках, встановлених законодавством, дозволів на проведення зовнішньоекономічної операції з реекспорту.

При митному режимі транзиту товари та/або транспортні засоби комерційного призначення переміщуються під митним контролем між двома митними органами України або в межах зони діяльності одного митного органу [1, ст. 90]. Транзит товарів може бути прохідним, внутрішнім або каботажем (залежно від розташування пунктів пропуску на митній території України). Митний режим транзиту застосовується до товарів, транспортних засобів комерційного призначення, які безпосередньо ввозяться на митну територію України або перебувають на території України незалежно від їх митного статусу (крім заборонених законодавством для ввезення та транзиту).

Встановлено такі вимоги для переміщення товарів та транспортних засобів комерційного призначення у режимі транзиту: а) надання митному органу для здійснення оформлення відповідних документів; б) надання фінансових гарантій щодо забезпечення виконання зобов'язань зі сплати митних платежів (у встановлених випадках); в) забезпечення ідентифікації; г) невикористання з жодною іншою метою, крім транзиту; д) перебування в незмінному стані, крім природних змін їх якісних та/або кількісних характеристик за умов транспортування і зберігання; е) додержання встановлених строків транзитних перевезень [1, ст. 95]. МК України передбачає можливість поміщення товарів і транспортних засобів комерційного призначення, які знаходяться в режимі транзиту, в інший митний режим [1, п. 4 ст. 102].

Тимчасове ввезення і тимчасове вивезення у МК України 2012 р. — це два окремі режими.

У режимі тимчасового ввезення іноземні товари, транспортні засоби комерційного призначення ввозяться для конкретних цілей на митну територію України з умовним повним або частковим звільненням від оподаткування митними платежами та без застосування заходів нетарифного регулювання зовнішньоекономічної діяльності [1, ст. 103].

До товарів та транспортних засобів комерційного призначення зазначений режим застосовується за умов: а) їх знаходження під митним контролем;

б) можливості ідентифікації; в) надання митному органу документів, що підтверджують мету їх тимчасового ввезення; г) надання зобов'язання про реекспорт у строки, встановлені митним органом (у випадках, передбачених законодавством; д) надання митному органу дозволу відповідного компетентного органу на тимчасове ввезення (у випадках, передбачених законодавством); е) сплати митних платежів (при ввезенні за умовним частковим звільненням від оподаткування митними платежами). Дотримання цих вимог забезпечується шляхом застосування міжнародних митних документів, що містять міжнародну гарантію сплати митних платежів, установлених законом на імпорт товарів; надання фінансових гарантій (за винятком, передбаченим у п. 3 ст. 110 МК України).

Строк тимчасового ввезення встановлюється у кожному конкретному випадку, але не повинен перевищувати трьох років (за письмовою заявою власника товарів або уповноваженої ним особи строк може бути продовжений митним органом). Іноземні товари, поміщені в цей режим, зберігають статус іноземних товарів. Він завершується реекспортом товарів і транспортних засобів комерційного призначення або шляхом поміщення їх в інший режим.

Відповідно до митного режиму тимчасового вивезення українські товари та транспортні засоби комерційного призначення вивозяться за межі митної території України з умовним повним звільненням від оподаткування митними платежами та без застосування заходів нетарифного регулювання зовнішньоекономічної діяльності. Умовами поміщення в цей режим є: а) забезпечення ідентифікації; б) надання митному органу документів, необхідних для оформлення; в) надання зобов'язання про повернення у строки, визначені митним органом (у випадках, передбачених законодавством); г) надання дозволу відповідного компетентного органу на тимчасове вивезення (у випадках, передбачених законодавством).

Строк дії зазначеного режиму встановлюється митним органом у кожному конкретному випадку та не повинен перевищувати трьох років (у разі необхідності строк може бути продовжений). Митний статус товарів, поміщених у такий режим, зберігається. Він завершується шляхом реімпорту товарів, транспортних засобів комерційного призначення або поміщення їх в інший режим.

Митний режим митного складу передбачає зберігання іноземних або українських товарів під митним контролем із умовним повним звільненням від оподаткування митними платежами та без застосування заходів нетарифного регулювання зовнішньоекономічної діяльності [1, ст. 121].

Умовами застосування цього режиму є: а) зберігання будь-яких товарів, крім заборонених (перелік — п. 1 ст. 122 МК України); б) подання митному органу необхідних документів для оформлення; в) декларування товарів, що

поміщуються у митний режим митного складу утримувачем митного складу; г) надання митному органу електронного повідомлення про фактичне розміщення товарів у митному складі утримувачем складу (протягом чотирьох годин). Строк зберігання товарів у режимі митного складу не може перевищувати 1095 днів, товарів призначених для експорту — один рік. При цьому іноземні товари зберігають статус іноземних товарів, українські товари втрачають статус українських з моменту відшкодування податку на додану вартість. Зазначений режим завершується шляхом поміщення товарів у інший митний режим або припиняється митним органом [1, п. 3 ст. 129].

Митний режим вільної митної зони передбачає: 1) ввезення іноземних товарів на територію вільної митної зони та вивезення з цієї території за межі митної території України із звільненням від оподаткування митними платежами та без застосування заходів нетарифного регулювання зовнішньоекономічної діяльності; 2) ввезення українських товарів на територію вільної зони із оподаткуванням митними платежами та застосуванням заходів нетарифного регулювання [1, ст. 130]. Чинним законодавством передбачено, що вільні митні зони можуть мати статус комерційного, сервісного та промислового типу. Діяльність останніх регулюється окремими законами України для кожної такої зони.

Встановлено такі умови поміщення товарів у цей режим: а) поміщення українських товарів вважається експортом цих товарів (для цілей оподаткування); б) ввезення іноземних товарів допускається з умовним повним звільненням від оподаткування митними платежами; в) поміщення товарів та зміна митного режиму здійснюються митним органом, у зоні діяльності якого знаходиться така зона; г) спеціальні вимоги до транспортних або комерційних документів (для вільних митних зон комерційного типу — п. 4 ст. 132 МК України).

Строки перебування товарів у митному режимі вільної митної зони обмежуються часом її функціонування. Цей митний режим завершується шляхом реекспорту товарів або їх поміщення в інший митний режим.

У митному режимі безмитної торгівлі товари знаходяться та реалізуються для вивезення за межі митної території України [1, ст. 140]. Вони не призначені для вільного обігу на митній території України, знаходяться під митним контролем у пунктах пропуску через державний кордон, відкритих для міжнародного сполучення, та на повітряних і водних транспортних засобах комерційного призначення, що виконують міжнародні рейси, з умовним звільненням від оподаткування митними платежами, встановленими на імпорт та експорт таких товарів, та без застосування зовнішньоекономічної діяльності. До них не застосовуються контрольні заходи, яким можуть підлягати інші товари при переміщенні через митний кордон (ч. 1 ст. 319 МК України).

Умовами застосування цього режиму є: а) поміщення будь-яких товарів (іноземних та українських), крім заборонених до ввезення, вивезення і транзиту; б) заборона поміщення гуманітарної допомоги та живих тварин; в) умовне звільнення від оподаткування митними платежами іноземних товарів; г) поміщення українських товарів вважається експортом; д) зміна режиму здійснюється митним органом, у зоні діяльності якого розташовано магазин безмитної торгівлі; е) перебування товарів обмежується строками їх придатності для споживання та використання; ж) товари постачаються під митним контролем та митними оформленням. Іноземні товари, поміщені в цей режим, зберігають статус іноземних, українські — отримують статус іноземних товарів.

Такий режим завершується реекспортом товарів, поміщенням їх в інший митний режим або припиняється митними органами за умов, передбачених у п. 4 ст. 146 МК України.

Митний режим переробки на митній території передбачає переробку іноземних товарів без застосування до них заходів нетарифного регулювання зовнішньоекономічної діяльності [1, ст. 147].

Умовами застосування цього режиму є: а) письмовий дозвіл митного органу після надання відповідних документів; б) умовне повне звільнення від оподаткування; в) застосування заходів гарантування додержання режиму (у випадках, визначених Кабінетом Міністрів України); г) заборона використання українських товарів (крім палива та енергії), на які встановлено вивізне мито; д) обмеження та заборона на ввезення окремих товарів для переробки (встановлюється законом); е) контроль з боку митних органів за обов'язковим обсягом виходу продуктів переробки; ж) додержання порядку оформлення продуктів переробки залишків та відходів. За обґрунтованої необхідності Кабінет Міністрів України має право визначати додаткові обмеження.

Зазначений режим завершується реекспортом продуктів переробки або поміщенням їх в інший митний режим.

Митний режим переробки за межами митної території України передбачає переробку українських товарів без застосування заходів нетарифного регулювання зовнішньоекономічної діяльності.

Умовами застосування цього режиму є: а) письмовий дозвіл митних органів на поміщення товарів у режим (за умови надання всіх документів); б) перебування товарів протягом усього строку переробки під митним контролем; в) сплата вивізного мита (у передбачених випадках); г) додержання вимог, встановлених щодо обсягу продуктів переробки та залишків переробки (встановлюється Кабінетом Міністрів України); д) забезпечення ідентифікації товарів.

З моменту вивезення за межі митної території України українські товари отримують статус іноземних. Митний режим переробки за межами митної

території України завершується шляхом імпорту продуктів переробки, реімпортом та поміщенням в інші режими.

Митний режим знищення або руйнування передбачає, що іноземні товари знищуються або приводяться у стан, який виключає можливість їх використання, з умовним повним звільненням від оподаткування, установленого на імпорт цих товарів без застосування заходів нетарифного регулювання зовнішньоекономічної діяльності [1, ст. 175].

Умовами застосування цього режиму є: а) допускається з письмового дозволу митного органу за заявою власника; б) укладення договору на знищення (руйнування) з відповідним підприємством; в) отримання дозволу від державних органів, до повноважень яких належить контроль за переміщенням таких товарів; г) особлива процедура знищення або руйнування окремих категорій товарів (ст. 177 МК України); д) витрати за знищення чи руйнування несе власник або уповноважена ним особа; е) відходи, які мають господарську цінність, підлягають поміщенню у відповідний митний режим як іноземні товари.

Митний режим завершується після виконання операцій із знищення або руйнування та декларування залишків.

Митний режим відмови на користь держави передбачає відмову власника від іноземних товарів на користь держави без будь-яких умов на свою користь [1, ст. 183].

Умовами застосування цього режиму є: а) отримання дозволу митного органу за заявою власника; б) звільнення від оподаткування; в) незастосування заходів нетарифного регулювання зовнішньоекономічної діяльності.

Митний режим відмови на користь держави завершується розміщенням товарів на складі митного органу.

На підставі наведеного можна констатувати, що характерною ознакою для всіх митних режимів є залежність застосування конкретного режиму від мети переміщення товару. Саме мета переміщення товарів визначає й особливі ознаки митного режиму. Разом з тим це не єдина ознака митного режиму. Його можна визначити як правовий режим, що виражається в певному сполученні адміністративно-правових і фінансово-правових засобів регулювання, встановлених митним законодавством з метою регламентування відносин, що виникають у зв'язку з переміщенням товарів і транспортних засобів через митний кордон між митним органом та особою, що їх переміщує [5, с. 366–367]. Д. Бахрах свого часу зазначав, що в основі виокремлення митних режимів лежить низка так званих режимоутворюючих ознак: походження товару; напрям переміщення товару; сплата мит та інших податків, а також надання податкових пільг; поміщення під митний режим безпосередньо в силу закону або лише з дозволу митного органу; строк перебування това-

ру під митним режимом; статус товару після завершення митного оформлення [6, с. 219].

Цікавим уявляється розкриття змісту митного режиму, запропоноване О. Козиріним. На його думку, митний режим має свою внутрішню структуру, яка розкриває його зміст і являє собою умови, вимоги та обмеження даного митного режиму [7, с. 15]. Якщо розглядати зміст кожного конкретного митного режиму через внутрішню структуру, то безумовно існують умови його застосування, які спричиняють можливість поміщення під нього товарів і транспортних засобів. Багато з розглянутих вище режимів мають прямі чи непрямі заборони і обмеження на здійснення з товарами або транспортними засобами комерційного призначення певних дій (наприклад, поміщення під інший митний режим). Усі режими містять певні вимоги — дії, зі здійсненням яких пов'язана можливість завершення митного режиму. Кожний митний режим у МК України 2012 р. має свою внутрішню структуру. Особа, що переміщує товари і транспортні засоби комерційного призначення через митний кордон України, має право обрати будь-який з передбачених митних режимів або змінити його на інший незалежно від характеру, кількості, вартості, країни походження товарів і транспортних засобів, якщо інше не передбачено в МК, і обраний режим зафіксувати при оформленні митної декларації. Питання полягає лише у тому, наскільки досконало побудовано внутрішню структуру митного режиму. Безумовно, юридична техніка оформлення вдосконалюється з кожним новим митним кодексом. Разом з тим результати застосування МК України 2012 р. свідчать про те, що залишаються значні недоліки. В результаті з'явилися зміни вже на першому році його дії, особливо ці зміни та уточнення оподаткування операцій під час переміщення товарів через митний кордон України залежно від обраного митного режиму [8]. У зв'язку з тим, що змістовна частина митних режимів має різний ступінь розкриття, підзаконні акти зараз по-різному деталізовано.

Оскільки митний режим має складну правову природу і об'єднує в собі елементи адміністративно-правового та фінансово-правового регулювання, було б нелогічним з боку законодавця вибудовувати єдину схему викладення змісту митних режимів. Але невиправданою є відсутність окремих аспектів їх застосування. Цілком доречно було б закріпити права посадовців митних органів діяти на основі дискретних повноважень. А поки що митні режими чекають на прийняття своїх положень і продовжують перебувати в супроводі різних несистематизованих правових актів. Це не сприяє зміцненню законності в митній справі і негативно позначається на розвитку зовнішньоекономічних зв'язків.

Висновки. Визначення митних режимів на рівні МК 2012 р. отримало подальше вдосконалення. Кодифікація в основному відповідає міжнародно-правовій доктрині регламентування митних режимів. Водночас стабільності

у вирішенні цього питання не вбачається. Автори нового Митного кодексу України не змогли істотно переробити статті, що потребують цього. Дана обставина з часом викличе потік чергових коментарів і методичних рекомендацій, і знову порушиться питання про підготовку до прийняття нових виправлень до МК України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Митний кодекс України від 13 березня 2012 р. // Офіц. вісн. України. — 2012. — № 32. — Ст. 1175.
2. Митний кодекс України від 11 липня 2002 р. // Відом. Верхов. Ради України. — 2002. — № 38–39. — Ст. 288.
3. Коментар до Митного кодексу України / за ред. П. В. Пашка, М. М. Каленського. — К. : Юстініан, 2004. — 736 с.
4. Митний кодекс України : наук.-практ. коментар / А. Т. Комзюк, О. О. Погребний, Р. А. Калюжний та ін. — К. : Всеукр. асоц. видавців «Правова єдність», 2008. — 757 с.
5. Комментарий к Таможенному кодексу Российской Федерации / под ред. А. Н. Козырина. — М. : ТК Велби, Проспект, 2004. — 1056 с.
6. Бахрах Д. Н. Административное право : учебник для вузов / Д. Н. Бахрах. — М. : БЕК, 1996. — 242 с.
7. Козырин А. Н. Таможенные режимы / А. Н. Козырин. — М. : Статут, 2000. — 247 с.
8. Про внесення змін до Податкового та Митного кодексів України щодо узгодження їх окремих норм : Закон України від 7 червня 2012 р. // Офіц. вісн. України. — 2012. — № 51. — Ст. 2034.

ТАМОЖЕННИЙ РЕЖИМ: ОСНОВЫ ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ

Шульга М. Г.

Рассмотрены проблемы определения таможенных режимов в новом Таможенном кодексе Украины.

Ключевые слова: таможенное законодательство, таможенный режим, таможенное оформление.

CUSTOMS REGIME: PRINCIPLES OF LEGAL REGULATION

Shulga M. G.

The article is devoted to the problems of determining the customs regime in the new Customs Code of Ukraine.

Key words: Customs Law, the customs regime, customs clearance.

УДК 343.8

ПЕРСПЕКТИВНІ НАПРЯМИ ВДОСКОНАЛЕННЯ КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ

*К. А. Автухов, кандидат юридичних наук, асистент
Національний університет
«Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*

Проаналізовано окремі норми Кримінально-виконавчого кодексу України, на підставі чого надано пропозиції щодо можливих шляхів подальшого вдосконалення його положень. Аргументовано необхідність внесення змін до ч. 1 ст. 8 Кримінально-виконавчого кодексу. Запропоновано нову редакцію ст. 51 зазначеного акта з метою вдосконалення правового регулювання виконання покарання у виді арешту.

Ключові слова: *правовий статус засуджених, право на інформацію, режим, виконання покарання у виді арешту.*

Постановка проблеми. Тривалий час вітчизняна правова система перебуває в стані реформування, що повною мірою позначається і на кримінальній юстиції та системі виконання покарань. Останні зміни у цій системі, зокрема беззмістовне «перейменування» Державного департаменту України в Державну пенітенціарну службу України (далі — ДПтС), яке фактично жодним чином не поліпшило функціонування центрального органу виконавчої влади з питань виконання покарань, поспішне внесення деяких змін до Кримінально-виконавчого кодексу України (далі — КВК України) та підзаконних нормативних актів (наприклад, Правил внутрішнього розпорядку слідчих ізоляторів Державної кримінально-виконавчої служби України [1]), які в подальшому зазнали нищівної критики як з боку громадськості, так і в наукових колах, дають підстави стверджувати, що велика кількість змін до джерел кримінально-виконавчого права вноситься безсистемно, без наукового обґрунтування їх доцільності та необхідності. При цьому хибно заперечувати, що окремі правові приписи КВК України потребують удосконалення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У вітчизняній юридичній літературі проблемні аспекти виконання покарання вже ставали предметом наукового розгляду, зокрема таких науковців, як А. Авраменко, В. Бугаєва, О. Кравченко, А. Мацко, Ю. Пономаренко, В. Трубникова, Ю. Шинкарьова, однак значна кількість нерозв'язаних питань залишилася поза увагою зазначених науковців.

Формулювання цілей. Метою статті є аналіз перспективних напрямів удосконалення КВК України, зокрема щодо правового регулювання виконання такого перспективного виду покарання, як арешт.

Виклад основного матеріалу. Безперечним досягненням чинного КВК України є виділення окремої глави, присвяченої правовому статусу засуджених. При цьому доречно вказати, що як в Конституції України, так і в КВК питання прав і обов'язків розкриваються у другому розділі (главі) одразу після загальних засад, що безперечно свідчить про актуальність та важливість цих норм. У свою чергу у ст. 8 КВК України «Основні права засуджених» на першому місці зазначено право на отримання інформації про свої права і обов'язки, порядок та умови виконання і відбування призначеного судом покарання.

На жаль, український законодавець не сприйняв форму викладення цієї статті, що її закріплював Модельний КВК, у якому поряд з правом засуджених на отримання інформації про свої права і обов'язки встановлювався й обов'язок адміністрації надавати засудженим таку інформацію, а також знайомити їх зі змінами порядку і умов відбування покарання. У КВК Російської Федерації, Республік Білорусь і Казахстан цю норму було закріплено саме в тій редакції, що міститься в Модельному КВК [2; 3, с. 54, 281]. Теоретично наявність права засуджених на інформацію про свої права породжує в адміністрації обов'язок надавати таку інформацію і за умов відсутності у засуджених реальних важелів впливу на адміністрацію щодо виконання нею зазначеного обов'язку доречно було б внести зміни до ч. 1 ст. 8 КВК України (можливу редакцію цієї статті наводимо у висновках).

Одним з найбільш значущих елементів правового статусу засуджених, зокрема до покарань, пов'язаних з ізоляцією від суспільства, є їх право одержувати і відправляти кореспонденцію без обмеження її кількості. Однак реалізація зазначеного права штучно дещо обмежена в окремих категорій засуджених. Так, при аналізі норми, що закріплює це право за засудженими до позбавлення волі (ч. 1 ст. 113 КВК України), виявлено, що останнім дозволяється одержувати і відправляти не тільки листи, а й телеграми. У свою чергу, виходячи з положень п. 18 Правил внутрішнього розпорядку установ виконання покарань [4] (далі — Правила) засудженим до арешту надається лише право одержувати і відправляти листи, без вказівки на можливість отримання телеграм. Отже, виникає така ситуація: з одного боку, зважаючи на відомчий нормативний акт ДПтС засудженим до арешту не надається право отримувати і відправляти телеграми, а з другого — враховуючи, що підзаконні нормативні акти не повинні суперечити КВК України, на нашу думку, і цим засудженим треба надати право відправляти й отримувати не тільки листи, а й телеграми. Такий висновок кореспондується з вимогами ч. 2 ст. 51 КВК України, де зазначено, що на засуджених до арешту поширюються обмеження, встановлені кримінально-

виконавчим законодавством для осіб, які відбувають покарання у виді позбавлення волі. Вважаємо, що існує нагальна потреба виправити цей недолік шляхом внесення змін до ч. 6 п. 18 Правил, виклавши її в такій редакції: «одержувати і відправляти листи та телеграми без обмеження їх кількості» та відповідних змін до КВК України.

Засуджені відправляють листи за власний кошт. При цьому як їх відправлення, так і отримання відбувається тільки через адміністрацію. За загальним правилом засуджені передають листи в незапечатаному вигляді для відправлення представникам адміністрації, однак передбачено й винятки із цього правила. Так, у п. 18 Правил закріплено право засуджених до арешту звертатися з пропозиціями, заявами і скаргами до державних органів, громадських організацій і до службових осіб. У цій нормі зазначено, що такі листи, адресовані прокурору чи Уповноваженому Верховної Ради України з прав людини, перегляду не підлягають і не пізніше як у добовий строк надсилаються за належністю, а якщо вони подані в неробочі чи святкові дні, то не пізніше доби з їх завершення. Про результати розгляду пропозицій, заяв і скарг засудженим оголошується під розпис.

Зазначене право, безперечно, має неабияке значення для засуджених до всіх видів покарань, оскільки в певних випадках звернення до контролюючих чи інших органів є їх останньою надією і єдиним засобом забезпечення реалізації власних прав. Право на звернення вказано й у переліку основних прав засуджених, встановленому у ст. 8 КВК України.

Слід зауважити, що в регулюванні цього права Правила вже відстали від чинного КВК. Так, п. 18 Правил до переліку адресатів, яким направляється кореспонденція, що не підлягає перегляду, відносить лише: а) Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини; б) прокурора. Аналогічний перелік раніше було закріплено й у ч. 4 ст. 113 КВК України, але законодавець у 2005 та 2010 рр. розширив його, і тепер до нього входять: 1) Уповноважений Верховної Ради України з прав людини; 2) Європейський суд з прав людини; 3) інші відповідні органи міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна; 4) уповноважені особи таких міжнародних організацій; 5) прокурор; а відповідно до ч. 5 цієї самої статті до даного переліку можна віднести й б) захисника у кримінальному провадженні, що здійснює свої повноваження відповідно до Кримінального процесуального кодексу України. Крім того, для засуджених до позбавлення волі встановлено, що не підлягає перегляду й кореспонденція, яку вони одержують від зазначених органів та осіб.

Отже, пройшло вже понад сім років з того часу, коли під тиском громадськості були внесені перші зміни до КВК України стосовно розширення права засуджених на звернення. Однак при цьому засуджені до арешту через те, що їх правовий статус урегульовано здебільшого відомчими актами ДПтС

України, й досі позбавлені можливості реалізації цього права в обсязі, закріпленому в КВК України. Для вирішення зазначеного завдання пропонуємо внести відповідні зміни до КВК України (наведені у висновках).

Засуджені до арешту володіють також правом витратити для придбання продуктів харчування і предметів першої потреби гроші в сумі до сімдесяти відсотків мінімального розміру заробітної плати на місяць (ч. 4 ст. 51 КВК України). Одразу слід наголосити на тому, що це є загальним положенням. Можливі випадки, коли засудженим дозволяється витратити й 100 % зазначеної суми. Пояснимо це зауваження. Як уже вказувалося, згідно з ч. 2 ст. 51 КВК України на засуджених до арешту поширюються обмеження, встановлені кримінально-виконавчим законодавством для осіб, які відбувають покарання у виді позбавлення волі. У свою чергу ч. 5 ст. 108 КВК України закріплює, що інвалідам першої групи, вагітним жінкам і жінкам, які мають дітей у будинку дитини при виправних колоніях, дозволяється придбавати продукти харчування і предмети першої потреби на суму мінімального розміру заробітної плати. Дія цієї пільги при відбуванні арешту значно обмежена, оскільки згідно зі ст. 60 КК України арешт до вагітних жінок не застосовується, а будинків дитини при арештних домах просто не передбачено. Що ж стосується засуджених до арешту інвалідів першої групи, то надання їм права витратити більшу суму грошей порівняно з іншими засудженими цілком можливо. Але для уникнення спірних ситуацій законодавцю варто було б окремо закріпити таку норму і щодо засуджених до арешту.

Нерозв'язаною вітчизняним законодавством залишається така проблема: що робити, якщо засуджений не скористався або скористався не повною мірою своїм правом на придбання продуктів харчування і предметів першої потреби? Це питання не розкрито ні в КВК України, ні в Правилах. На наш погляд, доцільно було б перейняти досвід російського або казахстанського законодавства. Зокрема, в ч. 3 ст. 88 КВК РФ і ч. 3 ст. 83 КВК Казахстану закріплено, що у разі, коли дозволені кошти не витрачено протягом місяця, засуджені можуть купувати продукти харчування і предмети першої необхідності на невитрачену суму в наступні місяці. Це правило є дуже важливим для засуджених, оскільки, користуючись ним, вони можуть рівномірніше регулювати придбання продуктів харчування і предметів першої необхідності залежно від обставин [5, с. 230]. Пропонуємо закріпити аналогічну норму й у КВК України.

Залишається відкритим питання щодо джерел надходжень грошей на особисті рахунки засуджених для реалізації зазначеного права. Як уже підкреслювалося, засуджені до арешту до оплачуваних робіт не залучаються, отже, власного заробітку не мають. Із урахуванням цього треба зазначити, що основним джерелом надходження коштів на особові рахунки засуджених є гроші,

одержані ними за переказами. Однак при цьому право засуджених до арешту на отримання грошових переказів у законодавстві окремо не закріплено. Навпевно, немає потреби роз'яснити, наскільки важливим для них є це право за умови існуючої заборони одержання посилок, передач та зустрічі з родичами. Ось чому вбачається за доцільне серед інших прав засуджених до арешту закріпити й право на одержання грошових переказів, не встановлюючи, однак, при цьому права на їх відправлення, з метою запобігання випадкам відправлення переказів засудженими внаслідок тиску з боку інших засуджених з вимогами відіслати отримані гроші третім особам «на волю».

Відбуваючи покарання у виді арешту, особа майже повністю ізолюється від зовнішнього світу, не має змоги спілкуватися з будь-ким, крім таких самих засуджених, з якими вона перебуває в камері протягом майже 24 годин на добу поспіль. Зрозуміло, що такі суворі умови пов'язані з ідеєю, так би мовити, шокowego впливу, який має справити арешт на засудженого. Але при цьому не слід забувати і про моральне здоров'я цієї людини, аби така «терапія» не викликала незмінних перетворень у гірший бік у психіці засудженого. Одним із профілактичних чинників, що протидіють таким небажаним змінам, є саме релігія. Тому законодавцю потрібно приділити більше уваги питанню прав засуджених у цій сфері. Як варіанти пропонуємо закріпити можливість засудженого до арешту зустрічатися зі священнослужителем і внести відповідні зміни до законодавства. На нашу думку, певне зниження суворості ізоляції, що матиме місце у разі внесення таких змін, не вплине значною мірою на суворість умов відбування арешту як основну ознаку цього покарання, але у деяких випадках зможе запобігти негативним змінам у психіці засуджених. Цю пропозицію пропонуємо закріпити у КВК України за рахунок встановлення можливості зустрічі зі священнослужителем на тих самих умовах, що й з адвокатом.

У п. 3 ч. 3 ст. 51 КВК України закріплено, що засудженим до арешту заборонено одержувати посилки (передачі) і бандеролі, за винятком посилок (передач), що містять предмети одягу за сезоном. При аналізі цієї норми виникає запитання: чому, встановлюючи виняток із загальної заборони одержувати посилки (передачі) і бандеролі, законодавець установлює можливість одержувати предмети одягу за сезоном лише в посылках і передачах без указівки на бандеролі? Бандероль — поштове відправлення з друкованими виданнями, діловими паперами, предметами культурно-побутового та іншого призначення, розміри, маса і порядок упакування якого встановлено Правилами надання послуг поштового зв'язку [6]. У цих Правилах немає обмежень на відправлення, наприклад, теплих шкарпеток чи в'язаної шапки. Видається, що ці речі повною мірою можна віднести до предметів одягу за сезоном. Незрозуміло, чому засуджений, маючи можливість одержати в'язану шапку посылкою, не може одержати її бандероллю?

Наголосимо, що зазначеною заборонаю законодавець обмежив засуджених не тільки в одержанні предметів, які відчутно послабили б суворість умов відбування, а й у можливості реалізувати низку соціально-культурних прав, оскільки така заборона повністю обмежує втілення передбаченого ст. 109 КВК України права засуджених на одержання в бандеролях, посылках і передачах літератури та письмового приладдя. Це право має значний виховний характер та спрямоване на розвиток у засуджених потреби до підвищення свого загальноосвітнього, культурного та естетичного рівнів, задоволення художніх та естетичних потреб [7, с. 365]. Однак зазначимо, що в кожній установі виконання покарань функціонує власна бібліотека, і згідно з ч. 12 п. 18 Правил засуджені до арешту мають право користуватися книгами, журналами та газетами з бібліотеки установи. Але, враховуючи той факт, що засуджені не залучаються до роботи і фактично весь день нічим не зайняті, незайвим було б забезпечити можливість витратити цей час на їх самоосвіту, чому могло б посприяти одержання літератури та письмового приладдя в посылках і бандеролях. На наш погляд, такі пропозиції можна втілити в життя так само шляхом внесення змін до ст. 51 КВК.

У главі 12 КВК України «Виконання покарання у виді арешту» встановлено лише два обов'язки пасивного характеру, а саме — засудженим забороняються: а) побачення з родичами та іншими особами; б) одержання посилок (передач) і бандеролей. Ці ж самі заборони закріплено й у п. 18 Правил, але в ньому поряд із зазначеними вказано ще й такі обов'язки: дотримуватися норм, які визначають порядок і умови відбування покарання, розпорядок дня, правомірних взаємовідносин з іншими засудженими, персоналом установи та іншими особами; дотримуватися санітарно-гігієнічних правил, мати охайний вигляд, постійно підтримувати чистоту в камерах, за графіком чергувати в них; дбайливо ставитися до інвентарю, обладнання та іншого державного майна; виходячи на прогулянку, дотримуватися встановлених на час прогулянки правил поведінки; при відвідуванні приміщень, де тримаються засуджені, персоналом кримінально-виконавчої служби та іншими посадовими особами вставати і вітатися.

Там само закріплено й заборону засудженим до арешту: встановлювати зв'язки з особами, які тримаються в інших камерах; придбавати, виготовляти, вживати і зберігати предмети, вироби і речовини, зберігання яких засудженим заборонено; продавати, дарувати чи відчужувати іншим шляхом на користь інших осіб предмети, вироби і речовини, які перебувають в особистому користуванні; грати в настільні та інші ігри з метою отримання матеріальної або іншої користі; наносити собі або іншим особам татування; завішувати чи міняти без дозволу адміністрації спальні місця, затуляти оглядове вічко; створювати конфліктні ситуації з іншими засудженими та персоналом установи.

У цьому разі ми знову стикаємося із ситуацією, коли коло правообмежень засуджених розширюється відомчим нормативним актом. Нам можуть заперечити, що п. 18 Правил не розширює коло правообмежень, а конкретизує процедурні обов'язки, пов'язані з процесом відбування арешту. Однак виникає запитання: чому тоді аналогічні обов'язки засуджених до позбавлення волі встановлено не тільки у відомчому акті, а й на рівні КВК України (ст. 107)? Як вбачається, вирішенням цього питання має стати закріплення передбачених у п. 18 Правил обов'язків у нормах КВК України, що дозволить уникнути будь-яких непорозумінь у цьому питанні.

Характерною рисою покарання у виді арешту є те, що при його відбуванні не передбачено так званої первинної класифікації засуджених, яка має місце при виконанні покарання у виді позбавлення волі. Засуджені до арешту не постають перед комісією з питань розподілу, а їх одразу направляють до арештного дому за місцем засудження, де вже й провадиться їх розподіл по камерах. Аналіз правових норм, що закріплюють зазначену вимогу, виявило певну неузгодженість КВК України і Правил щодо правового регулювання такого розподілу засуджених до арешту. У ст. 51 КВК України встановлено три критерії роздільного тримання засуджених до арешту — стать, вік та попереднє відбування покарання в місцях позбавлення волі. Водночас п. 19 Правил закріплює, що цих осіб розміщують у камерах з дотриманням таких умов: чоловіків — окремо від жінок; неповнолітніх — окремо від усіх інших категорій засуджених; засуджених, яких уперше притягнуто до кримінальної відповідальності, — окремо від осіб, які раніше притягалися до кримінальної відповідальності; засуджених, які раніше відбували покарання в місцях позбавлення волі, — окремо від тих, які раніше не відбували покарання в місцях позбавлення волі; осіб, які раніше працювали в суді, органах прокуратури, юстиції та правоохоронних органах, — окремо від інших засуджених; іноземних громадян і осіб без громадянства, як правило, — окремо від інших. Як бачимо, Правила замість трьох критеріїв роздільного тримання засуджених до арешту, закріплених у КВК України, містять аж шість, додаючи ознаки попереднього притягнення до кримінальної відповідальності, попереднього місця роботи та ознаку громадянства.

В юридичній літературі вже неодноразово зверталась увага на випадки подібного розширеного тлумачення положень КВК України у відомчих правових актах ДПтС України. Ми повністю підтримуємо критичні зауваження, висловлені із цього приводу. Однак у цьому разі слід схвально поставитися до встановлення більш складної системи розподілу засуджених по камерах у відомчому нормативному акті, адже це дає змогу зменшити негативний вплив на інших засуджених з боку осіб, які раніше хоча й не відбували покарання в місцях позбавлення волі, але вже притягалися до кримінальної

відповідальності. Слушним рішенням також є запровадження окремого тримання осіб, які раніше працювали в суді, органах прокуратури, юстиції чи правоохоронних органах, що зумовлено в першу чергу вимогами безпеки та спрямовано на підтримання режиму в арештному домі взагалі. Проте наголошимо, що такого роду норми мають бути встановлені саме у КВК України.

Висновки. За результатами проведеного аналізу нами було висунуто низку пропозицій щодо удосконалення КВК України. Систематизувавши їх, пропонуємо внести такі зміни до КВК України.

1. Абзац 2 ч. 1 ст. 8 КВК України рекомендуємо закріпити в такій редакції:

«... на отримання інформації про свої права і обов'язки, порядок та умови виконання та відбування призначеного судом покарання. Адміністрація установи чи органу, який виконує покарання, зобов'язана надати засудженим вказану інформацію, а також ознайомлювати їх зі змінами порядку і умов відбування покарань».

2. Статтю 51 КВК України пропонується викласти таким чином:

«1. Засуджені до покарання у виді арешту тримаються в умовах ізоляції з роздільним триманням чоловіків, жінок, неповнолітніх, засуджених, які раніше притягалися до кримінальної відповідальності, засуджених, які раніше відбували покарання в місцях позбавлення волі, і засуджених, які раніше працювали в суді, органах прокуратури, юстиції та правоохоронних органах. Іноземні громадяни і особи без громадянства, як правило, тримаються окремо від інших засуджених.

3. На засуджених до арешту поширюються обмеження, встановлені кримінально-виконавчим законодавством для осіб, які відбувають покарання у виді позбавлення волі.

4. Засудженим до арешту забороняється: побачення з родичами та іншими особами, за винятком священнослужителів та адвокатів або інших фахівців у галузі права, які за законом мають право на надання правової допомоги особисто чи за дорученням юридичної особи; одержувати посилки (передачі) і бандеролі, за винятком посилок (передач) і бандеролей, що містять предмети одягу за сезоном, літературу та письмове приладдя; встановлювати зв'язки з особами, які тримаються в інших камерах; придбавати, виготовляти, вживати та зберігати предмети, вироби і речовини, зберігання яких засудженим заборонено; продавати, дарувати чи відчужувати іншим шляхом на користь інших осіб предмети, вироби і речовини, які перебувають в особистому користуванні; грати в настільні та інші ігри з метою отримання матеріальної або іншої користі; наносити собі або іншим особам татування; створювати конфліктні ситуації з іншими засудженими та персоналом установи.

5. Засуджені до арешту зобов'язані: дотримуватися норм, які визначають порядок та умови відбування покарання, розпорядок дня установи, правомірних взаємовідносин з іншими засудженими, персоналом установи та іншими особами; дотримуватися санітарно-гігієнічних правил, мати охайний вигляд, постійно підтримувати чистоту в камерах, за графіком чергувати в них; дбайливо ставитися до інвентарю, обладнання та іншого державного майна; виходячи на прогулянку, дотримуватися встановлених на час прогулянки правил поведінки; при відвідуванні приміщень, де тримаються засуджені, персоналом кримінально-виконавчої служби та іншими посадовими особами вставати і вітатися.

6. Засуджені до арешту мають право:

– звертатися з пропозиціями, заявами і скаргами до державних органів, громадських організацій і службових осіб. Кореспонденція засуджених надсилається відповідно до вимог Правил за належністю. Кореспонденція, яку засуджені адресують Уповноваженому Верховної Ради України з прав людини, Європейському суду з прав людини, а також іншим відповідним органам міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна, уповноваженим особам таких міжнародних організацій, прокурору, захиснику у справі, який здійснює свої повноваження відповідно до статті 44 Кримінального процесуального кодексу України, перегляду не підлягає і надсилається за адресою протягом доби з часу її подання. Кореспонденція, яку засуджені одержують від зазначених органів та осіб, перегляду не підлягає;

– витратити на місяць для придбання продуктів харчування і предметів першої потреби гроші в сумі до сімдесяти відсотків мінімального розміру заробітної плати, а засуджені інваліди першої групи — до ста відсотків мінімального розміру заробітної плати. У разі, коли дозволені кошти не витрачено протягом місяця, засуджені можуть купувати продукти харчування і предмети першої необхідності на невитрачену суму в наступні місяці;

– отримувати грошові перекази;

– одержувати і відправляти листи та телеграми без обмеження їх кількості.

7. Засудженим до арешту надається прогулянка тривалістю до однієї години, а неповнолітнім — до двох годин.

8. За виняткових обставин засудженим до арешту може бути надано право на телефонну розмову з близькими родичами».

У разі законодавчого закріплення запропонованих змін до КВК України слід привести відповідно до цього також положення Правил внутрішнього розпорядку установ виконання покарання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про затвердження Правил внутрішнього розпорядку слідчих ізоляторів Державної кримінально-виконавчої служби України : наказ Міністерства юстиції України від 18.03.2013 р. № 460/5 // Офіц. вісн. України. — 2013. — № 25. — С. 853.
2. Постановление МПА государств — участников СНГ от 2 нояб. 1996 г. № 8/7, г. Санкт-Петербург : О модельном уголовно-исполнительном кодексе для государств — участников СНГ [Электронный ресурс] : // БУСЕЛ : информ. портал. — Режим доступа: <http://www.busel.org/texts/cat9up/id5vwacuy.htm>. — Загл. с экрана.
3. Уголовно-исполнительные кодексы / под ред. А. Букалова. — Донецк : Донец. мемориал, 2004. — 420 с.
4. Про затвердження Правил внутрішнього розпорядку установ виконання покарань : наказ Державного департаменту України з питань виконання покарань від 25.12.2003 р. № 275 // Офіц. вісн. України. — 2003. — № 52, т. 2. — Ст. 2898.
5. Комментарий к Уголовно-исполнительному кодексу Российской Федерации / под ред. А. И. Зубкова. — 3-е изд., перераб. — М. : НОРМА, 2007. — 496 с.
6. Про затвердження Правил надання послуг поштового зв'язку : постанова Кабінету Міністрів України від 17.08.2002 р. № 1155 // Офіц. вісн. України. — 2002. — № 34. — Ст. 1586.
7. Кримінально-виконавчий кодекс України : наук.-практ. коментар / за заг. ред. А. Х. Степанюка. — Вид. 2-ге, допов. і переробл. — Х. : Одіссей, 2008. — 560 с.

ПЕРСПЕКТИВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ УГОЛОВНО- ИСПОЛНИТЕЛЬНОГО КОДЕКСА УКРАИНЫ

Автухов К. А.

Проанализированы отдельные нормы Уголовно-исполнительного кодекса Украины на основании чего даны рекомендации относительно возможных путей дальнейшего совершенствования его положений. Аргументирована необходимость внесения изменений в ч. 1 ст. 8 Уголовно-исполнительного кодекса Украины. Предложена новая редакция ст. 51 указанного акта с целью совершенствования правового регулирования исполнения наказания в виде ареста.

Ключевые слова: *правовой статус осужденных, право на информацию, режим, исполнения наказания в виде ареста.*

PROMISING TRENDS IMPROVEMENT PENAL CODE UKRAINE

Avtukhov K. A.

Specific norms of the Penal Code of Ukraine are analyzed. On this basis suggestions for possible ways for improving of its regulations are provided. The

necessity of amendments to Part 1 of Art. 8 of the Penal Code proposed a new version of Art. 51 of this act is discusses to improve regulation of punishment in the form of arrest.

Key words: *legal status of prisoners, the right to information, regime, execution of punishment of arrest.*

УДК 349.42

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ СПІВВІДНОШЕННЯ ПРАВ НА ЗЕМЕЛЬНУ ДІЛЯНКУ З ПРАВАМИ НА БАГАТОРІЧНІ НАСАДЖЕННЯ, ЯКІ НА НІЙ РОЗТАШОВАНІ

Я. О. Самсонова, кандидат юридичних наук, асистентка
Національний університет
«Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»

Розглянуто поняття багаторічних насаджень із земельної та економічної точок зору. Зазначено їх класифікацію за чинним законодавством України. Проаналізовано різні концепції співвідношення прав на багаторічні насадження з правами на земельну ділянку, на якій вони розташовані, через визнання або невизнання таких насаджень окремими об'єктами цивільних прав та можливість їх віднесення до рухомих або нерухомих речей.

Ключові слова: *багаторічні насадження, земельна ділянка, виноградники, об'єкти цивільних прав, нерухомість.*

Постановка проблеми. Із проголошенням постановою Верховної Ради України від 18 грудня 1990 р. № 563-ХІІ «Про земельну реформу» всіх земель України об'єктом земельної реформи, серед найважливіших завдань якої було формування ринку землі, земля набула статусу об'єкта цивільно-правових угод [1]. Земельні ділянки посіли основне місце в системі об'єктів нерухомості, маючи відповідну специфіку та виступаючи природним системним утворенням з власною структурою та взаємозв'язком елементів, які її складають (грунти, корисні копалини та інші природні елементи, що органічно поєднані та функціонують разом з нею).

Становлення нових земельних відносин відбувалося і продовжує відбуватися шляхом прийняття великої кількості нормативно-правових актів, спрямованих на ефективне використання земельно-ресурсного потенціалу країни, які в силу своєї кількості та неузгодженості містять низку суперечностей та

прогалин. Багато практичних та теоретичних питань виникає стосовно встановлення правового режиму земельних ділянок та об'єктів, які на них розміщені (ліси, багаторічні насадження, водні об'єкти та ін.). Саме на важливості встановлення правового режиму пов'язаних із земельною ділянкою об'єктів наголосив А. Луняченко, який зазначив, що під поняттям землі як об'єкта правового регулювання слід розуміти тільки ті її елементи, стосовно яких визначено правовий режим [2, с. 20].

Формулювання цілей. Основною метою статті є визначення співвідношення прав на багаторічні насадження з правами на земельну ділянку, на якій вони розташовані, через визнання або невизнання виноградних насаджень окремими об'єктами цивільних прав і можливість віднесення їх до рухомих або нерухомих об'єктів.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Проблеми співвідношення та взаємодії прав на земельну ділянку з правами на розташовані на ній інші об'єкти за законодавством України розглядають: В. Федорович, А. Мірошніченко, Р. Марусенко, П. Кулинич, М. Шульга, О. Глотова, А. Луняченко, І. Спасибо-Фатєєва та ін. Незважаючи на велику кількість наукових досліджень із цих питань, співвідношення такого об'єкта, як багаторічні насадження, із земельними ділянками на сьогодні залишається недостатньо дослідженим у вітчизняній юридичній літературі та викликає багато запитань при застосуванні на практиці.

Вклад основного матеріалу. Проблема встановлення правової природи такого об'єкта, як багаторічне насадження, пов'язана з невизначеністю на законодавчому рівні відповідного поняття, яке має багатогранну специфіку. З точки зору земельних відносин за п. 27 ГОСТ 26640-85 «Землі. Терміни та визначення», який затверджено постановою Державного комітету СРСР зі стандартів від 28 жовтня 1985 р. № 3453, багаторічне сільськогосподарське насадження тлумачиться як сільськогосподарське угіддя, що використовується під штучно створені деревсні, кущові або трав'янисті багаторічні насадження, призначені для отримання врожаю плодово-ягідної та лікарської продукції, а також для декоративного оформлення територій. До багаторічних сільськогосподарських насаджень належать сад, виноградник, ягідник, плодовий розплідник та ін. Отже, йдеться про різновид земельних угідь. Далі при тлумаченні окремих понять, які належать до таких насаджень, слід звертатися до відповідного спеціального законодавства. Наприклад, згідно із п. 4 ст. 1 Закону України від 16 липня 2005 р. № 2662-IV «Про виноград та виноградне вино», під виноградниками слід розуміти промислові насадження винограду для виноробства на площі понад 0,5 гектара [3]. Але з цього поняття не зовсім зрозуміло, що має на увазі законодавець: якісну характеристику земельних

угідь, кількісну характеристику виноградних насаджень або їх нерозривне поєднання?

В економічному аспекті відповідно до Порядку застосування Плану рахунків бухгалтерського обліку бюджетних установ, затвердженого наказом Головного управління Державного казначейства України від 10 грудня 1999 р. № 114, багаторічні насадження розглядаються як основні засоби виробництва поряд із земельними ділянками, які обліковуються на окремих субрахунках (101 «Земельні ділянки»; 108 «Багаторічні насадження») [4]. За цим нормативним актом до багаторічних насаджень слід відносити: штучні багаторічні насадження незалежно від їх віку; плодово-ягідні насадження всіх видів (дерева та кущі), озеленювальні та декоративні насадження на вулицях, площах, в парках, садах, скверах, на території установ, у дворах житлових будинків, живі огорожі, снігозахисні та полезахисні смуги, насадження для укріплення пісків і берегів річок, яро-балочні насадження та ін.; штучні насадження ботанічних садів та інших науково-дослідних установ і учбових закладів для наукових цілей та інші штучні багаторічні насадження. Спільним наказом Головного управління державного казначейства України і Державного комітету статистики України від 2 грудня 1997 р. № 125/70 затверджено окрему Типову форму № ОЗ-8 обліку основних засобів в бюджетних установах для тварин і багаторічних насаджень [5]. Таким чином, в економічному сенсі насадження розглядаються як окремі багаторічні рослини.

Проблема визначення багаторічних насаджень як окремих об'єктів цивільних прав виникла, наприклад, у процесі паювання земель з наданням роз'яснення Державним комітетом по земельних ресурсах у Листі від 16 липня 2004 р. № 14-17-11/6317 щодо порядку передачі часток земель та майна членам колективних сільськогосподарських підприємств і організацій у власність, згідно з яким відносини між новими власниками земельної ділянки (паю) та власником багаторічних насаджень (які не підлягають паюванню за п. 21 Методики уточнення складу і вартості пайових фондів майна членів колективних сільськогосподарських підприємств, у тому числі реорганізованих, затвердженої постановою Кабінету Міністрів України від 28 лютого 2001 р. № 177 [6]) мають бути врегульовані шляхом укладання цивільно-правових угод. Таким чином, цим роз'ясненням було порушено імперативність ч. 2 ст. 79 Земельного кодексу України від 25 жовтня 2001 р. та ч. 3 ст. 373 Цивільного кодексу України від 16 січня 2003 р., які регламентують єдність земельних ділянок та розміщених на них водних об'єктів, лісів та багаторічних насаджень, і внесено багато непорозумінь при тлумаченні і застосуванні відповідних норм.

Про це свідчить перш за все аналіз судової практики. Так, ухвалюючи рішення про задоволення позову, Тарутинський районний суд Одеської об-

ласті виходив з того, що багаторічні насадження (виноградники) є особливим об'єктом (річчю), щодо якого можуть виникати цивільні права і обов'язки. За обставинами справи було укладено договори купівлі-продажу багаторічних насаджень, за якими було продано майно як основні засоби виробництва у вигляді багаторічних насаджень, які знаходяться на земельній ділянці, розташованій на території Вільненської сільської ради, що належить продавцеві на праві приватної власності. У рішенні від 25 травня 2009 р. суд вказав на те, що виноград не може рости без землі, яка фактично призначена для обслуговування винограду, констатувати, що земля є приналежністю основної речі (винограду), в силу чого у позивача, крім права власності на багаторічні насадження, виникло право користування земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб (емфітевзис), на якій виноградники знаходяться. Це рішення було скасовано Апеляційним судом Одеської області [7].

Отже, виходячи з розуміння багаторічних насаджень як багатолітніх рослин, слід зауважити, що їх природний зв'язок із землею як єдиного цілого об'єкта є безспірним, але не можна стверджувати, аналізуючи чинне законодавство, про існування стійкого правового зв'язку між ними.

Із набуттям чинності Закону України від 1 липня 2004 р. № 1952-IV «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» [8] проблема визначення рухомості або нерухомості такого об'єкта, як багаторічні насадження, виявилась дуже актуальною. Це пов'язано з неврегульованістю чинним законодавством України цього питання і необхідністю державної реєстрації прав на нерухомі об'єкти. Відповідно до ст. 181 ЦК України та ст. 2 вказаного Закону до нерухомих речей (майна) належать земельні ділянки, а також об'єкти, розташовані на земельній ділянці, переміщення яких є неможливим без їх знецінення та зміни призначення. Отже, в цій нормі законодавець встановлює природний та технічний (зв'язок із землею, що зумовлює функціональне призначення і застосування речі) критерії віднесення речей до нерухомих. За ч. 1 ст. 181 ЦК України законодавцем, крім технічного та природного, визначено додатковий юридичний критерій віднесення майна до нерухомості — це державна реєстрація [9, с. 55]. За названими критеріями промислові виноградні насадження як багаторічні рослини цілком підпадають під визначення нерухомого майна. По-перше, виноградні кущі, що у своїй сукупності створюють виноградні насадження, кількість і якість яких визначено у проекті на створення виноградних насаджень, котрий затверджується Міністерством аграрної політики та продовольства України (ч. 3 ст. 2 Закону України «Про виноград та виноградне вино» [3]), вказує на юридичну неможливість їх переміщення без знецінення. По-друге, ч. 1 ст. 2 зазначеного Закону вказує на обов'язковість реєстрації в центральному органі виконавчої влади, що реалізує державну аграрну політику, політику в сфері сільського

господарства, виноградних насаджень технічних та столових сортів у господарствах усіх форм власності. Однак визначення таких об'єктів окремим видом нерухомості суперечитиме іншим нормам законодавства (ч. 2 ст. 79 ЗК України, ч. 3 ст. 373 ЦК України) і викликатиме багато питань щодо їх державної реєстрації.

Виходячи із аналізу законодавства різних країн, можна дійти висновку про те, що у ньому закріплено такі концепції співвідношення об'єктів матеріального світу із землею: самостійності усіх об'єктів; складових частин головної речі (землі); головної речі та її приналежності і концепція складної речі.

Концепція самостійності нерухомих об'єктів щодо земель, на яких вони розташовані, була притаманна цивільному законодавству Російської Федерації до 2006 р., згідно з яким багаторічні насадження та ліси вважалися самостійним об'єктом нерухомості (ст. 130 ЦК РФ від 30 листопада 1994 р.) [10]. Але з виникненням проблем щодо державної реєстрації угод із багаторічними насадженнями поряд з обумовлюючим питанням про необхідність взагалі їх реєстрації законодавець вирішив внести зміни Федеральним законом від 4 грудня 2006 р. № 201-ФЗ [11] до ст. 130 ЦК РФ і виключити з неї багаторічні насадження разом із лісами. Сьогодні концепцію самостійності багаторічних насаджень як об'єктів нерухомості без окремої державної реєстрації прав на них закріплено, наприклад, у ст. 142 ЦК Республіки Таджикистан від 30 червня 1999 р. [12] та ст. 117 ЦК Республіки Казахстан від 27 грудня 1994 р. [13].

Досліджуючи концепцію складової частини речі перш за все слід звернутися до аналізу її легального визначення, що міститься в ч. 1 ст. 187 ЦК України, яка вказує на те, що ознакою складової частини є неможливість відокремлення її від єдиної речі без її пошкодження або істотного знецінення. Пошкодження єдиної речі при виокремленні певної складової частини полягає у тому, що при цьому втрачається, так би мовити, «відповідна ланка в єдиному технологічному ланцюзі», що унеможливує її функціонування [9, с. 102]. У чинному національному законодавстві прямо не вказано на те, що багаторічні насадження, які розташовані на земельній ділянці, вважаються складовою частиною речі (наприклад, як за § 93 Цивільного уложення Німеччини (далі — ЦУН) [14, с. 17]). Багаторічні рослини, які знаходяться на земельній ділянці, створюють з нею єдине органічне ціле. Відокремлення їх від ділянки треба розглядати як зміну якісних природних характеристик ділянки. Але не в усіх випадках ми можемо стверджувати саме так. Якщо йдеться про декілька кущів винограду на земельній ділянці, то їх перенесення можливе без суттєвого знецінення як земельної ділянки, так і самих насаджень. А коли ми розглядаємо виноградні насадження,

створені відповідно до ст. 2 Закону України від 16 липня 2005 р. № 2662-IV «Про виноград та виноградне вино» за Проектом на створення виноградних насаджень, затвердженим Міністерством аграрної політики та продовольства України і зареєстрованим у центральному органі виконавчої влади, що реалізує аграрну політику, політику у сфері сільського господарства [3], то повинні виходити з того, що вони складають єдиний цілий об'єкт — виноградник, де насадження є складовою частиною земельної ділянки. Взагалі для правильного вирішення питання про можливість відокремлення від речі без її пошкодження або істотного знецінення того чи іншого об'єкта необхідним є застосування як юридичних знань, так і спеціальних технічних та економічних, що обґрунтовується вузькою галузевою специфікою різноманітних об'єктів. Такі функції повинні виконувати відповідні фахівці, а також органи, на які покладено обов'язки з технічного обліку, опису та реєстрації таких об'єктів, надаючи при дослідженні відповіді на такі питання, як: функціональне призначення об'єкта; ступінь його участі у виробничому циклі підприємства; наявність або відсутність зв'язку з землею, на якій об'єкт знаходиться, з урахуванням його функціонального призначення; можливість або неможливість переміщення конкретного об'єкта з урахуванням збереження його функціонального призначення, а також розрахувати можливі збитки при такому переміщенні тощо [15, с. 5–6]. Саме після вирішення кола відповідних питань можна говорити про результати, які дозволять з достатньою точністю розмежувати різні об'єкти, що знаходяться на території однієї земельної ділянки.

При переході права на об'єкт за ч. 2 ст. 187 ЦК України, яка має імперативний характер, його складові частини не підлягають відокремленню. Це слугує гарантією охорони прав нового набувача єдиної речі у разі, якщо після укладення договору на її придбання буде встановлено, що така річ не збігається з предметом укладеного правочину через відокремлення від неї хоча б однієї складової частини [9, с. 102]. Слід зауважити, що, незважаючи на імперативність ст. 187 ЦК України, законодавством не встановлено заборону на укладання правочину стосовно переходу права власності до іншої особи, предметом якого буде складова частина такої речі, наприклад виноградні куші. Але після його укладання кожна складова стане вже окремою річчю з відповідними правовими наслідками, зокрема зміною вартості та правового режиму.

На відміну від зазначеної концепції у ст. 188 ЦК України йдеться про сукупність декількох окремих речей, які утворюють єдине ціле, що дає змогу використовувати його за призначенням. Оскільки багаторічні рослини і земля, на якій вони розташовані, не є окремими фізично не поєднаними речами, кваліфікувати їх співвідношення за цією статтею вважається недоречним. При

укладанні правочину щодо такої сукупної речі договором може бути встановлено інші умови переходу права власності, ніж ті, що вказані у статті. Таким чином, правильне тлумачення статей 187 та 188 ЦК України в контексті досліджуваної проблематики має дуже велике значення через відмінності умов переходу права власності об'єкта та визначення юридичної долі його складових частин.

Розглядаючи концепцію «головної речі та її приналежності» стосовно співвідношення земельної ділянки та багаторічних насаджень, зазначимо таке. Поділ речей на головну річ і приналежність закріплено у ст. 186 ЦК України. При тлумаченні положень цієї статті вчені-цивілісти зазначають, що головна річ і приналежність у фізичному сенсі — це самостійні речі, внаслідок чого їх не можна розглядати як складну річ, а приналежність не може вважатися складовою частиною головної речі [9, с. 99]. Головна річ та приналежність пов'язані спільним призначенням, де остання покликана обслуговувати головну річ. Юридична доля приналежності спричинена долею головної речі, якщо інше не встановлено договором або законом. Ця норма є диспозитивною на відміну від обов'язковості переходу з правом на річ її складової частини (ст. 187 ЦК України) та передбачає можливість укладання окремих договорів щодо головної речі та її приналежності. Але у ст. 186 ЦК України не зазначено, до яких речей належить приналежність — рухомих чи нерухомих, що викликає складнощі при кваліфікації понять «приналежність речі» та «складова частина речі» і відповідні проблеми визначення їх юридичної долі.

З метою розв'язання зазначеної проблеми доцільно послатися на досвід німецького законодавства [14], норми якого чітко визначають, що приналежністю є рухомі речі, які, не будучи складовими частинами речі, слугують її господарському призначенню і у зв'язку з цим знаходяться у просторових відносинах з головною річчю (§ 97 ЦУН). Нормативно перелічуючи у § 98 приналежності, які можуть слугувати господарському призначенню (машини, устаткування, скот, засоби виробництва, інвентар та добрива), ЦУН окремо встановлює порядок придбання та відчуження приналежностей земельної ділянки (§ 926).

Зважаючи на викладене, складовою частиною земельної ділянки можна визначити те, що з нею фізично поєднано, в той час як розташовані на земельній ділянці і необхідні для її функціонування рухомі речі треба розглядати як її приналежність, яка теж може бути поєднана із земельною ділянкою, але механічним шляхом. Цей підхід дозволяє чітко розмежувати в контексті досліджуваної проблематики, як кваліфікувати, наприклад, такий об'єкт майнових відносин, як виноградник. При визначенні правового режиму виноградних насаджень необхідно виходити з того, що земельна ділянка разом з її складовими частинами (кущами винограду) створює головну річ, а предмети інвен-

тарю та шпалери, які обслуговують ці насадження і пов'язані з ним спільним призначенням, є приналежністю.

Еталонним зразком визначення співвідношення прав на земельну ділянку як складної речі та розташованих на ній об'єктів слід уважати німецьке законодавство, згідно з яким відносно земельної ділянки як базисного утворення інші речі можуть існувати у стані істотної складової речі (§ 93–94), належності (§97) та тимчасово приєднаної речі (§ 95) [14]. Спеціальної згадки про поділ речей на рухомі та нерухомі ЦУН не містить. Загальне визначення істотної складової частини земельної ділянки відповідно до § 94 ЦУН передбачене через ознаку віддільності. Це будівлі, споруди та продукти земельної ділянки, доки вони пов'язані із землею. При цьому останнє положення роз'яснюється таким чином, що насіння стає складовою частиною з моменту посіву, рослина — з моменту її посадки. Істотні складові речі за § 93 ЦУН не можуть бути предметом окремих прав без будь-яких винятків. Отже, на відміну від українського законодавства за ЦУН, який не визнає концепцію самостійності пов'язаних між собою об'єктів, не можуть бути предметом окремих прав, наприклад, будинок та земельна ділянка, яка на ньому знаходиться, у зв'язку з чим не виникає проблем визначення їх правових режимів і встановлення власника.

Підбиваючи підсумок цього дослідження, зазначимо, що для українського законодавства сьогодні залишається актуальною проблема поділу речей та визначення критеріїв такого поділу, які, на думку Н. Дювернуа, «до такої ступені обезразличены, что указать, где вещь составная и цельная, а где одна к другой относится как главная к принадлежности, весьма нелегко» [16, с. 642]. У більш розвинених системах права правовий режим земельної ділянки встановлюється шляхом нормативного визначення її структури, тобто змісту як об'єкта. Український законодавець, не визначаючи структури земельної ділянки, визначає зміст права власності на таку земельну ділянку, як єдиний об'єкт (ст. 373 ЦК України, ст. 79 ЗК України), через що виникає багато складнощів кваліфікації його складових частин та визначення їх юридичної долі. Але стосовно земель сільськогосподарського призначення ч. 2. ст. 22 ЗК України визначає, що до них належать сільськогосподарські угіддя, зокрема багаторічні насадження, та несільськогосподарські.

Висновки. Проаналізувавши різні підходи співвідношення багаторічних насаджень як довголітніх культур із земельними ділянками, де вони розташовані, вважаємо, що такі рослини за чинним законодавством України слід розглядати складовою частиною відповідної земельної ділянки як головної речі в силу їх фізичної та юридичної неподільності, що слідує принципу їх «єдиної долі». Виходячи з цього, з метою уникнення непорозумінь, які виникають в практичній діяльності при укладанні правочинів, поняття багато-

річних насаджень та їх класифікацію слід визначити і закріпити на законодавчому рівні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про земельну реформу : постанова Верховної Ради України від 18.12.1990 р. № 563-ХІІ // Відом. Верхов. Ради УРСР. — 1991. — № 10. — Ст. 100.
2. Луначенко А. В. Землі сільськогосподарського призначення: правовий режим використання громадянами на праві власності / А. В. Луначенко ; Одес. нац. юрид. акад. — О. : Латстар, 2002. — 180 с.
3. Про виноград та виноградне вино : Закон України від 16.07.2005 р. № 2662-IV // Відом. Верхов. Ради України — 2005. — № 31. — Ст. 419.
4. Про затвердження Плану рахунків бухгалтерського обліку бюджетних установ та Порядку застосування Плану рахунків бухгалтерського обліку бюджетних установ : наказ Головн. управління Держ. казначейства України, М-ва фінансів України від 10.12.1999 р. № 144 // Офіц. вісн. України. — 2000. — № 1. — Ст. 14.
5. Про затвердження типових форм з обліку та списання основних засобів, що належать установам і організаціям, які утримуються за рахунок державного або місцевих бюджетів, та Інструкції з їх складання : наказ Головн. управління Держ. казначейства України, Держ. комітету статистики України від 02.12.97 р. № 125/70 [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua>
6. Про врегулювання питань щодо забезпечення захисту майнових прав селян у процесі реформування аграрного сектору економіки : постанова Кабінету Міністрів України від 28.02.2001р. № 177 // Офіц. вісн. України. — 2001. — № 9. — Ст. 356.
7. Український юридичний портал. База судових рішень [Електронний ресурс] // Режим доступу: jurportal.org/writ/9755092.
8. Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень : Закон України від 01.07.2004 р., № 1952-IV [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua>
9. Цивільний кодекс України: науково-практичний коментар. — Т. 4: Об'єкти. Правочини. Представництво. Строки / за ред. І. В. Спасиво-Фатеевої. — Серія Коментарі та аналітика. — Х. : ФО-П Колісник А. А., 2010. — 768 с.
10. Гражданский кодекс Российской Федерации : Федеральный закон РФ от 30.11.94 г. № 51-ФЗ [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://www.consultant.ru/popular/gkrfl/>
11. О введении в действие Лесного кодекса Российской Федерации: Федеральный закон РФ от 04.12.2006 г. № 201-ФЗ // СЗ РФ. — 2006. — № 50. — Ст. 5279.
12. Гражданский кодекс Республики Таджикистан от 30.06.1999 г. [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://mmk.tj/ru/legislation/legislation-base/codecs/>
13. Гражданский кодекс Республики Казахстан от 27.12.1994 г. [Электронный ресурс] // Режим доступа: zakon.kz/207667-grazhdanskoe...respubliki.html.
14. Гражданское уложение Германии: Вводный закон к Гражданскому уложению; пер. с нем.; научн. редакторы А. Л. Маковский и др. — М. : Волтерс Клувер, 2004. — 816 с. (Серия «Германские и европейские законы»; Кн. 1).

15. Зрелов А. П. Регистрация прав на недвижимое имущество и сделок с ним: правовые и налоговые аспекты / А. П. Зрелов, М. В. Краснов, О. К. Чеснокова. — М. : Статус-Кво 97, 2005. — 204 с.
16. Дювернуа Н. Л. Чтения по гражданскому праву. — Т. 1: Введение и часть общая: Вып. 1—1902; Вып. 2: Лица. Вещи, 1902; Вып. 3: Изменение юридических отношений. Учение о юридической сделке, 1905. Т. 1: Вып. 1—3 / Н. Л. Дювернуа, засл. проф. С.-Петербур. ун-та. — 4-е изд. — С.-Пб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1902. — 959 с.

ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ СООТНОШЕНИЯ ПРАВ НА ЗЕМЕЛЬНЫЙ УЧАСТОК С ПРАВАМИ НА МНОГОЛЕТНИЕ НАСАЖДЕНИЯ, КОТОРЫЕ НА НЕМ НАХОДЯТСЯ

Самсонова Я. А.

Рассмотрены понятие многолетних насаждений с земельной и экономической точек зрения. Указана их классификация по действующему законодательству Украины. Проанализированы разные концепции соотношения прав на многолетние насаждения с правами на земельный участок, на котором они находятся, через признание или непризнание таких насаждений отдельными объектами гражданских прав и возможность их отнесения к движимым или недвижимым вещам.

Ключевые слова: многолетние насаждения, земельный участок, виноградники, объекты гражданских прав, недвижимость.

LEGAL REGULATION OF THE CORRELATION OF RIGHT FOR THE LONG-TERM PLANTING WITH THE RIGHT FOR A PLOT OF LAND, WHERE THEY ARE SITUATED

Samsonova Y. O.

The concept of long-term plantings from the economic and agrarian point of view was studied in this article, and it is provided their classification according to the current legislation of Ukraine. Different conceptions of the correlations of rights for the long-term plantings with the rights for a plot of land, where they are situated, were considered through acceptance or non-acceptance of such plantings as separate objects of civil rights and a possibility of their labelling as mobile or immobile things.

Key words: long-term plantings, plot of land, vineyard, objects of civil rights, immobile things.

УДК 343.23

ОСОБЛИВОСТІ ПРИЙОМІВ ЗАКОНОДАВЧОЇ ТЕХНІКИ ПРИ ПОБУДОВІ СКЛАДІВ ЗЛОЧИНІВ З ПОХІДНИМИ НАСЛІДКАМИ: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ

С. В. Шевченко, кандидат юридичних наук, доцент
Національний університет
«Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»

Розглянуто питання, пов'язані з юридичною природою такого виду одиничного ускладненого делікту, як злочин з похідними наслідками. Здійснено історичний аналіз розвитку законодавчої техніки при їх конструюванні, починаючи з XII ст. і до сучасного кримінального законодавства України. Встановлено особливості їхньої юридичної природи та відмінності від інших видів одиничних ускладнених злочинів.

Ключові слова: *одиничний злочин, злочин з похідними наслідками, злочин, що кваліфікується за тяжкими наслідками, проміжний наслідок, похідний наслідок, змішана форма вини.*

Постановка проблеми. Питання про юридичну природу одиничних ускладнених злочинів активно розробляється в науці кримінального права, однак щодо злочинів з похідними наслідками воно досліджено недостатньо і тому заслуговує на окремий розгляд. У цій статті автор не претендує на вичерпне вирішення вказаного питання, але вважає його вихідним матеріалом для подальшого, більш глибокого з'ясування природи цього (специфічного з точки зору конструкції об'єктивної та суб'єктивної сторін складу злочину) різновиду ускладнених деліктів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. З'ясуванням юридичної природи окремих видів одиничних ускладнених злочинів у науці кримінального права займалися М. Бажанов, А. Наумов, Н. Кузнєцова, В. Малков, А. Піонтковский, І. Зінченко та ін. Однак у більшості наукових праць вирішення питання щодо окремого аналізу злочинів з похідними наслідками з цього приводу не здійснювалося, тенденції стосовно їх історичного розвитку і способів конструювання в законодавстві не досліджувалися.

Формулювання цілей. У зв'язку із зазначеним метою статті є визначення юридичної природи і особливостей конструювання злочинів з похідними наслідками за КК України порівняно з різними історичними етапами розви-

тку вітчизняного кримінального законодавства, аналізу способів їх законодавчого закріплення та з'ясування правового змісту відповідних правових норм.

Виклад основного матеріалу. Конструювання складів злочинів з вказівкою на настання похідного (додаткового) наслідку було відомо кримінальному праву здавна [13, с. 52]. Наприклад, Уложення про покарання кримінальні та виправні 1845 р. у розділі «Посягання на тілесну недоторканність» містило такі види деліктів з похідними наслідками: «необережне спричинення смерті, як наслідок умисного плодовигнання без дозволу жінки» (ч. 3 ст. 1461); «необережне вбивство, як результат умисних тяжких або легких побоїв, або інших насильницьких дій, що не є небезпечними для життя» (ст. 1464); «необережне вбивство, як результат умисних понівечень або поранень» (ст. 1484); «необережне позбавлення життя, як результат умисного спричинення психічної або фізичної хвороби» (ст. 1488); «необережне позбавлення життя, як наслідок тяжких побоїв, катувань або тортур, що піддають життя небезпеці» (ст. 1490); «необережне спричинення смерті, як наслідок згвалтування жінки» (ст. 1527) тощо.

Характерною особливістю цього законодавчого акта (та його більш ранніх редакцій) була вказівка на похідні наслідки основних складів шляхом їх винесення на перший план. Тобто, тогочасний законодавець саме так конструював розглядувані делікти, аби спромогтися захистити в першу чергу не ті із суспільних відносин на спричинення шкоди, яким був спрямований умисел винного, а інші, які мали для нього більшу цінність (у наведених прикладах — життя людини). Таким чином, згідно із законодавчою технікою того часу в кримінальному законі з'являлися різноманітні кваліфіковані види вбивств через необережність.

Найбільшим недоліком такого конструювання було те, що воно, по-перше, призводило до необґрунтованого подрібнення одного складу злочину (наприклад, вбивства через необережність) на безліч його різновидів; по-друге, не було здатне в повному обсязі враховувати суспільну небезпечність вчиненого діяння в цілому відповідно до спрямованості умислу винного; по-третє, ускладнювало можливість оптимальної побудови Особливої частини КК на підставі її поділу на розділи з урахуванням родового об'єкта кримінально-правової охорони (через похідну шкоду, яку винесено на перше місце, у злочинах цього виду законодавець був вимушений зосереджувати їх в одному розділі Особливої частини). А це, як зрозуміло, не могло сприяти ефективній політиці у боротьбі зі злочинністю.

Зазначені обставини серед багатьох інших причин зумовили необхідність проведення кодифікації кримінального законодавства того часу, що призвело до прийняття 22 березня 1903 р. нового Уголовного уложення. Завдяки вдо-

сконаленню законодавчих формулювань, які отримали більш лаконічний і точний характер, а також зміні рубрикації (перехід із чотирьох на дворівневу систему: відділення, статті тощо), як слушно вказує В. Коняхін, законодавець того часу зумів сконструювати Закон так, що він став значно компактнішим і простішим [5, с. 54].

Оцінюючи цю пам'ятку законодавства в цілому, можна погодитися з думкою А. Наумова, за якою вона являє собою «зразковий законодавчий твір, у якому, з дивовижною ясністю в невеликій кількості статей у стислому при тому вигляді, надано визначення, необхідні для застосування карних заходів Особливої частини кодексу» [6, с. 68].

Саме тому, починаючи з початку ХХ ст., розглядувані делікти й отримали ту конструкцію, яка застосовується в сучасному праві. Сутність її зводиться до того, що законодавець у межах таких складів злочинів розміщує проміжний і похідний від нього наслідки у послідовному (хронологічному) порядку, як вони і відбуваються у житті. Через це такі злочини набувають зовнішнього вигляду, який відповідає чинному кримінальному законодавству: «*умисне тяжке тілесне ушкодження, що спричинило смерть потерпілого*» (ч. 2 ст. 121 КК); «*проведення абортів особою, яка не має спеціальної медичної освіти, якщо воно спричинило тривалий розлад здоров'я, безплідність або смерть потерпілої*» (ч. 2 ст. 134 КК); «*згвалтування, що спричинило особливо тяжкі наслідки*» (ч. 4 ст. 152 КК) тощо.

Проте, хоча вельми солідний науковий і техніко-юридичний потенціал дореволюційного законодавства мав (і має до сьогодні) істотний вплив на розвиток вітчизняного кримінального законодавства, відмова від правонаступництва у кримінальному законодавстві, яка відбулася після Жовтневої революції 1917 р., все ж таки спричинила появу багатьох законодавчих приписів, зокрема й тих, що стосуються злочинів з похідними наслідками.

Звертаючись до початкових етапів розвитку вітчизняного кримінального законодавства, можна зазначити, що у КК 1922 р. відбулося суттєве скорочення таких складів злочинів: передбачалися всього три подібні конструкції.

Уже тоді застосування норм, що передбачали ознаки злочинів з похідними наслідками, через утрату ними своїх історичних коренів спричинило певні складнощі на практиці. Деякі згадки щодо цього можна зустріти у роз'ясненнях Пленуму Верховного Суду РРФСР від 1 вересня 1924 р. (протокол № 14) «Про кваліфікацію нанесення поранень ножом, унаслідок чого сталася смерть». У цьому документі говориться: «... вирішальним моментом при кваліфікації умисного нанесення ран ножом, наслідком чого стала смерть, є з'ясування питання про те, яку мету переслідував той, хто вчиняє даний злочин ... залежно від чого злочинне діяння належить кваліфікувати або за ст. 149 ч. 2 КК (умисне тяжке тілесне ушкодження, що спричинило смерть

потерпілого), або за однією із статей 142–144 КК» [3, с. 512] (різновиди вбивства за тодішнім законом).

Зазначимо, що у размежуванні цих злочинів судова практика й дотепер не визначила чітких та формалізованих критеріїв. Це пояснюється тим, що досліджувані випадки і законом, і судовою практикою стали розглядатися як випадки законодавчо передбаченого об'єктивного ставлення у вину. Такий підхід відстоював ще у 1924 р. М. Гродзинський, який стосовно таких складів, як «аборт», «сприяння або підмова до самогубства», «спричинення тяжких тілесних ушкоджень», у разі настання тяжких наслідків зазначав, що тут матиме місце так зване об'єктивне ставлення у вину. Наприклад, коментуючи ч. 2 ст. 149 КК РСФСР 1924 р. (ч. 2 ст. 121 КК 2001 р.) він писав: «У всіх випадках, коли умисел злочинця був спрямований на нанесення тілесних ушкоджень, смерть потерпілого, що настала як результат тяжких тілесних ушкоджень, тягне за собою призначення покарання за ч. 2 ст. 149 КК; при цьому є байдужим, чи передбачав злочинець можливість настання смерті потерпілого і — без достатніх підстав, вважав, що смерть ця не настане — чи він взагалі не передбачав можливості смерті, незалежно від того, повинен був її передбачати в даному випадку чи ні. Інакше кажучи, байдуже, має чи не має місце в діях винної особи, поряд з умислом, спрямованим на спричинення тілесних ушкоджень, необережність щодо можливого смертельного наслідку цих ушкоджень. Таким чином, дана норма застосовується в усіх тих випадках, коли смерть потерпілого є суто об'єктивним наслідком» [2, с. 20, 28–29]. Таку саму думку вчений висловлював і коментуючи ч. 2 ст. 146 (ч. 2 ст. 134 КК 2001 р.): «Смерть вагітної тягне за собою посилення кримінальної відповідальності незалежно від того, чи має місце в діях суб'єкта злочину наявність необережності, чи смерть ця є суто об'єктивною ознакою дій особи ...». Далі М. Гродзинський зазначав, що аналогічним чином має вирішуватися питання кваліфікації за ст. 148 (ст. 120 КК 2001 р.) — сприяння або підмова до самогубства..., а також за ч. 2 ст. 169 (ч. 4 ст. 152 КК 2001 р.) — згвалтування.

Протягом останніх десятиріч наука [4, с. 118] і практика одноставно виключали у цих випадках об'єктивне ставлення у вину похідних наслідків [9, с. 13]. Дисонансом виглядало лише твердження О. Светлова, який щодо умисного тяжкого тілесного ушкодження, яке спричинило смерть потерпілого, писав: «У даному злочині, настала чи не настала смерть потерпілого, психічне ставлення особи до вчинюваного діяння є однаковим — тільки умисел» [10, с. 67]. Далі автор використовував такий аргумент: «якщо визнавати, що ставлення винного до смерті потерпілого при спричиненні умисного тяжкого тілесного ушкодження виявляється у формі необережної вини, то неможливо буде встановити критерій, який можна покласти в основу відмежування цього злочину від необережного вбивства» [10, с. 67–68]. Характер-

ним є те, що це твердження пройшло досить непомітним і ніхто не звернув уваги на його хибність.

Однак у 90-ті роки ХХ ст. у літературі знову з'явилися висловлювання на користь об'єктивного ставлення у вину низки кваліфікуючих ознак діяння. Так, П. Воробей вказував, що чинний КК України (мався на увазі КК України 1960 р.) у низці випадків передбачає об'єктивне ставлення у вину, в тому числі такої кваліфікуючої ознаки, як *значущість* спричиненої шкоди. Зауваження викликала вже сама постановка питання про існування об'єктивного ставлення у вину в кримінальному праві. Виходило, що в одних випадках законодавець проголошував принцип суб'єктивного ставлення у вину (ч. 2 ст. 2 КК), однак разом з цим припускав його об'єктивний вияв? Досліджуючи суб'єктивну сторону злочинів, пов'язаних з порушенням діючих на транспорті правил, П. Воробей писав: «Чи можуть знати правила безпеки руху *не* працівники транспорту на усіх без винятку видах транспорту? Безперечно, не можуть. А отже, не можуть (на його думку. — виділено мною. — *Є. III.*) і усвідомлювати суспільну небезпечність своїх дій або бездіяльності, і не можуть, тому, передбачати настання суспільно небезпечних наслідків...» [1, с. 76].

Проте зауважимо, що на прикладі аналізу, скажімо, психічного ставлення особи до діяння і проміжного наслідку у складі злочину, передбаченого ст. 283 КК «Самовільне без нагальної потреби зупинення потягу» (як у діях щодо зупинки, так і відносно самої зупинки потягу), досить чітко простежується як інтелектуальна, так і вольова ознака умислу: будь-яка із здоровим глуздом людина, що самовільно зупиняє потяг, не може не усвідомлювати, що вона, таким чином, порушує правила безпеки руху залізничного транспорту, а отже, з більшим чи меншим ступенем точності здатна передбачати можливість настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння в подальшому. Адже навряд чи П. Воробей заперечуватиме, що будь-яка фізична осудна особа, що досягла віку кримінальної відповідальності (а часто і значно раніше), усвідомлює, що, втручаючись своїми діями в роботу транспорту (тобто досягаючи певного результату за допомогою певних засобів або знарядь, наприклад, застосовуючи стоп-кран), вона порушує порядок його нормальної роботи, що відповідно може призвести до різноманітних негативних наслідків. Усвідомлення дій у даному конкретному випадку підтверджується й тим, що в чинному КК вони додатково характеризуються законодавцем як вчинені *без нагальної потреби*, тобто фактично без крайньої необхідності (у КК 1960 р. вказівка на нагальну потребу була відсутня, хоча це і не змінює суті сказаного). Але для того, аби діяти в даних умовах, особа як мінімум повинна усвідомлювати реальну загрозу, що вже виникла для неї або третіх осіб тощо, яка і викликає цю необхідність.

Абсолютно нелогічним вважаємо прагнення таких науковців замінити законодавчі положення помилками, що зустрічаються на практиці і здавалося

б, повинні бути піддані ними серйозній критиці. Подібний підхід до аналізу чинного кримінального законодавства України веде до нівелювання існуючих як у ньому, так і в теорії кримінального права понять, тобто виключення доктрини суб'єктивного ставлення у вину, як одного з найбільш цінних досягнень кримінально-правової думки цивілізованого суспільства. Так, дійсно, у прадавні часи (згідно із середньовічним європейським законодавством) у вину особі ставилися всі фактичні наслідки її діяння, незалежно від суб'єктивного до них ставлення [11, с. 161]. Подібний підхід до об'єктивного ставлення у вину було засновано на вченні, що існувало в той час, про непрямий умисел (*dolus indirectus*) і вичерпним чином вирішував усі питання щодо розглянутих тут випадків. Утім, проти цього вчення ще на початку XIX ст. виступав відомий німецький криміналіст А. Фейербах. Відстоюючи принцип суб'єктивного ставлення у вину, він прагнув довести, що у випадках, які охоплюються поняттям *dolus indirectus*, не завжди можна вести мову про умисел щодо кінцевого результату. Він писав, що випадки, коли злочинець ставив собі за мету певний протиправний наслідок, але із діяння, шляхом якого належало досягти цієї мети, вплив інший протиправний наслідок, який він, як можливо подію або наслідки свого діяння або передбачав, або міг передбачати, можна назвати визначеною злим наміром необачністю (*culpa dolo determinata*) [12, с. 56–57].

На сучасному ж етапі розвитку доктрину кримінального права засновано лише на суб'єктивному ставленні у вину. З приводу висловленої П. Вороб'єм позиції, яку ми не поділяємо, можна навести такі аргументи: якщо пристати на позицію вченого, то виявиться, що законодавцю для ставлення у вину похідних наслідків буде достатньо лише констатації об'єктивно існуючого причинного зв'язку між діянням і похідним наслідком. Проте подібний підхід суперечить наступному висновку самого автора, який не заперечує існування в КК складів злочинів з подвійною (змішаною, складною) формою вини, для яких характерним є різне психічне ставлення особи до проміжного і похідного наслідків свого діяння. Отже, погляд П. Вороб'я щодо існування у кримінальному праві елементів об'єктивного ставлення у вину навряд чи може бути підтриманий сучасною наукою кримінального права і тим більш серйозно сприйнятий законодавцем.

Перші спроби повернення до історичного коріння виникнення та наукового обґрунтування злочинів з похідними наслідками у радянські часи було здійснено А. Піонтковським, який ще у 1925 р. писав, що відповідно до ст. 11 КК 1922 р., на підставі якої виключалось об'єктивне ставлення у вину, «підвищення покарання за настання наслідку умисного діяння може відбуватися лише за умови констатації психічного ставлення суб'єкта злочину до кваліфікуючого злочин об'єктивного наслідку в формі необережності» [7, с. 138].

Розвиваючи цю думку, науковець дійшов висновку про те, що для великої групи складів злочинів характерним є різне психічне ставлення суб'єкта до вчинених ним дій і наслідків, що настають. Такі варіанти виявлення суб'єктивної сторони злочинів А. Піонтковський припускав, наприклад, при нанесенні тяжкого тілесного ушкодження, що спричинило смерть потерпілого; при проведенні абортів, наслідком чого сталася смерть жінки; при зловживанні владою або перевищенні влади, що спричинило тяжкі наслідки, а також у низці подібних складів, де психічне ставлення до дії може виступати тільки у формі умислу, а ставлення до наслідків — у формі необережності, або у формі непрямого умислу [7, с. 138]. Характерною була стабільність позиції автора з цього питання. Так, у 1961 р., вже після суттєвого оновлення кримінального законодавства, коли воно фактично отримало свій сучасний вигляд, А. Піонтковський зазначав, що низку складів злочинів описано в законі так, що до ознак об'єктивної сторони складу віднесено безпосередньо як певні якості дії (чи бездіяльності), так і спричинений у результаті цього певний злочинний наслідок. У зв'язку з цим при встановленні їхньої суб'єктивної сторони необхідно розрізняти психічне ставлення особи до вчинених дій (чи бездіяльності) і психічне ставлення особи до злочинних наслідків, що настали. У таких складах злочинів ми стикаємося з випадками так званої змішаної вини [8, с. 398].

Однак наука кримінального права далі розгляду особливостей суб'єктивної сторони, що характеризують деякі злочини з похідними наслідками, у той період ще не пішла, а юридична природа цих деліктів несправедливо забута та недостатньо з'ясована й дотепер.

Проте законодавець, приймаючи Кримінальний кодекс 1927 р., почав нарошувати кількість злочинів цього виду. Порівняно з КК 1922 р., де було всього три такі склади, Кодекс 1927 р. було доповнено низкою нових деліктів, ознаки яких передбачалися в ч. 2 ст. 79, ст. 141, ч. 3 ст. 175. Таким чином, у КК 1927 р. містилося вже шість подібних складів злочинів.

КК УРСР 1960 р. ще більше розширив перелік таких складів. Як відомо, за весь час дії цього КК його Особливу частину було доповнено понад 100 новелами, внаслідок чого кількість складів злочинів з похідними наслідками збільшилася до 18.

Чинний КК України 2001 р. містить уже близько 40 складів злочинів із похідними наслідками.

Висновки. Наведені дані щодо тенденцій розвитку законодавства про відповідальність за злочини з похідними наслідками [14, с. 33] дозволяють констатувати таке.

По-перше, з усього масиву таких діянь, що існували чи існують зараз у кримінальному законодавстві, виділяється група таких, які: 1) за своїми

об'єктивними ознаками протягом декількох століть, традиційно, практично без змін або з незначними змінами передбачаються в усіх КК. Ними є: «спричинення тяжких тілесних ушкоджень, що потягли за собою смерть потерпілого», «згвалтування, що спричинило особливо тяжкі наслідки», «незаконне проведення абортів, що спричинило тривалий розлад здоров'я, безплідність або смерть потерпілої» або 2) поступово, із розвитком науково-технічного прогресу і ускладненням структури суспільних відносин законодавець виявляє і фіксує такі суспільно небезпечні діяння шляхом створення нових деліктів даного виду. Ними, наприклад, є: умисне «пошкодження або руйнування магістральних нафто-, газо- та нафтопродуктопроводів, відводів від них, а також технологічно пов'язаних з ними об'єктів, споруд, засобів автоматики, зв'язку, сигналізації (наслідок першої черги (основний), або інакше — проміжний наслідок), якщо це призвело до порушення нормальної роботи зазначених трубопроводів; ...спричинили загибель людей, інші нещасні випадки з людьми або призвели до аварії, пожежі, значного забруднення довкілля чи інших тяжких наслідків (школа другої черги, або інакше — похідний наслідок)», «... знищення ... або руйнування радіоактивних матеріалів... (наслідок першої черги (основний), або інакше — проміжний наслідок), якщо вони спричинили загибель людей або інші тяжкі наслідки (школа другої черги, або інакше — похідний наслідок)», а також низка інших складів злочинів з похідними наслідками.

Отже, можна констатувати, що законодавець, виходячи з обставин, які впливають із об'єктивної дійсності, відмовитися від конструювання злочинів з похідними наслідками не може.

По-друге, зіставлення приписів КК 1922 р., КК 1927 р. та КК 1960 р. (як на момент його прийняття, так і станом на 1 вересня 2001 р.), а також чинного КК України, дає можливість виявити тенденцію, що явно виявляється у *поступовому розширенні кола діянь з похідними наслідками*, тобто збільшення їх числа. Так, у КК 1922 р. передбачалися три склади злочинів з похідними наслідками, у КК 1927 р. їх кількість збільшилася до шести. На дату набрання чинності КК 1960 р. у ньому містилися вісім деліктів з похідними наслідками. На момент припинення дії цього Кодексу він уже налічував 18 деліктів даного виду. Чинний КК України, ще більше розширюючи цей перелік, налічує вже близько 40 таких діянь.

По-третє, згідно з чинним законодавством серед усіх злочинів з похідними наслідками найбільшу питому вагу складають діяння, пов'язані із *знищенням або пошкодженням майна*, тобто такі, у яких проміжним наслідком виступає спричинення шкоди об'єктам підвищеної безпеки. Наприклад, ст. 265 «... знищення, розпилення або руйнування радіоактивних матеріалів ...», ст. 277

«умисне руйнування або пошкодження шляхів сполучення, споруд на них, рухомого складу або суден, засобів зв'язку чи сигналізації, а також інші дії спрямовані на приведення зазначених предметів у непридатний до експлуатації стан ...». Традиційні ж склади злочинів з похідними наслідками, де акцентується на насильницькі посягання, проміжний наслідок яких є причиною настання більш тяжкої, похідної від нього шкоди, хоча і зберігаються в чинному законодавстві, але їх кількісна складова щодо загального масиву розглядуваних деліктів поступово зменшується.

Наведене дозволяє стверджувати, що у законодавця протягом тривалого часу з досить великим ступенем стабільності існує потреба мати в законі конструкції складів злочинів, ускладнених наявністю похідних наслідків.

ЛІТЕРАТУРА

1. Воробей П. А. Теорія і практика кримінально-правового ставлення в вину : монографія / П. А. Воробей. — К. : НАВСУ, 1997. — 184 с.
2. Гродзинский М. М. Уголовный кодекс РСФСР. Преступления против личности: практический комментарий / под ред. А. М. Винавера, М. Н. Гернета, А. Н. Трайнина. — М. : Право и жизнь, 1924. — 68 с.
3. Еженедельник советской юстиции. — 1924. — №38. — 917 с.
4. Зінченко І. О. Одиначні злочини: поняття, види, кваліфікація : монографія / І. О. Зінченко, В. І. Тютюгін. — Х. : ФІНН, 2010. — 256 с.
5. Коняхин В. П. Теоретические основы построения Общей части российского уголовного права : монографія / В. П. Коняхин. — СПб. : Юрид. центр Пресс 2002. — 348 с.
6. Наумов А. В. Российское уголовное право: Общая часть : курс лекций ; в 2 т. / А. В. Наумов. — 3-е изд., перераб. и доп. — М. : Юрид. лит., 2004. — Т. 1. — 496 с.
7. Пионтковский А. А. Уголовное право РСФСР. Общая часть / А. А. Пионтковский. — М. : Госюриздат, 1925. — 406 с.
8. Пионтковский А. А. Учение о преступлении по советскому уголовному праву. Курс советского уголовного права: Общая часть / А. А. Пионтковский. — М. : Госюриздат, 1961. — 666 с.
9. Про практику застосування судами кримінального законодавства про повторність, сукупність і рецидив злочинів та їх правові наслідки : Постанова Пленуму Верховного Суду України № 7 від 04.06.2010 р. // Вісн. Верхов. Суду України. — 2010. — № 5 (117).
10. Светлов А. Я. Ответственность за должностные преступления : монографія / А. Я. Светлов ; отв. ред. И. П. Лановенко. — К. : Наук. думка, 1978. — 303 с.
11. Уголовное право. Общая часть : учебник / А. А. Герцензон, Н. Д. Дурманов, М. М. Исаев и др. ; под ред. И. Т. Голякова ; НКЮ СССР. Всесоюз. ин-т юрид. наук. — 3-е изд., перераб. и доп. — М. : Юрид. издат. НКЮ СССР, 1943. — 284 с.
12. Фейербах П. А. Уголовное право. Сочинение / П. А. Фейербах. — СПб. : Изд-во Мед. тип., 1810. — 329 с.

13. Фельдштейн Г. С. Учение о формах виновности в уголовном праве : монография / Г. С. Фельдштейн. — М. : Тип. Т-ва В. Чичерин, 1902. — 581 с.
14. Шевченко Є. В. Злочини з похідними наслідками : монографія / Є. В. Шевченко. — Х. : Вид-во СПД ФО Вапнярчук, 2005. — 215 с.

ОСОБЕННОСТИ ПРИЕМОВ ЗАКОНОДАТЕЛЬНОЙ ТЕХНИКИ ПРИ КОНСТРУИРОВАНИИ ПРЕСТУПЛЕНИЙ С ПРОИЗВОДНЫМИ ПОСЛЕДСТВИЯМИ: ИСТОРИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

Шевченко Е. В.

Рассмотрены вопросы, связанные с юридической природой такого вида единичного усложненного деликта, как преступление с производными последствиями. Проведен исторический анализ соответствующих норм. Исследованы пути и способы законодательной техники при их конструировании, применяемые в отечественном праве, начиная с XII в. и по сегодняшний день. Определены особенности их юридической природы и отличия от иных видов единичных усложненных преступлений.

Ключевые слова: *единичное преступление, преступление с производными последствиями, преступление, квалифицируемое наличием тяжких последствий, промежуточное последствие, производное последствие, смешанная форма вины.*

FEATURES OF LEGISLATIVE TECHNOLOGY METHODS IN DESIGNING OF CRIMES WITH DERIVATIVE CONSEQUENCES: HISTORICAL ASPECT

Shevchenko E. V.

The article deals with the questions related to the legal nature of such kind of isolated complicated delict as a crime with derivative consequences. Their historical analysis is being carried out, the ways and modus of legislative technology at their designing, applied in the domestic law starting from the XII century to nowadays, are being analyzed. The features of their legal nature and differences from other isolated complicated crimes are determined.

Key words: *isolated crime, crime with derivative consequences, crime qualified on heavy consequences, intermediate consequence, derivative consequence, mixed form of guilt.*

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ВИНИКНЕННЯ ПРАВА ВЛАСНОСТІ НА ЗЕМЛЮ У ГРОМАДЯН УКРАЇНИ

*Д. Л. Ковач, аспірант
Національний університет
«Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*

Досліджено правову природу підстав та умов виникнення права власності на земельну ділянку у громадян України. Особливу увагу приділено аналізу юридичного факту та структури підстав виникнення права власності на земельні ділянки у громадян України.

***Ключові слова:** права на землю, виникнення прав на землю, підстави та умови виникнення прав на землю.*

Постановка проблеми. Питання виникнення земельних прав є багатоаспектним і багатогранним. В умовах сьогодення воно набуває теоретичної ваги і практичного значення для їх реалізації. Насамперед це стосується набуття права власності на земельну ділянку.

Земельне законодавство не містить чіткого розмежування підстав та умов набуття земельних ділянок у власність громадян, що призводить до термінологічної плутанини та неузгодженості між такими поняттями, як «підстави» та «умови» виникнення права власності на землю. Кожна із цих категорій має самостійне значення в аспекті набуття прав на землю. Виникнення права власності на землю потребує визначення в законі умов, за яких передбачені в Конституції України суб'єкти можуть стати власниками земельних ділянок.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемні питання виникнення права власності на землю є предметом низки наукових дискусій та монографічних досліджень. Значний внесок у розроблення загальних теоретичних питань виникнення права власності на землю зробили В. Андрейцев, Г. Балюк, Д. Бусуйок, А. Гетьман, І. Каракаш, П. Кулинич, В. Мунтян, В. Носік, О. Погрібний, В. Семчик, Н. Титова, М. Шульга та ін. Разом із тим актуальність зазначених проблем потребує проведення окремого і комплексного наукового дослідження підстав та умов набуття земельних ділянок у власність громадянами України.

Формулювання цілей. Метою статті є дослідження підстав та умов виникнення права власності на земельну ділянку у громадян України.

Виклад основного матеріалу. Конституція України проголошує, що «право власності на землю гарантується. Це право набувається і реалізується громадянами, юридичними особами та державою виключно відповідно до закону».

Принцип правомірності, закріплений в Основному Законі України стосовно набуття суб'єктивних прав на землю, потребує законодавчого визначення підстав, умов, а також порядку виникнення таких прав на землю.

У земельному законодавстві підстави та умови набуття права власності на земельні ділянки закріплюються за аналогією із цивільним правом, але не завжди дозволяють враховувати особливості землі як об'єкта права власності Українського народу при вирішенні конкретних питань реалізації суб'єктивного права власності на земельні ділянки [3, с. 363]. В. Носік зазначає, що «оскільки за Конституцією України право власності на землю набувається виключно до закону, то з формально-правової точки зору в законі перелік підстав виникнення для громадян, юридичних осіб і держави права власності на земельні ділянки має бути вичерпним». Тому на сьогодні існує гостра потреба в чіткому законодавчому визначенні вичерпного переліку не тільки підстав, а й умов, за яких громадяни України можуть ставати власниками земельних ділянок.

Підстави набуття права власності на землю являють собою об'єктивні події, вольові дії тих чи інших суб'єктів, які визначені нормативно-правовими актами земельного та інших галузей законодавства. Це завершені, комплексні, складні, правовстановлюючі фактичні склади, що включають законодавчо визначену, послідовну систему юридичних фактів і призводять до набуття суб'єктивних прав на землю громадянами України. Умови ж набуття таких прав на землю необхідно розглядати під кутом зору певних обставин, норм, правил. За наявності таких умов громадяни можуть стати власниками земельних ділянок. У поєднанні з підставами набуття прав на землю ці умови забезпечують можливість суб'єктам земельних правовідносин одержати земельну ділянку на юридичному титулі права власності.

Аналізуючи підстави виникнення права землекористування, Г. Аксеньюк у свій час зазначав, що для його виникнення «необхідні правові норми, що передбачають можливість встановлення такого права, суб'єкти права, які наділені за законом здатністю мати дане право, і об'єкт, що відповідає характеру майбутнього права». Він наголошує на тому, що наявність наведених умов сама по собі не створює правового відношення власності. Для виникнення права власності необхідний ще відповідний юридичний факт [4, с. 170]. Автор підкреслює, що загальні передумови будь-яких правовідносин не можуть тлумачитися як конкретні підстави їх виникнення.

На думку І. Каркаша, існування систематизованої сукупності норм, що закріплюють підстави та умови набуття прав на землю, дає змогу говорити про формування нових правових інститутів набуття прав на землю в сучасному земельному праві [5, с. 91].

Перелік підстав набуття права власності на землю громадянами України визначено в ст. 81 Земельного кодексу України. Він включає: а) придбання за договором купівлі-продажу, ренти, дарування, міни, іншими цивільно-правовими угодами; б) безоплатну передачу із земель державної і комунальної власності; в) приватизацію земельних ділянок, що були раніше надані їм у користування; г) прийняття спадщини; ґ) виділення в натурі (на місцевості) належної їм земельної частки (паю). Це нові підстави набуття прав на землю, які раніше не були відомі земельному законодавству України, а їх виникнення зумовлено новітніми земельно-правовими інститутами.

У теорії держави і права загальними підставами виникнення прав та обов'язків учасників правовідносин прийнято вважати юридичні факти, тобто передбачені нормами права конкретні життєві обставини, що зумовлюють виникнення, зміну чи припинення правовідносин. Юридичні факти є фактичними обставинами, указівка на які міститься в гіпотезі норми права. Водночас вони вважаються юридичними обставинами, що викликають настання юридичних наслідків, породжуваних правовою нормою. За твердженням О. Красавчикова, юридичні факти реалізують зумовлену матеріальними та юридичними передумовами можливість виникнення правовідносин, перетворюють її на дійсність — учасники врегульованого правом суспільного відношення, які є правосуб'єктними, пов'язуються між собою визначеними правами та обов'язками [6, с. 50]. Отже, саме за допомогою юридичного факту реалізується правова норма в конкретних правовідносинах.

Юридичні факти, що закріплюються в нормах земельного законодавства, повинні одержувати адекватний понятійний вираз і чітке термінологічне позначення. Неправильне визначення кола юридично значущих обставин, їх неточне відображення засобами юридичної мови робить межі забороненого і дозволеного нечіткими. Це зменшує цінність права, створює передумови для різних зловживань. Отож, чітке визначення юридичних фактів підвищує ефективність правового регулювання, позитивно впливає на економічне, соціальне та культурне життя суспільства.

За функціональним призначенням юридичні факти поділяються на три основні групи: правоутворюючі, правозмінюючі та правоприпиняючі. За цією класифікацією підстави набуття прав на землю належать до правоутворюючих юридичних фактів, тобто фактів, «на основі яких суб'єкти набувають певних прав і обов'язків».

Слушним є твердження Д. Бусуйок про те, що юридичні факти, на підставі яких виникають та припиняються правовідносини власності на земельну ділянку, є одночасно юридичними фактами, на підставі яких виникають та припиняються правовідносини щодо обмеження прав на землю в інтересах сусідів [7, с. 12].

За вольовою ознакою юридичні факти поділяються на дії (правомірні та неправомірні) і події. У системі підстав набуття прав на землю громадянами України найпоширенішими є правомірні дії суб'єктів (укладення правочинів, прийняття адміністративних актів тощо). У свою чергу, правомірні дії відповідно до спрямованості волі суб'єкта поділяються на юридичні вчинки та юридичні акти. Підставами набуття права власності на землю можуть бути тільки юридичні акти, тобто дії, що вчиняються громадянами із спеціальною метою — набуття суб'єктивних прав на земельну ділянку.

При цьому серед юридичних актів як різновиду юридичних фактів залежно від наявності владного характеру виділяються акти, що мають владний характер (акти виконавчих органів державної влади, акти адміністрації підприємства чи установи, судові рішення тощо), та акти, що не мають владного характеру, — правочини (цивільно-правові правочини купівлі-продажу, дарування тощо).

Неправомірні дії можуть зумовити лише зміну чи припинення земельних прав; виникнення ж права власності на землю на підставі вчинення неправомірних дій є неможливим.

У свою чергу, юридичні події — це життєві обставини, настання яких не залежить від волі і свідомості людини. Події як різновиди юридичних фактів самі по собі не можуть призвести до виникнення прав на землю. Це можливо лише в сукупності з правомірними діями. Тому події слід уважати одним із можливих елементів юридичних складів, що зумовлюють виникнення прав на землю у громадян України.

Особливістю зазначених юридичних фактів є те, що за змістом вони являють собою активні дії органів влади та осіб, які набувають право власності на землю. Ці дії є складними за змістом. Їх реалізація регулюється правовими нормами, які в сукупності становлять порядок набуття права приватної власності на землю.

Загальним критерієм для класифікації юридичних фактів є їхній склад, відповідно до якого всі юридичні факти поділяють на прості та складні. Набуття прав на земельні ділянки громадянами України дуже часто пов'язується з необхідністю вчинення певної сукупності окремих дій. Так, П. Ф. Кулинич підкреслює, що юридичні факти, на підставі яких виникає право приватної власності на землю, є складними за змістом.

Складні юридичні факти не слід ототожнювати з фактичними складами. У цьому разі треба мати на увазі, що право власності на землю виникає на підставі декількох юридичних фактів, які в сукупності становлять фактичний склад. Це і є підставою набуття у власність земельної ділянки. Фактичний склад є сукупністю юридичних фактів, необхідних для виникнення, зміни або припинення відповідних правовідносин.

Фактичний склад відрізняється від складного юридичного факту тим, що він складається з різних за змістом юридичних фактів. Для юридичної повноцінності фактичного складу необхідні не тільки наявність усіх елементів юридичного факту, а й додержання певного порядку їх систематизації у фактичному складі. Підставами виникнення суб'єктивних прав на землю громадян України переважно слугують фактичні склади. При цьому вони можуть включати поряд із діями (юридичними актами) також певні події, з якими земельне законодавство пов'язує набуття прав на землю.

Юридичною наукою розроблено класифікацію фактичних складів за різноманітними критеріями:

1) за юридичними наслідками — правовстановлюючі, правозмінюючі та правоприпиняючі;

2) за змістом — однорідні (включають факти, що належать до одної галузі права) та комплексні (включають факти, що належать до різних галузей права);

3) за ступенем визначеності — визначені (усі елементи цілком передбачені в гіпотезах норм права), відносно визначені чи бланкетні (елементи не цілком передбачені в юридичних нормах);

4) за структурною складністю — прості (вільне нагромадження фактів у будь-якому порядку, без твердих зв'язків), складні (послідовне нагромадження фактів у суворо визначеному порядку і твердій залежності);

5) за ступенем завершеності нагромадження фактів — завершені (процес нагромадження юридичних фактів закінчено, і правові наслідки настають або можуть настати) і незавершені (процес нагромадження юридичних фактів, необхідних для настання юридичних наслідків, не закінчено) [8].

Виходячи з наведеної класифікації, фактичні склади, що є підставами виникнення прав на землю, слід уважати правовстановлюючими, визначеними, складними та завершеними. При цьому за змістом вони можуть бути як земельно-правовими, так і комплексними.

Підстави набуття прав на землю слід класифікувати на тотальні та специфічні, аби була можливість уникнути змішувань між поняттями. Якщо тотальні підстави можуть зумовити виникнення будь-якого права на землю, то специфічні — це підстави виникнення окремого суб'єктивного права (кількох

суб'єктивних прав) на земельні ділянки. Наприклад, набуття права на земельну ділянку за цивільно-правовим договором за таким критерієм належатиме до тотальних підстав, тоді як приватизація земельної ділянки чи виділення в натурі (на місцевості) земельної частки (паю) — до специфічних.

Підстави набуття прав на землю громадянами України — це визначені нормативно-правовими актами земельного законодавства завершені, комплексні фактичні склади, що включають юридичні факти та у передбачених законодавством випадках юридично значущі умови у суворо визначеній послідовності та зумовлюють набуття суб'єктивних прав на землю громадянами України.

Умови ж набуття таких прав на землю слід розглядати з точки зору певних обставин, норм, правил, за наявності яких громадяни можуть стати власниками земельних ділянок. У поєднанні з підставами набуття прав на землю умови забезпечують суб'єктам земельних правовідносин можливість одержати земельну ділянку на юридичному титулі права власності.

До умов набуття прав на землю можуть бути віднесені конкретні вимоги, правила, норми, стандарти, заборони, що забезпечують виникнення права власності на земельні ділянки. Додержання та виконання умов дозволяють суб'єктам земельного права реалізовувати суб'єктивне право власності на земельну ділянку за наявності тих чи інших юридичних фактів.

Умови набуття суб'єктами прав на земельні ділянки можна поділити на загальні та спеціальні. До загальних умов виникнення прав на земельні ділянки для всіх суб'єктів належать правомірність набуття того чи іншого права, а також волевиявлення особи чи ухвалення органами державної влади і місцевого самоврядування рішення щодо передання у власність земельних ділянок.

Закріплюючи підстави набуття у власність земельних ділянок, закон має встановлювати вимоги, правила, норми, дозволи стосовно правового стану громадян, юридичних осіб і держави як можливих суб'єктів права власності на землю, правового режиму земельних ділянок, організаційно-правового механізму виникнення суб'єктивних прав на земельні ділянки.

Спеціальні умови набуття у власність земельних ділянок можуть бути передбачені в законі щодо земель окремих категорій. Наприклад, землі сільськогосподарського призначення можуть перебувати у власності юридичних осіб України, які ведуть товарне сільськогосподарське виробництво. Порядок набуття у власність земельних ділянок може мати певні умови, що повинні бути виконані відповідними суб'єктами: кількість земельних ділянок, що може мати одна особа у власності; проведення земельних торгів (аукціонів) тощо.

Висновки. У земельному законодавстві існує нагальна потреба в чіткому розмежуванні підстав та умов набуття земельних ділянок у власність громадян, аби уникнути термінологічної плутанини та неузгодженості між такими поняттями, як «підстави» та «умови» виникнення права власності на землю, оскільки кожна із цих категорій має самостійне значення в аспекті набуття прав на землю. Законодавцю необхідно конкретизувати умови виникнення прав на землю і систематизувати їх до певної системи в Земельному кодексі України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України // Відом. Верхов. Ради України. — 1996. — № 30. — Ст. 141.
2. Земельний кодекс України : прийн. 25.10.2001 р. : за станом на 08.01.2013 р. // Відом. Верхов. Ради України. — 2002. — № 3–4. — Ст. 27.
3. Носік В. В. Право власності на землю Українського народу : монографія / В. В. Носік. — К. : Юрінком Інтер, 2006. — 544 с.
4. Право землепользования в СССР и его виды / Г. А. Аксененок, Г. С. Башмаков, Н. И. Краснов и др. ; под ред. Г. А. Аксененка. — М. : Юрид. лит., 1964. — 548 с.
5. Каракаш И. И. Право собственности на землю и право землепользования в Украине : науч.-практ. пособие / И. И. Каракаш. — Киев : Истина, 2004. — 216 с.
6. Красавчиков О. А. Юридические факты в советском гражданском праве / О. А. Красавчиков. — М. : Госюриздат, 1958. — 182 с.
7. Бусуйок Д. В. Обмеження прав на землю за законодавством України / Д. В. Бусуйок. — К. : Юрид. думка, 2006. — 143 с.
8. Скакун О. Ф. Теорія держави і права (Енциклопедичний курс) : підручник / О. Ф. Скакун. — Х. : Еспада, 2006. — 776 с.

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ВОЗНИКНОВЕНИЯ ПРАВА СОБСТВЕННОСТИ НА ЗЕМЛЮ У ГРАЖДАН УКРАИНЫ

Ковач Д. Л.

Исследована правовая природа оснований и условий возникновения права собственности на земельный участок у граждан Украины. Определена и проанализирована структура юридических составов, являющихся основаниями приобретения гражданами Украины права частной собственности.

Ключевые слова: права на землю, возникновение прав на землю, гражданин Украины, основания и условия возникновения прав на землю.

SOME ASPECTS OF TITLE TO LAND THE CITIZENS OF UKRAINE

Kovacs D. L.

Article is devoted to the study of the legal nature of the bases and conditions of occurrence of the proprietary rights of the land from the citizens of Ukraine. The structure of legal composition which are the grounds to purchase by citizens of Ukraine of the private property right is defined and analysed.

Key words: *land rights, arising the land rights; citizen of Ukraine; grounds and conditions of land rights.*

УДК 347.921

ОСОБИ, ЯКІ МАЮТЬ ПРАВО НА ЗВЕРНЕННЯ ПРО ПЕРЕГЛЯД СУДОВОГО РІШЕННЯ У ЦИВІЛЬНІЙ СПРАВІ ВЕРХОВНИМ СУДОМ УКРАЇНИ: ПРОБЛЕМА СУБ'ЄКТНОГО КОЛА

О. І. Попов, аспірант

Національний університет

«Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»

На підставі аналізу норм чинного цивільного процесуального законодавства розкрито проблеми суб'єктного кола осіб, які мають право на звернення до Верховного Суду України із заявою про перегляд рішення суду касаційної інстанції. Визначено недоліки законодавства щодо переліку таких осіб і внесено пропозиції щодо їх усунення.

Ключові слова: *Верховний Суд України, перегляд судових рішень Верховним Судом України, суб'єкти права на звернення про перегляд судового рішення Верховним Судом України.*

Постановка проблеми. Перегляд судових рішень Верховним Судом України в сучасному вигляді було запроваджено у 2010 р. Законом України «Про судоустрій і статус суддів», а тому він існує в системі цивільного судочинства відносно нетривалий час. Нині особливе місце в комплексі проблем функціонування вказаного інституту посідає проблема забезпечення права на судовий захист при перегляді судових рішень, яка передбачає не тільки створення належної процедури розгляду цивільних справ найвищим судовим органом

держави, а й наявність безперешкодного доступу до цієї форми перегляду судових рішень. Останній, з-поміж усього, вимагає чіткого окреслення кола осіб, які мають право звертатися до Верховного Суду України із заявою про перегляд рішення суду касаційної інстанції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемам перегляду судових рішень у цивільних справах Верховним Судом України останнім часом була присвячена низка наукових праць, серед яких питання суб'єктного кола осіб, які мають право на звернення про перегляд судового рішення до найвищої судової установи, досліджувалось у роботах В. Комарова, К. Гусарова, Д. Луспеника, О. Ткачука та ін. Водночас у більшості з них окреслена проблема мала факультативний характер, а тому поглибленого дослідження досі так і не отримала.

Формулювання цілей. З огляду на викладене метою статті є дослідження норм чинного цивільного процесуального законодавства, які визначають суб'єктне коло таких осіб, виокремлення його проблем та надання пропозицій щодо їх розв'язання.

Виклад основного матеріалу. Аналіз норм глави 3 розділу V ЦПК України, зокрема статей 354 та 355, показує, що коло осіб, які можуть бути суб'єктами права на звернення до Верховного Суду України із заявою про перегляд судового рішення у цивільній справі, на нашу думку, доцільно поділити на дві групи залежно від того, що стало підставою для такого звернення, а саме:

– суб'єкти права на звернення до Верховного Суду України у зв'язку із неоднаковим застосуванням судом (судами) касаційної інстанції одних і тих самих норм права;

– суб'єкти права на звернення до Верховного Суду України у зв'язку із встановленням міжнародною судовою установою, юрисдикція якої визнана Україною, порушення Україною міжнародних зобов'язань при вирішенні справи судом.

Суб'єкти *першої групи* визначені у ч. 1 ст. 354 ЦПК України. Ними можуть бути сторони (позивач та відповідач), а також інші особи, які брали участь у справі. До останніх згідно з положеннями цивільного процесуального законодавства належать: треті особи; органи та особи, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб; представники сторін, третіх осіб, а також органів та осіб, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб [1, с. 24].

Принциповою особливістю, яка відрізняє інститут перегляду судових рішень у цивільних справах Верховним Судом України від інших форм перегляду судових рішень, є відсутність серед суб'єктів права на звернення про перегляд судового рішення осіб, які не брали участі у справі, але вважають,

що суд вирішив питання про їх права і обов'язки. На думку К. Гусарова, таке положення законодавства є справедливим, оскільки перегляд судових рішень найвищим судовим органом держави не є різновидом касаційного провадження [2, с. 336]. Водночас відсутність у зазначених осіб можливості звернутися до Верховного Суду України із заявою про перегляд судового рішення викликає певні питання щодо забезпечення в цьому випадку гарантій права на судовий захист цих осіб.

Цивільне процесуальне законодавство надає особам, які не брали участі у справі, але щодо яких суд вирішив питання про їх права і обов'язки, можливість оскаржити судові рішення в апеляційному (ст. 292 ЦПК) та касаційному (ст. 324 ЦПК) порядках. Однак як бути в тому разі, якщо суд касаційної інстанції, розглянувши касаційну скаргу такої особи, неоднаковим чином застосує одну й ту саму правову норму? У такому випадку виникне підстава для перегляду судового рішення Верховним Судом України. Проте, незважаючи на те, що особа була ініціатором касаційного провадження з метою захисту своїх прав і законних інтересів та брала безпосередню активну участь у розгляді власної касаційної скарги, вона все одно, виходячи з положень ст. 26 ЦПК, не може бути віднесена до осіб, які брали участь у справі, а тому буде позбавлена права звернутися до Верховного Суду України із заявою про перегляд судового рішення. У цьому контексті слід погодитись із думкою Д. Луспеника та О. Ткачука, за якою заборона цим особам звертатися до Верховного Суду України є порушенням статей 55 та 124 Конституції України [3, с. 110].

Тому, на нашу думку, у законодавстві має бути передбачене право звернення до Верховного Суду України в осіб, які не брали участі у справі, але були суб'єктами касаційного оскарження, у результаті розгляду скарг яких виникли підстави для перегляду судового рішення, установлені у п. 1 ч. 1 ст. 355 ЦПК України. Така законодавча конструкція повною мірою гарантуватиме право цих осіб на отримання судового захисту.

У юридичній літературі свого часу висловлювалися також пропозиції щодо надання права стосовно порушення питання про перегляд судових рішень у Верховному Суді України Генеральному прокурору України чи його заступникам незалежно від їх участі у справі. Така теза обґрунтовувалася тим, що у зазначеному провадженні йдеться не про вирішення звичайних приватно-правових спорів, а про здійснення більшою мірою публічних функцій з дотримання однаковості судової практики та взятих Україною міжнародно-правових зобов'язань [2, с. 336; 4, с. 95]. Подібна пропозиція, яка видається нам цілком слушною, утілена у Законі України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України з питань удосконалення діяльності прокуратури» від 18 вересня 2012 р. № 5288-VI.

Слід зазначити, що сьогодні питання участі прокурора у цивільному процесі є гостро дискусійним і не втратило своєї актуальності навіть після останніх змін, внесених указаним Законом, яким було звужено підстави участі органів прокуратури в цивільному судочинстві [5]. Деякі науковці вважають, що інститут представництва прокурором держави і громадян у цивільному процесі є рудиментом радянської епохи, а тому, виходячи із сучасних процесів реформування законодавства, має бути виключений із системи цивільного судочинства [6, с. 6; 7, с. 34]. Не погоджуючись із такими поглядами, вважаємо, що інститут участі прокурора у цивільному процесі здатний відігравати важливу роль у забезпеченні права на судовий захист та справедливий судовий розгляд і в демократичному суспільстві за умов дотримання при цьому диспозитивних та змагальних засад цивільного судочинства.

Ще за радянських часів висловлювалася теза, за якою прокурор зобов'язаний сприяти у дотриманні судами односторонності в розумінні закону в усій республіці, незважаючи на жодні місцеві відмінності і всупереч будь-яким місцевим впливам [8, с. 3]. Нині ж проблема обґрунтування участі державних органів (у тому числі прокуратури) у цивільному процесі повинна розв'язуватися крізь призму забезпечення права на справедливий судовий розгляд. У цьому разі йдеться про недопущення порушення так званого «справедливого балансу між сторонами», тобто принципу рівності сторін (equality of arms) як одного з елементів більш широкої концепції справедливого судового розгляду.

Показовим прикладом у цьому контексті є рішення Європейського суду з прав людини від 15 січня 2009 р. у справі Менчинська проти Росії, в якому Суд визначив, що участь прокуратури у цивільному процесі, без сумніву, може бути виправданою за наявності певних обставин. Водночас жодна з ролей прокурорів не повинна викликати за собою будь-якого конфлікту інтересів або виступати як стримуючий чинник для фізичних осіб, які шукають державного захисту своїх прав [9].

Також Європейський суд з прав людини у своїй практиці при винесенні рішень з аналогічних питань неодноразово посилається на документи авторитетних міжнародних організацій, зокрема Парламентської асамблеї Ради Європи, Венеціанської комісії та Консультативної ради європейських прокурорів, звертаючи увагу на закріплені в них принципи визначення правомірності участі прокуратури у цивільному процесі (виключності, субсидіарності, спеціальності, захисту державних інтересів, суспільних інтересів, захисту прав людини та ін.) [9].

У зв'язку з цим заслуговує на увагу також Висновок № 3 (2008) «Роль прокуратури поза межами кримінального судочинства», прийнятий консультативною радою європейських прокурорів (ССРЕ) 21 жовтня 2008 р., де вказано, що діяльність прокуратури поза межами кримінального права зумовлена

передусім потребами суспільства у належному забезпеченні прав людини та суспільних інтересів і є цілком припустимою в демократичній державі [10].

В Україні засади участі прокурора у цивільному судочинстві закріплено у п. 2 ст. 121 Конституції України, яка покладає на прокуратуру функції представництва інтересів громадянина або держави у суді у випадках, визначених законом. З метою реалізації зазначеної функції в ст. 36¹ Закону України «Про прокуратуру» передбачене, зокрема, право прокурора ініціювати перегляд судових рішень, у тому числі у справі, порушеній за позовом (заявою, поданням) іншої особи.

Водночас, ураховуючи специфіку інституту перегляду судових рішень у цивільних справах Верховним Судом України, надання в ст. 37 Закону України «Про прокуратуру» права лише Генеральному прокурору України, його першому заступнику або заступникам звертатися до Верховного Суду України із заявою про перегляд судового рішення у цивільній справі є цілком обгрунтованим та не суперечить принципам правомірності діяльності прокуратури у цивільному судочинстві і, більш того, має сприяти забезпеченню одностійності у застосуванні правових норм судами та реалізації принципу верховенства права в Україні.

Серед пропозицій розширення суб'єктного кола потенційних заявників до Верховного Суду України зустрічається також позиція, згідно з якою обгрунтовується надання можливості Голові Верховного Суду України та іншим посадовим особам судової влади ініціювати процедуру перегляду судових рішень Верховним Судом України [11, с. 4]. З такою точкою зору, однак, погодитися не можна, оскільки, по-перше, це порушуватиме принцип диспозитивності як одну з фундаментальних засад цивільного судочинства; по-друге, фактично свідчитиме про повернення наглядових повноважень посадовим особам органів судової влади, що суперечитиме європейським стандартам правосуддя та практиці Європейського суду з прав людини [12; 13].

Таким чином, узагальнюючи викладене, вважаємо, що суб'єктне коло осіб, які мають право на звернення до Верховного Суду України із заявою про перегляд судового рішення у цивільних справах з підстав неоднакового застосування одних і тих самих правових норм судом (судами) касаційної інстанції, повинно мати такий склад:

- сторони та інші особи, які брали участь у справі;
- особи, які не брали участі у справі, але були суб'єктами касаційного оскарження, у результаті розгляду скарг яких виникли підстави для перегляду судового рішення Верховним Судом України;
- Генеральний прокурор України, його перший заступник та заступники.

Друга група суб'єктів права на звернення до Верховного Суду порівняно із першою групою є більш вузькою й охоплює лише особу, на користь якої

постановлено рішення міжнародною судовою установою, юрисдикція якої визнана Україною (ч. 2 ст. 354 ЦПК України).

У цьому разі законодавець достатньо чітко і вичерпно окреслив суб'єкта права на звернення до Верховного Суду України. Разом із тим, урахуваючи специфіку розгляду справ міжнародними судовими установами, а також тривалість такого розгляду, іноді можуть траплятися випадки, коли особа помирає, не дочекавшись судового рішення або ж через певний час після його винесення. Отже, оскільки така особа є єдиним суб'єктом права на звернення до Верховного Суду України із заявою про перегляд судового рішення на підставі п. 2 ч. 1 ст. 355 ЦПК України, жоден з її правонаступників уже не зможе звернутися до суду з аналогічною заявою, що, на нашу думку, порушує можливість відновлення в правах (*restitutio in integrum*). З огляду на це вважаємо за доцільне надати можливість законним правонаступникам особи, на користь якої міжнародною судовою установою винесено рішення, звертатися до Верховного Суду України із заявою про перегляд судового рішення.

Висновки. Суб'єктне коло осіб, які мають право на звернення до Верховного Суду України із заявою про перегляд судового рішення, потребує розширення. Це значним чином гарантуватиме повну реалізацію особами права на судовий захист і сприятиме підвищенню ефективності правосуддя в цивільних справах у межах інституту перегляду судових рішень Верховним Судом України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бичкова С. С. Цивільний процесуальний правовий статус осіб, які беруть участь у справах позовного провадження : монографія / С. С. Бичкова. — К. : Атіка, 2011. — 420 с.
2. Гусаров К. В. Інстанційний перегляд судових рішень у цивільному судочинстві : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03 / К. В. Гусаров. — Х., 2011. — 431 с.
3. Ткачук О. С. Перегляд судових рішень Верховним Судом України: проблемні питання правозастосування / О. С. Ткачук, Д. Д. Луспеник // Право України. — 2011. — № 10. — С. 107–117.
4. Комаров В. В. Цивільне процесуальне законодавство у динаміці розвитку та практиці Верховного Суду України / В. В. Комаров. — Х. : Право, 2012. — 624 с.
5. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України з питань удосконалення діяльності прокуратури : Закон України від 18 верес. 2012 р. № 5288-VI // Голос України. — 2012. — 28 верес. (№ 182). — С. 10–11.
6. Похмелкин В. Участие прокуратуры в рассмотрении гражданских дел — юридический атавизм / В. Похмелкин // Рос. юстиция. — 2001. — № 5. — С. 6–13.
7. Горлачева М. И. О формах участия государственных органов в гражданском и арбитражном процессе / М. И. Горлачева // Правоведение. — 2002. — № 1 (240). — С. 34–40.

8. Кац С. Ю. Участие прокуратуры в советском гражданском процессе : учеб. пособие / С. Ю. Кац. — Харьков : Харьк. юрид. ин-т, 1958. — 64 с.
9. Рішення Європейського суду з прав людини по справі Менчинська проти Росії (Menchinskaya v. Russia) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-90620>.
10. Висновок консультативної ради європейських прокурорів (ССРЕ) від 21 жовтня 2008 року № 3 (2008) «Роль прокуратури поза межами кримінального судочинства» [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.gp.gov.ua/ua/cto.html?_m=publications&_t=rec&id=101556.
11. Гера Р. Забезпечення однакового застосування законів судами / Р. Гера, Р. Куйбіда, Т. Лесюк // Вісн. Центру комерц. права. — 2006. — № 21. — С. 3–5.
12. Рішення Європейського суду з прав людини по справі Кучеренко проти України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.minjust.gov.ua/177>.
13. Решение Европейского суда по правам человека по делу Питкевич против России (Pitkevich v. Russia) [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-5726>.

ЛИЦА, ИМЕЮЩИЕ ПРАВО НА ОБРАЩЕНИЕ О ПЕРЕСМОТРЕ СУДЕБНОГО РЕШЕНИЯ ПО ГРАЖДАНСКОМУ ДЕЛУ ВЕРХОВНЫМ СУДОМ УКРАИНЫ: ПРОБЛЕМА СУБЪЕКТНОГО КРУГА

Попов А. И.

Основываясь на анализе норм действующего гражданского процессуального законодательства, раскрываются проблемы субъектного состава лиц, имеющих право на обращение в Верховный Суд Украины с заявлением о пересмотре решения суда кассационной инстанции. Выявлены недостатки законодательства, касающиеся определения перечня таких лиц и внесены отдельные предложения по их устранению.

***Ключевые слова:** Верховный Суд Украины, пересмотр судебных решений Верховным Судом Украины, субъекты права на обращение о пересмотре судебного решения Верховным Судом Украины.*

PERSONS ENTITLED TO APPEAL FOR JUDICIAL REVIEW OF A CIVIL JUDGMENT BY THE SUPREME COURT OF UKRAINE: THE PROBLEM OF SUBJECTIVE TERMS

Popov O. I.

The problems of the subject composition of persons who have the right to appeal to the Supreme Court of Ukraine with the application for review of a decision of the court of cassation are considered, based on analysis of applicable civil proce-

dure law. The shortcomings of legislation relating to the definition of the list of such persons are identified, and some recommendations to address them are offered.

Key words: *The Supreme Court of Ukraine, review of judicial decisions by the Supreme Court of Ukraine, subjects the right to apply for a judicial review by the Supreme Court of Ukraine.*

УДК 342.92

ПРОБЛЕМИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ЗАКОНОДАВЧОГО РЕГУЛЮВАННЯ ОСКАРЖЕННЯ ДО СУДУ ПОСТАНОВ У СПРАВАХ ПРО АДМІНІСТРАТИВНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ

В. Б. Русанова, суддя

Харківський апеляційний адміністративний суд

Розглянуто питання вдосконалення законодавства України про адміністративну відповідальність у частині регулювання порядку оскарження до суду постанов у справах про адміністративні правопорушення. Розроблено пропозиції щодо поліпшення регламентування реалізації права на судове оскарження і порядку провадження у цих справах. Звернено увагу на необхідність повернення інституту перегляду рішень місцевих судів у даних справах.

Ключові слова: *адміністративна відповідальність, адміністративне правопорушення, судове оскарження, адміністративне судочинство.*

Постановка проблеми. Оскарження до суду постанов у справах про адміністративне правопорушення є важливою гарантією прав особи, притягнутої до адміністративної відповідальності. Крім того, контроль, який здійснюють суди в адміністративно-деліктній сфері, запобігає порушенням закону з боку суб'єктів накладення адміністративних стягнень. Однак законодавство у цій сфері продовжує бути суперечливим і недостатньо ефективним, що актуалізує наукові дослідження в даному напрямі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням розвитку законодавства у сфері судового оскарження постанов у справах про адміністративні правопорушення приділено увагу в роботах І. Голосніченка, Г. Грянки, Ю. Дьоміна, Д. Єремєєва, Т. Коломоець, М. Косюти, Д. Лук'янца, С. Петкова, М. Смоковича, І. Федорова та ін. Існуючі доктринальні пропозиції не завжди утворюють єдину систему. Частіше вони висловлюються або в аспекті за-

гальних проблем адміністративної відповідальності, або в аспекті вирішення певних конкретних питань (наприклад, відповідальності за певний вид правопорушень), що додатково підтверджує необхідність у продовженні наукових пошуків у цій сфері.

Формування цілей. Метою статті є розроблення пропозицій щодо вдосконалення норм права, які регулюють реалізацію права громадян на оскарження до суду постанов у справах про адміністративні правопорушення.

Вклад основного матеріалу. Важливим питанням правового регулювання судового оскарження є те, яким законодавчим актом має регулюватися ця процедура (законом про адміністративну відповідальність, що об'єднує матеріальні і процесуальні норми, спеціальним процесуальним законом, законом, який встановлює порядок провадження в адміністративних або в загальних судах). Досвід країн пострадянського простору [1, с. 137–138], як і багатьох західноєвропейських держав [2, с. 70–72], свідчить про те, що ухвалення окремого закону (незалежно від того, чи охоплює він усе регулювання у сфері адміністративної відповідальності, чи зосереджений виключно на процесуальних аспектах) є достатньо поширеним і виправданим варіантом.

Проте такий варіант реформування можна назвати ідеалістичним через такі причини: а) складність і тривалість процесу кодифікації; б) відсутність політичної волі; в) відсутність у доктрині глибоких фахових розробок із цього приводу, які б виражали спільну позицію більшості українських науковців; г) застарілість уявлень про систему адміністративних деліктів, що вимагає (і новий Кримінальний процесуальний кодекс України [3] є кроком у цьому напрямі) розмежування кримінальних проступків і адміністративних деліктів. Тому такий варіант реформування можна розглядати як довгострокову мету.

Інший варіант — назвемо його реалістичним — не вимагає таких зусиль, але дозволяє розв'язати більшість із зазначених проблем. Він полягає у перенесенні всіх норм, що регулюють судові оскарження у справах про адміністративні правопорушення, до тексту Кодексу адміністративного судочинства України (далі — КАСУ) [4]. Тим самим у Кодексі України про адміністративні правопорушення (далі — КУпАП) [5] мають залишитися тільки норми, які стосуються оскарження в адміністративному порядку (удосконалення цієї процедури, теж застарілої, виходить за межі нашої теми), і норми, які регулюють оскарження судових рішень у справах про адміністративні правопорушення. Це дасть змогу, з одного боку, швидко оновити порядок судового оскарження, а також уникнути проблеми колізійності між приписами КУпАП та КАСУ, що мають місце сьогодні. Наведене стосується підстав оскарження (законність і обґрунтованість у ст. 293 КУпАП і перелік принципів, закріплені у ч. 2 ст. 3 КАСУ), повноважень суду при вирішенні справи (ст. 293 КУпАП

та ст. 162 КАСУ) і т. п. Зосередження всієї процесуальної частини у КАСУ дозволить також уніфікувати процедуру оскарження постанов у справах про порушення митних правил із загальною процедурою оскарження в порядку, нині передбаченому в КУпАП та КАСУ.

Яким чином це можна зробити? По-перше, у ч. 1 ст. 287 КУпАП слід установити загальне правило, за яким судовий розгляд і вирішення скарг на постанови у справах про адміністративні правопорушення відбуваються у порядку, передбаченому КАСУ. По-друге, з ч. 1 ст. 288 КУпАП слід виключити згадку про урахування при розгляді скарги на постанову особливостей, встановлених КУпАП. По-третє, положення статей 289, 292, 293 КУпАП, які закріплюють строки оскарження, розгляду справи, підстави задоволення скарги та повноваження органу, який переглядає постанову, у зв'язку із загальною нормою у ч. 1 ст. 287 КУпАП стосуватимуться тільки розгляду адміністративних скарг і оскарження постанов судів у справах про адміністративні правопорушення. По-четверте, положення зазначених норм (зокрема, спеціальні строки звернення до суду) мають бути внесені до тексту КАСУ. Усі вказані приписи можна включити до ст. 171² КАСУ. Додамо, що фактично такий варіант уже апробовано у главі 72 Митного кодексу України (далі — МКУ) [6], яка докладно регулює порядок адміністративного оскарження постанови у справі про порушення митних правил, але щодо судового оскарження відсилає до норм КАСУ та КУпАП (стосовно строку оскарження).

Переходячи до питань удосконалення законодавчого регулювання порядку розгляду досліджуваної категорії справ, доцільно також зупинитися на питанні строків розгляду. Зараз цей строк становить 10 днів з дня відкриття провадження у справі (ст. 289 КУпАП, яка, на нашу думку, тут має перевагу над строком, закріпленим у ч. 1 ст. 171² КАСУ). Вважаємо, що цей строк є не виправдано стислим. Принцип 4 Рекомендації № R (91) 1 Комітету міністрів Ради Європи стосовно адміністративних санкцій закріплює, що розгляд справи, пов'язаної із накладенням адміністративних санкцій, має бути швидким і більш стислим, ніж розгляд справ у порядку кримінального процесу (далі — Рекомендації № R (91) 1) [7]. Однак не зрозуміло, чому він має бути настільки швидким, адже такий строк ставить під сумнів навіть можливість сторін взяти участь у справі (пересилання ухвали про відкриття провадження у справі і судової повістки в окремих випадках може дорівнювати всьому строку розгляду справи), не кажучи вже про те, що відкладення справи, яка має бути розглянута максимум за 10 днів, є взагалі неможливим, що шкодить повному і всебічному розгляду матеріалів справи.

Крім того, загальновідомо, що обсяг подібних справ є достатньо великим, а отже, часто п'яти днів може бути просто фізично недостатньо для того, аби суддя у порядку черговості розглянув скаргу, яка до нього надійшла (часто це

призводить до фактичних порушень, коли канцелярії судів затримують передавання справ до призначеного судді, для того щоб останній міг своєчасно призначити і розглянути справу). Слід нагадати також, що порівняно з країнами колишнього СРСР (Беларусь, Естонія, Латвія, Молдова, РФ та ін.) українське законодавство встановлює найменший строк розгляду скарг на постанови у справах про адміністративні правопорушення.

Наведене свідчить про доцільність збільшення строку розгляду справи. Питання оптимального строку є, звичайно, дискусійним. На наш погляд, такий строк мав би становити 20 календарних днів з моменту відкриття провадження у справі. Це відповідає Рекомендації № R (91) 1, оскільки така тривалість провадження не порушує принципу швидкості розгляду справи і дозволить належним чином повідомити сторони про місце і час розгляду справи, аби скаржник чи його представник змогли прибути у судове засідання, а також у разі необхідності один раз відкласти розгляд справи з метою витребування додаткової інформації чи пояснень, що позитивно позначатиметься на якості правосудної діяльності.

Наступна наша пропозиція стосується меж перегляду постанови у справі про адміністративне правопорушення. У ч. 1 ст. 293 КУпАП чітко закріплено, що суд при розгляді скарги перевіряє законність і обґрунтованість постанови. Правильність такої позиції законодавця науковці часто вважають безспірною [8, с. 70]. У той же час згідно з принципом 8 Рекомендації № R (91) 1 судовий контроль за законністю й обґрунтованістю накладення адміністративних санкцій є лише мінімальною вимогою. У пояснювальній записці до цієї Рекомендації наголошується на бажаності судового перегляду справи по суті. Такий підхід з певною модифікацією, на нашу думку, слід інкорпорувати до законодавства про адміністративну відповідальність. Модифікація полягає у тому, що предметом перегляду постанови слід визначити її обґрунтованість і законність, включаючи принципи, наведені у ч. 3 ст. 2 КАСУ (розсудливість, відповідність меті, пропорційність тощо), але при цьому передбачити, що суд не зв'язаний фактами, встановленими під час розгляду справи про адміністративне правопорушення. Це дасть можливість адміністративному суду в разі необхідності витребувати будь-які потрібні для справи додаткові відомості, залучати свідків, використовувати інші способи доведення при розгляді справи і при цьому здійснювати саме перегляд постанови, а не новий розгляд питання про притягнення до адміністративної відповідальності з його специфічними стадіями тощо. Аналогічно це розширить і процесуальні можливості скаржників.

Говорячи про повноваження суду при прийнятті рішення за скаргою на постанову у справі про адміністративне правопорушення, доцільно виключи-

ти таке повноваження, як скасування постанови з направленням справи на новий розгляд (п. 2 ч. 1 ст. 293 КУпАП). Цей інститут (від якого вже відмовились у кримінальному процесі) порушує презумпцію невинуватості. Фактично він означає, що якийсь з елементів складу правопорушення не встановлено чи не доведено. Відповідно, виходячи з презумпції невинуватості, усі сумніви мають тлумачитися на користь особи, яка притягається до відповідальності. Але замість цього суд не скасовує постанову і закриває справу, а направляє її на новий розгляд, даючи органу, який притягнув до відповідальності, можливість повторно розглянути справу про адміністративне правопорушення.

Нарешті, важливим напрямом удосконалення законодавства у сфері оскарження до суду постанов у справах про адміністративні правопорушення є запровадження можливості оскарження судового рішення, ухваленого за наслідками розгляду скарги. На користь такої новації (а точніше — повернення до ситуації, яка існувала до моменту доповнення КАСУ ст. 171²) свідчать такі доводи:

1) наявність великих, а іноді дуже великих розмірів окремих адміністративних стягнень (наприклад, штрафи, які накладає Національний банк України, або штрафи за вчинення правопорушень у сфері використання й охорони природних ресурсів);

2) накладення на особу адміністративного стягнення (наприклад, накладення штрафу на посадову особу підприємства чи на особу, яка працює на фондовому ринку) може негативно позначатися на її подальшій кар'єрі, діловій активності в цілому, навіть на рівні життя. Наприклад, позбавлення механізатора права керування сільськогосподарською технікою строком до одного місяця (ст. 108 КУпАП) у період збирання врожаю може позбавити громадянина роботи у період, коли він заробляє значну частину річного доходу (у силу сезонності сільськогосподарських робіт). Тому питання гарантій, які забезпечать особу від несправедливого притягнення до адміністративної відповідальності, є завжди актуальними. Апеляційне оскарження — одна з таких гарантій;

3) забезпечення апеляційного та касаційного оскарження рішення суду є однією з конституційних засад правосуддя (п. 8 ч. 3 ст. 129 Конституції України);

4) апеляційне оскарження сприяло б уніфікації судової практики у справах про адміністративні правопорушення. Разом з інтерпретаційною діяльністю Вищого адміністративного суду України це був би вагомий чинник забезпечення однаковості застосування судами законодавства про адміністративну відповідальність;

5) досвід країн пострадянського простору, які у процесі реформування законодавства про адміністративну відповідальність установили такий інститут;

6) позовна форма провадження досліджуваної категорії справ, із сутності якої випливає неприпустимість заборони права на оскарження судових рішень, прийнятих за наслідками розгляду справи [9, с. 58].

У разі оскарження рішення суду, ухваленого за наслідками розгляду скарги, можуть застосовуватися різні види перегляду (апеляційний, касаційний, у порядку нагляду). На нашу думку, у даній категорії справ одного рівня перегляду (апеляційного) буде достатньо. Строк на подання такої скарги слід установити тривалістю 10 днів від дати винесення рішення з правом його поновлення у разі пропущення з поважних причин. Строк розгляду в суді апеляційної інстанції слід передбачити за аналогією з тим, що пропонується для місцевого загального суду, — 10 днів. Перегляд постанови суду першої інстанції потрібно обмежити питаннями обґрунтованості і законності без права переглядати справу по суті і встановлювати факти. Наведені особливості можна відобразити у ст. 171² КАСУ. Рішення апеляційного суду, ухвалені за наслідками розгляду апеляційної скарги на рішення суду першої інстанції, оскарженню не підлягатиме. Роль судів апеляційної інстанції виконуватимуть адміністративні апеляційні суди.

Звичайно, проти такої пропозиції може виникнути заперечення, пов'язане з переважаністю апеляційних адміністративних судів. Однак, по-перше, недоліки судової системи (у тому числі її переважаність) не повинні бути приводом для відмови від певної гарантії прав людини; а по-друге, однією з вимог до апеляційної скарги є порушення норм права, яких припустився місцевий суд (п. 4 ч. 2 ст. 187 КАСУ). Якщо суддя апеляційного суду при вирішенні питання про прийняття скарги до розгляду побачить, що скажник просто зловживає правом на оскарження й ознаки порушень норм закону чи суперечності висновків суду першої інстанції обставинам справи відсутні, він матиме можливість просто відмовити у порушенні апеляційного провадження за такою скаргою (ч. 3 ст. 189 КАСУ).

Якщо апеляційний порядок оскарження буде запроваджено, то потрібно також розширити перелік скажників. Право на оскарження судового рішення за наслідками розгляду скарги на постанову у справі про адміністративне правопорушення має отримати й суб'єкт притягнення до адміністративної відповідальності, якщо він вважає, що місцевий суд неправильно застосував норми матеріального або процесуального права. Це можна розглядати як складову процесуальної рівності сторін у справі.

Необхідно також відзначити, що у разі запровадження апеляційного оскарження рішень судів, ухвалених за наслідками розгляду скарги на постанови

у справах про адміністративні правопорушення, і збільшення строків розгляду таких справ постає ще одна проблема, про яку в іншому контексті пише Д. Лук'янець [10, с. 360–361]. Ідеться про те, що застосування судового оскарження може призвести до порушення двомісячного строку, відведеного законом на накладення адміністративного стягнення (ч. 1 ст. 38 КУпАП). Треба погодитися з Д. Лук'янцем у тому, що ст. 38 КУпАП слід змінити, закріпивши, що наведений строк зупиняється на час розгляду судової справи про оскарження, включаючи апеляційний перегляд.

Висновки. Проведене нами дослідження підтверджує необхідність комплексного реформування і вдосконалення інституту оскарження до суду постанов у справах про адміністративні правопорушення. Законодавчі зміни, на нашу думку, мають бути спрямовані на вдосконалення правового статусу скаржників, строків оскарження постанов, порядку і строків розгляду справ, повноважень суду. Важливим і таким, що потребує термінового вирішення, є питання запровадження можливості оскарження рішення суду першої інстанції в апеляційному порядку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Русанова В. Б. Розвиток інституту судового оскарження постанов у справах про адміністративні правопорушення: досвід пострадянських держав / В. Б. Русанова // Вісн. Акад. мит. служби України. Серія: Право. — Дніпропетровськ : Акад. мит. служби України, 2013. — № 1. — С. 136–142.
2. Адміністративна юстиція: проблеми теорії і практики. Настільна книга судді / за ред. О. М. Пасенюка. — К. : Істина, 2007. — 608 с.
3. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI // Офіц. вісн. України. — 2012. — № 37. — Ст. 1370.
4. Кодекс адміністративного судочинства України від 06.07.05 № 2747-IV [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2747-15>.
5. Кодекс України про адміністративні правопорушення України від 07.12.84 № 8073-X [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/80731-10>.
6. Митний кодекс України від 13.03.2012 № 4496-VI // Офіц. вісн. України. — 2012. — № 32. — Ст. 1175.
7. Рекомендації Комітету міністрів Ради Європи № R (91) 1 стосовно адміністративних санкцій від 13.02.91 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.echr-base.ru/rec91_1.jsp.
8. Черкес В. До питання про сучасні проблеми оскарження правових актів управління / В. Черкес // Підприємництво, госп-во і право. — 2006. — № 10. — С. 69–72.

9. Осокина Г. М. Иск (теория и практика) / Г. М. Осокина. — М. : Городец, 2000. — 192 с.
10. Демократичні засади державного управління та адміністративне право : монографія / Ю. С. Шемшученко, В. Б. Авер'янов, О. Ф. Андрійко, І. О. Кресіна та ін. ; за заг. ред. В. Б. Авер'янова. — К. : Юрид. думка, 2010. — 496 с.

ПРОБЛЕМЫ УСОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ЗАКОНОДАТЕЛЬНОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ОБЖАЛОВАНИЯ В СУД ПОСТАНОВЛЕНИЙ ПО ДЕЛАМ ОБ АДМИНИСТРАТИВНЫХ ПРАВОНАРУШЕНИЯХ

Русанова В. Б.

Рассмотрены проблемы усовершенствования законодательства Украины в части регулирования порядка обжалования в суд постановлений по делам об административных правонарушениях. Разработаны предложения по улучшению регламентации реализации права на судебное обжалование и порядка производства по таким делам. Обращено внимание на необходимость возврата института пересмотра решений местных судов по данным делам.

Ключевые слова: административная ответственность, административное правонарушение, судебное обжалование, административное судопроизводство.

PROBLEMS OF IMPROVEMENT OF LEGAL REGULATION OF COURT APPEALING OF DECISIONS TAKEN IN ADMINISTRATIVE VIOLATIONS MATTERS

Rusanova V. B.

In the article problems of improvement of legal regulation of court appealing of decisions taken in administrative violations matters are researched. Author makes her own propositions directed to realizing of the right for court appealing and procedures of the trial in these cases. Author also pays attention to necessity of improving in Ukraine the institute of revising decisions in these cases by appealing courts (today district courts' decisions are finale)

Key words: administrative liability, administrative offence, appealing, administrative trial.

УДК 343.23

ЩОДО ПРЕДМЕТА ЗЛОЧИНУ, ПЕРЕДБАЧЕНОГО СТ. 252 КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ

*Ю. В. Рябченко, аспірантка
Національний університет
«Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*

Досліджено предмет злочину, передбаченого ст. 252 Кримінального кодексу України, а саме території, взяті під охорону держави, та об'єкти природно-заповідного фонду. Із огляду на бланкетність цієї норми проаналізовано численні нормативно-правові акти, а також різні доктринальні погляди щодо означеного предмета злочину. Указано на невідповідності між кримінальним і екологічним законодавством та запропоновано шляхи їх подолання.

***Ключові слова:** злочин, предмет злочину, території, взяті під охорону держави, особливо охоронювані природні території та об'єкти, об'єкти природно-заповідного фонду.*

***Постановка проблеми.** Проблема предмета злочину у кримінальному праві залишається однією з найбільш суперечливих. Визначення предмета злочину як самостійної ознаки складу злочину та його ролі в механізмі заподіяння шкоди у сфері певних суспільних відносин і кваліфікації діяння має важливе теоретичне та практичне значення. Умисне знищення або пошкодження територій, взятих під охорону держави, та об'єктів природно-заповідного фонду належить до так званих «предметних» злочинів, тобто для цього складу злочину ознаки предмета є обов'язковими. Отже, враховуючи цю ознаку, діяння визнається злочинним, визначається ступінь його суспільної небезпечності, а також розмежовуються між собою злочини. Однак питання предмета злочину взагалі і предмета злочину, передбаченого ст. 252 Кримінального кодексу (далі — КК) України, залишається на сьогодні відкритим.*

***Аналіз останніх досліджень і публікацій.** Аналіз нормативно-правових актів та літературних джерел свідчить про те, що сутність предмета злочину, передбаченого ст. 252 КК України, ще не отримала комплексного правового дослідження. Питання предмета злочину взагалі та предмета екологічних злочинів зокрема досліджувалися такими вченими, як А. Бойко, С. Гавриш, Л. Гаухман, В. Грищук, О. Дудоров, В. Клименко, В. Кудрявцев,*

Є. Лашук, В. Матвійчук, А. Музика, Г. Новосьолов, О. Радутний, В. Самокиш, В. Тацій, М. Хворостяний, Є. Фесенко та ін. Однак проблема загального визначення і сутності предмета злочину та предмета злочину, передбаченого ст. 252 КК України, залишається не достатньо розробленою. Одні аспекти у цих дослідженнях висвітлено фрагментарно, і вони не знайшли свого теоретичного обґрунтування, інші — залишаються спірними і не тільки не вичерпали теми, а й поставили низку нових питань, які потребують подальшого перегляду, обмірковування та конкретизації.

Усе це свідчить про необхідність подальшого вивчення і дослідження розглядуваної теми з метою підвищення ефективності застосування ст. 252 КК України.

Формулювання цілей. Основна мета статті полягає у глибокому і всебічному дослідженні предмета злочину, передбаченого ст. 252 КК України, що слугуватиме допомогою юристам-практикам, науковцям та громадянам у розумінні предмета досліджуваного складу злочину, який залишається законодавчо недостатньо визначеним.

Виклад основного матеріалу. Тривалий час у науці кримінального права домінує позиція, згідно з якою предметом злочину є речі матеріального світу, впливаючи на які суб'єкт заподіює шкоду об'єкту злочину [1], під яким розуміють охоронювані кримінальним правом суспільні відносини.

Проте це традиційне розуміння предмета злочину як речей та інших предметів матеріального світу вимагає вдосконалення. Воно вже не відповідає сучасному розвитку суспільних відносин, зважаючи на наявність у кримінальному законі таких предметів злочинного впливу, як інформація, електрична енергія, атмосфера, авторські і суміжні права тощо. Позиції вчених щодо розв'язання цієї термінологічної проблеми можна об'єднати в дві групи. Представники першої групи пропонують замінити слово «речі» на якийсь більш просторовий термін. Наприклад, Л. Гаухман під предметом злочину розуміє матеріальний субстрат [2], Г. Новосьолов — матеріальні та нематеріальні блага [3], В. Матвійчук — матеріальне утворення [4], О. Наумов — матеріальні предмети зовнішнього світу [5], А. Музика та Є. Лашук — матеріальні цінності [6].

Другий підхід до означеної проблеми зводиться до пропозицій науковців розширити обсяг поняття предмета злочину за рахунок включення у нього разом із речами ще й неречових явищ світу. Так, О. Чучаєв під предметом злочину розуміє речі матеріального світу або інтелектуальні цінності [7], О. Радутний — речі або інші явища об'єктивного світу (інформація, енергія тощо) [8]. Саме такий підхід, вважаємо, найбільш точно і повно відповідає сучасному вирішенню даного питання, тому пропонуємо під предметом зло-

чину розуміти речі та інші доступні для сприйняття, вимірювання та фіксування явища зовнішнього світу, впливаючи на які особа вчиняє злочин.

З огляду на зміст ст. 252 КК України предметом злочинного посягання є території, взяті під охорону держави, та об'єкти природно-заповідного фонду (далі — ПЗФ). Одразу виникає запитання: що розуміє законодавець під поняттям «території, взяті під охорону держави». Таке неконкретизоване формулювання, наведене у диспозиції ст. 252 КК України, може навести на такі міркування: 1) це всі природні території, що охороняються державою; 2) це лише особливо охоронювані природні території; 3) це всі охоронювані території, включаючи наукові полігони, культурні пам'ятки, археологічні розкопки тощо.

Звернемося до аналізу точок зору науковців щодо сутності цього явища. У науково-практичному коментарі за загальною редакцією В. Тація, В. Пшонки, В. Борисова та В. Тютюгіна предметом злочину, передбаченого ст. 252 КК України, названі території, взяті під охорону держави, та об'єкти ПЗФ, що підлягають особливій охороні, утворюють єдину територіальну систему. До територій, взятих під охорону держави, належать такі об'єкти природи, які являють собою велику наукову, історичну, а також лікувально-оздоровчу цінність (наприклад, Нікітський ботанічний сад у Криму, Тростянецький парк у Сумській області, катакомби в Одесі, Володимирівська гірка в Києві тощо) [9].

О. О. Дудоров до предмета злочину, передбаченого ст. 252 КК України, відносить: 1) території, взяті під охорону держави; 2) об'єкти ПЗФ, який становлять ділянки суходолу і водного простору, природні комплекси, що мають особливу природоохоронну, наукову, естетичну, рекреаційну та іншу цінність. До територій, взятих під охорону держави, належать, зокрема, водно-болотні угіддя загальнодержавного значення (цінні природні комплекси боліт, заплавних лук і лісів, а також водних об'єктів), наукові об'єкти, що становлять національне надбання, які не піддаються відтворенню і втрата або руйнування яких матиме серйозні негативні наслідки для розвитку науки і суспільства (полігони та ін.). При цьому автор нагадує про екологічний характер злочину, передбаченого ст. 252 КК України, тому умисне нищення, руйнування чи псування пам'яток історії і культури, забруднення моря у межах такого об'єкта особливої охорони, як виключна (морська) екологічна зона, посягання на особливо охоронювані об'єкти рослинного і тваринного світу, занесені до Червоної книги, предметом досліджуваного складу злочину він не визнає [10].

У науково-практичному коментарі КК України за редакцією М. Потебенька та В. Гончаренка під предметом злочину, передбаченого ст. 252 КК України, розуміються особливо охоронювані державою території та об'єкти ПЗФ, інші ландшафти і природні комплекси, визначені відповідно до законодавства України (див. ст. 5 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища»), та об'єкти культурної спадщини — городища, кургани, залишки

ки стародавніх поселень, історичні центри, вулиці, квартали, природні території, які мають історичну цінність (див. ст. 2 Закону України «Про охорону культурної спадщини») [11].

В. А. Клименко предметом злочину, передбаченого ст. 252 КК України, вважає природні території та об'єкти, взяті під особливу охорону держави. До них належать: 1) ділянки природних ландшафтів як частина єдиної територіальної системи — екологічної мережі (природні коридори, буферні зони, охоронні зони пам'яток природи тощо), 2) території та об'єкти ПЗФ, курортні та лікувально-оздоровчі, рекреаційні, водозахисні, пожезахисні території, інші типи територій та об'єктів, що визначаються законодавством України. Перші визнані такими, що підлягають особливій охороні відповідно до Загальнодержавної програми формування національної екологічної мережі України на 2000–2015 роки [12].

В. В. Кудрявцев предметом злочину, передбаченого ст. 252 КК України, визнає: 1) особливо охоронювані державою території та об'єкти ПЗФ, інші ландшафти і природні комплекси, визначені відповідно до законодавства України (див. ч. 2 ст. 5 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища»); 2) об'єкти культурної спадщини — городища, кургани, залишки стародавніх поселень, історичні центри, вулиці, квартали, природні території, які мають історичну цінність (див. ст. 2 Закону України від 8 червня 2000 р. «Про охорону культурної спадщини»), а також Загальнодержавну програму збереження та використання об'єктів культурної спадщини на 2004–2010 роки; 3) об'єкти археологічної спадщини (археологічні об'єкти) — місця, споруди (витвори), комплекси (ансамблі), їхні частини, пов'язані з ними території чи водні об'єкти, створені людиною, незалежно від стану збереженості, що донесли до нашого часу цінності з археологічного, антропологічного та етнографічного поглядів і повністю або частково зберегли свою автентичність (абз. 3 ст. 1 Закону України від 18 березня 2004 р. «Про охорону археологічної спадщини») [13].

М. Хворостяний під предметом злочину, що аналізується, розуміє території та об'єкти ПЗФ [14]. При цьому науковець розглядає систему ПЗФ, не аналізуючи території, взяті під охорону держави.

Отже, науковці досить по-різному розуміють предмет злочину, передбаченого ст. 252 КК України. Дійсно, якщо об'єкти ПЗФ визначені у нормативно-правових актах та їх перелік є вичерпним, то категорія «території, взяті під охорону держави» є неконкретизованою, тому залишає простір для дискусії. Досліджуючи проблему предмета цього злочину, слід пам'ятати таке: незважаючи на те що законодавець не вказав, що території, взяті під охорону держави, повинні бути саме природними, цей склад злочину належить до злочинів проти довкілля, тому природний характер предмета досліджуваного складу злочину є очевидним.

Основним нормативно-правовим актом, який встановлює поняття і визначає систему природних територій та об'єктів, що охороняються державою, є Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» [15]. У ч. 1 ст. 5 цього Закону визначаються об'єкти правової охорони навколишнього природного середовища, встановлюється, що державній охороні і регулюванню використання на території України підлягають: навколишнє природне середовище як сукупність природних і природно-соціальних умов та процесів, природні ресурси, як залучені в господарський обіг, так і невикористовувані в економіці в даний період (земля, надра, води, атмосферне повітря, ліс та інша рослинність, тваринний світ), ландшафти та інші природні комплекси. У ч. 2 цієї статті встановлюється, що особливій державній охороні підлягають території і об'єкти ПЗФ України та інші території і об'єкти, визначені відповідно до законодавства України. Це положення конкретизується в розділі 12 Закону України «Природні території та об'єкти, що підлягають особливій охороні», де у ст. 60 визначається система таких територій і об'єктів, яка включає: території та об'єкти ПЗФ, курортні та лікувально-оздоровчі, рекреаційні, водозахисні, полезахисні та інші типи територій та об'єктів, що визначаються законодавством України.

Отже, Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» не містить вичерпного переліку територій та об'єктів, що підлягають особливій охороні, а пропонує звернутися до інших нормативно-правових актів. Закон України «Про екологічну мережу України» ввів додаткові території та об'єкти особливої охорони. Це, зокрема, місця оселення та зростання цінних видів тваринного і рослинного світу, занесених до Червоної книги України, ділянки степової рослинності, пасовища, сіножаті, кам'яні розсипи, піски, солончаки, земельні ділянки, у межах яких є природні об'єкти, що мають особливу природну цінність, земельні ділянки, на яких зростають природні рослинні угруповання, занесені до Зеленої книги України, тощо [16].

Другим елементом предмета злочину, передбаченого ст. 252 КК України, є об'єкти ПЗФ, який становлять ділянки суші і водного простору, природні комплекси та об'єкти яких мають особливу природоохоронну, наукову, естетичну, рекреаційну та іншу цінність і виділені з метою збереження природної різноманітності ландшафтів, генофонду тваринного і рослинного світу, підтримання загального екологічного балансу та забезпечення фонового моніторингу навколишнього природного середовища. У ст. 3 Закону України «Про природно-заповідний фонд» наведено класифікацію територій та об'єктів ПЗФ. У ч. 1 цієї статті зазначається, що до ПЗФ України належать: природні території та об'єкти — природні заповідники, біосферні заповідники, національні природні парки, регіональні ландшафтні парки, заказники, пам'ятки природи, заповідні урочища; штучно створені об'єкти — ботанічні сади, дендрологічні парки, зоологічні парки, парки — пам'ятки садово-паркового мистецтва [17].

Таким чином, підсумовуючи викладене, з метою подолання розбіжності у розумінні термінів та понять, викладених у законах природоохоронного спрямування, пропонуємо визнати предметом злочину, передбаченого ст. 252 КК України, природні території та об'єкти, що підлягають особливій охороні. Основними територіями та об'єктами можна вважати об'єкти ПЗФ, курортні та лікувально-оздоровчі, рекреаційні, водозахисні, полезахисні та інші типи територій та об'єктів, місця оселення та зростання цінних видів тваринного і рослинного світу, занесених до Червоної книги України, ділянки степової рослинності, пасовища, земельні ділянки, у межах яких є природні об'єкти, що мають особливу природну цінність, земельні ділянки, на яких зростають природні рослинні угруповання, занесені до Зеленої книги України, інші особливо охоронювані території, природні об'єкти, що мають особливе природоохоронне, наукове, історико-культурне, естетичне, рекреаційне, оздоровче та інше цінне значення. Вважаємо неможливим віднесення до предмета злочину, передбаченого ст. 252 КК України, територій, взятих під охорону держави, які не є природними (наукових полігонів, археологічних, історичних та культурних пам'яток тощо).

Ще одним питанням, яке виникає при аналізі предмета означеного складу злочину, є наступне: чи доцільно визнати предметом злочину, передбаченого ст. 252 КК України, окремі компоненти (елементи) природи, що знаходяться у межах цих територій та об'єктів. Воно належить до числа дискусійних у науці кримінального права. В. П. Самокиш пропонує визнавати окремі компоненти природи, що перебувають у межах територій та об'єктів (тваринний і рослинний світ, земля, надра, вода, повітря), також предметами даного злочину, оскільки саме щодо них безпосередньо відбувається злочин [18].

Іншої точки зору дотримується С. Гавриш, який зазначає, що законодавець прагнув захистити саме цілі природні комплекси, екосистеми. Виділення як самостійних об'єктів охорони природних екосистем зумовлено декількома обставинами: 1) перехід від поресурсної до комплексної охорони природного середовища як сукупності природних благ, що знаходяться в біологічній єдності; 2) порушення однієї ланки екосистеми несприятливо позначається на існуванні всього біогеоценозу; 3) пріоритетність консервативної чи заповідної охорони природи, що забезпечується нормальним функціонуванням екосистем [19].

Дійсно, логічно припустити, що у ст. 252 КК України законодавець прагнув поставити під охорону не окремі компоненти природного середовища (водні об'єкти, ліси, тварини і т. д.), а цілі природні комплекси, які складаються з різноманітних природних компонентів і елементів природи, що являють собою екосистеми (біогеоценози) на певних територіях [20]. Екосистема (біогеоценоз) — це просторова система, що охоплює історично сформований комплекс живих істот, пов'язаних між собою трофічними зв'язками, та неживих компонентів середовища їх існування, які залучаються в процесі обміну речовин та енергії [21].

З одного боку, заподіяння суттєвої шкоди окремому компоненту природи майже завжди створює негативні наслідки для екосистеми, частиною якої він є, але ці наслідки не завжди є настільки суттєвими, аби можна було говорити про суспільно небезпечний характер діяння; а з другого — заподіяння шкоди екосистемі в цілому не може завдати значної шкоди всім або більшості природних компонентів, які є її частинами. Виокремлення даного складу злочину як самостійного зумовлено не тим, що діяння спрямоване на якийсь окремий компонент природи, а особливим правовим режимом, який встановлюється державою на природних комплексах — цілісних, особливо цінних для держави і суспільства в екологічному плані природних об'єктах та територіях.

Висновки. На підставі викладеного вважаємо, що доцільно визнавати предметом злочину, передбаченого ст. 252 КК України, природні території та об'єкти, що підлягають особливій охороні. Виходячи з того, що метою даної кримінально-правової норми є забезпечення захисту природних комплексів саме як цілісних екосистем, окремі компоненти природи, які перебувають у межах таких природних територій та об'єктів, не є предметом розглядуваного складу злочину. За наявності підстав такого роду посягання на них необхідно кваліфікувати за іншими статтями КК України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Советское уголовное право : учебник / под ред. В. Д. Меньшагина, Н. Д. Дурманова, Г. А. Кригера. — М. : Изд-во МГУ, 1975. — С. 44.
2. Гаухман Л. Д. Квалификация преступлений: закон, теория, практика / Л. Д. Гаухман. — М. : ЮрИнфоР, 2001. — С. 84.
3. Новоселов Г. П. Учение об объекте преступления. Методологические аспекты / Г. П. Новоселов. — М. : Норма, 2001. — С. 53.
4. Матвійчук В. К. Кримінально-правова охорона навколишнього природного середовища: проблеми законодавства, теорії та практики : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08 / В. К. Матвійчук ; Нац. акад. управління. — К., 2008. — С. 196.
5. Наумов А. В. Российское уголовное право : курс лекций : в 3 т. Т. 1. Общая часть / А. В. Наумов. — М. : Волтерс Клувер, 2008. — С. 184.
6. Музика А. А. Предмет злочину: теоретичні основи пізнання : монографія / А. А. Музика, Є. В. Лащук. — К. : Вид. Паливода А. В., 2011. — С. 110.
7. Российское уголовное право : учебник : в 2 т. Т. 1. Общая часть / под ред. Л. В. Иногамовой-Хегай, В. С. Комиссарова, А. И. Рарога. — М. : ТК Велби, Проспект, 2006. — С. 117.
8. Радутний О. Е. Кримінальна відповідальність за незаконне збирання, використання та розголошення відомостей, що становлять комерційну або банківську таємницю : монографія / О. Е. Радутний. — Х. : Ксілон, 2008. — С. 96.
9. Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар : у 2 т. / за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. — 5-те вид., допов. — Х. : Право, 2013.

10. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. — 9-ге вид., переробл. та допов. — К. : Юрид. думка, 2012. — 1316 с.
11. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. Особлива частина / П. П. Андрушко, Т. М. Арсенюк, О. Г. Атаманюк та ін. ; заг. ред. М. О. Потєбенько, В. Г. Гончаренко. — К. : Форум, 2001. — 942 с.
12. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / відп. ред. С. С. Яценко. — 4-те вид., переробл. і допов. — К. : А. С. К., 2005. — 848 с.
13. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України : у 2 т. / за заг. ред. П. П. Андрушка, В. Г. Гончаренка, Є. В. Фесенка. — К. : Алєрта : КНТ : Центр учб. л-ри, 2009. — Т. 2. — 624 с.
14. Уголовный кодекс Украины: Научно-практический комментарий / отв. ред. Е. Л. Стрельцов. — Изд. 8-е, перераб. и доп. — Харьков : Одиссей, 2012. — 992 с.
15. Про охорону навколишнього природного середовища : Закон України // Відом. Верхов. Ради України. — 1991. — №41. — Ст. 546.
16. Про екологічну мережу України : Закон України // Відом. Верхов. Ради України. — 2004. — №45.
17. Про природно-заповідний фонд : Закон України. — К. : Парлам. вид-во, 2008. — 40 с.
18. Самокиш В. П. Предмет умисного знищення або пошкодження територій, взятих під охорону держави, та об'єктів природно-заповідного фонду: проблеми визначення та удосконалення / В. П. Самокиш // Вісн. Одес. нац. ун-ту. — 2010. — Т. 15, вип. 22 : Правознавство. — С. 137–142.
19. Гавриш С. Б. Кримінально-правова охорона довкілля в Україні: проблеми теорії, застосування і розвитку кримінального законодавства / С. Б. Гавриш. — К., 2002. — 635 с.
20. Проблемы окружающей среды и природных ресурсов: Обзорная информация. — М., 1990. — Вып. 11–12. — С. 143.
21. Основи екології та соціоекології : навч. посіб. для підприємств зв'язку / за ред. М. М. Назарука. — Львів : За вільну Україну, 1997. — 210 с.

ПРЕДМЕТ ПРЕСТУПЛЕНИЯ, ПРЕДУСМОТРЕННОГО ст. 252 УГОЛОВНОГО КОДЕКСА УКРАИНЫ

Рябченко Ю. В.

Исследован предмет преступления, предусмотренного ст. 252 Уголовного кодекса Украины, а именно территории, взятые под охрану государства, и объекты природно-заповедного фонда. С учетом бланкетности этой нормы проанализированы многочисленные нормативно-правовые акты, а также различные доктринальные взгляды на обозначенный предмет преступления. Указано на несоответствия между уголовным и экологическим законодательством и предложены пути их преодоления.

Ключевые слова: преступление, предмет преступления, территории, взятые под охрану государства, особо охраняемые природные территории и объекты, объекты природно-заповедного фонда.

THE OBJECT OF CRIME PROVIDED IN ART. 267 OF THE CRIMINAL CODE OF UKRAINE

Ryabchenyuk Y. V.

The object of a crime under Art. 252 of the Criminal Code of Ukraine, namely territory, taken under state protection, and objects of natural reserve fund is investigated in the article. Given the blanket of the rule many regulations, and different doctrinal views on the object of this crime are analyzed. The inconsistencies between the criminal and environmental laws and ways to overcome them are pointed out.

Keywords: crime, the object of the crime, areas protected by the state, specially protected natural territories and objects, objects of nature reserve fund.

УДК 349.42 (477)

СУЧАСНІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ ПРЕДМЕТА АГРАРНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

О. М. Савельєва, здобувачка

Національний університет

«Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»

Проаналізовано поняття «предмет аграрного права України». На основі сучасних наукових підходів до визначення предмета аграрного права України досліджено чинники, що впливають на розширення і трансформацію змісту даної категорії, напрями сучасного розвитку аграрних відносин в Україні. Запропоновано авторське бачення предмета цієї галузі.

Ключові слова: предмет аграрного права України, аграрні відносини, трансформація, самостійна галузь права, комплекс відносин, аграрне виробництво, продовольча безпека, розвиток сільських територій, державна аграрна політика, диверсифікація.

Постановка проблеми. Зараз в аграрно-правовій науці склалася ситуація, за якої на перший план виходять питання, що стосуються місця аграрного

права в національній правовій системі, а також підходів до визначення предмета аграрно-правового регулювання в сучасних умовах розвитку суспільних відносин. Незважаючи на численні наукові публікації з цієї проблеми, на жаль, єдиної усталеної думки серед науковців поки що не існує. Це вносить дисбаланс у розвиток галузі аграрного права, законодавства і, як наслідок, навчальної дисципліни.

Одні вчені, дотримуючись усталених консервативних поглядів, відстоюють комплексність аграрного права; інші, навпаки, йдуть шляхом відстоювання самостійності цієї галузі. І в цьому криється одна з причин кризового стану сучасної науки аграрного права. Між тим наукові розробки та концепції вчених-аграрників є авторитетним підґрунтям і базою для подальшого розвитку аграрного законодавства та формування пропозицій щодо прийняття відповідних нормативно-правових актів, які в майбутньому мають урегулювати суспільні відносини, що становлять предмет галузі.

У сучасних умовах слід виходити з того, що аграрне право — це самостійна галузь права, яка має комплексний характер. Причому, як справедливо зазначає В. Уркевич [1, с. 80], названі характеристики галузі аграрного права як самостійної та комплексної не є взаємовиключними, оскільки перша вказує на наявність певної групи суспільних відносин, що є специфічними, неповторними, можуть бути відокремленими від інших і становлять її предмет, а друга свідчить про якісний зміст суспільних відносини, вказує на критерії їх поєднання та групування.

Дослідження передумов формування предмета сучасного аграрного права України нині викликає все більший інтерес з боку науковців. Це пов'язано з тим, що динамічність та стрімкий розвиток аграрних суспільних відносин, які становлять предмет однойменної галузі, їх інтенсифікація потребують своєчасного дослідження притаманної їм специфіки, процесу розвитку і розроблення на цій основі наукових пропозицій щодо їх правової регламентації. Це надаватиме можливість більш ґрунтовно дослідити особливості формування та розвитку галузі аграрного права України та всебічно обґрунтувати пропозиції щодо вдосконалення чинного аграрного законодавства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню предмета аграрного права України присвятили свої наукові роботи багато вітчизняних вчених, серед яких слід відзначити таких, як Н. Багай, М. Ващишин, О. Гафурова, В. Єрмоленко, В. Жушман, Т. Коваленко, В. Носік, О. Погрібний, В. Семчик, А. Статівка, Н. Титова, В. Уркевич, М. Шульга, В. Янчук та ін. Однак комплексного наукового дослідження сучасного стану розвитку предмета галузі аграрного права України до цього часу не проводилося.

Формулювання цілей. Реформаційні процеси в аграрному секторі економіки України в сучасних умовах об'єктивно сприяли і трансформації пред-

мета галузі аграрного права. Тому постає нагальна потреба у дослідженні чинників, що впливають на трансформацію предмета аграрного права, ознак предмета сучасного аграрного права, його складових та формуванні на цій основі поняття предмета аграрного права України. У рамках запропонованого дослідження авторка ставить за мету проаналізувати новітні наукові розробки стосовно предмета аграрного права України, дослідити тенденції трансформації предмета галузі та висвітлити власне бачення окреслених питань.

Виклад основного матеріалу. Зазвичай під предметом правового регулювання пропонують розуміти однорідні суспільні відносини, які об'єктивно, за своєю природою можуть піддаватися нормативно-організаційному впливу і в існуючих умовах потребують такого впливу, який справляється за допомогою юридичних норм та всіх інших юридичних засобів, що створюють механізм правового регулювання [2, с. 211]. Зазначені відносини, по-перше, повинні піддаватися правовому регулюванню; по-друге, об'єктивно потребують останнього. Перше означає, що право за допомогою різноманітних правових засобів може на них впливати. Іншими словами, відповідні суспільні відносини мають відповідати таким критеріям: а) це зовнішньо виражені, вольові, цілеспрямовані акти поведінки суб'єктів цих відносин, що перебувають у взаємодії; б) це стійкі, повторювані відносини, які піддаються зовнішньому контролю; в) вони повинні передбачати можливість вибору з декількох можливих варіантів поведінки (інакше втрачається необхідність у впливі і право лише віддзеркалюватиме об'єктивну поведінку суб'єктів відносин).

На думку В. Соловйова, з якою слід погодитися, «об'єктивная необходимость правового регулирования предполагает наличие такого критерия, как социальная значимость отношений и невозможность их урегулирования при помощи других социальных норм. Значимость общественных отношений будет отражаться в целях осуществляемого регулирования, которые будут определять характер используемых средств» [3]. Слід також указати на зміну співвідношення волевиявлення при правовому закріпленні суспільних відносин в аграрній сфері: у радянські часи домінувала воля держави (публічний інтерес), а тепер зросли роль і значення інтересів окремих суб'єктів (фізичних і юридичних осіб), у тому числі поширюється лобювання інтересів окремих соціальних груп.

У широкому розумінні аграрно-правова наука визначає предмет аграрного права України як аграрні і тісно пов'язані з ними відносини. Це дві групи відносно самостійних і водночас взаємопов'язаних суспільних відносин. У вузькому розумінні предмет аграрного права України науковці-аграрники визначають як сукупність комплексних, інтегрованих та спеціалізованих суспільних аграрних відносин, які за своїм змістом є земельними, трудовими,

майновими, організаційно-управлінськими, а також соціальними, що виникають у процесі виробництва, перероблення та реалізації сільськогосподарської продукції і діяльності, тісно з ними пов'язаної.

Слід зазначити, що земельні, трудові, майнові, організаційно-управлінські відносини є внутрішніми (внутрішньогосподарськими), оскільки вони виникають між сільськогосподарськими підприємствами та їх членами, сільськогосподарськими підприємствами та їх структурними підрозділами й органами управління з приводу земель сільськогосподарського призначення, при здійсненні сільськогосподарської діяльності на підставі членства (участі) в сільськогосподарському підприємстві. Ці відносини є основними (базовими) у структурі предмета правового регулювання аграрного права України.

Останнім часом виникає чимало питань відносно того, коли земельні, трудові, майнові, організаційно-управлінські відносини виступатимуть предметом аграрного права, а коли — земельного, трудового, цивільного та інших галузей. Як слушно зазначає В. Жушман, у процесі виробничо-господарської діяльності різноманітних (як за формою власності, так і за організаційно-правовою формою) суб'єктів аграрного виробництва виникає комплекс складних взаємопов'язаних майнових, земельних, господарських, трудових, організаційно-управлінських та інших відносин. І хоча вони не становлять органічної єдності, однак специфіка виробничо-господарської діяльності в аграрному секторі спричиняє необхідність їх об'єднання в єдину систему [4, с. 212]. Це означає, що коли ці відносини складаються при використанні земель сільськогосподарського призначення в процесі виробництва, перероблення та реалізації сільськогосподарської продукції сільськогосподарськими товаровиробниками, їх не можна відносити до предмета будь-яких інших самостійних галузей права. Вони мають бути врегульовані аграрним законодавством, оскільки аграрно-правові норми враховують усі особливості сільськогосподарського виробництва. Однак слід зауважити, що мають бути визначені (викристалізовані) більш чіткі критерії відмежування аграрних відносин, які об'єднують в єдину систему окреслені відносини, від тих, що становлять предмет правового регулювання інших галузей.

Цілком об'єктивно можна стверджувати, що основними критеріями для розмежування предметів аграрного права від інших галузей є суб'єкти (учасники) даних відносин (фермерські господарства, сільськогосподарські кооперативи, сільськогосподарські товариства, приватні (приватноорендні), державні та комунальні сільськогосподарські підприємства та їх об'єднання, члени сільськогосподарських підприємств, селяни, особисті селянські господарства, органи державної влади та органи місцевого самоврядування, Аграрна біржа, Аграрний фонд, Фонд аграрних страхових субсидій та ін.), а також об'єкти, з приводу яких ці відносини виникають, змінюються та при-

пинаються (виробничо-господарська діяльність на землях сільськогосподарського призначення, сільськогосподарська продукція, у деяких випадках лісові насадження і водні об'єкти, майно сільськогосподарського призначення, членство в сільськогосподарському підприємстві, сільськогосподарські технології, земельні та майнові частки (паї), а також права на них тощо). Зміст цих відносин динамічно розвивається, постійно розширюється і набуває все більш вагомого суспільного характеру.

У сучасній науковій довідковій літературі предмет правового регулювання аграрного права визначається як аграрні суспільні відносини, що становлять комплекс відносин (земельних, майнових, трудових, організаційно-управлінських, фінансових та ін.), які складаються в процесі виробництва сільськогосподарської продукції, її перероблення та реалізації сільськогосподарськими товаровиробниками, а також у відносинах з іншими суб'єктами господарювання, органами державної влади та органами місцевого самоврядування [5, с. 194].

Автори законопроекту «Про сільське господарство» А. Статівка та В. Уркевич пропонують таке правове закріплення визначення аграрних відносин: це сукупність суспільних відносин з виробництва, перероблення та реалізації сільськогосподарської продукції [6, с. 142]. Закріплення на законодавчому рівні поняття аграрних відносин матиме важливе практичне значення, оскільки дасть змогу «офіційно» виокремити предмет аграрно-правового регулювання і мінімізувати «подвійну прописку» деяких норм аграрного права. Однак у разі прийняття такого Закону або іншого кодифікованого акта аграрного законодавства його необхідно доповнити статтею 1 «Відносини, що регулюються аграрним законодавством», у першій частині якої вказати на регулювання аграрним законодавством саме аграрних відносин, а у другій — навести їх визначення.

Більш розгорнуте визначення аграрних відносин надає М. Ващишин, яка до аграрних пропонує віднести не тільки відносини з виробництва сільськогосподарської продукції і забезпечення продовольчої безпеки держави, а й тісно пов'язані з ними відносини з обслуговування аграрного виробництва і розвитку соціальної сфери села (агροстрахування, кредитування сільськогосподарських товаровиробників, агросервісне, агрохімічне та агро меліоративне обслуговування сільськогосподарських товаровиробників; сертифікація, зберігання, транспортування та збут сільськогосподарської продукції тощо) [7, с. 194]. Тобто, як бачимо, друга складова предмета правового регулювання аграрного права — це відносини, які забезпечують ефективність, рентабельність та конкурентоспроможність відносин у сфері аграрного виробництва.

Як відомо, останні два десятиліття в Україні триває аграрна реформа, спрямована на створення конкурентоздатного на міжнародному продоволь-

чому ринку аграрного сектору економіки. Завдяки новому курсу аграрної політики нашої держави актуалізувалися проблеми правового врегулювання сучасних суспільних аграрних відносин, унаслідок чого має зростати роль аграрного права як найефективнішого регулятора аграрних відносин та гаранта прав вітчизняних аграрних товаровиробників [8, с. 10]. Таким чином, аграрна політика держави фактично виступає віддзеркаленням державного інтересу до аграрної сфери. Так, відповідно до Закону України від 18 жовтня 2005 р. № 2982-IV «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року» (статті 2, 3) основні засади державної аграрної політики поширюються на сільське та рибне господарство, харчову промисловість і переробку сільськогосподарської продукції, аграрну науку і освіту, соціальну сферу села, їх матеріально-технічне та фінансове забезпечення. Сучасна державна аграрна політика спрямована на досягнення таких стратегічних цілей: гарантування продовольчої безпеки держави; перетворення аграрного сектору на високоефективний, конкурентоспроможний на внутрішньому та зовнішньому ринках сектор економіки держави; збереження селянства як носія української ідентичності, культури та духовності нації; комплексний розвиток сільських територій та розв'язання соціальних проблем на селі.

Положення зазначеного Закону свідчать про запровадження на законодавчому рівні сучасних демократичних ринкових принципів розвитку аграрного сектору з урахуванням соціальної складової, що сприятиме зміцненню експортного потенціалу України та забезпеченню продовольчої безпеки держави. Унаслідок цього сучасні аграрні відносини мають набути сталого характеру, що сприятиме сформуванню самостійної галузі аграрного права України та усуненню наявних в аграрно-правовій доктрині спорів про місце та роль аграрного права в національній правовій системі. Однак разом із правовим закріпленням сучасного курсу розвитку аграрних відносин на сьогодні не вистачає конкретних правових механізмів реалізації аграрної політики і багато аграрно-правових норм залишаються лише на папері, що гальмує розвиток аграрної сфери економіки держави.

Ураховуючи те, що в сучасних умовах розвиток сільських територій і розв'язання економічних, соціальних та екологічних проблем на селі визначено стратегічною метою державної аграрної політики України, основою реалізації такої мети має стати розвиток відносин у сфері забезпечення сталого аграрного виробництва як складової сталого розвитку сільських територій у цілому.

Основними напрямками розвитку відносин у сфері забезпечення сталого аграрного виробництва виступають такі: забезпечення економічної ефективності аграрного виробництва та підвищення його конкурентоспроможності; створення рівних умов для функціонування різних організаційно-правових

форм господарювання в аграрному секторі, які сприяють гармонізації інтересів власників та найманих працівників; державна підтримка сільськогосподарських товаровиробників; організація оптових ринків сільськогосподарської продукції; упровадження стандартів безпеки продуктів харчування та підвищення якості сільськогосподарської продукції відповідно до вимог СОТ та ЄС.

Отже, на сьогодні спостерігається розширення кола предмета правового регулювання аграрного права України. Проте визначальними та основними у ньому залишаються відносини у сфері виробництва, переробки та реалізації сільськогосподарської продукції. До того ж усе більшого значення набувають відносини у сфері забезпечення продовольчої безпеки держави та сталого розвитку сільських територій, які не можуть бути врегульовані нормами інших галузей права через їх унікальний, притаманний саме аграрним відносинам характер.

Проаналізувавши деякі сучасні тенденції розвитку наукової думки про предмет правового регулювання аграрного права України, слід констатувати, що предмет аграрного права розширюється за такими напрямками: по-перше, це розвиток суспільних відносин, що забезпечують ефективне та стале, конкурентоспроможне на міжнародному аграрному ринку виробництво сільськогосподарської продукції; по-друге, це диверсифікація аграрного виробництва, тобто передислокація ресурсів у нові види сільськогосподарської і несільськогосподарської діяльності (сільський туризм, ремесла, підсобні виробництва та промисли); по-третє, у період аграрної реформи розширився суб'єктний склад аграрних відносин за рахунок створення фермерських господарств, приватноорендних підприємств, сільськогосподарських акціонерних товариств, сільськогосподарських товариств з обмеженою відповідальністю, об'єднань сільськогосподарських товаровиробників в аграрні союзи, спілки, асоціації та ін.

Крім зазначених, у сучасних наукових дослідженнях вітчизняних учених-аграрників обґрунтовуються пропозиції про необхідність правового врегулювання нормами аграрного права нових видів суспільних відносин, які наразі динамічно розвиваються в Україні і стають поширеними. До таких належать: а) відносини у сфері забезпечення екологічної безпеки в сільському господарстві України — суспільні відносини, які виникають у процесі здійснення сільськогосподарського виробництва у сфері забезпечення населення держави екологічно чистою продукцією завдяки використанню всіх природних ресурсів, з дотриманням необхідних технологій, а також з урахуванням попередження заподіяння можливої шкоди навколишньому природному середовищу і мінімізацією екологічних ризиків [9, с. 87–90]; б) відносини у сфері застосування сільськогосподарських біотехнологій [10, с. 120–124]. Так, від-

повідно до Програми «Сільськогосподарська біотехнологія — 2001–2005 роки», затвердженої наказом Мінагрополітики України та УААН від 24 жовтня 2001 р. № 318/92, пріоритетним напрямом у формуванні сільськогосподарства XXI ст. було визначено його перехід на принципи прогресивного розвитку. Головна мета — отримання достатньої кількості продукції високої якості при обмежених витратах природних ресурсів, зокрема енергетичних, збереження і підвищення родючості землі та відновлення джерел питної води, запобігання забрудненню довкілля. Магістральним шляхом розв'язання цієї проблеми є перехід від хімічних до біологічних засобів впливу на сільськогосподарське виробництво. Серед комплексу заходів для здійснення цієї мети одним із головних вважається широке застосування досягнень біотехнології та інформаційних технологій, які забезпечать можливість отримання біологічно та екологічно чистих високих врожаїв при мінімальних витратах енергії, природних ресурсів та збереження довкілля в агросфері. Розроблення біотехнологій, клонування та отримання генетично реконструйованих у бажаному напрямі тварин дозволять піднести на якісно новий рівень селекцію сільськогосподарських тварин, зокрема прискорити зміну поколінь, темпи генетичної консолідації популяцій і т. д. Безперечно, що такий вид суспільних відносин потребує правового врегулювання нормами аграрного права і суворого контролю з боку держави за виконанням нормативних приписів, адже неконтрольоване застосування біотехнологій може призвести до непередбачених наслідків; в) відносини у сфері ведення органічного сільськогосподарства — суспільні відносини у сфері виробництва сільськогосподарської продукції без застосування синтетичних хімікатів (добрив, пестицидів, антибіотиків та ін.), генетично модифікованих організмів, з мінімальним обробленням ґрунту, а також у сфері управління та контролю в цій сфері [11, с. 129–131]. Усе це диктує нагальну необхідність перегляду, удосконалення та розширення напрямів правового регулювання у сфері сільськогосподарського виробництва і чи не в першу чергу через переосмислення вчення про предмет аграрного права.

Висновки. У сучасний період інтенсифікації аграрних відносин постійно відбувається й трансформація предмета аграрного права. Зараз можна стверджувати, що до предмета аграрного права належать аграрні суспільні відносини, які можна згрупувати за такими основними видами: 1) відносини у сфері виробництва, перероблення та реалізації сільськогосподарської продукції фізичними та юридичними особами — суб'єктами аграрного господарювання; 2) відносини у сфері забезпечення ефективного сільськогосподарського виробництва зазначеними особами (матеріально-технічного забезпечення; відносини у сфері забезпечення якості та безпеки сільськогосподарської продукції; державної підтримки сільськогосподарських товаровиробників;

агροстрахування, агроінвестування, оподаткування сільськогосподарських товаровиробників та ін.); 3) відносини у сфері забезпечення сталого розвитку сільських територій (у сфері забезпечення соціального розвитку села, сфері диверсифікації аграрного виробництва, сільськогосподарського дорадництва, підсобних виробництв та промислів тощо) та ін. Наведений перелік, безумовно, розширюватиметься надалі. Справедливим буде відзначити, що проведений аналіз розвитку аграрних відносин в Україні та ілюстрація їх основних видів потребують більш докладної класифікації та виявлення особливостей з метою забезпечення умов для правильної кваліфікації при застосуванні аграрного законодавства в юридичній практиці.

Наразі перед аграрним правом як галуззю права, законодавства і як наукою постає нагальне завдання дослідити та врегулювати нові аграрні відносини, що за наявності відповідного механізму реалізації аграрно-правових норм сприятиме відродженню українського села і зростанню ефективності сільського господарства як галузі економіки України.

Наведене свідчить про те, що за 20 років формування незалежної держави в Україні невпинно реформується аграрний сектор економіки і відносини, що виникають, потребують негайного аналізу і правового врегулювання, а тому потрапляють до «кола зору» галузі аграрного права і в такий спосіб формують її предмет.

Окремо слід зазначити, що в сучасний період перебудови аграрного сектору економіки України настав час переосмислити норми аграрного права з позицій положень норм міжнародного права, адже в розвинених іноземних державах аграрне право та законодавство в першу чергу формуються як засіб забезпечення прав селян та працівників сфери сільського господарства відповідно до загальновизнаних принципів та норм міжнародного права. Такий підхід значно розширить коло предмета правового регулювання аграрного права України та створить нові вектори розвитку галузі аграрного права.

У майбутніх наукових дослідженнях доцільно звернути увагу на формування конструкції сучасного визначення поняття «предмет аграрного права України» та її складових, не порушуючи його основу, вісь — аграрні виробничі відносини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Уркевич В. Ю. Аграрні правовідносини й предмет аграрного права / В. Ю. Уркевич // Право України. — 2008. — №9. — С. 76–80.
2. Алексеев С. С. Теория права / С. С. Алексеев. — М. : Бек, 1995. — 320 с.
3. Соловьев В. Г. Понятие предмета правового регулирования и его взаимосвязь с другими юридическими категориями [Электронный ресурс] / В. Г. Соловьев // Вестн. Перм. ун-та. — Режим доступа: <http://www.jurvestnik.psu.ru/ru/component/content/article/283-ponyatie-predmeta-pravovogo-regulirovaniya-i-ego-vzaimosvyaz-s-drugimi-yuridicheskimi-kategoriyami.html>.

4. Жушман В. П. Предмет аграрного права / В. П. Жушман // Юрид. наука и образование / редкол.: В. В. Комаров и др. — Минск : Право и экономика, 2010. — Вып. 3. — С. 209–214.
5. Словник з аграрного права / уклад.: В. П. Жушман, О. О. Погрібний, В. Ю. Уркевич ; за ред. В. П. Жушмана. — Х. : Нац. юрид. акад. України, 2010. — 160 с.
6. Правове регулювання екологічних, аграрних та земельних відносин в Україні: сучасний стан і напрями вдосконалення : монографія / за ред. А. П. Гетьмана та В. Ю. Уркевича. — Х. : Право, 2012. — 448 с.
7. Ващишин М. Я. Критерії самостійності аграрного права [Електронний ресурс] / М. Я. Ващишин // Розвиток наук земельного, аграрного, екологічного та природоресурсного права : зб. наук. пр. круглого столу (19 жовт. 2012 р., м. Київ) / за ред. Г. І. Балюк, М. В. Краснової, А. М. Мірошниченка, В. В. Носіка. — 2012. — Режим доступу: <http://law.univ.kiev.ua/images/stories/Lit/kaf-zemel/2012-round-table.pdf>.
8. Єрмоленко В. М. Сучасні тенденції розвитку аграрного права / В. М. Єрмоленко // Аграрне право як галузь права, юридична наука і навчальна дисципліна : матеріали Всеукр. круглого столу (м. Київ, 25 трав. 2012 р.) / за заг. ред. В. М. Єрмоленка, В. І. Курила, В. І. Семчика. — К. : НУБіП України, 2012. — 168 с.
9. Краснова Ю. А. Проблеми правового забезпечення екологічної безпеки у сільському господарстві України / Ю. А. Краснова // Аграрне право як галузь права, юридична наука і навчальна дисципліна : матеріали Всеукр. круглого столу (м. Київ, 25 трав. 2012 р.) / за заг. ред. В. М. Єрмоленка, В. І. Курила, В. І. Семчика. — К. : НУБіП України, 2012. — 168 с.
10. Піддубний О. Ю. Сільськогосподарська біотехнологія як предмет правового регулювання / О. Ю. Піддубний // Аграрне право як галузь права, юридична наука і навчальна дисципліна : матеріали Всеукр. круглого столу (м. Київ, 25 трав. 2012 р.) / за заг. ред. В. М. Єрмоленка, В. І. Курила, В. І. Семчика. — К. : НУБіП України, 2012. — 168 с.
11. Туєва О. М. Органічне землеробство в контексті екологізації аграрних правовідносин / О. М. Туєва // Аграрне право як галузь права, юридична наука і навчальна дисципліна : матеріали Всеукр. круглого столу (м. Київ, 25 трав. 2012 р.) / за заг. ред. В. М. Єрмоленка, В. І. Курила, В. І. Семчика. — К. : НУБіП України, 2012. — 168 с.

СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ К ОПРЕДЕЛЕНИЮ ПРЕДМЕТА АГРАРНОГО ПРАВА УКРАИНЫ

Савельева Е. Н.

Проанализировано понятие «предмет аграрного права Украины». На основе современных научных подходов к определению предмета аграрного права Украины исследованы факторы, которые влияют на расширение и трансформацию содержания данной категории, направления развития

аграрных отношений в Украине. Предложено авторское видение предмета отрасли.

***Ключевые слова:** предмет аграрного права Украины, аграрные отношения, трансформация, самостоятельная отрасль права, комплекс отношений, аграрное производство, продовольственная безопасность, развитие сельских территорий, государственная аграрная политика, диверсификация.*

CURRENT APPROACHES TO THE DEFINITION OF THE SUBJECT OF THE AGRARIAN LAW OF UKRAINE

Savelieva O. M.

The concept «object Agricultural Law of Ukraine» are analyzed. On the basis of current scientific approaches to the subject of the agrarian law of Ukraine trends and the factors that affect the expansion and transformation of the content of this category, the direction of development of agrarian relations in Ukraine and invited the author's vision for the industry are analyzed.

***Key words:** the subject of the agrarian law of Ukraine, agrarian relations, transformation, an independent branch of law, a set of relationships, agricultural production, food security, rural development, agrarian policy, diversification.*

**ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ У ЗБІРНИКУ
«ВІСНИК НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
“ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ УКРАЇНИ імені ЯРОСЛАВА МУДРОГО”.
СЕРІЯ: ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ ТА ПРАВО»**

Мова статті — *українська*; обсяг — 8–15 аркушів (до 30 тис. знаків), включаючи рисунки, таблиці, графіки та бібліографію.

Для публікації статті необхідно подати до редакції:

– *рукопис статті*, роздрукований на принтері, вчитаний і підписаний усіма авторами (2 примірники у форматі А4);

– *електронний варіант статті* на магнітному носіїві (дискета, CD);

– *анотацію* (до 10 рядків) російською та англійською мовами з ключовими словами. Анотація повинна містити конкретну інформацію про отримані результати і подаватися окремим файлом та роздрукованою на окремому аркуші;

– *рецензію* доктора наук та витяг із протоколу засідання кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку (для авторів поза Національним університетом «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»);

– *відомості про авторів*, роздруковані та в електронному варіанті (прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, учене звання, місце роботи, посада, домашня адреса, контактні телефони, e-mail).

Параметри сторінки:

– розмір паперу — книжковий;

– поля: верхнє, нижнє, праве — 2 см; лівє — 2,5 см.

Файли поданих матеріалів повинні бути підготовлені в MS WORD 7.0/97/2003. Для набору тексту використовується шрифт Times New Roman (кегель — 14; міжрядковий інтервал — 1,5; абзацний відступ — 1,25 см).

На початку статті (до назви) ліворуч без абзацного відступу ставиться індекс УДК.

На наступному рядку по центру великими літерами (напівжирним шрифтом) набирається назва статті.

Нижче по центру курсивом указується науковий ступінь, учене звання, ініціали та прізвище автора(-ів), (наприклад: *І. І. Іваненко, кандидат економічних наук, доцент*); на наступному рядку — місце роботи.

Далі перед текстом подається анотація до статті *українською мовою* з ключовими словами (12-й кегель, вирівнювання по ширині) обсягом 5–10 рядків.

Нижче друкується текст статті.

Після тексту розміщуються анотації російською та англійською мовами (кожна до 10 рядків): назва статті; прізвище та ініціали автора; текст анотації; ключові слова.

Анотації до статті в електронному вигляді будуть розміщені в українському реферативному журналі «Джерело».

Структура наукової статті

Згідно з Постановою ВАК України від 15 січня 2003 р. № 7-05/1 текст статті повинен мати такі основні елементи:

- **постановка проблеми** в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями;
- **аналіз останніх досліджень і публікацій**, в яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор статті, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячено статтю;
- **формулювання цілей** статті (постановка завдання);
- **виклад основного матеріалу** дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- **висновки** з даного дослідження і перспективи подальшого розвитку в цьому напрямі.

Список літератури друкується згідно з вимогами ВАК України (бюлетень № 3, 2008 р.). Список наводиться в кінці статті (шрифт Times New Roman, кегль 12, вирівнювання по ширині). Заголовок «**ЛІТЕРАТУРА**» (шрифт Times New Roman, кегль 12, розріджений на 2 пункти, вирівнювання по центру). Використана література подається мовою оригіналу загальним списком за порядком її згадування в тексті у квадратних дужках (наприклад [1, с. 22], або [1], або [1; 5]).

При підготовці рукопису не слід користуватися для форматування тексту пробілами, табуляцією тощо; не слід використовувати у тексті колонтитули, ставити переноси вручну, не користуватися автоматичним переносом.

Таблиці повинні мати вертикальну орієнтацію і будуватися за допомогою майстра таблиць редактора Word, формули необхідно готувати в редакторі формул Microsoft Equation Editor 2.0.

Робота редакції з авторами

1. До статті можуть бути внесені зміни редакційного характеру без згоди з автором (авторами).

2. Остаточне рішення про публікацію приймає редакційна колегія.

3. Точка зору редакційної колегії може не збігатися з точкою зору авторів статей. За зміст і достовірність наведеної в статтях інформації відповідальність несуть автори статей.

4. Матеріали, які надійшли до редакції з порушенням зазначених вимог, не реєструються й не розглядаються, а повертаються авторам для доопрацювання.

Тираж 100 прим.
Видавництво «Право» Національної академії правових наук України
та Національного університету «Юридична академія України
імені Ярослава Мудрого»
Україна, 61002, Харків, вул. Чернишевська, 80а
Тел./факс (057) 716-45-53
Сайт: www.pravo-izdat.com.ua
E-mail для авторів: verstka@pravo-izdat.com.ua
E-mail для замовлень: sales@pravo-izdat.com.ua

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції — серія ДК № 4219 від 01.12.2011 р.

Виготовлено в друкарні «Мадрид»
Тел. (057) 717-41-79

Для нотаток

Для нотаток
